R[illegible]INT FROM THE PAN[illegible]T.

व्याकरणदीपिका

पाणिनीयसूत्रवृत्तिः

श्रीपण्डितवरवैद्यनाथभट्टविश्वरूपा-
परनामधेयेन श्रोरम्भट्टेन विरचिता

काशीस्थ(हिन्दू कालेज)रणवीरसंस्कृतपाठशालीय-
व्याकरणाध्यापकेन व्याकरणाचार्योपाधिकेन
गणपतिशास्त्रिणा संशोधिता ।

काश्याम् ।

मेडिकल हाल नामकमुद्रालये प्रकाशितम् ।

———:o:o:———

VAYÁKARANA DÍPIKÁ

PÁṆIṆÍSÚTRAVRITTI

BY

ORAMBHATTA

EDITED BY

VYÁKARANÁCHÁRYA

Pandit Ganpati Shástri Mokate, Professor,
Central Hindu College, Benares.



Printed by Ambica Charan Chakravarti at the Mahamandal
Shastra Prakashak Samiti Press Ld., and cover printed
and published by BHAGAVATI PRASAD B. A.,
at the Medical Hall Press, Benares,
for proprietors.,

E. J. LAZARUS & CO.
Medical Hall Press. Benares.

[illegible]] 1916. [Price Rs. [illegible].

भूमिका।

इह खलु यत्किमपि गीर्वाणवाणीमयं न्याय-
वैशेषिकादिशास्त्रमधिजिगांसवो जना आदौ
व्याकरणशास्त्रमेव सर्वशास्त्रोपकारिकमिति मन्वा-
ना इन्द्रचन्द्राद्यनेकविद्वत्तमप्रणीतेषु व्याकरण-
स्मृत्यन्तरेषु सत्स्वपि सकलव्याकरणतत्त्वसञ्चयाद्य-
नेकगुणगरिष्ठां समस्तशब्दशास्त्रातिशायिनीं लौ-
किकालौकिकोभयविधशब्दसाधुत्वप्रदर्शिकामष्टाभि-
रध्यायैरुपनिबद्धां पाणिनीयस्मृतिमेवाध्येतुं प्रव-
र्तमाना दृश्यन्त इति न तिरोहितं विदुषाम्।
तदस्याः पाणिनीयस्मृतेरतिदुरूहगभीरार्थप्रतिपा-
दकभाष्यकैयटादितः शब्दतत्त्वं निर्णेतुं न शक्नु-
वन्तीति पर्यालोचयद्भिः परमकारुणिकैर्महामहो-
पाध्यायभट्टोजीदीक्षितैः सूत्रपाठव्युत्क्रमेण तत्त-
त्प्रकरणान्युपनिबध्य पाणिनीयसूत्रव्याख्या सि-
द्धान्तकौमुदी नाम व्यरच्यत। सा च यद्यपि सम्प्रति
सकलगुणगरिष्ठतया सर्वस्मिन् भारते वर्षे पठनपाठ-
नैरतिप्रचुरप्रचारा चकास्तितमाम्। तथाप्यत्रोपनि-
बद्धानां फक्किकानामतिदुरूहतया न सा मन्दसा-
धारणानुपकरोतीत्यालोच्य सुकुमारमतीनां सुखेन
तदर्थावबोधाय महान्तमुपकारमादधाना सूत्रार्थत-
दुदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदीपिका व्याकरणदीपिका

नाम सरला पाणिनीयसूत्रवृत्तिर्व्यरच्यत श्रीधोंडभट्ट विश्वरूपात्मजेन वैद्यनाथभट्टविश्वरूपापरनामधेयेन ओरम्भट्टेन । ग्रन्थकारश्चायं महाराष्ट्रकुलोत्पन्नः शेखरकारादर्वाचीन एव काशीनाथशास्त्रिसमानकालिक इति अभियुक्तव्यवहारादिना ज्ञायते। उक्तशास्त्रिणश्च महामहोपाध्यायबालशास्त्रिणां परमगुरवो वैयाकरणकेशरीति नाम्ना प्रथितयशसो राजकीयसंस्कृतपाठशालायामध्यापयन्तो वैक्रमे १६१६ सम्बत्सरे पाठशालां विससर्जुः वैक्रमे १६१६ संवत्सरे च परलोकं जग्मुरितिग्रन्थनिर्माणकालो द्विपञ्चाशतवर्षेभ्यः पराचीन वेति सुस्पष्टमेव ।

इयं चामुद्रिता सती न सर्वेषां जनानामुपकारं कुर्यादित्यालोच्य काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयसरस्वतीभवनाध्यक्षैः श्रीविद्वद्वरविन्ध्येश्वरीप्रसादपाण्डितैः प्रोत्साहितस्तेभ्य एवैकं नातिशुद्धपुस्तकं समासाद्य लाजरसयन्त्रालयाध्यक्षभगवतीप्रसादमहोदयैः प्रवर्तितोऽहं संशोध्य प्राकाशयमिमां वृत्तिम् । तदिमामवलोकयन्तु शास्त्ररसिकाः क्षाम्यन्तु च दृष्टिदोषेण सीसकाक्षरयोजकदोषेण वानुपलक्षितानशुद्धिदोषान् सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रमं गुणैकपक्षपातिन इत्यभ्यर्थयते ।

मोकाटे इत्युपाह्व

गणपति शास्त्री ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

व्याकरणदीपिका ।

श्रीरम्भट्टविरचिता ।

सर्वारम्भेषु यन्नित्यं श्रीशाद्यैरपि पूज्यते ।
गुरुरूपं गणेशाख्यं धाम तच्चिन्तयामहे ॥ १ ॥
भवानीशङ्करौ सर्वप्रपञ्चपितरौ नुमः ।
सदसद्रूपतातीतौ लीलाधृतसुविग्रहौ न सन
यत्कृपाङ्कुरहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रे
न शक्ताः वनमपि रेफस्य प्रवर्त्तते । तदुक्तं भाष्ये ।

रट् । लण् । ञमङणनम् । झभञ् । घढधष् । जब-
गडदश् । खफछठथचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् ।

इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । संज्ञाश्च लाघ-
वेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थाः । एषामन्त्या इतः । लण्सूत्रेऽकारश्च । तेनो-
रण्रपर इत्यत्र तेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारे-
ष्वितां न ग्रहणम् । अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् । न ह्यत्र ककारे
परेऽच् कार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्या-
हारशब्देन व्यवह्रियन्ते । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । संवृताका-
[illegible] विवृताकारादिभिः सावर्ण्यं तथा तुल्यास्यसूत्रेऽभिधा-
पर[illegible]योजनन्त [illegible] प्रयोक्तव्ये शक्तिवैक-
करोति कुमाल्यंतक
ज[illegible]

सङ्कराथे इत्यर्थे इति न तद्विरोधः । अग्ने इन्द्रेत्यादौ एकारावयव-मिकारमादाय सवर्णदीर्घः प्राप्नुयादिति वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन न गृह्यन्ते अतो नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । विनामो नतिः । सा च नस्य णत्वम् । आनृधतुः । कृप्तः । मातृणाम् । हयवरडित्यत्र हकारोपदेशः अट्, अश्, हश्, इण्, ग्रहणेषु हकार-ग्रहणार्थः । अर्हेण । अड्व्यवायेऽइति णत्वम् । देवा हसन्ति । भोभगोऽइति रोर्यत्वम् । देवो हसति । हशिचेत्युत्वम् । लिलिहिढ्वे । लिलिहिध्वे । विभाषेट इति वा ढः । यद्यपि यप्रत्याहारे रेफस्यान्तःपातात् स्वर्नयति कुण्डं रथेनेत्यादौ अनुनासिकपरसवर्णौ प्राप्नुतः । भद्रह्रद इत्यादौ द्विर्वचनञ्च । तथापि रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थौ अनुनासिकपरसवर्णौ रे विषये न प्रवर्त्तेते । अचोरहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधान्न द्विर्वचनमपि रेफस्य प्रवर्त्तते । तदुक्तं भाष्ये । "नेमौ रहौ कार्यिणौ किन्तर्हि निमित्तन्द्विर्वचनस्येति" । इको यणचीत्यादौ तु कार्यित्वेनेको निमित्तत्वं न बाध्यते तस्मादित्युत्तरस्येति निर्देशात् । तेन दध्युदकादौ न दोषः । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमा अयोगवाहाः । तेषामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यानम् । उरःकेण । सर्पिःषु । अचाड्व्यवाये शर्व्यवाये च णत्व-षत्वे भवतः । यदि तु इकारोपरि पठेरन् तर्हि पयःस्वित्यादौ इणः परस्येति षत्वं स्यात् । त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्ध-त्वाद्धरिः कर्ता हरिं स्मरेदित्यादौ न यणादय इति दिक् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमित्यणिण्ग्रहणेषु ग्रहतुणकशास्त्रे परेणैवाण्ग्रहणमन्यत्र पूर्वेणैव । इण्ग्रहणन्तु सर्वत्र परेणैवेति द्रष्टव्यम् । ञमङणनमित्यत्र मकारानुबन्धः अम् यम् ङम् इति

प्रत्याहारत्रये उपयुज्यते। तच्च त्रयं ञमङणनझभञित्येकस्मिन्नपि सूत्रे कृते निर्वहति । तथाहि पुमःखय्यम्परे हलोयमांयमिलोप इत्येतद्विषये खय्झकारभकाराणां झकारभकारपराणामसम्भवान्न दोषः । ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमित्येतद्विषयेऽपि झकारभकारयोः पदान्तेऽसम्भवान्न दोषः । उञ्झेर्दोपधतया तस्मात्क्विपि संयोगान्तलोपे सति उदितिरूपाभ्युपगमात् । लभेश्च क्विपि जश्त्वप्रसङ्गान्न तत्रापि तत्सम्भवः । न चैवमागमिनस्त्रयो ङणनेभ्यः परे अच आगमास्तु पञ्चेति संख्यातानुदेशो न स्यादिति वाच्यम् । यथासंख्यमित्यत्र हि विध्यर्थप्रमितिवेलायां निर्दिश्यमानगतसंख्यासाम्यमाश्रीयते न तु लक्ष्यसंस्कारवेलायां प्रयोगगतम् । तदेवं मकारानुबन्धो भाष्ये प्रत्याख्यातः । ञमन्ताड्डइत्यौणादिको डो झकारान्तेभ्यो माभूदिति मकारानुबन्धः कर्तव्य इति वृत्तिस्वरसः । हलित्येतत्सूत्रं वल्रल्झल्शल्षु हकारग्रहणार्थम् । रुदिहि । स्वपिहि । रुदादिभ्यः सार्वधातुकइति वलादिलक्षणेट् । स्निहित्वा स्नेहित्वा। रलो व्युपधादिति वा कित्वम् । अदाग्धाम् । झलो झलीति सलोपः । अलिक्षत् । शल इगुपधेति क्सः । शषसहरिति तु नोक्तम् । हरिर्हसतीत्यादौ खरवसानयोरिति विसर्गापत्तेः ॥

वृद्धिरादैच् । १ । १ । १ ॥

आत् ऐच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ अभेदका गुणाइति पक्षे तपरकरणमैजर्थम् । तादपि परस्तपर इति खट्वैडकादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये। भेदका गुणाः तपरसूत्रज्ञ्ञानाणि विध्यर्थमिति पक्षे तु तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणार्थमाकारार्थमपि। दाक्षिः । पैलः । औपगवः । शालीयः । वृद्धिप्रदेशा मृजेर्वृद्धिरित्यादयः ॥

अदेङ् गुणः। १। १। २॥

अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात्॥ तपरकरणमिह सर्वार्थम्। खट्वर्द्धिः। रमेश इत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्रनिवृत्तये। तरिता। चेता। स्तोता। पचन्ति। गुणप्रदेशा मिदेर्गुण इत्यादयः॥

इको गुणवृद्धी। १। १। ३॥

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते॥ तच्च सम्भवति सामानाधिकरण्ये सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः सिचिवृद्धिरित्यादौ इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण सम्बध्यते। मिदेर्गुणः मृजेर्वृद्धिरित्यादौ सामानाधिकरण्यासम्भवान्मिदिमृज्योरवयवस्येक इति सम्बध्यते। अन्यथा तत्तद्विधायकैर्विहितयोर्गुणवृद्ध्योरलोऽन्त्यस्येतिवदस्यापि स्थानिनियमार्थत्वे द्वयोर्नियमयोः सार्वधातुकेत्यादौ अविरोधेनेग्रूपस्यान्त्यस्येत्यर्थे अन्त्यस्येक इति वाऽर्थे तत्र निर्वाहेऽपि मिदेर्गुणो मृजेर्वृद्धिरित्यादौ परस्परविरोधादनयोस्त्यागे सर्वादेशगुणापत्तिः। तरति। नयति। मेद्यति। अहार्षीत्। मार्ष्टि। पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं संज्ञया विधाने नियमार्थमिति वृत्तिः। तेनेह न। दिवऔत्। द्यौः। पथिमथ्यृभुक्षामात्। पन्थाः। त्यदादीनामः। स इमम्। विधीयेते इत्युक्त्या वृद्धिर्यस्येत्यादावेतदनुपस्थित्या शालीयादिसिद्धिः। इयञ्च परिभाषा याता, ग्लायति, उम्भिता, मार्जन्ति, इत्यादौ आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनानां गुणवृद्धिव्यावृत्त्यर्थम्। भिन्नम्। मृष्टमित्यादौ निषेधप्रवृत्तये इग्लक्षणत्वसम्पत्त्यर्थञ्चेति दिक्॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके। १। १। ४॥

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके तन्निमित्तके इको गुणवृद्धी न स्तः॥ लोलुवः। पोपुवः। मरीमृजः। लोलुयादिभ्यो यङन्तेभ्यः

पचाद्यचि कृते यङोऽचिचेति यङो लुकि लुग्निमित्तभूतमचमेवाश्रित्य प्राप्ते गुणवृद्धी निषिध्येते । धात्विति किम् । लूञ्, लविता । तदभावे बहुव्रीह्यलाभेन लोपनिमित्त इत्यर्थालाभात् । आर्द्धधातुके किम् । तेतीर्ति । तन्निमित्तके किम् । भेद्यते । मार्ज्यते । अत्र णिजनिमित्तके गुणवृद्धी भवत एव । इकः किम् । अभाजि । रागः । भञ्जेश्च चिणि घञिचभावकरणयोरित्युपधालोपे कृते वृद्धिर्यथा स्यात् ॥

क्ङिति च । १ । १ । ५ ॥

गित्कित्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः ॥ जिष्णुः । चितम् । सुनुतः । मृष्टम् । मृष्टवान् । मृष्टः । मृजन्ति । न्यनुवीत् । न्यधुवीत् । अत्र सिचि वृद्धौ निषिद्धायामुवङादेशः । निमित्ते किम् । छिन्नम् । तुदति । इहापि यथा स्यात् । इग्लक्षणे किम् । लैगवायनः । कामयते । अचादिवृद्ध्योर्गुणोपधावृद्ध्यो न भवन्त्येव ॥ मृजेः क्ङित्यजादौ वृद्धिर्वेष्यते ॥ * ॥ ममृजतुः । ममार्जतुः । मृजन्ति । मार्जन्ति । क्ङिति किम् । मरीमृजः । अजादौ किम् । मृष्टः । एतच्चेको गुणवृद्धी इति सूत्रे भाष्ये पठितम् ॥

दीधीवेवीटाम् । १ । १ । ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः ॥ आदीध्यनम् । आदीध्यकः । आवेव्यनम् । आवेव्यकः । भविता श्वः ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ॥

अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ हल इति जातौ बहुवचनम् । तेन द्वयोरपि भवति । मङ्क्ता । तद्धेस्त्कृः । तट् ।

शिक्षा । मङ्क्त्वेत्यत्र मग्न इत्यादावुपधालोपार्थं मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुमिति वार्तिकेनान्त्यात्पूर्वं नुमि कृते सनजानां संयोगः । समुदायस्यैषा संज्ञा न प्रत्येकम् । तेन सुदृषत्करोतीत्यत्र न संयोगान्तलोपः । मङ्क्ता तंष्ट्र इत्यादौ तु त्रयाणां द्वयोश्च । बहूनां समवस्थानेऽपि झलादिप्रत्यये परे संयोगादिलोपविधानसामर्थ्यात्तद्विषये भवति । हलः किम् । तितउच्छत्रम् । संयोगान्तलोपः स्यादिति वृत्तिः । अनन्तराः किम् । पनसम् । सकारमकारयोः संयोगत्वे स्कोरिति सलोपः स्यात् । संयोगप्रदेशाः संयोगान्तस्य लोप इत्यादयः ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ ॥

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् ॥ अँ आँ अपः । मुखेति किम् । यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत । तथा चाङोऽनुनासिक इत्यत्रानुस्वारः स्यात् । नासिकेति किम् । शक्तेत्यादावनुदात्तेत्यादिना कलोपो माभूत् । अनुनासिकप्रदेशा अनुनासिकस्य क्वीत्यादयः ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ॥

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यन्तन्मिथः सवर्णं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्द्धा । ऌतु लसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य ॥ इति स्थानानि ॥ यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वरा-

णाञ्च । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथाहि । शास्त्रान्ते अअइति सूत्रेण विवृतमनूद्य संवृतो विधीयते । तस्य च पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेणाष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्चाकारः प्रत्येकमुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्च । सोऽप्यनुनासिकोऽननुनासिकश्चेत्यकारस्याष्टादश भेदाः । एवमिकारोकारर्कारादीनामपि प्रत्येकम् । ऌवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधेति तेषां प्रत्येकं द्वौ । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णइति । आस्येति किम् । तप्रौ । भरोभरीति परलोपो माभूत् । प्रयत्नेति किम् । वाक् श्चोतति । प्रेति किम् । शचयोः श्वासाघोषविवाराख्यबाह्यप्रयत्नसाम्येन तत्रैव दोषात् । तथाहि । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

खयां यमाः खयः ᳵकᳵपौ विसर्गः शर एव च ।
एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥
कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।
अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥

वर्गेष्वाद्यानाञ्चतुर्णाम्पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिक्क्नीः । चख्ख्नतुः । अग्ग्निः । घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च ।

अन्येषान्तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः । बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्ते इतीहाभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यतया व्युत्पादिताः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः । शषसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । ≍क ≍प इति कपाभ्यां प्रागर्द्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ इतिस्थानप्रयत्नविवेकः ॥ ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञा वाच्या ॥ * ॥ होतृऌकारः । होतॄकारः । ऌवर्णस्तु भयान्तरतमो दीर्घो न सम्भवतीति ऋकार एव भवति । सवर्णप्रदेशा अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादयः ॥

नाज्झलौ । १ । १ । १० ॥

अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्ऌकारसकारयोश्च सावर्ण्ये प्राप्ते एतदारम्भः । आकारसहितोऽच् आच् स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः ॥ दधि हरति । दधि शीतलम् । दधि षष्ठम् । दधि सान्द्रम् । अत्र हरत्यादिषु परेषु दधीत्यस्य यणादि कार्यं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात् । नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति ढत्वं न भवति ॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ॥

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ॥ हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । पचेते इमौ । तपरकरणमसन्देहार्थमिति वृत्तिः ।

अन्यथा यथोद्देशे ह्रस्वस्यायं निर्देश इति सम्भावनायामकुर्वेह्यत्रेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । अथासन्देहार्थमपि क्रियमाणं तपरत्वं घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं नहि न पश्यतीति न्यायात् प्लुतं व्यावर्तयेदिति अग्नी इतीत्यादावप्लुतवदिति प्लुताश्रये प्रकृतिभावे निषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो न स्यात् । स्याच्चाग्नी इत्यादावनुनासिकः । नैष दोषः । द्विपक्षं हि संज्ञापरिभाषं प्रणीयते । यथोद्देशम् कार्यकालम् । उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशदेशः । यत्र देशे उपदिश्यते तद्देशे एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । कार्यकालमित्यस्य च कार्यैः काल्यते स्वसन्निधिम्प्राप्यते इत्यर्थः । कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिन्हितसंज्ञापरिभाषाणामाक्षेप इति यावत् । अत्र पक्षे तु तत्प्रदेशस्थस्य संज्ञापरिभाषस्य तत्तत्प्रदेशे एवोपयोग इति प्रदेशान्तरे पुनः पुनः संज्ञापरिभाषमन्वेषणीयम् । तत्र तावत्संज्ञापरिभाषे यथोद्देशे समाश्रीयमाणे प्लुतस्यासिद्धत्वात्पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे शास्त्रासिद्धत्वपक्षस्यैव वक्ष्यमाणतया द्विमात्रत्वबुद्धेरप्रतिघातान्निर्विघ्नं प्रगृह्यसंज्ञायाः सिद्धत्वात् । कथं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतैव न्याय्या । नैष दोषः । यदानुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसन्धाय भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते तदा सम्भवत्येवायं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्त्रपेक्षः । महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्त्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्षः । ईदूदेत्किम् । वृक्षावत्र । द्विवचनं किम् । कुमार्यत्र । मणीवोष्ट्रस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः । प्रगृह्यप्रदेशाः प्लुतप्रगृह्या अचीत्येवमादयः ॥

अदसो मात् । १ । १ । १२ ॥

अदःशब्दसम्बन्धिमकारात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः ॥ अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । एतत्सूत्रं प्रति मीत्वमूत्वे नासिद्धे । आरम्भसामर्थ्यात् । कार्यकालपक्षे अनुनासिकप्रदेशैकवाक्यतापन्नम्प्रति मीत्वमूत्वयोरसिद्धत्वाभावेनानुनासिकप्रतिबन्धकत्वेन चारितार्थ्यापादनेतु तावन्मात्रप्रयोजनकत्वेऽणोप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसोनेत्येव सिद्धौ नह्येकमुदाहरणं सामान्यसूत्रारम्भम्प्रयोजयतीति न्यायेन संज्ञासूत्रप्रणयनवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वेनायाद्यप्रवृत्त्यर्थं प्रकृतिभावोप्येतत्प्रयोजनमित्यध्यवसीयते । हे अमुकेति तु न प्रयोगः । त्यदादीनां सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गादित्याहुः । अदसः किम् । शम्यत्र । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत ॥

शे । १ । १ । १३ ॥

अयं प्रगृह्यः स्यात् ॥ अस्मे इन्द्राबृहस्पती ॥

निपात एकाजनाङ् । १ । १ । १४ ॥

एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् ॥ इ उ विस्मये । इ इन्द्रः । उ उमेशः । अनाङित्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । ङित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णमोष्णम् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

अत्र चाङिल्लक्षणे एव तात्पर्यम् । अन्यस्य ङित्वन्त्वर्थसिद्धम् । ईषदर्थेत्यादिस्त्ववयुत्यानुवादः । एव ज्ञाभ्र आं अप इत्यत्र सप्तम्यर्थंवृत्तेरप्याकारस्य ङित्वादाडोऽनुनासिकश्छन्दसीति

प्रवर्तते । अनाङितिपर्युदासादेवाजूपे निपाते लब्धे निपातैका-
ज्ग्रहणं स्पष्टार्थमुत्तरार्थं निपातग्रहणमिहैव कृतम् । एतेनाजित्येवै-
कत्वविवक्षया अच्समुदायग्रहणाभावे सिद्धे एकग्रहणमन्यत्र वर्णग्र-
हणे जातिग्रहणार्थम् । तेन धिप्सतीत्यादिसिद्धिः । तितउशब्दस्यै-
कदेशस्याउ इत्यस्यानुकरणे अउ अकरोदित्यत्रानुकरणं चानितीति
निपातत्वेऽपि प्रगृह्यत्वाभाव एकग्रहणफलमित्यपास्तम् । अच्समु-
दायस्याज्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववच्छ
रीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभाववच्चाच्समुदायस्याजूपत्वा
भावात् । अतएव भाष्ये ज्ञापकमेवोक्तं न तु फलमित्यप्युक्तं एकेति
सुवचस्यमेकग्रहणं ज्ञापकमिति तच्चेत्र सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

ओत् । १ । १ । १५ ॥

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् ॥ अहो ईशाः । निपात.
किम् । देवोऽसि । वायवायाहि ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे । १ । १ । १६ ॥

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे ॥
विष्णो इति । विष्ण इति । सबुद्धौ किम् । अहो इति । अत्र परत्वा-
द्विकल्पो माभूत् । सम्बुद्धिनिमित्तक इति किम् । वपो इत्यादौ प्रगृ
ह्यत्वं यथा स्यात् । सम्बुद्धिपर इति व्याख्याने तु सोर्लुका लुप्तत्वेन
तत्परत्वाभावान्न स्यात् । नलुमतेति निषेधानित्यत्वन्त्वगतिकगतिः ।
इताविति किम् । वायोऽत्र । अनार्षइति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥

उञः । १ । १ । १७ ॥

उञ इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति ।

ऊँ । १।१ । १८ ॥

उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १ । १ । १९ ॥

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ॥ सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू इति । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । इदूतौ किम् । अग्ना भवाति । सप्तम्या डादेशः । तपरत्वमसन्देहाय । सप्तमीति किम् । धीती । मती । ह्रस्वान्ताभ्यां तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घः । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते माभूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ॥

दाधा घ्वदाप् । १ । १ । २० ॥

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युः दाप्दैपौ विना ॥ तत्र दारूपाश्चत्वारः । डुदाञ् । प्रणिददाति । दाण् । प्रणियच्छति । दो । प्रणिद्यति । देङ् । प्रणिदयते । धारूपौ द्वौ । डुधाञ् । प्रणिधाति । धेट् । प्रणिधयति वत्सो मातरम् । अदाबिति किम् । दाप् लवने । दातं बर्हिः । लूनमित्यर्थः । घुत्वाभावादोदद्घोरिति न प्रवर्तते । दैप् शोधने । अवदातं मुखम् । इह घुत्वाभावादच उपसर्गात्त इत्येतन्न । घ्वादेशा नेर्गदनदेत्यादयः । इह दोदेङ्धेटामकरणानि व्यवस्थाप्यात्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादादेच उपदेशेऽशितीत्यात्वं क्रियते । ततश्चतुर्णां दारूपाणां द्वयोश्च धारूपयोरेकशेषं कृत्वा द्वन्द्वः कर्तव्यः । प्रणिदातेत्यादौ कृतात्वानां दोदेङ्धेटान्तु स्थानिवद्भावात्सिद्धं घुत्वम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्यस्याश्च नेह प्रवृत्तिः । सर्वेषां दारूपेणैवानुकृतत्वात् । ननु कृतात्वस्य सूत्रे निर्देशात्प्रणिद्यति

प्रणिधयतीत्यादौ चात्वविरहात्कथं घुत्वमिति चेत् भ्रान्तोऽसि । न हि वयं कृतात्वमनुकुर्मः येनोक्तदोषः स्यात् । अपि तु दे दो धे इत्येङन्तेष्वेवानुक्रियमाणेषु लक्षणवशसंपन्नमात्वमित्युक्तम् । न च लक्षणेन रूपान्यत्वेऽप्यनुकरता हीयते । दीङस्तु नेह ग्रहणम् । तदनुकरणे आत्वासम्भवात् । वार्तिकमते एजन्तानां दीङादीनामात्वविधानात् । भाष्यमते एज्निमित्ते परतस्तद्विधानात् । तेन दीङस्तृजादावात्वे कृतेऽपि घुसंज्ञाविरहात्प्रनिदातेत्यत्र नेर्गदेति नित्यं णत्वं न भवति इति सूत्रकारस्य मतम् । नन्वस्मिन्पक्षे दाप्दैपावनुकृतौ । न वा । आद्ये अनुकरणपर्युदासोभयसामर्थ्यात्तयोर्घुसंज्ञाविकल्पः स्यात् । अन्त्ये अदाबिति व्यर्थं स्यात् । अननुकृतत्वादेव दाप्दैपोर्घुसंज्ञाप्राप्तिविरहादिति चेन्न । अदाबित्यस्मिन्नसति तयोरप्यनुकरणं सम्भाव्येत । न हि लक्षणैकचक्षुषां दोदेङादीनां दाप्दैपोश्च वैलक्षण्यं किञ्चिदनुभूयते यद्बलाद्ग्रहणाग्रहणे व्यवस्थाप्येयाताम् । वार्तिककारमते ऽ प्रयोगस्थानामेव दाधारूपाणामिदमनुकरणम् । न चैवं प्रणिद्यति प्रणिदयते इत्यादौ शिति न स्यात् । आत्वाभावात् । तथा दे रक्षणे, अदित, धेट्, व्यत्यधित, प्रणिदाता, प्रणिधातेत्यादावपि न स्यात् लाक्षणिकत्वादिति वाच्यम् । वचनबलेनैव तत्समाधानात् । तथ च कात्यायनवार्तिकम् । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थमिति । भार द्वाजीयास्तु पठन्ति शिद्विकृतार्थमिति । तथा च दाधाप्रकृतयो घुरिति पठित्वा दाश्च धाश्च प्रकृतयश्चेति द्वन्द्वं कृत्वा सन्निधानाद्दाध मेव प्रकृतय इति व्याख्येयम् । भाष्यकारास्तु वार्तिकम्प्रत्याचख्युः तथाहि । नेर्गदेतिसूत्रे तावदवश्यम्प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । प्रणिम यते प्रणमयतेत्यत्रापि णत्वं यथा स्यात् । तदेव पुरस्तादपकृष

घुप्रकृतिमा इति पठिष्यामः । घुश्च प्रकृतिश्च माश्चेति द्वन्द्वः । सन्निधानाच्च पूर्वोत्तरयोः प्रकृतिर्ग्रहीष्यते । न चैवं मीनातिमिनोत्योरपि माप्रकृतित्वाद्ग्रहणापत्तिः । माङो ङकारानुबन्धस्यैव तत्रावश्यपठनीयत्वात् । अन्यथा मा माने, इत्यत्रातिप्रसङ्गात् । तस्मात्घुप्रकृतिमाङिति पाठेन प्रणिद्यति, प्रणिदयते, इत्यादेः सिद्धत्वाच्छिदर्थं तावद्घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं न कर्तव्यमिति स्थितम् । भारद्वाजीयोक्तरीत्या विकृतार्थं कर्तव्यमिति पुनरवशिष्यते । तदपि न । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषयैव लाक्षणिकस्यापि दारूपस्य घुसंज्ञासिद्धेः । अस्याञ्च परिभाषायां दैपः पित्वं लिङ्गम् । तद्धि अदाबिति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते लाक्षणिकत्वादेव घुसंज्ञायां दैपग्रहणाभावे तु किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्वेन । न चैवमपि धेटो घुसंज्ञा न स्यादेवेति वाच्यम् । दोदद्घोरित्यत्र धेञिवृत्त्यर्थं क्रियमाणेन द इत्यनेन धेटोऽपि घुसंज्ञाज्ञापनात् । न च दधातिनिवृत्त्यर्थं द इत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानादेव दद्भावाप्रसङ्गात् । न चैवमपि गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्यनेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निरनुबन्धकग्रहण इति परिभाषायाश्च यथा बाधस्तथार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अपि बाधः स्यात् तथा च प्रनिदारयति प्रनिधारयतीत्यत्राप्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न । गदादीनां य उपसर्गस्तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य तानेव गदादीन्प्रत्युपसर्गस्य नेरिति व्याख्यानात् । इदन्त्ववधेयम् । प्रणिदापयतीत्यत्रापि उपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे सत्येव नेर्गदेति नित्यणत्वम् । ण्यर्थविशेषकत्वे तु घुसंज्ञकं प्रत्यनुपसर्गत्वाच्छेषेविभाषेति विकल्प एव न तु नित्यं णत्वमिति । स्यादेतत् । उपादिदीक्षत, इत्यत्र सनिमीमेति इस्भावः

स्यात् । वार्तिककृता घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात् । सूत्रभाष्यकारयोस्तु नाऽसौ दोषः । सूत्रकृता दीङोऽननुकृतत्वात् । भाष्यमते णत्वे प्रकृतिग्रहणेऽपि घुसंज्ञायां तद्विरहादिति चेत्सत्यम् । वार्तिकमतेऽपि नेयं दाप्रकृतिः एजन्तानामात्वविधानाभ्युपगमात् । नचैवमादन्तत्वनिबन्धनयुच्प्रत्ययाद्यसिद्धिः । तत्राकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरिति-वचनेनैव तत्सिद्धेः । भाष्येत्वेतद्वचनप्रत्याख्यानाय एज्विषये आत्वं सिद्धान्तितमित्यन्यदेतत् । इदन्त्ववशिष्यते । भाष्यवार्तिकोभयमते-ऽपि उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येत्यत्र स्थाघ्वोरितीत्वं प्राप्तम् । तच्च भाष्ये सन्निपातपरिभाषया परिहृतम् । उपदीस् त इति स्थिते एज्विषये प्रवर्तमानमात्वं सिचोऽकित्वमुपजीवति यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात्तर्हि स्थाघ्वोरिच्चेति सिचः कित्वं स्यादतोऽकित्वमुपजीव्य प्रवृत्त आकारः कित्वप्रवर्तिकां घुसंज्ञां न प्रवर्तयत्येवेति । वार्तिक-कृता तु दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे इति वचनमेव कृतम् । उभ-यमतेऽपि दीङस्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यादौ नेर्गदेति णत्वम्भ-वति । अतएव वार्तिककृता दीङः प्रतिषेध इत्येव नोक्तम् । किन्तु स्थाघ्वोरित्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः । सूत्रमते तु न भाव्यं णत्वे-नेति स्पष्टमेव । किञ्च भाष्यवार्तिकयोर्न केवलं सूत्रकृता सह विरोधः किन्तु परस्परेणाऽपि । तथाहि । भाष्यमते प्रणिदीयते, प्रणिदीन-इत्यादावपि नित्यं णत्वम् । णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात् । वार्तिकमते तु वैकल्पिकम् । एजन्तानामेव प्रकृतित्वाभ्युपगमेन ईदन्तस्याप्रकृति-त्वात् । अन्यथा उपदिदीषत इत्यत्र इस्भावापत्तेः । तदेवं प्रणिदा-तेत्यादौ सूत्रकृता सह द्वयोर्विरोधः । प्रणिदीन इत्यादौ तु भाष्य-कृता सह इतरयोर्विरोधो दुष्परिहर इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । यथो-

नरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्ताद्भाष्योक्तरीत्या सर्वत्र दीधि परे नेर्नित्यं गत्वमिति स्थिते सूत्रवार्त्तिकमतेऽपि शेषे विभाषेति व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भाष्याविरोधः सम्पादनीयः । एकवाक्यतयैव सर्वनिर्वाहसम्भवे मतभेदकल्पनस्यानाश्रयणीयत्वादिति सर्वमिदं शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् । १ । १ । २१ ॥

एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् ॥ यथा कर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्भवति । एवमौपगव इत्यत्रापि । यथा वृक्षाभ्यामित्यत्र सुपि चेति दीर्घत्वम्भवति । एवमाभ्यामित्यत्रापि । एकस्मिन्निति किम् । सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः । आकारमाश्रित्य वृद्धसंज्ञा न भवति । दरिद्राधातावेवर्णान्तलक्षणो ऽच्च न ॥

तरप्तमपौ घः । १ । १ । २२ ॥

एतौ घसंज्ञौ स्तः ॥ कुमारितरा । कुमारितमा । घप्रदेशा बह्वपेत्येवमादयः ॥

बहुगणवतुडति संख्या । १ । १ । २३ ॥

एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥ बहुकृत्वः । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । बहुधा । संख्याया विधार्थे धा । बहुभिः क्रीतो बहुकः । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । बहुशः । बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादित्यनुवर्तमाने संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावत्कृत्वः । तावद्धा । तावत्कः । तावच्छः । कतिकृत्वः । कतिधा । कतिकः । कतिशः । बहुगणयोर्वैपुल्ये संघे च वर्तमानयोर्नेह ग्रहणम् । संख्यायतेऽनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । किन्तु संख्यावाचिनोरेव । अनियतबहुत्ववाचि-

नाह्वेदनयोरेवेति नियमेन भूयादीनां निवृत्त्यर्थं संख्यासंज्ञा विधीयते ॥ अध्यर्द्धग्रहणञ्च समासकन्विध्यर्थम् ॥ * ॥ अर्द्धेनाधिकम् अध्यर्द्धम् । अध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतं अध्यर्द्धशूर्पम् । दिक्संख्ये इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासः ततः शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञष्ठञो वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्द्धेन क्रीतं अध्यर्द्धकम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । समासविध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । समासे विधीयमाने समासनिमित्ते अन्यस्मिन् कार्ये च विधीयमाने इत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । तथा चाध्यर्द्धपूर्वेति सूत्रे अध्यर्द्धग्रहणं न कर्तव्यम्भवति ॥ अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः ॥ * ॥ संख्येत्यनुवर्तते । पूरणप्रत्ययान्त इत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तोत्तरपद इत्यर्थः । समासकन्विध्यर्थमित्येव । अर्द्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहिः । अर्द्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतं अर्द्धपञ्चमशूर्पम् । पूर्ववदञष्ठञो वा लुक् । अर्द्धपञ्चमेन क्रीतं अर्द्धपञ्चमकम् ॥ अधिकग्रहणञ्चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् ॥ * ॥ अधिकया षष्ट्या क्रीतः अधिकषाष्टिकः । आधिकसाप्ततिकः । तद्धितार्थेति समासः । प्राग्वतेष्ठञ् । अलुकीति वचनाल्लुकि कर्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीति द्विगुत्वमपि न । तेनाध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोरिति लुक् न । ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः । ननूत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनाल्लुक् न भविष्यति किमलुकीत्यनेन । नैतदस्ति । अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात्तैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात् ॥ संख्याव्ययासन्नेति सूत्रे चाधिकग्रहणं न कर्तव्यम् । संख्येत्येव सिद्धेः ॥

ष्णान्ता षट् । १ । १ । २४ ॥

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ षट् तिष्ठन्ति ।

षट् पश्य । पञ्च सप्तेत्यादि । संख्येति किम् । विप्रुषः । पामानः । षट्प्रदेशाः षड्भ्यो लुगित्येवमादयः ॥

डति च । १ । १ । २५ ॥

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ कति सन्ति । कत्यद्राक्षीः । संख्येति किम् । पातेर्डतिः । पतयः । न चास्य संख्यासंज्ञाऽपि स्यादिति वाच्यम् । वतुसाहचर्येण तद्धितस्यैव ग्रहणात् ॥

क्तक्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ ॥

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ कृतः । कृतवान् । निष्ठाप्रदेशाः श्वीदितो निष्ठायामित्येवमादयः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥

सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः ॥ तदन्तस्यापीयं संज्ञा । द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति त्रल् परमभवकानित्यत्राकच्च सिद्ध्यति । सर्वः, सर्वौ, सर्वे, सर्वस्मै, सर्वस्मात्, सर्वेषाम्, सर्वस्मिन्, शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । सर्वनामप्रदेशाः सर्वनाम्नः स्मै इत्येवमादयः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्, इति । सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तूभकावित्यकजर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात् । तदुक्तम् । उभयोऽन्यत्रेति । अन्यत्र

द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । तस्माज्जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्-प्रत्ययान्ततया प्रथम चरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुवचनविषये निर्द्धारणे वर्तेते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्वत् त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्द्धे । सम: सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् । एकशब्दः संख्यायामेकवचनान्तः । संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यञ्च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८ ॥

अत्र सर्वनामता वा स्यात् ॥ उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामान्यन्तराल इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

न बहुव्रीहौ । १ । १ । २९ ॥

बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामता न स्यात् ॥ त्वकं पिता यस्य

त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिकविग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत । स च समासेऽपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत् । भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ॥

तृतीयासमासे । १ । १ । ३० ॥

अत्र सर्वनामता न स्यात् ॥ मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ॥

द्वन्द्वे च । १ । १ । ३१ ॥

द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न स्यात् ॥ वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो नत्ववयवानाम् । नचैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यास्यमानत्वात् ॥

विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ॥

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् ॥ वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावम्प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो नाकच् । किन्तु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च । १ । १ । ३३ ॥

एते जसः कार्यम्प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः ॥ प्रथमे । प्रथमाः । चरमे । चरमाः । तयप् प्रत्ययः । ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये । द्वितयाः । अल्पे । अल्पाः । अर्द्धे । अर्द्धाः । कतिपये । कतिपयाः । शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १ । १ । ३४ ॥

एषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् ॥ पूर्वे । पूर्वाः । एवं परादीनामपि । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गायकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ॥

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । १ । १ । ३६ ॥

बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः ॥ अन्तरं बहिर्योगेति गणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तरायै नगर्यै । अन्तरायां पुरि ॥ विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम् ॥ * ॥ द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । एवं तृतीयः । अर्थवद्ग्रहणान्नेह । पटुजातीयाय ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् । १ । १ । ३७ ॥

स्वरादयो निपाताश्च प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यारभ्य अधिरीश्वरे इत्येतत्पर्यन्तं वक्ष्यमाणा अव्ययसंज्ञाः स्युः ॥ स्वर्, अन्तर्, प्रातर्, पुनर्, सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्,

ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इद्धा, अद्धा, सामि, वत्, ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्, सना, उपधा, सनत्, सनात्, तिरस्, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, श्रौषट्, वौषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा, दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, प्रवाहिका, आर्यहलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्द्धम्, नमस्, हिरुक्, धिक्, अथ, अम्, आम्, प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माङ् । आकृतिगणोऽयम् । चादयो निपाताः । अव्ययप्रदेशा अव्ययादाप्सुप इत्येवमादयः ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १ । १ । ३८ ॥

यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् ॥ परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाञाविति । तेनेह न । पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् ॥

कृन्मेजन्तः । १ । १ । ३९ ॥

कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् ॥ स्मारं स्मारम् । जीवसे । पिबध्यै ॥

क्त्वातोसुन्कसुनः । १ । १ । ४० ॥

एतदन्तमव्ययं स्यात् ॥ कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ॥

अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ॥

अव्ययं स्यात् ॥ अधिहरि ॥

शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात् ॥ कुण्डानि । सर्वनामस्थानप्रदेशाः सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्येवमादयः ॥

सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ॥

सुट् प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ॥ राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अनपुंसकस्य किम् । सामनी ॥

न वेति विभाषा । १ । १ । ४४ ॥

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥ उभयत्र विभाषाः प्रयोजयन्ति । विभाषाप्रदेशेषु विभाषाश्वेरित्येवमादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते । तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये विकल्पः प्रवर्तते । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वियतुः ॥

इग्यणः सम्प्रसारणम् । १ । १ । ४५ ॥

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥ यज् । इष्टम् । वप् । उप्तम् । ग्रह । गृहीतम् । सम्प्रसारणप्रदेशाः सम्प्रसारणाच्चेत्येवमादयः । विधिप्रदेशेषु तु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाऽश्रयणीया । अदुहितरामित्यादौ लस्योत्तमैकवचने इटि तस्य हल इति दीर्घापत्तिस्तु यथासंख्यसम्बन्धात्परिहर्तव्या । द्युभ्यामित्यादौ तु दिव उदिति तपरत्वान्न दीर्घः । नन्वेवमपि अक्षद्यूवावित्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेन्न । संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणस्य वार्तिककृता कृतत्वात् । वार्णादाङ्गं बलीय इत्युवङ एव प्रवृत्तेश्च । पूर्वरूपात्पूर्वं हल इति दीर्घस्य प्रवृत्तत्वेन तस्य संप्रसारणत्वाभावेन पूर्वत्वाप्राप्तेश्च । एतेनाक्षद्यूश्वासा-

वरुणश्चावरुद्वारुण इत्यादौ पूर्वत्वं दुर्वारमित्यपास्तम् । हूतो जीन इत्यादौ हल इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादल्विधौ स्थानिवत्त्वाङ्गीकारेण पूर्वत्वनिष्पन्नस्य संप्रसारणत्वेऽपि दीर्घनिष्पन्नस्य तथात्वे मानाभावात् । अत एव समानाङ्गग्रहणप्रत्याख्यानेन न फलभेदः ॥

आद्यन्तौ टकितौ । १ । १ । ४६ ॥

टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥ भविता । यापयति । पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः । प्रत्ययः परश्चेत्यनेन तु परत्वाद्बाध्यते । तेन चरेष्टादयः परा एव भवन्ति ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ ॥

अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित् स्यात् ॥ तृणह इति निर्देशादयं बाध्यसामान्यचिन्तया स्थानेयोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादः । वनानि । पयांसि । मुञ्चति । रुणद्धि ॥ अन्त्यात्पूर्वो मस्जेरनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ॥ * ॥ मग्नः । मग्नवान् । मङ्क्ता । मङ्क्तुम् ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे । १ । १ । ४८ ॥

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् ॥ हेशब्दमतिक्रान्तं कुलं अतिहि । चित्रगु । अतिरि । अतिनु ॥

षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४९ ॥

अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या ॥ स्थानञ्च प्रसङ्गः । अस्तेर्भूः । अस्तेः स्थाने इत्यर्थः । भविता । भवितुम् । ब्रुवो वचिः । वक्ता । वक्तुम् ॥

स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ॥

प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् ॥ सादृश्यञ्च चतुर्द्धा । स्थानार्थगुणप्रमाणभेदात् । तत्र स्थानतो दैत्यारिः । अर्थतो वतण्डी चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंवद्भावेन वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्ड्यशब्दो भवति । वतण्डीत्यत्र वतण्डाच्चेत्यपत्ये यञ् तस्य लुक् स्त्रियामिति लुक् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् । गुणतः । पाकः । त्यागः । प्रमाणतः । अमुष्मै । अमूभ्याम् । तमप् किम् । वाग्घरिरित्यादौ महाप्राणत्वसाम्येन जायमानः पूर्वसवर्णो वर्गद्वितीयो माभूत् किन्तु नादवान्महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति । इह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं तृतीयया विपरिणामेन वाक्यभेदमाश्रित्य प्रसङ्गे सति सम्भवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थकम् । तदुक्तम् । यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय इति । तेन चेता स्तोतेत्यादौ प्रमाणत आन्तर्यत्रानप्यकारो गुणो न भवति । किन्तु स्थानत एवान्तर्यवन्तावेकारौकारौ भवतः ॥

उरण् रपरः । १ । १ । ५१ ॥

ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्यणुदित्सूत्रे वक्ष्यते । तत्स्थाने यो ऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते ॥ तत्रान्तरतम्यात्कृष्णर्द्धिरित्यादौ रेफपरः । तवल्कार इत्यादौ लपरः । कर्ता । कारकः । किरति । द्वैमातुरः । उः किम् । ई च खनः । खेयम् । अण् किम् । सुधातुरकङ् च । सौधातकिः ॥

अलो ऽन्त्यस्य । १ । १ । ५२ ॥

स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य यदुच्यते तदन्त्यस्यालः स्थाने बोध्यम् ॥ त्यदादीनामः । सः । यः । स्थानषष्ठीति किम् । आर्द्धधातुकस्येट् तृच

ऋकारात् पूर्वो माभूत्। अलः किम् । पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य माभूत् ॥

ङिच्च । १ । १ । ५३ ॥

ङिदनेकालप्यन्त्यस्य स्यात् ॥ सर्वस्येत्यस्यापवादः । दध्ना । दध्ने । तातङ्स्तु यथा सर्वादेशत्वं तथा तद्विधावेव वक्ष्यते ॥

आदेः परस्य । १ । १ । ५४ ॥

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेरलो बोध्यम् ॥ अलो ऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः । ईदासः । अत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते । तेनादेरीकारः । आसीनः । अलः किम् । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् । द्वीपम् । अत्र पांतसमुदायस्येत्वं माभूत् ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य । १ । १ । ५५ ॥

स्पष्टम् । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अस्तेर्भूः । भविता । इदम इश् । इतः । अतो भिस ऐस् अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते ॥

स्थानिवदादेशो ऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ॥

आदेशः स्थानिवत्कार्यं लभते प्रवर्तयति च ॥ तृतीयान्ताद्वतिना स्थानिना तुल्यं वर्तते इति वाक्यार्थलाभात् । यद्रूपवैकल्यादुपदेशाप्रवृत्तौ सत्यामतिदेशो मृग्यते तच्चेद्रूपं स्थान्यलोऽसाधारणं न भवेत् । काभ्याम् । कैः । इहाङ्गत्वातिदेशाद्दीर्घैस्भावौ । आवधिषीष्टेत्यत्र हन्तेर्विधीयमानमात्मनेपदमतिदेशाद्वधेरपि । न हि तत्रालाश्रीयते । रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घे कर्तव्ये यद्यपि यञादावित्यलाश्रीयते तथापि न तत्र तद्विरहप्रयुक्ता सुपि चेत्यस्याप्रवृ-

त्तिः । यादेशस्य यजादित्वात् । सुप्त्ववैकल्यानुपदेशस्याप्रवृत्तिः । सुप्त्वं चेह यद्यपि ए, इत्यस्मिन्नलि वर्तते तथापि न तदलोऽसाधारणम् । भ्यामादौ समुदाये विश्रान्तेः । एतेनाहदितामहदितमित्यादाविडागमोऽपि व्याख्यातः । प्रत्यासत्त्या च शास्त्रीयकार्ये एव स्थानिवत्त्वम् । तेन नायकसिद्धिरित्याहुः । प्रत्यासत्त्यैव च यद्रूपवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तद्रूपमपि शास्त्रीयमेवापेक्षितम् । तेन जघसिथेत्यादौ तासौ नित्यानिट्त्वस्याशास्त्रीयत्वेन तदनतिदेशादचस्तास्वदिति न भवति । इह कार्यातिदेशपक्षे शास्त्रातिदेशपक्षेण तुल्यफलत्वाय यद्रूपवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तद्रूपातिरिक्तसर्वरूपनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापि बोध्यम् । अत एव सर्वस्मै इत्यादौ न दीर्घः । वत्किम् । स्थान्यादेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आङो यमहन इत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आहत । आवधिष्ट । आजघ्ने । न चैवं तण्डुलानित्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वेऽपि स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वं स्यादिति वाच्यम् । अतिदेशस्वभावेनातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावात् । प्रत्ययान्तत्वाप्रत्ययान्तत्वयोर्विरोधात् । नचाप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वस्य भाष्ये उक्तत्वेनाशास्त्रीयकार्यत्वात्स्थानिवत्त्वमेव कथमिति वाच्यम् । पर्युदासलभ्याशास्त्रीयस्य शास्त्रीयत्वस्वीकारात् शास्त्रतात्पर्यविषयत्वात् । आदेशग्रहणं किम् । आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । एतः । पचतु । अनल्विधाविति किम् । तेन, तस्मात्, तस्य, तस्मिंश्च, विधौ माभूत् । तत्र अला विधौ । यथा व्यूढोरस्केन । अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदट्त्वमाश्रित्याड्व्यवाये इति णत्वं प्राप्तम् । अलः परस्य । द्यौः । पन्थाः । हल्ङ्यादिलोपो न । अलो विधौ । द्युकामः ।

वलि लोपो न। अलि विधौ। यजेः क्तः। क्त इष्टः। हशिचेत्युत्वं न। अनल इत्युक्तेऽपि सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्या प्रागुक्तानेकविभक्त्यर्थसंग्रहेऽपि विधिग्रहणं वलादेरित्यादावप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेधार्थम्। तेन प्रपठ्येत्यादौ वलादिलक्षण इण्न। नन्वेवमनुबन्धाश्रयकार्येष्वनल्विधाविति निषेधात्प्रदीव्येत्यादौ क्त्वातिदेशो न स्यादिति चेन्न। अनेकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे तेषां स्थान्यल्त्वाभावात्। एकान्तपक्षेऽपि अन्तरङ्गेण लोपेन आदेशसम्बन्धात्प्रागेव तेषामपहारात्। न ल्यपीति लिङ्गाच्च। नन्वेवमपि सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्क्त्वातिदेशो न स्यादेव। तद्धि क्त्वाविशेषधर्मः। सेट्त्वं तदभावादिति चेन्न। न ल्यपीति लिङ्गादेव चात्र सूत्रे विशेषातिदेशस्याप्यङ्गीकारात्॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ। १। १। ५७॥

अल्विध्यर्थमिदम्। परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये॥ अत्र सूत्रे भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशो भवति। नपदान्तसूत्रे यलोपदीर्घादिग्रहणाल्लिङ्गात्। निगाल्यते। गणयति। अचः किम्। आगत्य। मलोपस्य स्थानिवत्वाद्ध्रस्वस्येति तुङ् न स्यात्। परस्मिन्निति किम्। आदीध्ये। दीधीङ उत्तमैकवचने टेरेत्वस्यापरनिमित्तत्वाद्यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपो न भवति। पूर्वविधाविति किम्। नैधेयः। आतो लोपो ढ्वाजलक्षणे ढक्प्रत्ययविधौ न स्थानिवत्॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु। १। १। ५८॥

पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजा-

देशो न स्थानिवत्स्यात् ॥ कानि सन्ति । कौ स्तः । इत्यचास्तेरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः । द्विर्वचने । सुद्ध्युपास्यः । वरे । यायावरः । यश्च यङ इति वरच् अतोलोपः । स चातो लोप इटि चेत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । यलोपे । यातिः । यातेर्यङन्तात् क्तिच् । अतो लोपः । यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः । न च पुनरालोपः शङ्क्यः । चिणो लुङ्न्यायेनालोपस्यासिद्धत्वात् । स्थानिवद्भावाच्च । स्वरे । चिकीर्षकः । सनोऽतो लोपः । लितीति ककारेकारस्योदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । सवर्णानुस्वारयोः । शिण्ढि । शिंषन्ति । दीर्घे । प्रतिदीव्नः जशि । सग्धिश्च मे । अदनं ग्धिः । अदेः क्तिनि बहुलञ्छन्दसीति घस्लादेशः । घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः । झलो झलीति सलोपः । धत्वम् । घस्य जश्त्वम् । सहस्य स इति सूत्रात्स इत्यनुवर्तमाने समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति सूत्रेण सः । चरि । जक्षतुः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यस्तु स्थानिवदेव । अचिनीकोऽखट्वक, इत्यादौ चितेः कपीति दीर्घस्य केऽणः, आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य च स्थानिवत्त्वात् ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वमिति क्रमेण प्रवर्तते न च प्रवर्तते । किर्योर्गिर्योरित्यादौ व्युत्पत्तिपक्षे हलि चेति दीर्घः प्राप्तो यणः स्थानिवत्त्वान्न भवति । वाय्वोरित्यादौ वलि लोपो न भवति ॥ क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ अत्र क्वावित्यस्य क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत् क्वौ लुप्तं च न स्थानिवदित्यर्थः । लवमाचक्षाणो लौः । अत्र णिचि यट्टिलोपो यश्च क्वौ णिलोपस्तदुभयमपि क्वौ विधिमूठं प्रति न स्थानिवत् । एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः । कुमारीमिच्छन्ब्राम्हणः कुमारी । क्यजन्तात्कर्तरि क्विप् । अल्लोपयलोपौ । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति सुलोपः । अल्लोपस्य

स्थानिवत्त्वाद्यण् प्राप्तः । क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्दिति न भवति । किञ्च सखीयतेः क्विप् ङस् सख्युः । इहाल्लोपे यलोपेऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्परत्वात्क्विपो लोपं बाधित्वा यण् स्यात् । ततः क्विनिमित्तके यलोपे सख इति स्यात् । ङन्निमित्तकस्य तु बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न लोपः । स्थानिवत्त्वे तु व्यवधानात्तन्निमित्तकोऽपि न स्यात् । अत एव ख्यत्यात्सूत्रे क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्दिति यणं परिजहार कैयटः । किञ्च गोमत्यतेः क्विप् गोमान् । इहाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्सर्वनामस्थानपरत्वाभावान्नुम्न स्यात् । न चाधातुग्रहणस्याधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थताया वक्ष्यमाणत्वेन तत्सामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वकृतव्यवाये सत्यपि नुम् स्यादिति वाच्यम् । गोमततेः क्विपि गोमानित्यादौ चरितार्थत्वादिति दिक् । तस्मात्क्वौ लुप्तं नेत्येव शरणम् । इदं पुनरिहावधेयम् । क्वौ विधिं प्रतीत्येव सार्वत्रिकम् । क्वौ लुप्तमिति तु क्वाचित्कम् । अन्यथा पिपठिषतेरप्रत्यये ऽल्लोपे नपुंसकबहुवचने शौ पिपठिषीत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाज्झल्लक्षणनुमापत्तेः । अत एव कैयटोऽपि दीधीवेवीटामित्यत्र क्वौ विधिम्प्रतीत्यर्थो व्यवस्थितो न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्दित्याह । लुगित्यस्य लुका लुप्तं न स्थानिवदित्यर्थः । पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः । आर्हादिति ठक् । तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । तस्य स्थानिवत्त्वाद्यण् प्राप्तः । लुक् न स्थानिवदिति न भवति । तथा पञ्चेन्द्राण्योऽग्नाय्यश्च देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । पञ्चाग्निः । सास्य देवतेत्यण् । तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् । ततो ङीषो लुक् । तस्य स्थानिवत्त्वान्ङीषा सन्नियुक्तः आनुक् ऐकारश्च श्रूयेत । न च सन्नियोगशिष्टन्यायेन निवृत्तिः । परतद्धितलुक्निमित्ताया ङीष्निवृत्तेः पूर्वयोरानुगैकारयोर्निवृत्तौ कर्तव्यायामचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादिति स्पष्टं

शब्दकौस्तुभे । समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावाद्गुणोऽयत्वाद्वृ-त्याभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति । अथवा यस्येति लोपप्रसङ्गः । उप-धात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । पारिखीयः । परिखाशब्दाच्चातुरर्थि-केऽपि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्वात्पारिखे भव इति वृद्धाद्के-कान्तखोपधादिति छो न स्यात् । न चैवं पटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विधित्सितस्तत्रै-वायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । अतएव चङ्परनिर्ह्रासग्रहणं सार्थकम् । चङ्परे णौ यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्ह्रासः तत्र न स्था-निवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवदद्वीणां परिवादकेन । वारि स्याव्यद्वीशरत् । न चेह नाग्लोपीति निषेधः शङ्क्यः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात् । अत एव हलकले-त्यदन्तनिपातनं सार्थकम् । कुत्वे न स्थानिवत् । अर्चतेरौणादिकः कप्रत्ययः । अर्कः । पाचयतेः क्तिच् । पाक्तिः । चोः कुरिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत् । इदन्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यनेन गतार्थम् । पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ याय-ज्यतेर्यायष्टिः । याजयतेर्याष्टिः । द्विर्वचनादीनि च न वक्तव्यानि भवन्ति वरे यलोपस्वरवर्जम् । तस्य दोषः संयोगादिलोपणत्व-लत्वेषु ॥ * ॥ तस्य पूर्वत्रासिद्धेचेत्यस्यैषु दोषः । प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । वास्यर्थम् । काक्यर्थम् । स्कोरिति लोपो न । निगार्यते । निगाल्यते । अचि विभाषेति लत्वं भवति । माषवपनी । समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्वनिषेधान् ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासविधानात् प्राप्नोति ॥

द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५९ ॥

द्विवचने इत्यावर्तते । तत्रैकं लक्षणादिना द्विर्वचननिमित्ते इत्यर्थकमचीत्यनेन समानाधिकरणम् । अपरं कालावधारणार्थम् । द्वित्वनिमित्ते ऽचि परे ऽच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कर्तव्ये ॥ कृते तु द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादेवेत्यर्थ इत्याहुः । चक्रतुः । चक्रुः । द्वित्वनिमित्ते किम् । दुद्यूषति । न ह्यूठ् द्वित्वनिमित्तम् । नन्वेवं चक्रतुरित्यादावपि यण् स्यादेव । अतुसो द्वित्वनिमित्तत्वेप्यकारस्यातथात्वात् । सूत्रन्तु चक्रे इत्यादौ सावकाशमिति चेत्सत्यम् । इह निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकत्वमाश्रीयते न तु साक्षादेवेत्याग्रहः । लक्ष्यानुरोधात् । तदाहुः । तद्वाबभावितामात्रेणेह निमित्तत्वमिति । अचि किम् । जेघ्रीयते । देध्मीयते । अधिजगे । जग्ले । मम्ले । किञ्च भसेः क्सौ घसिभसोर्हलीत्युपधालोपस्य निषेधो माभूत् । अन्यथा द्वित्वे बप्स्वानिति स्यात् । इष्यते । अचः किम् । असूषुपत् । इह स्वापेश्चङीति सम्प्रसारणे निषिद्धेऽभ्यासे उवर्णो न श्रूयेत । न च द्वित्वे कृते पुनः सम्प्रसारणम् । न सम्प्रसारणे इति निषेधात् । किञ्च ईजाते, ईजाथे, इत्यादौ सम्प्रसारणे निषिद्धे द्वित्वोत्तरमभ्यासे संप्रसारणं न स्यात् । न सम्प्रसारणे इति निषेधात् । न च लावस्थायामेव सम्प्रसारणमिति वाच्यम् । कित्वाभावात् । न च कित्वमपि प्रवर्ततामिति वाच्यम् । अन्तरङ्गैस्तिबादिभिर्बाधितत्वात् ॥

अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ॥

स्थाने इत्यनुवर्तते । तदर्थश्च प्रसङ्ग इति । शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तस्यानुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात् । अर्थस्यैषा संज्ञा न तु शब्दस्य । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् । गोधेरः । पचेरन् । प्रासादात्प्रेक्षते । संज्ञाप्रदेशा लोपो व्योर्वलि ल्यब्लोपे कर्मणीत्येवमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । १ । १ । ६१ ॥

अनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यानन्त्रावृत्त्यादाश्रित्य तद्भावितसंज्ञा इह विज्ञायन्ते । अतो न सङ्करः । लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशा लुक्तद्धितलुकि जुहोत्यादिभ्यः श्लुः जनपदे लुबिति । पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः । जुहोति । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ॥

प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् ॥ अतृणेडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इम् लुप्तेऽपि तस्मिन् भवति । स्थानिवत्सूत्रेण तु न सिध्यति । अलिवधित्वात् । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्णप्राधान्यविषयकम् । स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्येन यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणं भवति न तु वर्णप्राधान्ये इत्येतत्फलितत्वात् । तेन गवे हितं गोहितमित्यादाववादिकं नेति दिक् ॥

न लुमताऽङ्गस्य । १ । १ । ६३ ॥

लुक् श्लु लुप् मते लुमन्तः । लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यं प्रत्ययाश्रयमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः ॥ गर्गाः । मृष्टः । जुहुतः । इह यञ्शपोर्लुमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः । लुमतेति किम् । कार्यते हार्यते । अङ्गस्येति किम् । पञ्च । सप्त । **उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः ॥ * ॥ परमवाचा । परमगोदुहा । परमलिहा । परमदण्डिना । परमदिवा । परमकुमार्या । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां चोः**

कुः दादेर्धातोर्घः होढः न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य दिव उत् इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येते विधयः प्राप्ताः प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादपदत्वान्न भवन्ति। अपदादिविधौ किम्। दधिसेचौ। इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव। कुत्वे तु न। ननु भवेदेवं दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासे। उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेच्शब्दस्य पदत्वाभावात्स्यादेव षत्वमिति चेत्। अत्राह कैयटः। सोपपदात्क्विब् नास्ति। अनभिधानात्। अतो दधिषेचावित्यादि न भवत्येवेति। अन्ये त्वाहुः। प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानेऽपि पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासेनात्र न षत्वमितीति दिक्। शब्दकौस्तुभे तु उपपदसमासोऽपि सुबुत्पत्त्यनन्तरमेवात्रोपगन्तव्यः। घनक्रीतेत्यादिसिद्धये तस्यानित्यताया आवश्यकत्वादित्यप्युक्तम्॥ बहुच्पूर्वस्य चापदादिविधौ॥ * ॥ बहुसेचौ। बहुसेचः। इहापि षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव। कुत्वे तु न॥

अचोऽन्त्यादि टि। १। १। ६४॥

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्॥ पचते। पचेते। टिप्रदेशाष्टित आत्मनेपदानां टेरित्यादयः॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा। १। १। ६५॥

अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात्॥ पाचयति। भेदयति। उपधाप्रदेशा अत उपधाया इत्यादयः॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य। १। १। ६६॥

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम्। इको यणचि। दध्यत्र। मध्वत्र॥

तस्मादित्युत्तरस्य। १। १। ६७॥

पञ्चमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य बोध्यम् ॥ तिङ्ङतिङः । अग्निमीळे । इह न भवति । ईळे अग्निम् ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १ । १ । ६८ ॥

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ॥ अग्नेर्ढक् । आग्नेयम् । अशब्दसंज्ञेति किम् । उपसर्गे घोः किः । दाधाभ्यो यथा स्यात् । घुधातोः शब्दार्थान्माभूत् । शब्दः शब्दशास्त्रं तत्र संज्ञेति सप्तमीसमासः न तु शब्दस्य संज्ञेति । अन्यथा कर्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञात्वेन निषेधाप्रवृत्तौ कर्मण्यणित्यादौ स्वरूपग्रहणापत्तेः ।

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १ । १ । ६९ ॥

अत्रैवाण् परेण णकारेणेत्युक्तम् । प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् ॥ अस्य च्वौ । शुक्ली स्यात् । माली स्यात् । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । चिच्यतुः । निन्यतुः । ॠदोरप् । यवः । स्तवः । लवः । पवः । उरण् रपरः । कर्ता । किरति । कु चु टु तु पु एते उदितः । कुहोश्चुः । चकार । जगाद । अप्रत्यय इति निषेधस्तु उदित्सु न प्रवर्तते । उदित्करणसामर्थ्यात् । अप्रत्यय इति किम् । विधीयमानानां प्रत्ययादेशागमानां सवर्णग्राहकत्वं माभूत् । अत इञ् । इदम इश् । आर्द्धधातुकस्येट् । भुवो वुक् । अम्सम्बुद्धौ । तदेवम इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ ॠकारस्त्रिंशतः । एवं ऌकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐऔजिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । अननुनासिका यवला द्वयोः रहौ तु स्वस्यैव । यद्यपि हकार आकारस्य संज्ञेति प्राप्तम् । तथापि तत्परिहाराय नाज्झलावित्यत्रैव यत्नः कृतो न विस्मर्तव्यः ॥

तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ॥

तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत् उत् इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञाः । ऋदिति द्वादशानाम् । अतो भिस ऐस् । वृक्षैः । तत्कालस्येति किम् । खट्वाभिः । पञ्चमीसमासोदाहरणन्तु वृद्धिरादैजिति ॥

आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ ॥

अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् ॥ अच् । अण् । हल् । सुप् । तिङ् । इता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको माभूत् एवमन्त्येनेता सहितः पूर्वेषां संज्ञा माभूदित्यन्त्यादिग्रहणम् । इतेति किम् । रप्रत्याहारो यथा स्यात् । स ह्यनन्त्येनापि अनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्याद्भवति । न चैतदितेत्येतस्य विरहे लभ्यते ॥

येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७२ ॥

येन शब्देन विधिर्विधीयते स तदन्तस्य आत्मान्तस्य समुदायस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य ॥ अन्येन चान्यस्य विधिर्भवति । यथा चैत्रस्य संग्रामं हस्त्यश्वादिभिर्विधत्ते । एवमचो यदिति अचा धातोर्यतं विधत्ते इत्यजन्ताद्धातोर्यत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । चेयम् । जेयम् । अयम् । एरच् । चयः । जयः । अयः ॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥ * ॥ तेन द्वितीया श्रितेति कृष्णश्रित इत्यत्रैव भवति न तु कृष्णं परमश्रित इत्यादावपि । तथा नडादिभ्यः फक् । नाडायनः । नेह । सौत्रनाडिः । अस्यापवादमाह ॥ उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् ॥ * ॥ महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती । उगिदन्तत्वान्ङीप् । अत इञ् । दाक्षिः । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्त-

विधिं प्रयोजयन्ति ॥ अन् । राज्ञेत्यर्थवता । साम्नेत्यनर्थकेन । इन् । दण्डीत्यर्थवता । वाग्मीत्यनर्थकेन । अस् । सुपया इत्यर्थवता । सुस्रोता इत्यनर्थकेन । मन् । सुशर्मेत्यर्थवता । सुप्रथिमेत्यनर्थकेन । तदन्तविधेर्बाधनिक्रमपवादमाह वार्तिककारः ॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ * ॥ अचि श्नुधात्वितीयङुवङ् च यथेह भवति श्रियौ भ्रुवाविति । एवमिहापि सिध्यति श्रियः भ्रुव इति । तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिरतो विशेषणेनैव ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ॥

यस्य समुदायस्यावयवानामचां मध्ये प्राथमिकोऽज् वृद्धिसंज्ञकः स वृद्धसंज्ञकः स्यात् ॥ आम्रगुप्तीयः । वृद्धाच्छः । अचामिति जातौ बहुवचनम् । तेन द्वयोरपि भवति । शालीयः । एकस्यापि भवति व्यपदेशिवद्भावात् । ज्ञा ब्राह्मणी तस्याः अयं ज्ञीयः ॥ वा नामधेयस्य ॥ * ॥ पौरुषेयं नाम तस्य वृद्धसंज्ञा वा स्यादित्यर्थः ॥ उभयत्र विभाषेयम् । देवदत्तादीनामप्राप्ते वामनादीनाञ्च प्राप्ते आरम्भात् । देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः । "विधाय मूर्तिं कपटेन वामनीमिति" श्रीहर्षः ॥ गोत्रोत्तरपदस्य च ॥ * ॥ नित्यं वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति शेषः ॥ कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः । घृतरौढीयाः । कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यादिरर्थः । ननु पाणिनेश्छात्राः पाणिनीया इति न सिद्ध्यति । वृद्धाच्छं बाधित्वा इञश्चेत्यणः प्रसङ्गात् । न च छे विवक्षिते यूनि लुगितीञो लुकि सति नायमिञन्त इति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेनेञन्तत्वानपायात् । नैतदस्ति । इञश्चेत्यत्र हि कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते । तच्च तत्रापत्याधिकारादन्यत्वेऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिना परिभा-

षिकमेव गृह्यते न तु लौकिकमिति सिद्धान्तः । पाणिनिरिति च यूनीञ् न तु गोत्रे। रूढस्यापत्यं रौढिः । अत इञ् । अनन्तरे गोत्रे वा । न चैवमिञश्चेत्यणप्रसङ्गः । न ह्यचः प्राच्यभरतेष्विति निषेधात् । स्यादेतत् । यदि गोत्रोत्तरपदस्य वृद्धसंज्ञा विधीयते तर्हि पिङ्गलकाण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वाः इत्यत्र वृद्धाच्छः स्यात् इष्यते तु कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् । कण्वो गर्गादिः । सत्यम् । अत एवापरितोषादुक्तं वार्तिककृता। गोत्रान्ताद्वा असमस्तवदिति। शैषिकाधिकारे प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्र वा इत्ययमतिदेशः कर्तव्य इत्यर्थः । अपत्याधिकारादन्यत्वाच्च लौकिकगोत्रग्रहणादोदनपाणिनीया इत्यादि सिध्यतीति भावः। किमविशेषेण । नेत्याह । जिह्वाकात्यहरितकात्य वर्जम् । कतशब्दो गर्गादिः । जिह्वाचपलो हरितवर्णश्च कात्यः तस्य छात्रा इत्यर्थेऽणेव भवति । जैह्वाकाताः । हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च । १ । १ । ७४ ॥

वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥ त्यदीयम् । तदीयम् । अदसीयम् । इदमीयम् । किमीयम् । त्वादायनिः । मादायनिः । उदीचां वृद्धादिति फिञ् ॥

एङ् प्राचां देशे । १ । १ । ७५ ॥

यस्याचामादिरिति मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते । एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने ॥ एणीपचनीयः । ऐणीपचनः । गोनर्दीयः । गौनर्दः । भोजकटीयः । भौजकटः । एङिति किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । विधेयसंज्ञासम्बन्धबलेन प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थम् । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन क्रोडदेवदत्तशब्दयोरप्राग्देशवाचिनोर्न वृद्धसंज्ञा। तेन क्रौडो दैवदत्त इत्यणेव भवति । प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्य भवत्येव वृद्धसंज्ञा। ततः काश्या-

दित्वाद्वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः ॥ शैषिकेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सैपुरिकी। सैपुरिका । स्कौनगरिकी । स्कौनगरिका । सेपुरं स्कोनगरञ्च वाहीकग्रामौ तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः । शैषिकेष्विति वचनादपत्ये वृद्धलक्षणः फिञ् न । विकारे च नित्यं वृद्धेति मयडन । तदेवं कुणिमतं भाष्यमतञ्चानुसृत्य प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमिति व्याख्यातम् । जयादित्यस्तु प्राचि देशे ये सन्ति ते प्राञ्चः पुरुषास्तेषां यो देशस्तदभिधाने इति व्याचख्यौ । प्राचामित्यस्य श्रूयमाणदेशविशेषणत्वे सम्भवति अध्याहर्तव्येन मतेनेत्यनेनान्वयो न कल्प्य इति तस्याशयः । अस्मिन्पक्षे वाहीकग्रामे दैवदत्त इत्यत्रावृद्धत्वादेव ठञ्ञिठौ न भवत इति स्पष्टम् । किन्तु सैपुरिकीत्यादि भाष्योदाहृतं वचनेनैव साधनीयं स्यादिति दिक् । देशे इति किम् । गोमती नाम प्राग्देशनदी तत्र भवा मत्स्याः गौमताः । देशग्रहणेन नदी न गृह्यते । नदीदेशोऽग्रामा इति पृथगुपादानाल्लिङ्गात् । प्रागादिदेशविभागस्त्वित्थम् । शरावती नाम नदी उत्तरपूर्वाभिमुखी तस्या दक्षिणपूर्वस्यान्दिशि व्यवस्थितो देशः प्राग्देशः । उत्तरापरस्यामुदग्देशः । केचित्तु ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाब्धिगामिनी शरावतीति वदन्ति । उभयथापि प्रागुदक्स्वरूपे न विवादः । वाहीकदेशस्तु प्राग्बहिर्भूतः । यत्तूभयबहिर्भूत इति तन्न । अव्ययात् त्यबिति सूत्रे भाष्यकारेण शाकलनाम्नो ग्रामस्योदीच्यवाहीकोभयरूपताभ्युपगमात् । एतच्च विवेचनं वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यादावुपयोक्ष्यते इति सर्वं सुस्थम् ॥

इत्योरम्भट्टेन विरचितायां व्याकरणदीपिकासमाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥



अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

गाङ्कुटादिभ्यो ऽञ्णिन्ङित् । १ । २ । १ ॥

गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङिद्वत्स्युः ॥ अध्यगीष्ट । अध्यगीषत । विभाषा लुङ्लृङोरितीङो गाङ् । इह विशेषणार्थ एव हि गाङादेशे ङकार इति गाङ् लिटीति सूत्रे वक्ष्यते । कुटिता । कुटितुम् । अञ्णित् किम् । कोटः । घञ् । चुकोट । अथ कथं लिखितुं स्वयमेव लिखिष्यतइति । न च कणवादिभ्य इत्यत्रेव षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेषेण लिखेरपि कुटस्यादितयाच संग्रह इति वाच्यम् । शकुनिष्वालेखने इत्यादिप्रयोगविरोधात् । हरदत्तस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया समादधे । चुकुटिषतीत्यादौ सनो ङित्वातिदेशेऽपि आत्मनेपदं यथा न भवति तथा तद्विधावेव स्फुटीभविष्यति ॥

विज इट् । १ । २ । २ ॥

विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत् ॥ उद्विजिता । उद्विजितुम् । इट् किम् । उद्वेजनम् । इह वृद्धिर्यस्येति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या यस्यादिरित्यनुवर्तते । तेन इडादिः प्रत्ययो लभ्यते न तूक्तमेकवचनमिट् । तथा हि सति विजिषीयेत्यत्रैव स्यात् । ओविजी भयचलनयोरित्यस्य रुधादेस्तुदादेश्चेह ग्रहणं न तु विजिर् पृथग्भावे इत्यस्य जुहोत्यादेर्व्याख्यानादिति बोध्यम् । यत्तु तस्यानिट्त्वादित्याहुः । तन्न । विवेजिथेति थलीट्सम्भवात् । न च कित्वेन गतार्थता । तत्र पित्वेन कित्वाभावात् ॥

विभाषोर्णोः । १ । २ । ३ ॥

इडादिः प्रत्ययो ङिद्वा स्यात् ॥ ऊर्णुविता । ऊर्णविता । इट् किम् । ऊर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४ ॥

अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् ॥ कुरुतः । कुर्वन्ति । चिनुतः । चिन्वन्ति । पचेते पचेथे इत्यादौ ङितो यत्कार्यमातो ङित इतीय् सोऽपि भवति । नन्वेवं चिनुत इत्यादौ तास्यनुदात्तेदिति स्वरापत्तिरिति चेन्न । उपदेशग्रहणस्योभयसम्बन्धेन ङिदुपदेशाददुपदेशाच्चेति भाष्ये व्याख्यातत्वात् । अन्हिङोरिति पर्युदासेनोपदेशे ङकारवतो ग्रहणाद्वा । सार्वधातुकं किम् । कर्ता । हर्तुम् । अपित्किम् । करोति ॥

असंयोगाल्लिट् कित् । १ । २ । ५ ॥

असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित् स्यात् ॥ निन्यतुः । बिभिदतुः । अपित्किम् । बिभेद । असंयोगात्किम् । सस्रंसे । ङित्वे प्रकृते कित्करणं यजादीनां कितीति संप्रसारणार्थम् । ईजतुः । ईजुः । पूर्वत्रापि कित्वं कुतो न कृतमिति चेत् । वक्तः वक्थ इत्यत्र संप्रसारणापत्तेः ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ कित्वस्यावकाशः । ईजतुः । गुणस्य । चेतति । ववृते ववृधे इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधात्कित्वम् ॥

इन्धिभवतिभ्यां च । १ । २ । ६ ॥

आभ्यां लिट् कित्स्यात् ॥ समीधे दस्यु हन्तमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः । बभूविथ । अत्र वार्तिकम् ॥ इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति । अयं

भावः । इन्धेर्भाषायामिजादेश्चेत्यामा भाव्यम् । छन्दसि त्वमन्त्रे इति प्रतिषेधाद्यद्यप्याम्नास्ति तथापि छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वे ङित्वात्समीधे इति नलोपः । श्नमभावस्त्वार्धधातुकत्वाद्व्यत्ययाद्वा । भुवोऽपि वुक् नित्यत्वादेव गुणवृद्धी बाधिष्यते इति । एवैव सूत्रकृतोऽपि गतिः । अन्यथा बभूवेत्यत्रानिग्लक्षणायावृद्धेर्निषेधासंभवेन वुको नित्यतां विना गत्यन्तराभावात् । कित्वन्त्विहं बभूवेत्यत्र णित्वाभावपक्षे थलि च चरितार्थमिति न तत्सामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेधं प्रत्याशा । अत एव च यङ्लुकि णल्थलोः श्तिपा निर्देशात्कित्वाप्राप्तावपि बोभूव बोभूविथेति सिद्ध्यतीति प्रत्याख्यातं सूत्रं भाष्ये । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्वं वेति व्याकरणान्तरम् देभतुः सस्वजे इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते । तत्र कित्वपक्षे श्रन्थिग्रन्थ्योरेत्वाभ्यासलोपावपि वक्तव्याविति हरदत्तादयः । दम्भेस्तु षष्ठे वक्ष्यते एव । श्रेथतुः । शश्रन्थतुः । ग्रेथतुः । जग्रन्थतुः । देभतुः । ददम्भतुः । सस्वजे । सस्वञ्जे । इदं कित्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते श्रेथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि शश्राथ । उत्तमे तु शश्राथ शश्रथेति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् । दभेश्च तिप्सिप्मिप्सु देभ देभिथ देभेति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु ददम्भ ददम्भिथ ददम्भेत्येव ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । १ । २ । ७ ॥

गुधकुषक्लिशिभ्यः क्त्वो रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते इतरेभ्यो न क्त्वा सेडिति निषेधे प्राप्ते कित्वं विधीयते ॥ मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च । १ । २ । ८ ॥

एभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ स्तः ॥ रुदित्वा । रुरुदिषति । विदित्वा विविदिषति । मुषित्वा । मुमुषिषति । गृहीत्वा । जिघृक्षति । सुप्त्वा । सुषुप्सति । पृष्ट्वा । पिपृच्छिषति । स्वपिप्रच्छ्योः सनर्थं ग्रहणम् । क्त्वा किदेव हि ॥

इको झल् । १ । २ । ९ ॥

इकः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । चिचीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति । इकः किम् । यियासति । तिष्ठासति । झल् किम् । यियविषति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । गुणो माभूदिति । दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति । एवमपि कृते दीर्घे गुणो भवेत् । दीर्घस्य सनि मीमेत्यत्र मीग्रहणेन मिनोतिमपि ग्राहयित्वा कृतार्थत्वात् । मासाहचर्यान्मीग्रहणेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । सिद्धान्तेऽपि एतस्या एव युक्तेस्त्वयाऽपि शरणीकर्तव्यत्वात् । ननु कित्वाभावे एज्विषयत्वेन मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते गामादाग्रहणेष्वविशेषान्माग्रहणेनैव मीनातिमिनोत्योरपि सिद्धेर्दीर्घविधानमकृतार्थमेवेति चेत् । अत्रोच्यते । दीर्घेण गुणे बाधिते एज्विषयत्वं स्वीक्रियते । न वा । नाद्यः । दीङ् दिदीषते इत्यत्रात्वापत्त्या कित्वस्यावश्यकत्वात् । नान्त्यः । एज्विषयताया अभावेनात्वासंभवान्माग्रहणेन मीनातिमिनोत्योर्ग्रहणस्याशक्यत्वाद्दीर्घविधानस्य मिनातिमपि ग्राहयित्वा कृतार्थत्वे प्रत्यक्षे दृश्यमाने तदकृतार्थत्वबलेन दीर्घस्य गुणबाधकत्वोक्तेर्बालभाषणतुल्यत्वात् । अत एवासति कित्वे यद्यनवकाशत्वाच्चिचीषतीत्यादौ दीर्घो गुणं बाधिष्यते तदा चोप्पूयतीत्यत्र णिलोपमप्यविशेषाद्बाधेत । यदि च सामान्यग्रहणा-

विघातार्थे कृतार्थे दीर्घे ञ्चीप्सतीत्यत्र परत्वाण्णिलोपो बाधते तर्हि गुणोऽपि बाधेत । तस्मात्कित्वं वक्तव्यमित्युपसंहृतं भाष्ये सङ्गच्छते । अन्यथा मीनातीत्यादिना आत्वे कृते माग्रहणेनैव मीनातिमिनोत्योर्ग्रहणे सिद्धे दीर्घविधानस्य सामान्यग्रहणार्थत्वाभावेन सामान्यग्रहणार्थत्वेन कृतार्थे दीर्घे णिलोप इव गुणोऽपि बाधेतेत्युक्तेरसङ्गत्यापत्तेः । मम तु कित्वाभावेऽपि दीर्घेणापि एज्विषयताया अपहारात् आत्वासंभवेन दीर्घत्वस्य सामान्यग्रहणार्थत्वे सुस्थे तदर्थं कृतार्थे दीर्घे णिलोप इव गुणोऽपि बाधेतेत्युक्तेर्न काप्यनुपपत्तिः । एतेन कित्वाभावे एज्विषयत्वेनात्वे कृते माग्रहणेनैव सामान्यग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्काकुलितचित्तो भाष्यकारेण सामान्यग्रहणार्थत्वं न सुष्ठु निरूपितमिति वदन् कैयटोऽपि समाहितः । कित्वारम्भे कित्वेनेव कित्वाभावेऽपि दीर्घेणैज्विषयताया अपहारात् आत्वासंभवेन दीर्घत्वस्य भाष्यकारोक्तसामान्यग्रहणार्थत्वस्य सुष्ठुतरत्वात् । अन्यथा दिदीषते इत्यत्रात्वापत्तेः । एतेन दीर्घत्वस्य सामान्यग्रहणार्थत्वमसंभवदेवेति मत्वा दीर्घेण गुणबाधमङ्गीकृत्य णिलोपस्य तु येननाप्राप्तिविरहादेव बाधो न भविष्यतीत्याशङ्क्य उत्तरार्थमवश्यमिको झलिति कर्तव्यम् । योगविभागः किमर्थं इति परमवशिष्यते । सोऽपि कुटादौ कुङ् शब्दे इति कैयटमते दीर्घान्तोऽपि न्यासकारमते ह्रस्वान्तस्तस्य चूकूषते इत्यत्र गु पुरीषोत्सर्गे घ्रु गतिस्थैर्ययोरिति पाठाच्च जुगूषति दुध्रूषतीत्यत्र च कृतार्थो दीर्घः चिचीषतीत्यादौ परेण गुणेन बाध्येत स मा बाधीत्येवमर्थो यद्यपि सम्भवति तथापि उहनेति वक्तव्येऽज्झनेति प्रत्याहारग्रहणं निरवकाशमेव । न च गमेरिडादेशस्येतिवार्तिकं प्रत्याख्यातुं तन्त्रादिना सम्भवव्यभिचाराभ्यां गमेरचा विशेषयिष्यमाणत्वाद-

ज्ग्रहणसार्थक्यं शङ्क्यम् । एवं हि उतो दीर्घ इत्युक्त्वा इङ्हनोरिति सूचयेत् । इणकोरादेशस्यापि ग्रहणमिति पक्षेऽपि इङ्हनोरिति ब्रूयात् । हना साहचर्याच्च इधातुरेव ग्रहीष्यते न तु इवर्णान्तः । यथान्यासपाठेऽपि हनिसाहचर्याल्लुग्विकरणस्यादेशगमेर्ग्रहणसम्भवाच्च । न चैवमपि पुरस्तादपवादन्यायेन णिलोप एव बाध्येतेति भ्रमितव्यम् । उभयापवादतासम्भावनायामेव तदवतारात् । इह तु णिलोपेन सह येननाप्राप्तिविरहात् । न च बाध्यसामान्यचिन्तायां णिलोपबाधो दुर्वार इति वाच्यम् । स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान इति निर्देशाल्लक्ष्यानुरोधाच्चेह बाध्यविशेषचिन्ताया एव युक्तत्वात् । एवं चाज्ग्रहणसामर्थ्यस्य ज्ञीप्स्यमान इत्यादेर्ज्ञापकस्य च पर्यालोचनाक्लेशपरिहारार्थं लक्षणैकचक्षुषो बाध्यसामान्यचिन्ताभ्रमं वारयितुं योगविभाग इति निष्कर्षयन्तः शब्दकौस्तुभकारा अपि प्रत्युक्ताः । दीर्घविधानस्य सामान्यग्रहणार्थत्वस्योपपादितत्वेन निष्कर्षमूलयुक्तेदीर्घविधानस्याकृतार्थताया अत्र विरहात् । तदेवं दीर्घे कृते गुणो माभूदित्येवमर्थं कित्वं वक्तव्यमिति स्थितम् । नन्वेतादृशक्लेशेन किमिति कित्वस्यावश्यकत्वं प्रतिपाद्यते न किं लुलूषतीत्यादिदीर्घेषु फलाभावात् दीर्घाप्रवृत्त्या गुणनिषेधार्थं कित्वमावश्यकम् । किन्तु दीर्घेण गुणस्येव ऋृदित्वस्यापि बाधापत्त्या चिकीर्षतीत्यपि न सिद्ध्येदिति चेन्न । दीर्घेषु पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । गुणनिवृत्तिरूपफलस्यापि सत्त्वाच्च । मो राजीत्यत्रानुस्वारनिवृत्तिफलवत् यं विधिं प्रतीति न्यायेन ऋृदित्वस्याबाधात् । तितीर्षतीत्यादौ तु अकृते दीर्घे इत्वस्य गुणेन प्रतिबद्धत्वाद्दीर्घेण गुणबाधे सत्येवेत्वं लभ्यं न तु ततः प्राक् । एवं च यस्य तु विधेरित्यंशो ह्रस्व इव दीर्घेऽप्यविशिष्टः ॥

हलन्ताच्च। १। २। १०॥

कर्मधारयोऽयम्। अन्तशब्दः परसमीपवाची। इक इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित्स्यात्॥ हलश्चेति सूचयितुमुचितम्। इकः पराद्धलः परो यः सन्नित्यर्थसङ्गतेः। गुहू। जुघुक्षति। बिभित्सति। इकः किम्। यियक्षते। झल् किम्। विवर्धिषते। हल्ग्रहणं जातिपरम्। तृंहू। तितृक्षति। धिप्सति। धीप्सति॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु। १। २। ११॥

इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ् तङ्परः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः॥ भित्सीष्ट। अभित्त। इकः किम्। यक्षीष्ट। अयष्ट। आत्मनेपदेषु किम्। अस्राक्षीत्। अद्राक्षीत्। सिच एवेदं विशेषणं न तु लिङः। असम्भवात्। झलनुवृत्त्यैव लिङः परस्मैपदस्य व्यावर्तितत्वाच्च। हलः किम्। चेषीष्ट। अचेष्ट। झल् किम्। वर्तिषीष्ट। अवर्तिष्ट। लिङ्सिचौ किम्। द्वेष्टा। द्वेक्ष्यते॥

उश्च। १। २। १२॥

ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् तङ्परः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः॥ कृषीष्ट। अकृत। झलादी किम्। वरिषीष्ट। अवरिष्ट। लिङ्सिचोरितीड्। तङि किम्। अकार्षीत्॥

वा गमः। १। २। १३॥

गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः॥ सङ्गसीष्ट। सङ्गंसीष्ट। समगत। समगंस्त॥

हनः सिच्। १। २। १४॥

कित्स्यात्॥ अनुनासिकलोपः। आहत। आहसाताम्।

आहसत । झलित्येव । अयानिषाताम् । यद्यपि सिजन्तस्याङ्गस्यात्मनेपदं ङित्परमस्तीत्यनिदितामित्येव सिद्धं तथापि सिजन्तस्योपधालोपो नेति विकरणप्रयुक्तोपधात्वमाश्रित्य लोपो नेति वा ज्ञापनार्थमिदमनिदितां नुम धातोरित्यत्र वक्ष्यामः । यद्यपीह लिङ्सिचावित्यनुवृत्त्या सिद्धं तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यं सिज्ग्रहणं स्पष्टार्थमिहैव कृतम् । अन्यथा हि लिङि वधादेशो नित्यः । घानिषीष्टेति चिण्वदिटि स्यसिच्सूत्रवक्ष्यमाणरीत्या वधादेशाभावेऽपि अझलादित्वान्न कित्वमित्यादि व्युत्पादनीयं स्यात् ॥

यमो गन्धने । १ । २ । १५ ॥

सिच् कित्स्यात् ॥ उदायत । उदायसाताम् । उदायसत । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । गन्धने किम् । उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः ॥

विभाषोपयमने । १ । २ । १६ ॥

यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे ॥ रामः सीतामुपायत । उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमने तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्वम् ॥

स्थाघ्वोरिच्च । १ । २ । १७ ॥

अनयोरिदादेशः स्यात्सिच्च कित्स्यात् ॥ समस्थित । समस्थिषाताम् । अदित । अधित । झलित्येव । अदायिषाताम् । इह वागम इत्यारभ्य पञ्चसूच्यामात्मनेपदेष्वित्यनुवृत्तिर्निष्फला । तथाहि । गमेः परस्मैपदे सिज् नास्ति अङा बाधात् । लिङ् तु न झलादिः । हन्तेस्तु परस्मैपदे बधादेशो नित्यः । यमेस्तु यमरमेतीट्सकोः सतोर्झलादिः सिच् परस्मैपदे नास्ति । उपयमने तु नित्यमात्मनेपदम् । स्थाघ्वोः परस्मैपदे सिचो लुक् ॥

न क्त्वा सेट् । १ । २ । १८ ॥

सेट् क्त्वा किन्न स्यात् ॥ शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा । क्त्वा किम् । निगृहीतिः ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः । १ । २ । १९ ॥

एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात् ॥ शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेश्यितः । शेश्यितवान् । प्रस्वेदितः । प्रस्वेदितवान् । ञिष्विदेति भ्वादिरत्र गृह्यते । ञीद्भिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । ञिमिदा । ञिक्ष्विदा । दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । सेट् किम् । स्विन्नः । स्विन्नवान् । आदितश्चेति नेट् । विभाषा भावादिकर्मणोरिति पक्षे यो ऽभ्यनुज्ञायते स क्त्वनिषेधस्य विषयः ॥

मृषस्तितिक्षायाम् । १ । २ । २० ॥

सेण्निष्ठा किन्न स्यात् ॥ मर्षितः । मर्षितवान् । क्षमायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ॥

उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात् ॥ द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । क्ष्विटितम् । खिटितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्षापणम् । सेट् किम् । क्रुष्टम् ॥ शब्विकरणेभ्य एवेष्यते ॥ * ॥ नेह । गुध्यतेर्गुधितम् ॥

पूङः क्त्वा च । १ । २ । २२ ॥

पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् ॥ पवितः । पवितवान् । पवित्वा । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः । पूङश्चेति वेट् । न क्त्वा सेडिति सिद्धे क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव संबध्यते ॥

नोपधात्थफान्ताद्वा । १ । २ । २३ ॥

नकारोपधात्थान्तात् फान्ताच्च सेट् क्त्वा किन्न स्याद्वा ॥ ग्रथित्वा । ग्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुंफित्वा । नोपधात्किम् । रिफ कत्थनादौ । रेफित्वा । इह नोपधग्रहणसामर्थ्याद्रलो व्युपधादिति विकल्पोऽपि न । ऋफ ऋंफ हिंसायामिति धातुद्वयेन ऋफित्वा ऋफित्वा ऋंफित्वेति चैषब्दस्य नोपधग्रहणसत्वासत्वयोरविशेषात् ॥

वञ्चिलुञ्च्यृतश्च । १ । २ । २४ ॥

सेट् क्त्वा किन्न स्याद्वा ॥ वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । ऋतित्वा । अर्तित्वा । सेट् किम् । वक्त्वा । उदित्वाद्वेट् ॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य । १ । २ । २५ ॥

एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा स्यात् ॥ काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेति प्रक्रमात् । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृश तनूकरणे । कृशित्वा । कर्शित्वा । न तु कृष विलेखने इति मूर्द्धन्यान्तः । अनिट्त्वात् ॥

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च । १ । २ । २६ ॥

उश्च इश्च वी । ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः ॥ द्युतित्वा । द्योतित्वा । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । द्युतिस्वाप्योरिति सम्प्रसारणम् । रलः किम् । देवित्वा । दिदेविषति । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । विवर्तिषते । हलादेः किम् । एषित्वा । एषिषिषति । सेट् किम् । भुक्त्वा । बुभुक्षते ।

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः । १ । २ । २७ ॥

उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशाः ह्रस्वस्य गुणः । हे हरे । दीर्घोऽकितः । पापच्यते । वाक्यस्य टेः प्लुतः । एहि कृष्णा ३॥

अचश्च । १ । २ । २८ ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्राच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥ इको गुणवृद्धीत्यनेन तुल्यमेतत् । नत्वलोन्त्यस्य शेषोऽपवादो वा । तेन शमामष्टानामित्यत्र शमादिभिरचो विशेषणात् शाम्यतीत्यादिसिद्धम् । ह्रस्वो नपुंसके अकृत्सार्वेत्यादौ तु अजन्तस्य प्रातिपदिकस्येति अजन्ताङ्गस्येति च व्याख्यानादलोऽन्त्यस्य ह्रस्वो दीर्घश्च । अतिरि । अतिनु । चीयते । स्तूयते । नेह । सुवाग् ब्राह्मणकुलम् । भिद्यते । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । अत्र टेरच इति व्याख्यानादग्निचीऽ३त् । सोमसूऽ३त् । अजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् स्वसंज्ञया विधाने इति लभ्यते । नेह । द्यौः । पन्थाः । सः ॥

उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २९ ॥

ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् ॥ प्रदेशा आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ॥

स्पष्टम् । प्रदेशा अनुदात्तौ सुप्पितावित्यादयः ॥

समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ प्रदेशास्तित्स्वरितमित्यादयः । ननु समाहारः स्वरित इत्युच्यते तत्र न ज्ञायते कस्मिन्नवकाशे उदात्तः कस्मिन्ननुदात्तः कियानुदात्तः कियाननुदात्त इत्यत आह ॥

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् । १ । २ । ३२ ॥

ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तम्बोध्यम् ॥ उत्तरार्द्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये विहिता । क्व १ वोऽश्वाः । रथानां न येऽराः । शतचक्रं योऽह्यः । इत्यादिष्वनुदात्तः । अग्निमीळे इत्यादौ तूदात्तश्रुतिः । इत आरभ्य नवसूच्या इत उत्कर्षेण अ अ इत्यतः प्राक् स्थापनेनास्य त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिः ॥

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३३ ॥

सम्बुद्धिः सम्बोधना । अन्तर्भावितण्यर्थाद्बुधेः क्तिन् । न त्वेकवचनं सम्बुद्धिः । दूरादित्यपादानकारकान्वयाय क्रियाया एवाकाङ्क्षितत्वात् । दूरात्सम्बोधयति येन वाक्येन तदेकश्रुति स्यात् ॥ एका स्वराणामविभागेन श्रुतिर्यस्येत्यर्थः । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता३ । अन्त्यस्य तु वाक्यस्य टेरिति प्लुतेनापवादत्वादेकश्रुतिर्बाध्यते । दूरात्किम् । चैस्वर्यमेव । तत्रोपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याङुदात्तः । गच्छेति तिङ्घातः । भोः शब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । शेषयोरामन्त्रितनिघातः । कृत्रिमायाः सम्बुद्धेरग्रहणादागच्छत ब्राह्मणा इत्यादावपि भवति ॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु । १ । २ । ३४ ॥

यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्यात् जपादीन्वर्जयित्वा ॥ अग्निर्मूर्द्धा दिवः । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले चैस्वर्यमेव । अजपेत्यादि किम् । ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । रूढश्चायमकरणमन्त्रेषु । यत्र जपतीति कल्पसूत्रकृतां व्यवहारः । अतएव याजुषत्वादुपांशु प्रयुज्यमानानामपीषे-

त्वेत्यादीनां जपत्वाभावादेकश्रुतिर्भवत्येव । शाखाच्छेदनादिकं प्रति तेषां करणत्वात् । न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः । तेषु प्रथमसप्तमनवमयो-दशास्त्रय उदात्तास्त्रिमात्राश्च । इतरे त्रयोदशानुदात्ताः अर्द्धोकाराः । एतच्चाश्वलायनेन चतुर्थे ऽहनीति खण्डे स्फुटीकृतम् । सामशब्दो वाक्यविशेषस्थगीतिवाचकः । तदुक्तं जैमिनिना । गीतिषु सामाख्येति । ए विश्वं समत्रिणं दह ३ । विश्वं अत्रिणं पाप्मानं सन्दहेति सम्बन्धः । एशब्दो गीतिपूरणः । निपात इत्यन्ये । जपादिपर्युदासाच्च मन्त्रेष्वे-वैषा एकश्रुतिर्न तूहितादिष्विन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेत्यादिषु । ऊह्यमानस्या-मन्त्रत्वात् । तदुक्तं भेदलक्षणे जैमिनिना । अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति । आपस्तम्बश्चाह । अनाम्नाता अमन्त्रा । यथा प्रवरोहनामधेयग्रह-णानीति । ननु स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति वेदे पठ्यत एवेति चेत्सत्यम् । ऊहितं यदमन्त्रभूतं अनुकार्यं तदनुकरणस्य पाठेऽप्यर्थपरस्यानुका-र्यस्य लौकिकत्वमक्षतमेव । नन्वेवमुच्चैस्तरां वेति सूत्राद्विकल्पानुवृ-त्त्यैव सिद्धो विभाषा छन्दसीत्यत्र विभाषाग्रहो व्यर्थः स्यात् । नित्य-विकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतया आरम्भसामर्थ्यादेव यज्ञकर्म-णीत्यस्य निवृत्तिसिद्धेः । प्रसज्यप्रतिषेधे तूहादिष्वमन्त्रेषु चरितार्थस्य पूर्वविधेरुत्तरेण छन्दोमात्रविषयकेण बाधसम्भवात्तन्निवृत्त्यर्थं तदपे-क्षितमिति चेन्न । पर्युदासेऽपि मन्त्रे नित्यं ब्राह्मणे वेति विषयवि-भागसम्भवादित्याहुः ॥

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः । १ । २ । ३५ ॥

यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा । वषट्-शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते । सोमस्याग्ने वीही३ वौ३षट् । ब्रूहि प्रेष्येत्यनेन वौषट्शब्दस्यादेः प्लुत उदात्तो विहितस्तदपेक्षयायमुदा-

ततरोऽन्त्यस्य विधीयते । द्वयोरप्ययमुदात्ततर इत्येके । तदा याज्यावाक्यीयैकश्रुतिगतोदात्तापेक्षः प्रकर्षः । एकश्रुतेश्चोदात्तानुरागोऽस्तीत्येकश्रुति दूरादित्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । अस्योदात्तस्येत उत्कृष्य शास्त्रान्ते कर्तव्यत्वेनोक्तत्वादसिद्धत्वात्प्लुतोदात्तत्वस्याप्यसिद्धत्वाच्च शेषनिघातो न । पक्षे एकश्रुतिः ॥

विभाषा छन्दसि । १ । २ । ३६ ।

छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् ॥ व्यवस्थितविभाषेयम् । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे त्वेकश्रुतिर्बह्वृचानाम् । अन्येषामपि यथासम्प्रदायं व्यवस्था । अत्र तन्त्रावृत्यादिना अछन्दसीति नञः प्रश्लेषाद्भाषायामप्यैच्छिको विकल्पो बोध्यः । अतएव विभाषाग्रहणं चरितार्थम् । न च यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । छन्दसीत्युक्तेऽपि तन्निवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा पूर्वसूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च जपादिषु सावकाशस्य परस्य पूर्वोऽपवाद इति वाच्यम् । एवं हि सति परत्रैव जपादिग्रहणं कुर्यात् किं नञा किञ्च छन्दोग्रहणेनेति दिक् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ । ३७ ॥

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् ॥ सुब्रह्मण्योऽम्१ । इन्द्रागच्छ२ । हरिव आगच्छ३ । मेधातिथेर्मेष४ । वृषणश्वस्य मेने५ । गौरावस्कन्दिन्६ । अहिल्यायै जार७ । कौशिकब्राह्मण८ । गौतमब्रुवाण९ । श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् । सुब्रह्मणि साधुरिति यत् । तित्वात्स्वरितः । तस्य टापा सहैकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तर्यात्स्वरितः । ततो निपातेनाद्युदात्तेन ओम्शब्देन ओमाङोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव । एकादेश उदात्तेनेति तु न प्रव-

र्तते। अनुदात्तस्येत्यनुवृत्तेः। ततः स्वरितस्य नुदात्त इति प्रकृत-
सूत्रेणैवोदात्त इति वृत्तिकारकैयटहरदत्तादयः। इन्द्रेत्यामन्त्रितमा-
द्युदात्तम्। आष्टमिको निघातस्तु भिन्नवाक्यत्वान्न भवति।
द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः। स चोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। तस्या-
नेनोदात्तः। न चात्र कर्तव्ये स्वरितोऽसिद्धः। एतत्काण्डोत्कर्षस्यो-
क्तत्वात्। अतएवास्मिन्नुदात्ते शेषनिघातोऽपि न। तेन द्वावप्युदा-
त्तौ। आद्युदात्तः। ततः परस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितस्यानेनो-
दात्तः। न च तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः शङ्क्यः। प्रकरणो-
त्कर्षणास्यासिद्धत्वात्। हरिव आगच्छेत्यत्रोक्तप्रक्रियया चत्वार उदा-
त्ताः। वकारछकारावनुदात्तौ। मेधातिथेरिति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावे
आमन्त्रितसाद्युदात्तः। धाशब्दस्योदात्तादिति स्वरितत्वे ऽनेनोदात्तः।
ततश्चत्वारोऽनुदात्ताः। वृषेति पूर्ववद् द्वावुदात्तौ। पञ्चानुदात्ताः।
गौरेत्यत्र गौरवदवस्कन्दतीति विग्रहः। पूर्ववद् द्वावुदात्तौ। ततस्त्र-
योऽनुदात्ताः। अहेत्युदात्तौ। चत्वारोऽनुदात्ताः। कौशिकब्राह्मणेति
समस्तम्। कौशीत्युदात्तौ। चत्वारोऽनुदात्ताः। गौतेत्युदात्तौ।
वारोऽनुदात्ताः। श्व इत्युदात्तम्। सुत्यामित्यन्तोदात्तम्। संज्ञा-
समजेति क्यपो विधाने उदात्त इत्यनुवृत्तेः। आगेति द्वावुदात्तौ।
कारोऽनुदात्तः। मघवन्निति पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते। असावित्य-
ः॥ * ॥ असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम्। तस्मिन्नेव निगदे प्रथ-
न्तस्यान्त उदात्तः स्यात्॥ गार्ग्यो यजते। जित्वादाद्युदात्ते
ऽन्तोदात्तत्वविधिः॥ अमुष्येत्यन्तः॥ * ॥ षष्ठ्यन्तोपलक्षणमे-
त्। षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत्॥ दाक्षेः पिता यजते॥ स्यान्तस्योपोत्त-
म॥ * ॥ चादन्तः। गार्ग्यस्य पिता यजते॥ वा नामधेयस्य॥ * ॥

ततरोऽन्त्यस्य विधीयते । द्वयोरप्ययमुदात्ततर इत्येके । तदा याज्यावाक्यीयैकश्रुतिगतोदात्तापेक्षः प्रकर्षः । एकश्रुतेश्चोदात्तानुरागोऽस्तीत्येकश्रुति दूरादित्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । अस्योदात्तस्येत उत्कृष्य शास्त्रान्ते कर्तव्यत्वेनोक्तत्वादसिद्धत्वात्प्लुतोदात्तत्वस्याप्यसिद्धत्वाच्च शेषनिघातो न । पक्षे एकश्रुतिः ॥

विभाषा छन्दसि । १ । २ । ३६ ।

छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् ॥ व्यवस्थितविभाषेयम् । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे त्वेकश्रुतिर्बह्वृचानाम् । अन्येषामपि यथासम्प्रदायं व्यवस्था । अत्र तन्त्रावृत्त्यादिना अछन्दसीति नञः प्रश्लेषाद्भाषायामप्यैच्छिको विकल्पो बोध्यः । अतएव विभाषाग्रहणं चरितार्थम् । न च यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । छन्दसीत्युक्तेऽपि तन्निवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा पूर्वसूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च जपादिषु सावकाशस्य परस्य पूर्वोऽपवाद इति वाच्यम् । एवं हि सति परत्रैव जपादिग्रहणं कुर्यात् किं नञा किञ्च छन्दोग्रहणेनेति दिक् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ । ३७ ॥

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् ॥ सुब्रह्मण्योऽम्१ । इन्द्रागच्छ२ । हरिव आगच्छ३ । मेधातिथेर्मेष४ । वृषणश्वस्य मेने५ । गौरावस्कन्दिन्६ । अहिल्यायै जार७ । कौशिकब्राह्मण८ । गौतमब्रवाण९ । श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् । सुब्रह्मणि साधुरिति यत् । तित्वात्स्वरितः । तस्य टापा सहैकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तर्यात्स्वरितः । ततो निपातेनाद्युदात्तेन ओम्शब्देन ओमाङोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव । एकादेश उदात्तेनोदात्त इति तु न प्रव-

र्तते। अनुदात्तस्येत्यनुवृत्तेः। ततः स्वरितस्य सूदात्त इति प्रकृतसूत्रेणैवोदात्त इति वृत्तिकारकैयटहरदत्तादयः। इन्द्रेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तम्। आष्टमिको निघातस्तु भिन्नवाक्यत्वान्न भवति। द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः। स चोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। तस्यानेनोदात्तः। न चात्र कर्तव्ये स्वरितोऽसिद्धः। एतत्काण्डोत्कर्षस्योक्तत्वात्। अतएवास्मिन्नुदात्ते शेषनिघातोऽपि न। तेन द्वावप्युदात्तौ। आड्डुदात्तः। ततः परस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितस्यानेनोदात्तः। न च तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः शङ्क्यः। प्रकरणोत्कर्षेणास्यासिद्धत्वात्। हरिव आगच्छेत्यत्रोक्तप्रक्रियया चत्वार उदात्ताः। वकारछकारावनुदात्तौ। मेधातिथेरिति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावे आमन्त्रितायुदात्तः। धाशब्दस्योदात्तादिति स्वरितत्वे ऽनेनोदात्तः। ततश्चत्वारोऽनुदात्ताः। वृषेति पूर्ववद् द्वावुदात्तौ। पञ्चानुदात्ताः। गौरेत्यत्र गौरवदवस्कन्दतीति विग्रहः। पूर्ववद् द्वावुदात्तौ। ततस्त्रयोऽनुदात्ताः। अहेत्युदात्तौ। चत्वारोऽनुदात्ताः। कौशिकब्राह्मणेति समस्तम्। कौशीत्युदात्तौ। चत्वारोऽनुदात्ताः। गौतेत्युदात्तौ। चत्वारोऽनुदात्ताः। श्व इत्युदात्तम्। सुत्यामित्यन्तोदात्तम्। संज्ञायां समजेति क्यपो विधाने उदात्त इत्यनुवृत्तेः। आगेति द्वावुदात्तौ। छकारोऽनुदात्तः। मघवन्निति पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते। असावित्यन्तः ॥ * ॥ असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम्। तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ गार्ग्यो यजते। ञित्वादाद्युदात्ते प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वविधिः ॥ अमुष्येत्यन्तः ॥ * ॥ षष्ठ्यन्तोपलक्षणमेतत्। षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् ॥ दाक्षेः पिता यजते ॥ स्यान्तस्योपोत्तमञ्च ॥ * ॥ चादन्तः। गार्ग्यस्य पिता यजते ॥ वा नामधेयस्य ॥ * ॥

स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् ॥ देवदत्तस्य पिता यजते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १ । २ । ३८ ॥

स्वरितस्य तूदात्त इति पूर्वसूत्रशेषस्यायमपवादः । अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात् सुब्रह्मण्यायाम् । देवा ब्रह्माण आगच्छत । द्वयोरप्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादिति स्वरितस्यानेनानुदात्तः । एतत्प्रकरणोत्कर्षस्य चैतदेव ज्ञापकं बोध्यम् । द्वितीयस्याष्टमिको निघातस्तु न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । प्राचीनपदस्य तु भिन्नवाक्यस्थत्वात् । ये तु देवा ब्रह्माण इति सामानाधिकरण्येन व्याचक्षते तन्मते विभाषितं विशेषवचने इति पक्षे विद्यमानतया द्वितीयस्य निघातः । प्रकृतसूत्रेण स्वरितनिघातस्तु वकारस्यैव । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मग्रहणं न कर्तव्यम् ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३९ ॥

स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिः स्यात्संहितायाम् ॥ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । कार्यं देवदत्तयज्ञदत्तौ । अनुदात्तानामिति जातौ बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोश्च भवत्येव । संहिताग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र पञ्चमीनिर्देशे कालो न व्यवधायक इति । तेन तिङ्ङतिङ इति निघातः पदपाठेऽपि भवति । अग्निं ईळे ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । १ । २ । ४० ॥

सन्नोऽनुदात्तः । उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तथाभूतस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् ॥ अग्निं कन्यां । नन्विमं मे गङ्गे इति मन्त्रे शुतुद्रिशब्दस्य पादादित्वेन निघाताभावादाद्युदात्ततया तस्मिन्परे सरस्वतीतीकारस्य सन्नतर इष्यते एकश्रुतिरेव तु प्राप्नो-

ति । नवसूच्या उत्कर्षेणासिद्धतया सन्नतरायोगादिति चेन्न । अत्र पाठेन नवसूच्याः परस्परं प्रत्यसिद्धत्वाभावबोधनात् । देवदत्त न्यङित्यत्र तु न्यधीचेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यस्वरितयकारस्य स्वरितः पूर्वस्य सन्नतरं प्रति नासिद्धः । प्रकरणोत्कर्षात् ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः । १ । २ । ४१ ॥

एकाल् प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशा वेरपृक्तस्येत्यादयः । एकालिति किम् । दर्विः । जागृविः । प्रत्यय इति किम् । सुरां सुनोतीति सुरासुत् तमाचक्षाणः सुराः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।१।२।४२॥

समानाधिकरणावयवस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञः स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशाः पुंवत्कर्मधारयेत्यादयः ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १ । २ । ४३ ॥

समासविधायकं शास्त्रं समास इह गृह्यते । तत्र प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥ द्वितीया श्रितादिभिः । कृष्णश्रितः । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञार्थम् । लोके ह्यप्रधानमुपसर्जनमाहुः । तेन राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्या इत्यत्रोभयोः षष्ठीति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि राजैवोपसर्जनं न तु कुमारी । तेन तस्या न पूर्वनिपातो न वा गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । नन्वेवं पाचकवृन्दारको गोगर्भिणीत्यादिषु विशेष्यस्य पूर्वनिपातो न स्यादिति चेत् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानं चतुष्पादो गर्भिण्येत्यादौ विधिवाक्ये प्रथमानिर्देशस्यानन्यार्थत्वाददोषः । तस्मात्सति सम्भवे व्यवस्थापकमन्वर्थत्वमिति स्थितम् ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ॥

समासे इति वर्तते । समासार्थमलौकिकं विग्रहवाक्यं चेह समासः । तत्र यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यान्नतु तस्य पूर्वनिपातः ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः । निष्कौशाम्बिः ॥ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् ॥ * ॥ नेह । अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली । एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन पञ्चखट्वीत्यादि सिध्यति । न चात्र प्रमाणाभावः । अपथं नपुंसकमिति सूत्रे पञ्चखट्वीति भाष्योदाहरणस्यैव प्रमाणत्वात् ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ॥

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा ऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ बहुपटवः । अत्र प्रातिपदिकत्वेन पूर्वविभक्तिलुकि टकारोकारस्योदात्तत्वे पुनर्जसि टकाराकारोदात्तत्वसिद्धिः । अन्यथा विभक्त्यन्तस्योदात्तता स्यात् । डित्यादीन्यव्युत्पन्नान्यप्यस्यैवोदाहरणम् । अर्थवत्किम् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा माभूत् । अधातुः किम् । अहन् । नलोपो माभूत् । अप्रत्ययः किम् । हरिषु । करोषि । अत्र सुप्सिपोर्माभूत् । अप्रत्ययान्तः किम् । तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्माभूत् ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च । १ । २ । ४६ ॥

अर्थवदित्यनुवर्तते । तत्सामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिः । अर्थवदिति हि प्रशंसायां मतुप् । एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसामूलम् । कृत्तद्धितान्तौ समासश्च एते अर्थवन्तः प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः ॥ लिट् धुक् इत्यादावधातुरिति कर्तेत्यादावप्रत्ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृदन्ते विधिरयम् ।

एवमौपगव इत्यादौ तद्धितान्तेऽपि। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम्। यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तत्र चेद्भवति तर्हि समासस्यैवेति। तेन वाक्यस्य न। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति गतार्थम्। येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम्। अवद्यति॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य। १। २। ४७॥

क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात्॥ श्रीपं कुलम्॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। १। २। ४८॥

स्त्रीशब्दः स्वर्यते। तेन स्त्र्यधिकारोक्तचातुर्थिकप्रत्ययलाभः। उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तश्च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्॥ चित्रगुः। निष्कौशाम्बिः। उपसर्जनस्य किम्। सुगौः। राजकुमारी। स्त्र्यधिकारोक्तप्रत्ययग्रहणान्नेह। अतिलक्ष्मीः। अतिश्रीः। कथं सुगोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेच्छृणु। उपसर्जनत्वस्य ससम्बन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदेदम् ह्रस्वत्वम्। अतएव महासंज्ञाकरणम्। न चेह तदस्ति। गोः कुलं प्रति गुणीभावेऽपि गां प्रत्यतथात्वात्। कुमार्याश्च पुत्रं प्रति गुणीभावेऽपि स्वं प्रत्यतथात्वात्। शास्त्रीयश्चैवेहोपसर्जनत्वं गृह्यते। कृत्रिमत्वात्। अतएव कुमारीमिच्छन्कुमारीवाचरन् ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र ह्रस्वो न॥ ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्॥ * ॥ ईयसन्ताद्यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तान्तो यो बहुव्रीहिस्तस्येत्यर्थः। बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य बहुश्रेयसी। क्लीबत्वविवक्षायां नपुंसकह्रस्वत्वमपीह न। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपादयः। अन्ये तूपसर्जनह्रस्व

एव निषिध्यते नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेवेत्याहुः । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः ॥

लुक्तद्धितलुकि । १ । २ । ४९ ॥

तद्धितलुकि सति उपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ लुक् तावत्प्रत्ययस्यैव सम्भवति न तु तदन्तस्य । अतएवोपसर्जनमिह लौकिकं न तु पूर्ववच्छास्त्रीयम् । असम्भवात् । न हि प्रत्ययमात्रं शास्त्रीयमुपसर्जनम् । आमलक्याः फलमामलकम् । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयटः फले लुक् । उपसर्जनस्य किम् । अवन्ती । कुरूः । पूर्वसूत्रस्य निष्कौशाम्बिरित्यादौ सावकाशत्वेन पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यत्र परत्वाल्लुगेव ॥

इद्गोण्याः । १ । २ । ५० ॥

गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि ॥ लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । पूर्वाचार्यमतं दूषयितुमुत्थापयति ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने । १ । २ । ५१ ॥

लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः ॥ कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरी । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । पञ्चालाः क्षत्रियाः । पुंल्लिङ्गा बहुवचनविषयाः । लुपि किम् । लवणः सूपः । संसृष्टे लवणाल्लुक् । व्यक्तिवचने इति किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य वनं शिरीषवनम् । अत्र वनस्पतित्वातिदेशे विभाषौषधीति णत्वं माभूत् ॥ समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ मथुरापञ्चाला । वर्तिपदार्था एवापेक्षितपरस्परा द्वन्द्वार्थ इति सिद्धे समासे बहुवचनान्तप्रकृतिकलुबन्तार्थे चेदतिदेशस्तर्ह्युत्तरपदस्यैवेति नियमार्थमिदम् । तेनेह न ।

पञ्चालमथुरे । अत एव मथुरागोदा इति भवति न तु मथुरागोदाविति । द्वन्द्वेऽपि गोदार्थस्य द्वित्वानतिक्रमात् । बहुवचनस्य किम् । गोदौ ग्रामो मथुरा च गोदमथुराः । अबहुवचनान्तलुबन्तपूर्वपदस्य नियमेन व्यावृत्तिर्माभूत् ॥

विशेषणानाञ्चाजातेः । १ । २ । ५२ ॥

लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा ॥ पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ * ॥ नियमार्थमिदम् । तेन वचनं न युक्तवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ गौरादिङीषन्तादनुदात्तादेश्चेत्यञ् । हरीतक्यादिभ्यश्चेति लुप् ॥ खलतिकादिषु वचनम् ॥ * ॥ अयमपि नियम एव । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ * ॥ मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न । लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा तृणमयः पुमान् । स इव चञ्चा अभिरूपः । संज्ञायामिति कन् । लुम्मनुष्ये इति लुप् । चर्मविकारविशेषो वध्रिका । स इव वध्रिका दर्शनीयः । तदिह द्वे वार्तिके आद्यस्य तृतीयन्तु द्वितीयस्यापवाद इति स्थितम् । एवमनूद्य दूषयति ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५३ ॥

तद्युक्तवद्वचनं अशिष्यं अकर्तव्यं कुतः संज्ञानां प्रमाणत्वादित्यर्थः ॥ अयं भावः । पञ्चाला वरणा इत्यादयो न यौगिकाः । किं तर्हि । जनपदानां संज्ञाः । ताश्च यल्लिङ्गसंख्यतया लोके प्रसिद्धास्तत्र प्रमाणीभूता एव न तु तत्रानुशासनापेक्षा । यथा आपो दारा गृहाः सिकता वर्षा इत्यादाविति । ननु विषम उपन्यासः । आपो

दारा इत्यादयो न यौगिका इति न युक्तम् । अनुशासनाभावात् । अतस्तत्र न लिङ्गसंख्यानुशासनापेक्षा । पञ्चालादयस्तु यौगिका एव । तस्य निवासो जनपदे लुबित्याद्यनुशासनोपलम्भात् । अतस्तेष युक्तवद्वचनं कर्तव्यमेवेत्यत आह ॥

लुब्योगाप्रख्यानात् । १ । २ । ५४ ॥

न पञ्चालादयो यौगिकाः । योगाप्रख्यानात् । योगस्यावयवार्थस्येहाप्रख्यानादप्रतीतेरित्यर्थः ॥ अयं भावः । न हि यौगिकत्वे अनुशासनं प्रयोजकं किं तर्हि योगार्थप्रतीतिः । सा च पञ्चालादिष्वपि आपो दारा इत्यादिष्विव नास्तीति । नन्वेवं लुबनुशासनवैयर्थ्यम् । योगार्थाप्रतीतेरेव तस्य निवासोऽदूरभवश्चेति तद्धितस्यैवानुत्पत्तेरिति चेन्न । इष्टापत्तेरित्याह । लुबिति । जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति लुबप्यशिष्य इत्यर्थः । विपक्षे बाधकमप्यस्तीत्याह ॥

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । १ । २ । ५५ ॥

यदि हि पञ्चालादिशब्दो योगस्यावयवार्थस्य प्रमाणं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत । दृश्यते च सम्प्रति विनैव क्षत्रिययोगं जनपदे पञ्चालशब्दः । न च भूतपूर्वगतिः । क्षत्रिययोगाद्देशे देशयोगाद्वा क्षत्रिये शब्द इत्यत्र विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वापत्तेरिति भावः । अतोऽब्‌आदिवन्नानार्था एवैते इति तत्वम् । प्रसङ्गादन्यदपि पूर्वाचार्यमतमनूद्य दूषयति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५६ ॥

प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः ।

ऽर्थस्य लोकत एव सिद्धः । आख्यातस्य क्रियाप्रधानतया व्यभिचाराच्चेत्यर्थः ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ ॥

अतीताया रात्रेः पश्चार्द्धेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तथाप्यशिष्यत्वं समानमित्यर्थः ॥ लोकप्रसिद्धत्वादेवेति भावः । प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८ ॥

एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति ॥ ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः ॥ सङ्ख्याप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ * ॥ एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च । १ । २ । ५९ ॥

एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् ॥ वयं ब्रूमः । पक्षे ऽहं ब्रवीमि । आवां ब्रूव इति वा ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधः ॥ * ॥ पटुरहं ब्रवीमि । कथं तर्हि "त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता" इति भर्तृहरिः । अत्रोन्नतत्वस्य विधेयत्वाद्भवत्येव । अनुवाद्यविशेषणपरत्वात्प्रतिषेधस्येति हरदत्तः ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ॥

द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् नक्षत्रे यद्यभिधीयेते ॥ पूर्वे फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वे प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके । फल्गुन्योर्जाते इत्यर्थः । फल्गु-

न्यषाढाभ्यामिति टः । टित्वात् ङीप् । एकस्यां तु तारायां नैतौ प्रयुज्येते । उद्भूतावयवभेदे समूहे एव रूढत्वात् ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ॥

द्वयोरेकवचनं वा स्यात् ॥ पुनर्वसुर्नक्षत्रम् । पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ॥

विशाखयोश्च । १ । २ । ६२ ।

प्राग्वत् ॥ विशाखा नक्षत्रम् । पक्षे विशाखे । छन्दसीत्यनुवृत्तेर्लोके विशाखे इत्येव ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । बहुत्वं द्वित्ववद्भवति ॥ तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम् । विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां नक्षत्रेण युक्त इत्यणो लुबविशेषे इति लुपि जातार्थे सन्धिवेलेत्यणः श्रविष्ठाफल्गुनीति लुक् । माणवकवृत्तिरयं द्वन्द्वो न तु नक्षत्रवृत्तिः । न चायं गौणः । यौगिकत्वात् । नक्षत्र इत्यनुवृत्त्या सिद्धे पुनर्नक्षत्रग्रहणं तिष्यपुनर्वस्वोः शब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्तमानो यो नक्षत्रशब्दानां द्वन्द्व इत्यर्थलाभेन पुष्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू इत्यत्र पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । द्वन्द्वे किम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां ते तिष्यपुनर्वसवः । तिष्यादय एव विपर्ययविषया इह बहुव्रीहिणोच्यन्ते । अतो भवत्ययं नक्षत्रसमासो न तु द्वन्द्वः । बहुवचनस्य किम् । इदं तिष्यपुनर्वसु ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। १। २। ६४॥

विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं नन्वेकशेषे निमित्तम्। उत्तरसूत्रादेवकारोऽपकृष्यते। एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते अन्ये लुप्यन्ते॥ घटौ। घटाः। तितिक्षान्त्योः क्षमा। वासेन सम्यक् क्षमयोश्च तस्मिन्निति श्रीहर्षः। श्रियैनरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्येति च। सरूपाणां किम्। घटपटौ। एवकारापकर्षः किम्। मातृमातृभ्याम्। अत्र जननीपरिच्छेतृवाचिनोर्मातृशब्दयोर्माभूत्। एवकारापकर्षे तु भ्यामादौ सारूप्येऽप्यौजसादिषु वैरूप्यान्न दोषः। एकविभक्तौ किम्। हरिणी मृगी हरितवर्णा च हरिण्यौ। इहापि यथा स्यात्। अन्यथा पुंवद्भावेन तद्धितादौ वैरूप्यान्न स्यात्। एकेति किम्। कमल् कमलौ। कमल इत्यादावेव स्यात्। अन्यच्च स्वसरि च स्वस्रोश्च स्वसृष्वित्यादौ क्वापि न स्यात्। विभक्तिभेदेन वैरूप्यात्। तथोक्तौ तु समानायां विभक्तौ यानि स्वरूपाण्येवेत्यर्थान्न दोषः। एकशेष इत्यत्रैकेति किम्। द्विबहूनामपि शेषो माभूत्। शेष इति किम्। अश्वश्चाश्वश्चेत्यादौ ह्युदात्तवत्वादिरूपान्तर्येण तादृश एक आदेशो माभूत्॥ स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः स शिष्यते इति वक्तव्यम्॥ *॥ अक्षौ। अक्षस्यादेवनस्येति फिट्सूत्रेण शकटाक्ष आद्युदात्तः। देवनाक्षे तु फिष इत्यन्तोदात्तः। परत्वादाद्युदात्तस्य शेषः॥ विरूपाणामपिसमानार्थानाम्॥ *॥ वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ। कुटिलदण्डौ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। १। २। ६५॥

यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः

कुत्स्नं वैरूप्यं स्यात् ॥ गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् । गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षणः किम् । भागवित्तिभागवित्तिकौ । भागवित्तिशब्दाद्गोत्रार्थकेञन्ताद्यूनि वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति कुत्सायां ठक् । अतोऽत्र कुत्सा सौवीरत्वञ्चापरो विशेषः । कृत्स्नं किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥

स्त्री पुंवच्च । १ । २ । ६६ ॥

यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् ॥ गार्गी च गार्ग्यायणश्च गर्गाः । अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यञञोश्चेति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । तल्लक्षण इत्यादि किम् । भागवित्ती च भागवित्तिकश्च गार्गी च वात्स्यायनश्चेत्यादौ माभूत् ॥

पुमान् स्त्रिया । १ । २ । ६७ ॥

सरूपाणां मध्ये स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् ॥ हंसी च हंसश्च हंसौ । सरूपाणां किम् । हंसश्च वरटा चेत्यत्र माभूत् । अन्यथा हंसत्वजातिसाम्येऽपि शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वादेकशेषः स्यात् । नन्वेवमपि गौरियं गौश्चायं तयोः सहोक्तौ एतौ गावाविति नियमतो न स्यात् तल्लक्षणविशेषाभावादिति चेन्न । इयमयमिति पदान्तरगम्यस्य तल्लक्षणविशेषस्य सत्वात् । चेदेवशब्दोपादानसामर्थ्येन विशेषश्चेत्तल्लक्षण एवेत्यन्वयेन तदितरकृतविशेषविरहरूपे विशिष्टाभावे तात्पर्याच्च । स चेह विशेष्याभावादस्त्येव । इन्द्रेन्द्राण्यावित्यादौ तु पुंयोगकृतविशेषान्नैकशेषः । स्त्रीपुंसयोर्विशेषप्रयोजकता च प्रधानयोरेव गृह्यते । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् । तेन ब्राह्मणीवत्सश्च ब्राह्मणवत्साचेत्या-

दौ नैकशेषः । पुमान्किम् । प्राक् च प्राची च प्राक्प्राच्यौ । प्रपूर्वादञ्चेः क्विन्नन्तादस्तातेरञ्चेर्लुकि तद्धितश्चासर्वेत्यव्ययत्वादलिङ्गः प्राक् शब्दः ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । १ । २ । ६८ ॥

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६९ ॥

अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् ॥ शुक्लः पटः । शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् । शुक्लञ्च शुक्लञ्च शुक्ले । अस्येति किम् । उत्तरसूत्रे एकवद्भावानुवृत्तिर्माभूत् । तल्लक्षण एवेति किम् । हिमहिमान्यौ । अरण्यारण्यान्यौ । इह महत्त्वकृतोऽपि विशेषः ॥

पिता मात्रा । १ । २ । ७० ॥

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते ॥ माता च पिता च पितरौ । मातापितरौ ॥

श्वशुरः श्वश्र्वा । १ । २ । ७१ ।

श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते ॥ श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ॥

सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते ॥ स च देवदत्तश्च तौ ॥ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते ॥ ... स च यश्च यौ । पूर्वशेषोऽपि दृश्यते ... स च यश्च तौ । अहं च ... दतः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ * ॥

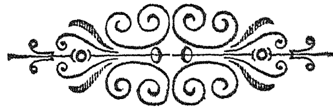
भवां—

लिङ्गप्रतिपादकानीत्यर्थः । सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्ता च तानि । पुन्नपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च ते ॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धं पिप्पल्यास्तत् अर्धपिप्पल्यौ च ते अर्धपिप्पल्यस्ताः ॥

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ ॥

एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते ॥ पुमान्स्त्रियेत्यस्यापवादः । गाव इमाः । ग्राम्येति किम् । रुरव इमे । पशुषु किम् । ब्राह्मणाः । सङ्घेषु किम् । एतौ गावौ । सङ्घो बहूनां गृह्यते सामर्थ्यात् । अन्यथैकशेषस्यानेकविषयत्वात् किं तेन । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे । बर्करा इमे ॥ अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अश्वा इमे । कथमुष्ट्रा इमे इति । आरण्यत्वात् । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेऽनेकाभावात् द्वन्द्वो न । तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तो न ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥



अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ॥

क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥ धातुत्वाल्लडादयः । भवति । एधते ॥

उपदेशे ऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ॥

उपदेश आद्योच्चारणम् । उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् ॥ प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । एधते । स्पर्धते । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । भवान् । उगित्त्वान्नुम् । लण्सूत्रेऽकारस्येत्वाद्रप्रत्याहारः । उपदेशे किम् । अभ्र आं अपः । अच् किम् । मनिनो मकारस्य माभूत् । अनुनासिकः किम् । चिरिणोति ॥

हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

इदं सूत्रमावर्तनीयम् । तत्रैकस्यायमर्थः । हलिति प्रत्याहारसूत्रेऽन्त्यमित्स्यादिति । एवञ्चादिरन्त्येनेत्यनेन हल्संज्ञायां सिद्धायां उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यादित्यपरस्यार्थ इति नान्योन्याश्रयः । शेते । ङित्वात्तङ् । अइउणादिसूत्रेषु णादीनमित्वादण् अच् इत्यादिप्रत्याहाराः ॥

न विभक्तौ तुस्माः । १ । ३ । ४ ॥

विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः ॥ रामात् । पचेरन् । ब्राह्मणाः । पचतः । रामम् । अद्राक्षम् । विभक्तौ किम् । अचो यत् । जर्णाया युस् । रुधादिभ्यः श्नम् । इदमस्थमुरितिज्ञा-

पक्षादनित्यमिदम् । तेन किमोऽत् क्वेति सिद्धम् । श्रोत् इटोऽत् इत्यत्र तु मुखसुखार्थस्तकारो नत्वित्संज्ञकः । तित्स्वरापत्तेः ॥

आदिर्ञिटुडवः । १ । ३ । ५ ॥

उपदेशे आदिभूता एते इतः स्युः ॥ ञिइन्धी । इद्धः । टुवेपृ । वेपथुः । डुकृञ् । कृत्रिमम् । उपदेशे किम् । ञिकारीयति । आदिः किम् । पटूयति ॥

षः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ॥

प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात् ॥ शिल्पिनि ष्वुन् । नर्तकी । प्रत्ययस्य किम् । षोडश । आदिः किम् । अविषः । महिषः । अविमहीभ्यां टिषच् ॥

चुटू । १ । ३ । ७ ॥

प्रत्ययाद्यौ इतौ स्तः ॥ च्फञ् । कौञ्जायन्याः । जस् । ब्राह्मणाः । शण्डिकादिभ्यो ञ्यः । शाण्डिक्यः । चरेष्टः । कुरुचरी । सप्तम्यां जनेर्डः । उपसरजः । अन्नाण्णः । आन्नः । छफठकानां ईय्, अन्त, इक, एय्, एते आदेशा वक्ष्यन्ते । चुञ्चुप्चणप्टीटचान्तु यादित्वादुपदेशे प्रत्ययादित्वाभावान्नेत्वम् ॥

लशक्वतद्धिते । १ । ३ । ८ ॥

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः ॥ ल्युट् । भवनम् । कर्तरि शप् । भवति । क्तक्तवतू निष्ठा । भूतः । भूतवान् । प्रियवशे वदः खच् । प्रियंवदः । ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः । जिष्णुः । भञ्जभासमिदो घुरच् । भङ्गुरम् । ङे । हरये । अतद्धिते किम् । चूडालः । लोमशः । कर्णिका । कर्णललाटात्कनलङ्कारे ।

अत्र क्ङिति चेति वृद्धिः स्यात् ॥ इर उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ अरुधत् । अरौत्सीत् । अवयवे अचरितार्थस्य स्वरितत्वस्य समुदायविशेषकत्वात्स्वरितेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदम् । तेन रुन्धे इत्यादि सिद्धम् ॥

तस्य लोपः । १ । ३ । ९ ॥

तस्येतो लोपः स्यात् ॥ तथैवोदाहृतम् । तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । ञिटुडूनामलोऽन्त्यस्य माभूत् ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ॥

समानां समसंख्यानां अनुदेशः सम्बन्धो यथाक्रमं स्यात् ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । नन्दनः । ग्राही । पचः । अत्र स्वरितेनेत्यपकृष्यते । तेन ख्यत्यादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः ॥

स्वरितेनाधिकारः । १ । ३ । ११ ॥

इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो विनियोगः । स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ॥ प्रत्ययः परश्चेत्यादि यथेति दिक् ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ॥

अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदमेव स्यात् ॥ एधते । स्पर्धते । बोभूयते । ऋतीयते । शेते । उपदेशे किम् । चुकुटिषति । धातोः किम् । अच्युतत् । अदुद्रुवत् । कथं पुनर्धातोरिति लब्धम् । भ्वादिसूत्रान्मण्डूकानुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामात् । ननु विकरणेभ्यो नियमो बलीयानित्यस्य वृद्भ्यः स्यसनोरिति स्यग्रहणेन ज्ञापितत्वाच्चुङ्डोर्न दोष इति चेन्न ।

उपजनिष्यमाणेनापि ङिता उपसञ्जातनिमित्तस्यापि परस्मैपदस्य बाधापत्तेः । नियमो बलीयानित्यस्यापि पाक्षिकत्वाच्च । विकरण-व्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिरित्यपि स्यग्रहणेन ज्ञापयितुं शक्यत्वात् ।

भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ ॥

अनयोर्विहितस्य तस्यात्मनेपदमेव स्यात् ॥ सुप्यते । क्रियते । न चैवं कर्मणि घञ् न स्यात् को भवता लाभो लब्ध इति। अकर्तरि चेत्यस्य त्वपादानादिरवकाश इति वाच्यम् । तुल्य-जातीयस्य परस्मैपदस्यैव नियमेन व्यावर्तनात् । ननु लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादौ कर्मवद्भावेऽपि शास्त्रातिदेशेनैतदपेक्षया परत्वाच्छे-षात्कर्तरीति परस्मैपदं स्यादिति चेन्न । तत्र प्राधान्यात्कार्यातिदे-शस्यैवोपगमादात्मनेपदस्यैव परत्वात् । शास्त्रातिदेशेऽपि शेषात्क-र्तरीत्यत्र कर्तरीति कर्तरि कर्मेत्यतोऽनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्यानाच्च ॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् ॥ व्यतिलु-नीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्म-व्यतिहारः । सम्प्रहरन्ते राजानः । श्नसोरल्लोपः । व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । तासस्त्योर्लोपः । व्यतिसे । धि च । व्यतिध्वे । ह एति । व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यतिषीत । व्यतिराते२ । व्यतिभाते२ । व्यतिबभे । कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम् ।

न गतिहिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ।

कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न स्यात् । व्यतिगच्छन्ति । व्य-तिघ्नन्ति ॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ हसादयो हस-

प्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ हरतेरप्रतिषेधः ॥ * ॥ सम्प्रहरन्ते क्षत्रियाः । कथं ततः सम्प्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयाविति । योत्स्यमानाविति विवक्षितं न कर्मव्यतिहारः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ॥

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः । १ । ३ । १७ ॥

आत्मनेपदं स्यात् ॥ निविशते । न्यविशत । अर्थवद्ग्रहणान्नेह । मधूनि विशन्ति भ्रमराः । कथमित्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्के निविशतीं भयादिति । अङ्गानि विशतीमिति पाठः ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । परस्परसाहचर्येणोपसर्गाणामेव ग्रहणान्नेह । वे क्रीणासीति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विशब्दोऽयम् ॥

विपराभ्यां जेः । १ । ३ । १९ ॥

विजयते । पराजयते । प्राग्वदुपसर्गग्रहणान्नेह । वे जयसि । परा जयति सेना । परा । उत्कृष्टा ॥

आङो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ॥

आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् ॥ विद्यामादत्ते । अनास्येति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति ॥ पराङ्गकर्मकान्न निषेधः ॥ * ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् । कथं व्यादत्ते विहगपति-

मुखं स्वकीयमिति । कर्त्रभिप्रायत्वात् । अकर्त्रभिप्रायार्थो ह्ययमारम्भः ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥

चादाङः ॥ अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्न । उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । तृतीयार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ समोऽकूजने ॥ * ॥ कूजने तु संक्रीडति चक्रम् ॥ आगमेः क्षमायाम् ॥ * ॥ णयन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । सहस्व कञ्चित्कालम् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ आशिषि नाथः ॥ * ॥ आशिष्येवेति नियमार्थमिदम् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्ते इत्यर्थः । कथं नाथसे किमु पतिं न भूभृतामिति । नाधसे इति पाठः ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ * ॥ गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितुर्मातुश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति । सादृश्यमात्रमिह विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यम् ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ * ॥ विक्षेपार्थः किरतिः । हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले । षष्ठेऽपीदृशमेव वार्तिकम् । तेन एष्वेवार्थेष्वपाच्चतुष्पादिति सुड् वीधीयते । अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी । श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिष्विति किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तङ्सुटौ न । हर्षादिमात्रसत्वे तु यद्यपि तङ् प्राप्तस्तद्विधौ चतुष्पाच्छकुनिकर्तृत्वस्यालेखनस्य चानिमित्तत्वात् । तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्सुडभावे नेष्यते । तेन गजोऽपकिरतीत्येवेत्याहुः ॥ आङि नुप्रच्छ्योः ॥ * ॥ आनुते शृगालः । उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । आपृच्छते

गुरुम् । शप उपालम्भे ॥ * ॥ आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ कृष्णाय शपते । त्वत्पदौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवं रूपं शपथं करोतीत्यर्थः ॥

समवप्रविभ्यः स्थः । १ । ३ । २२ ॥

सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । १ । ३ । २३ ॥

गोपी कृष्णाय तिष्ठते । स्वाशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः । स्थेयो विवादपदनिर्णेता । तिष्ठन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । बाहुलकादधिकरणेऽचो यत् ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता । अनूर्ध्वेति किम् । जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः । ईहायामेव । नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उत्पद्यते इत्यर्थः ॥

उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥

मन्त्रः करणं कारकविशेषो यत्र तस्मिन्नर्थे वर्तमानात्तिष्ठतेरित्यर्थः ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥ उपाद्देवपूजासङ्गतकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्य-

र्थः । मित्रकरणं तु प्रश्लेषं विनापि भवति । रथिकानुपतिष्ठते ।
मित्रीकरोतीत्यर्थः । अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते । उपति-
ष्ठति वा । लिप्सयोप गच्छतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ॥

उपातिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् ॥ भोजनकाले उपति-
ष्ठते । सन्निहतो भवतीत्यर्थः ॥

उद्विभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ॥

अकर्मकादित्येव ॥ उत्तपते । वितपते । दीप्यते इत्यर्थः ।
स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं न त्वद्रवमिति परिभा-
षितम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्ताप-
यति विलापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्ताप-
यतीत्यर्थः । उद्विभ्यां किम् । निष्टपति । ज्वलतीत्यर्थः ॥

आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ॥

आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह ।
परस्य शिर आहन्ति । कथमाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इति
भारविः आहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति
भागवृत्तिः । प्राप्येत्यध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं
विनैव वाक्ये वाक्यैकदेशप्रयोगन्यायेन तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम् ।
इह तु शब्दाध्याहारः । भेत्तुमित्यादि तुमुनन्ताध्याहारो वाऽस्तु ।
विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वं वक्ष आजघ्ने इति वा । मल्लो युद्धो-
त्साहाविष्करणाय स्वं वक्ष आस्फालयतीत्याहुः ॥

समो गम्यृच्छिभ्याम् । १ । ३ । २९ ॥

अकर्मकाभ्यामित्येव ॥ सङ्गच्छते । समृच्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् । ग्रामं सङ्गच्छति ॥ विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वेत्तेरेव ग्रहणम् । परस्मैपदिभ्यां साहचर्यात् । संवित्ते । संविदाते । संविद्रते । संपृच्छते । संस्वरते ॥ अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम् । अङ्विधौ त्वियर्तेरेव । लुप्तशपा शासिना साहचर्यात् । परस्मैपदेष्विति तूत्तरार्थमनुवर्तमानमपि पुषादिसूत्रेण योगविभागसामर्थ्यात्सर्तिशास्तीत्यनेनाङ्विधौ न सम्बध्यते । तेन मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषतेति । समार्त । समार्षाताम् । समार्षतेति च भ्वादेः । इयर्तेस्तु मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्तेति । समारत । समारेताम् । समारन्तेति च । संशृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा इति कथयद्भ्य इति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् । शृणु ॥

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दते इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा । हितान्न यः संशृणुते स किम्प्रभुः ॥ उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अकर्मकादिति निवृत्तम् । बन्धं निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ॥

निसमुपविभ्यो ह्वः । १ । ३ । ३० ॥

निह्वयते ॥

स्पर्द्धायामाङः । १ । ३ । ३१ ॥

कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्द्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनो-पयोगेषु कृञः । १ । ३ । ३२ ॥

गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं तु प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयते इत्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवते इत्यर्थः । परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रयोगोपाधिरयम् । धात्वर्थस्तु वशीकरणम् । अन्यथा परदारानिति कर्मणोऽनन्वयप्रसङ्गात् । एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयतीत्यर्थः । शतमुपकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । एषु किम् । घटं करोति ॥

अधेः प्रसहने । १ । ३ । ३३ ॥

प्रसहनं क्षमाऽभिभवश्च । षह मर्षणे ऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते । क्षमते इत्यर्थः । अभिभवतीति वा ॥

वेः शब्दकर्मणः । १ । ३ । ३४ ॥

शब्दः कर्म कारकं यस्य तस्मादित्यर्थः ॥ स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति कामः ॥

अकर्मकाच्च । १ । ३ । ३५ ॥

वेः कृञ इत्येव ॥ छात्रा विकुर्वते । विकारं लभत इत्यर्थः ।

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगण-नव्ययेषु नियः । १ । ३ । ३६ ॥

अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे

प्रयेगोपाधयः । तथाहि । शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्संजने । दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । तत्फलं माणवकसंस्कारः । तस्य चाकर्त्रभिप्रायत्वादप्राप्तमात्मनेपदमाचार्यकरणे विधीयते । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राज्ञो देयं भागं शोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थे विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । एषु किम् । घटं नयति ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । १ । ३ । ३७ ॥

नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्न एव स्यात् ॥ सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । शरीरतादात्म्यापन्नस्य कर्तृतया शरीरस्य तत्स्थत्वासम्भवात् । अवयवानां तु सम्बन्धविशेषेण तत्स्थत्वस्यानुभवात् । क्रोधं विनयते । अपगमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात्स्वरितञित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथं तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ॥

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । १ । ३ । ३८ ॥

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते । तायनं स्फीतता । क्रमन्ते अस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥

उपपराभ्याम् । १ । ३ । ३९ ॥

वृत्त्यादिष्वर्थेषु आभ्यामेव क्रमतेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात् ॥ उपक्रमते । पराक्रमते । नेह । संक्रामति ॥

आङ उद्गमने । १ । ३ । ४० ॥

आक्रमते सूर्यः । उदयते इत्यर्थः ॥ ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् ॥ * ॥ नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥

वेः पादविहरणे । १ । ३ । ४१ ॥

साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १ । ३ । ४२ ॥

समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ॥

अनुपसर्गाद्वा । १ । ३ । ४३ ॥

क्रामति । क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव ॥

अपह्नवे ज्ञः । १ । ३ । ४४ ॥

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च । १ । ३ । ४५ ॥

सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः ॥

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । १ । ३ । ४६ ॥

शतं संजानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्याने इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्या-

दकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुर्वा संजानाति । उत्क ण्ठापूर्वकं स्मरतीत्यर्थः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः । १ । ३ । ४७ ॥

उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये । इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । शिष्यैः स्तूयमानो हि भासते । तथा चोपर्युपरि शास्त्रार्थप्रतिभासात्सुष्टूक्तिर्निर्वहति । तेजोभङ्गे तु न शक्नुयाद्वदितुमिति भावः । उपसम्भाषोपसान्त्वनम् । भृत्यानुपवदते । सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते । उक्तिविषयकज्ञानवानिति फलितोऽर्थः । यत्न उत्साहः । क्षेत्रे वदते । तद्विषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विमतौ । क्षेत्रे विवदन्ते विमत्या हेतुभूतया नानाविधं भाषत इत्यर्थः । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । भार्यामुपवदते । स्वाभिलषिते प्रवर्तयितुं प्रार्थयते इत्यर्थः । एषु किम् । यत्किञ्चिद्वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥

मनुष्यादीनां संभूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् ॥ सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । सम्प्रवदन्ति खगाः ॥

अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ॥

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् ॥ अनुवदते कठः कलापस्य । अनुः सादृश्ये । तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी । अकर्मकात्किम् । व्यक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम् । अनुवदति वीणा ॥

विभाषा विप्रलापे । १ । ३ । ५० ॥

विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते । विप्रवदन्ति वा वैद्याः ॥

अवाद् ग्रः । १ । ३ । ५१ ॥

अवगिरते । गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एवेति भाष्यम् ॥

समः प्रतिज्ञाने । १ । ३ । ५२ ॥

शब्दं नित्यं सङ्गिरते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । सङ्गिरति ग्रासम् ॥

उदश्चरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ॥

धर्ममुच्चरते । उल्लंघ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् । बाष्प उच्चरति । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः ॥

समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥

रथेन सञ्चरते । तृतीयेति किम् । उभौ लोकौ सञ्चरसि इमञ्चामुञ्च देवल ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ॥

सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात्तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥

अशिष्टव्यवहारे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दास्या संयच्छते । धर्मे तु भार्यायै संयच्छति । पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या सम्प्रयच्छते ॥

उपाद्यमः स्वकरणे । १ । ३ । ५६ ॥

स्वकरणं स्वीकारः ॥ भार्यामुपयच्छते ।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । १ । ३ । ५७ ॥

सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् ॥ धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ॥

नानोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ॥

पुत्रमनुजिज्ञासति। पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः। अनन्तरस्येति न्यायात्। तेनेह न। सर्पिषोऽनुजिज्ञासते। सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः। पूर्ववत्सन इति तङ्। अकर्मकाच्चेति केवलाद्विधानात्।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । १ । ३ । ५९ ॥

आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात्। प्रतिशुश्रूषति। आशुश्रूषति। कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव। देवदत्तं प्रति शुश्रूषते॥

शदेः शितः । १ । ३ । ६० ॥

शितः प्रकृतिभूतो यः शदिस्तस्मादात्मनेपदं स्यात्। शद्लृ शातने इति पठ्यते। विशीर्णतायामयम्। शातनन्तु विषयतया निर्दिश्यते। ज्वलादावस्य पाठो णार्थः। तुदादौ पुनः पाठः स्वरार्थ एव। शबनुदात्तः। शस्तूदात्तः। न तु सदिवन्नुम्विकल्पार्थोऽपि। शदेः शित इत्यात्मनेपदोक्तेरस्माच्छत्रभावात्। शीयते। शितः किम्। शत्स्यति॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ६१ ॥

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र॥ अमृत। मृषीष्ट। म्रियते। म्रियेत। नियमः किम्। ममार। ङित्त्वं तु स्वरार्थम्। मा हि मृत। लुङि तास्यनुदात्तेदिति ङिल्लक्षणः सार्वधातुकनिघातः। हि चेति तिङ्घातो न॥

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥

सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात्॥ येन निमित्तेन सन्प्रकृतेरात्मनेपदं विधीयते तदेव निमित्तं सना व्यवहितं सदप्यात्मनेपदं प्रवर्तयतीत्यर्थः। एदिधिषते। शिशयि-

षते । निविविक्षते । बुभुक्षते इत्यादि । शिशत्सति । मुमूर्षतीत्यत्र तु न । न ह्येषा शदिम्रियतिव्यक्तिः शितः प्रकृतिः । अतो नात्मनेपदनिमित्तम् । कृते हि सनि सन्नन्तमेव शितः प्रकृतिः । शिशयिषते इत्यादौ तु प्रकृतौ ङित्वानपायान्निमित्तातिदेशः सम्भवत्येवेति वैषम्यात् । नन्वेवमनुचिकीर्षतीत्यत्रातिप्रसङ्गः । गन्धनादेरर्थस्य ञित्त्वस्य चात्मनेपदनिमित्तस्यातिदेशापत्तेरिति चेन्न । अनुपराभ्यां कृञ इति वचनपर्यालोचनया अनुपूर्वकत्वाभावविशिष्टस्यैवात्मनेपदनिमित्तताया अध्यवसायात् । अस्तु वा प्राधान्यात्कार्यस्यैवातिदेशः । प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति । न चैवं शिशत्सति मुमूर्षतीत्यत्रातिप्रसङ्गः । शदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानात् । अस्मिन्पक्षे जुगुप्सते इत्यादौ यथाऽऽत्मनेपदं तथा गुप्तिजित्यत्र वक्ष्यामः । पूर्ववत्किम् । बुभूषति ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञो ऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ॥

आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् ॥ एधाञ्चक्रे । ञित्वादेव सिद्धे अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगेऽपि क्रियाफले इन्दाञ्चकारेत्यादौ नात्मनेपदम् । कृञः किम् । एधामास । एधाम्बभूव । इह कृञ्ग्रहणसामर्थ्यान्न प्रत्याहारग्रहणम् ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । १ । ३ । ६४ ॥

प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ॥ स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ॥

समः क्ष्णुवः । १ । ३ । ६५ ॥

संक्ष्णुते शस्त्रम् ॥

भुजोऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥

ओदनं भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् । वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते । इहोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् । महीं भुनक्ति । संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वान्नेह । विभुजति पाणिम् । भुजो कौटिल्ये इति तुदादिः ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने । १ । ३ । ६७ ॥

ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येत अणौ यत्कर्मकारकं स चेण्णौ कर्ता स्यान्नत्वाध्याने ॥ णिचश्चेति सिद्धे ऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पे ऽणावकर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते । कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथाहि । निवृत्तप्रेषणपक्षमाह । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमण्णिच् । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्ष्यायां न तङ् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यान्तु तङ् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो

णिच् । आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । अध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्ष्या प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाण्णिच् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्ष्यायां न तङ् । समानक्रियत्वाभावात् । णिजर्थस्याधिक्यात् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ॥

भीस्म्योर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ॥

ण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ ॥ सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भीषयते । भियो हेतुभये षुक् । बिभेतेर्हेतुभये इत्यात्वपक्षे भापयते । अत्र षुङ् न । तद्विधावीकारप्रश्लेषात् । जटिलो विस्मापयते । नित्यं स्मयतेरित्यात्वम् । हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयैनं भाययति । रूपेण विस्माययति ॥

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने । १ । ३ । ६९ ॥

प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् ॥ माणवकं गर्धयते । वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ । ७० ॥

लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे ॥ जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयते इ-

त्यर्थः। विभाषालीयतेरित्यात्वं व्यवस्थितविभाषात्वेनाच नित्यमन्यच विकल्पेन। सम्माननादिष्विति किम्। बालकमुल्लापयति। आश्लेषयतीत्यर्थः॥

मिथ्योपपदात्कृञो ऽभ्यासे। १। ३। ७१।

णेरित्येव॥ पदं मिथ्या कारयते। स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः। मिथ्योपपदात्किम्। पदं सुष्ठु कारयति। अभ्यासे किम्। सकृत्पदं मिथ्या कारयति॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। १। ३। ७२।

स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले॥ यजते। पचते। सुनुते। कुरुते। कर्त्रभिप्राये किम्। यजन्ति याजकाः। सुन्वन्ति। पचन्ति पाचकाः। कुर्वन्ति कर्मकराः॥

अपाद्वदः। १। ३। ७३॥

न्यायमपवदते। कर्त्रभिप्राय इत्येव। अपवदति॥

णिचश्च। १। ३। ७४॥

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले॥ कारयते॥

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्थे। १। ३। ७५॥

अग्रन्थे इति च्छेदः। व्रीहीन्संयच्छते। भारमुद्यच्छते। वस्त्रमायच्छते। अग्रन्थे किम्। उद्यच्छति वेदम्। अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः। कर्त्रभिप्राये इत्येव॥

अनुपसर्गाज्ज्ञः। १। ३। ७६॥

कर्त्रभिप्राये इत्येव॥ गां जानीते। अनुपसर्गात्किम्। स्वर्गं लोकं न प्रजानाति। कथं तर्हि भट्टिः। इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येति। कर्मणि लिट्। नृपेणेति विपरिणामः॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने। १। ३। ७७॥

स्वरितञित इत्यादि पञ्चसूच्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते उक्तार्थानामप्रयोगादप्राप्तं वा स्यात् ॥ स्वं यज्ञं यजति । यजते वा । स्वं कटं करोति । कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति । अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति । कारयते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति । संयच्छते वा । स्वां गां जानाति । जानीते वा ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥ याति । वाति ॥

अनुपराभ्यां कृञः । १ । ३ । ७९ ॥

कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् ॥ अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्माभूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परत्वास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्तरि कर्मत्यातः शेषादित्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० ॥

क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥

प्राद्वहः । १ । ३ । ८१ ॥

वह प्रापणे । स्वरितेत् । प्रवहति ॥

परेर्मृषः । १ । ३ । ८२ ॥

मृष तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । परिमृष्यति । भौवादिकस्य परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केचित् ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३ ॥

विरमति ॥

उपाच्च । १ । ३ । ८४ ॥

यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥

विभाषाऽकर्मकात् । १ । ३ । ८५ ॥

उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा ॥ उपरमति । उपरमते वा । निवर्तते इत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः । १ । ३ । ८६ ॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् ॥ णिचश्चेत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्रावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च । १ । ३ । ८७ ॥

निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ॥ अदेः प्रतिषेधः ॥ * ॥ गतिबुद्धीति सूत्रे भाष्ये उक्तमेतत् । आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीति कर्मत्वमादिखाद्योर्नेति प्रतिषिद्धम् । निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं प्रतिषेधः । णेरणादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं बटुना ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ॥

ण्यन्तात् परस्मैपदं स्यात् ॥ शेते कृष्णः । तं गोपी शाययति ।

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः । १ । ३ । ८९ ॥

एभ्यो णयन्तेभ्यः परस्मैपदं न ॥ पिबतिर्निगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृकाकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ॥ धेट उपसंख्यानम् ॥ * ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची । अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् । भिक्षा वासयति ॥

वा क्यषः । १ । ३ । ९० ॥

लोहितायति । लोहितायते ॥

द्युद्भ्यो लुङि । १ । ३ । ९१ ॥

अद्युतत् । अद्योतिष्ट ॥

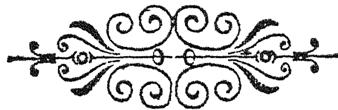
वृद्भ्यः स्यसनोः । १ । ३ । ९२ ॥

वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्तिषते ॥

लुटि च क्लृपः । १ । ३ । ९३ ॥

कल्प्तासि । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । चिक्लृप्सति । चिकल्पिषते । चिक्लृप्सते ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥



अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आकडारादेका संज्ञा ।१।४।१॥

इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया ॥ या परा ऽनवकाशा च । तत्र परस्या उदाहरणम् । धनुषा विध्यतीति । शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकतमत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञाऽपादानसंज्ञां बाधते । तथा कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यधिकरणसंज्ञा धनुर्विध्यतीति कर्तृसंज्ञा च । अनवकाशायास्तु दतः दतेति । पद्दन्निति दन्तस्य दत् । यसादावचि भसंज्ञैव न पदसंज्ञा । अतोऽत्र जश्त्वं न ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।१।४।२॥

तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् ॥ अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्यस्यावकाशो वृक्षाभ्याम् । बहुवचने झल्येदित्यस्य वृक्षेषु । इहोभयं प्राप्नोति । वृक्षेभ्यः । परं भवति विप्रतिषेधेन ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी ।१।४।३॥

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिंगौ नदीसंज्ञौ स्तः ॥ गौर्यै । वध्वै । यू किम् । मात्रे । स्वस्रे । स्त्र्याख्यौ किम् । ग्रामण्ये । हूहूवे । प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् । लिंगांतरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्याय-

तीति वा विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे तु पुंवत् । सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपवनादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् ॥ प्रथमलिंगग्रहणं च ॥ * ॥ पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । प्रयोजनं क्विप्लुप्समासाः । कुमारीमिच्छन्कुमारीवाचरन् ब्राम्हणः कुमारी । तस्मै कुमार्यै ब्राम्हणाय । खरकुट्यै ब्राम्हणाय । लुम्मनुष्ये इति लुप् । समासे । अतिलक्ष्म्यै । बहुश्रेयस्यै ब्राम्हणाय ॥

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री १ । ४ । ४ ॥

इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री ॥ हे श्रीः । हे भ्रूः । अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि । कथं तर्हि क्षापितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः ॥

वामि १ । ४ । ५ ॥

इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री ॥ श्रीणाम् । श्रियाम् । भ्रूणाम् । भ्रुवाम् । अस्त्री किम् । स्त्रीणाम् ॥

ङिति ह्रस्वश्च १ । ४ । ६ ॥

इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इउवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे ॥ श्रियै । श्रिये । भ्रुवै । भ्रुवे । श्रियाः२ । श्रियः२ । भ्रुवाः२ । भ्रुवः२ । श्रियाम् । श्रियि । भ्रुवाम् । भ्रुवि । अस्त्री किम् । स्त्रियै । नित्यस्त्रीलिंगो किम् । अतिश्रिये । कटप्रुवे ब्राम्हण्यै । ह्रस्वयोर्यथा । मत्यै । मतये । धेन्वै । धेनवे । स्त्रीलिंगो किम् । अग्नये । वायवे । ह्रस्ववाक्ये नित्यस्त्री-

लिंगाविति नियमो नाश्रीयते । तेन हष्वयनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां स्त्रियां वृत्तौ नदीत्वविकल्पो भवत्येव॥

शेषो घ्यसखि १ । ४ । ७ ॥

अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात्॥ हरये । भानवे । शेषः किम् । मत्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । इदुतौ किम् । मात्रे। असखि किम् । सख्या सख्ये । सख्युः२ । सख्यौ । इह तु समुदायस्य सखिरूपत्वाभावेनासखीति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये । ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्वं न । सुसखेः । सुसखौ । एवमतिशयितेन सख्या अतिसखिना । परमः सखा यस्य तेन परमसखिना । सखीमतिक्रान्तेनातिसखिनेत्यादि ॥

पतिः समास एव । १ । ४ । ८ ॥

पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात् ॥ भूपतये । नेह । पत्या । पत्ये । इह तु सुसखिन्यायेन स्यादेव । बहुपतिना । बहुव्प्रत्ययः ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । ९ ॥

षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् ॥ क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलं छन्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ॥

ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ॥

ह्रस्वं लघुसंज्ञं स्यात् ॥ लघूपधगुणः । चेतति । न च ह्रस्वप्रदेशेष्वपि लघुसंज्ञयैव व्यवहारः सुकरः । सर्पिष्टमित्यादौ ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति षत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । गुरुसंज्ञया तत्र लघु-

संज्ञाया बाधात् । अत एवाततक्षदित्यादौ सन्वद्भावो न भवति ॥

संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ॥

संयोगे परे ह्रस्वमक्षरं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ शिक्षा । भिक्षा । गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः ॥

दीर्घं च । १ । ४ । १२ ॥

दीर्घं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ ईहांचक्रे ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ १३ ॥

यः प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तदादि शब्दरूपं तस्मिन्प्रत्यये परे अङ्गसंज्ञं स्यात् ॥ रामेण । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टास्यप्यङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । तेनातो दीर्घो यञीति दीर्घः सिध्यति । न चारम्भसामर्थ्यम् । पय वय गतौ । आभ्यां यङ्लुकि पापामि । पापावः । पापामः । वावामि । वावावः । वावामः । इत्यादौ चरितार्थत्वात् । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा माभूत् ।

सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥

नः क्ये । १ । ४ । १५ ॥

क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदसंज्ञं स्यात् नान्यत् ॥ नलोपः । राजीयति । राजायते । नान्तमेवेति किम् । वाच्यति ॥

सिति च । १ । ४ । १६ ॥

सिति प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ॥ भसंज्ञापवादः । भवतष्ठक्छसौ । भवदीयः । ऊर्णायुः । ऋतोरण् । छन्दसि घस् । ऋतुः प्राप्तोऽस्य ऋत्वियः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। १। ४। १७॥

कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिषु असर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात्॥ राजभ्याम्। राजभिः। राजत्वम्। राजता। सर्वनामस्थाने तु। राजानौ। राजानः। भुवद्वद्भ्यो घारयद्वद्भ्य इति पदसंज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। तसौ मत्वर्थे इति भसंज्ञाया अपवादः॥

यचि भम्। १। ४। १८॥

यकारादिष्वजादिषु च स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात्॥ गार्ग्यः। राज्ञः॥ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्॥ * ॥ नभसा तुल्यं नभस्वत्। भत्वादुत्वाभावः। अङ्गिरस्वदङ्गिरः। मनुष्वदग्ने। जनेरुसीति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात्। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम्॥ वृषन्वस्वश्वयोः॥ * ॥ वृषन्वर्षकं वसु यस्य सः वृषण्वसुः। वृषा अश्वो यस्य स वृषणश्वः। इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्बार्यते। अत एव पदान्तस्येति णत्वनिषेधोऽपि न। अल्लोपो न इति तु नानङ्गत्वात्। उपसंख्यानान्येतानि छन्दोविषयाणीति कैयटः॥

तसौ मत्वर्थे। १। ४। १९॥

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे॥ विद्युत्वान्। यशस्वान्। यशस्वी। तसौ किम्। तक्षवान्॥

अयस्मयादीनिच्छन्दसि। १। ४। २०॥

एतानि छन्दसि साधूनि॥ भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगं संज्ञाद्वयं बोध्यम्। तथा च वार्तिकम्॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम्॥ * ॥ अयस्मयं पात्रम्। भत्वादुत्वं न। अयसो विकार

इत्यर्थे द्व्यचश्छन्दसीति मयट् । एतेन मयड्वैतयोर्भाषायामित्युक्तेः कथमिह मयडित्यपास्तम् । स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थाया: पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अत्र पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वाभावः । वाचां इनाः प्रभवस्तेष्वित्यर्थः । छन्दसि किम् । अयोमयम् । आकृतिगणश्चायम् ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

बहुत्वे एतत् स्यात् । वृक्षाः सन्ति ॥

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १ । ४ । २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥ वृक्षौ स्तः । वृक्षोऽस्ति ॥

कारके ॥ १ । ४ । २३ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

ध्रुवमपाये ऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यद्ध्रुवमवधिभूतं कारकं तदपादानं स्यात् ॥ वृक्षात्पतति । ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकं किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पापाज्जुगुप्सते । विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥

भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् ॥ चोराद्बिभेति । चोरात्त्रायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये बिभेति । त्रायते वा ॥

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥

पराजेः प्रयोगे ऽसह्यो ऽर्थो ऽपादानं स्यात् ॥ अध्ययना-

त्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः ॥

वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ॥

वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थो ऽपादानं स्यात् ॥ प्रवृत्ति-विघातो वारणम् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् ॥ मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्द्धौ किम् । चोरान्न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २९ ॥

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् ॥ उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् । नटस्य गाथां शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजा जायन्ते ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥

भवनं भूः । भुवः कर्तुः प्रभवस्तथा ॥ हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रकाशत इत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥ विप्राय गां ददाति ॥ क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम् ॥ * ॥

पत्ये शेते ॥ कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥ * ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । १ । ४ । ३३ ॥

रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्यात् ॥ हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो ऽत्र रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

श्लाघन्हुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः । १ । ४ । ३४ ॥

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् ॥ गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते । ह्नुते । तिष्ठते । शपते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

धारेरुत्तमर्णः । १ । ४ । ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् ॥ भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

स्पृहेरीप्सितः । १ । ४ । ३६ ॥

स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् ॥ पुष्पेभ्यः स्पृहयति ईप्सितः किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । १ । ४ । ३७ ॥

क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् ॥ हरये क्रुध्यति । द्रुह्यति । ईर्ष्यति । असूयति । यं प्रति कोपः किम् । भार्यामीर्ष्यति । मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽक्षमा । गुणेषु दोषारोपोऽसूया । द्रोहादयोऽपि कोप-

प्रभवा एव गृह्यन्ते ऽतो विशेष्यं सामान्येन यं प्रति कोप इति ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म । १ । ४ । ३८ ॥

सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ क्रूरमभिक्रुध्यति । अभिद्रुह्यति ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः । १ । ४ । ३९ ॥

एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् ॥ यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति । ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । शुभाशुभरूपकर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । अत एव राध्यतीति श्यन् । अकर्मकादेव तद्विधानात् । तथा च दिवाद्यन्तर्गणसूत्रम् । राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेवेति । अस्यार्थः । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह । वृद्धाविति । अत एव कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे राध्यत्योदनः स्वयमेवेति भाष्यं सङ्गच्छते । तत्र हि सिध्यतीत्यर्थः । एतेन "न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति । क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः" इति माघप्रयोगौ व्याख्यातौ । तत्र हि अपराध्यतीत्यस्य द्रुह्यतीति विराध्यन्तमित्यस्य च द्रुह्यन्तमित्यर्थः । एतेनैतयोः कर्म कारकं सम्प्रदानं स्यादिति व्याचक्षाणाः परास्ताः । यस्येत्यनर्थकम् । यं प्रतीत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता । १ । ४ । ४० ॥

आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात् ॥ विप्राय गां प्रतिशृणोति । आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च । १ । ४ । ४१ ॥

आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् ॥ होत्रे ऽनुगृणाति । होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥ काष्ठैः पचति । तमब्ग्रहणं किम् । गङ्गायां घोषः प्रतिवसति । यदा च तीरधर्मं आधारत्वं प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनम् । यदा तु गङ्गाशब्द एव तीरे वर्तते तदा न प्रयोजनम् ॥

दिवः कर्म च । १ । ४ । ४३ ॥

दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणम् ॥ अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् । १ । ४ । ४४ ॥

नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन्साधकतमं कारकं सम्प्रदानं स्याद्वा ॥ शतेन शताय वा परिक्रीतः ॥

आधारो ऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ॥

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् ॥ औपश्लेषिको वैषयिको ऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् ॥ अधिशेते । अधितिष्ठति । अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ॥

अभिनिविशश्च । १ । ४ । ४७ ॥

अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् ॥ अभि-

निविशते सन्मार्गम् । परिक्रयणे सम्प्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न । पापे ऽभिनिवेशः ॥

उपान्वध्याङ्वसः । १ । ४ । ४८ ॥

उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् ॥ उपवसति । अनुवसति । अधिवसति । आवसति वा वैकुण्ठं हरिः । अभुक्त्यर्थस्य न । ग्रामे उपवसति ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४९ ॥

कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ हरिं भजति । कर्तुः किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा न कर्तुः । तमप्ग्रहणं किम् । पयसा ओदनं भुङ्क्ते । कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥

ईप्सिततमवत्क्रियायुक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति । विषं भुङ्क्ते ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषाम् ।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । गां दोग्धि पयः ।

बलिं याचते वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं धर्मं पृच्छति । अथेदं विचार्यते । कर्मणि विधीयमाना लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वेति । अत्राहुः ।

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ।
बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मसु चेच्छया ॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानामिह निश्चितः ।
लकृत्यक्तखलर्थानां प्रयोगो भाष्यपारगैरिति ॥

क्रमेणोदाहरणानि । गौर्दुह्यते पयः । दोह्या । दुग्धा । सुदोहा । अजा ग्रामं नीयते । नेया । नीता । सुनया । बोध्यते माणवकं धर्मः । माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । गमयितव्यः । गमितः । सुगम इति । नन्वकर्मकाणां प्राकृतकर्माभावात्कथं द्विकर्मकता । तथा च णिजन्तात्प्रयोज्ये प्रत्ययोऽस्तु । आस्यते माणवक इति मासमिति तु प्रयोगोऽसङ्गत इति चेन्न । अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यमिति वचनात् । अस्योदाहरणानि । कुरून् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते । इहाकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते । मासो मासं वा आस्यते

देवदत्तेनेति । ननु भावे चाकर्मकेभ्य इति वचनान्मासादिकर्मका-
त्कथं भावे ल इति चेदुच्यते । अकर्मकेभ्य इत्यनेनान्तरङ्गं द्रव्यकर्म
व्युदस्यते न तु बहिरङ्गं कालादिकर्म । कर्मणीत्यत्र तु व्यक्तिपक्षा-
श्रयणादन्तरङ्गासन्निधौ बहिरङ्गे कालादिकर्मण्यपि प्रवृत्तिरविरुद्धा ।
जातिव्यक्तिपक्षयोर्लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेति सिद्धान्तात् ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मका-
णामणि कर्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ॥

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स
णौ कर्म स्यात् ॥

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।
आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।

गतीत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां
किम् । गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥ नीवह्योर्न ॥ * ॥
नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन ॥ नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनि-
षेधः ॥ * ॥ वाहयति रथं वाहान्सूतः ॥ आदिखाद्योर्न ॥ * ॥ आ-
दयति खादयति वाऽन्नं बटुना ॥ भक्षेरहिंसार्थस्य न ॥ * ॥ भक्ष-
यत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवर्दान्सस्यम् ॥
जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ जल्पयति भाषयति पुत्रं देव-
दत्तः ॥ दृशेश्च ॥ * ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्या-
र्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषाणामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति
जिघ्रतीत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन ॥ शब्दाय-
तेर्न ॥ * ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मकत्वेना-

कर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति तेऽक-र्मकाः । नत्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्त-मित्यादौ कर्मत्वं भवति । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न । गत्य-र्थाकर्मकश्लिषेति सूत्रेऽप्येवम् । अत एवाविवक्षितकर्मकेभ्यः पचि-ददातिप्रभृतिभ्यः कर्तरि क्तो न । अन्यथा पक्ववान् दत्तवानित्यर्थे पक्वो दत्त इति स्यादिति दिक् ॥

हृक्रोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥

हृक्रोरणौ कर्ता णौ वा कर्म स्यात् ॥ हारयति कारयति वा भृत्येन भृत्यं वा कटम् ॥ अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् ॥ * ॥ अभिवादयते दर्शयते वा देवं भक्तेन भक्तं वा ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ देवदत्तः पचति । स्थाली पचति ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥ संज्ञास-मावेशार्थश्चकारः । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति हरिः । हेतुत्वात्त-द्व्यापारे हेतुमति चेति णिच् । कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥

अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् । सूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कच्चित् । यत्र । नह ।

हन्त । माकिः । माकीम् । नकिः । नकीम् । मा । माङ् । नञ् । यावत् । तावत् । त्वै । न्वै । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । स्वधा । वषट् । तुम् । तथाहि । खलु । किल । अथ । सुष्ठु । स्म । आदह । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् । अहंयुः । अस्तिक्षीरा । अ । आ । इ । ई । उ । ऊ । ए । ऐ । ओ । औ । पशु । शुकम् । यथा । कथा । च । पाट् । प्याट् । अङ्ग । हे । है । भोः । अये । द्य । विषु । एकपदे । युत् । आतः । चादिराकृतिगणः ॥

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥

अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निस् । निर् । दुस् । दुर् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । एते प्रादयः ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः ॥ प्रणायकः । प्रकृत्य । उपसर्गसंज्ञया समावेशार्थश्चकारः । अन्यथा पर्यायः स्यात् । तेन प्रणेयमित्यादौ णत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति । इह यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । योगग्रहणसामर्थ्यात् । तेन प्रगतो नायकोऽस्मात्प्रनायको देश इत्यत्र प्रवृद्धं कृतं प्रकृतमित्यत्र च णत्वं गतिरनन्तर इति स्वरश्च न । नयत्यर्थेकृञर्थविशेषकत्वे तु स्यादेव ॥

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ॥

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥ उपसर्गसं-

ज्ञायां मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः । उपसर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्यादजन्तत्वाभावेऽप्यत्र उपसर्गात्त इति तत्वं प्रवर्तते इत्याहुः । एवं च मरुन्नयतीत्यत्र णत्वमपि प्राप्नोति तस्मात्तत्वे एव संज्ञा वक्तव्या । अत एव किविधिरङ् च न भवति । निपातसंज्ञा तु नास्त्येष्टा । तेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते मरुत्तशब्दो मध्योदात्तः । निपातत्वेत्वाद्युदात्तः स्यादिति दिक् । प्रकारान्तरेणापि तत्पूर्वमरुद्भ्यामिति मत्वर्थीयान्तो मरुत्तशब्दः सिद्ध्यति ॥ श्रच्छब्दस्याङ्विधावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ श्रद्धा । भिदादिपाठात्प्रज्ञाश्रद्धेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ एतच्चान्तरपरिग्रहे इत्यत्र भाष्ये स्थितम् । अन्तर्द्धा । अन्तर्द्धिः । अन्तर्णयति । अन्तर्भवाणि ॥ सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु ॥ * ॥ सुलभम् । दुर्लभम् । उपसर्गात् खल्घञोरिति नुम्न । एतच्च प्रयोजनमापाततः । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्यामिति सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वात् । अन्यथाऽतिसुलम्भमित्यत्र नुम्न स्यात् । तत्वे । सुदत्तम् । अत्र उपसर्गादिति तत्वं माभूत् । षत्वे । दुःस्थितिः । सुसिक्तम् । सुः पूजायामिति तु कर्तव्यमेव । पूजायामिति विशेषणार्थम् । तेन सुषिक्तं किं तवात्रेत्यादौ षत्वं भवत्येव । णत्वे । दुर्नीतम् । दुर्नयः ॥ गतिसंज्ञायां कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारिका क्रिया । मर्यादा स्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । यस्तु कर्तरि ण्वुलन्तः कारिका दासीति यश्च श्लोकवाची तयोर्नेह ग्रहणम् । व्याख्यानात् । कारिकाकृत्य । यत्कारिका करोति । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्तेर्लुक् ।

पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञाविति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनराधेयम् । गतित्वात्समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतो नाव इति धेशब्द उदात्तः । चनो हितः । चायतेरन्ने ह्रस्वश्चेत्यसुन्नन्तत्वान्निपातत्वाद्वा ऽऽद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरः ॥

ऊर्यादिच्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञा स्युः ॥ ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥

अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥

खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥

सत्कृत्य । असत्कृत्य ॥

भूषणे ऽलम् । १ । ४ । ६४ ॥

अलङ्कृत्य । भूषणे किम् । अलङ्कृत्वोदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादि त्रिसूची स्वभावात्कृञ्विषया ॥

अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ॥

अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः । अयं भावः । हत्वा गमनं द्विधा । हतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरणम् । द्वितीयं प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते । १ । ४ । ६६ ॥

कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्र-

तिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यव्ययमेव । अतिशयेनाभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः । ततश्च श्रद्धाया अपगमात्तत्प्रतीघातो गम्यते । श्रद्धाप्रतीघाते किम् । कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा । सूक्ष्मतण्डुलावयवः कणस्तस्मिन्हत्वेत्यर्थः । मनःशब्दस्तु चेतसि ॥

पुरोऽव्ययम् । १ । ४ । ६७ ॥

पूर्वाधरावराणामसीति व्युत्पादितोऽसिप्रत्ययान्तोऽव्ययं पुरःशब्दो गतिसंज्ञः स्यात् ॥ पुरस्कृत्य । अव्ययं किम् । पूः पुरौ पुरः कृत्वा ॥

अस्तं च । १ । ४ । ६८ ॥

अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् ॥ अस्तङ्गत्य । अव्ययं किम् । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः । अस्तं काण्डम् क्षिप्तमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदेषु । १ । ४ । ६९ ॥

अव्ययमित्येव ॥ अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ॥

अदोऽनुपदेशे । १ । ४ । ७० ॥

अदःशब्दस्त्यदादिषु पठ्यते । सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञः स्यात् ॥ उपदेशः परार्थकथनम् । अदःकृत्य । अदः कृतम् । यदा स्वयमेवेत्थं पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् । परम्प्रत्युपदेशे तु प्रत्युदाहरणम् ।

तिरोऽन्तर्द्धौ । १ । ४ । ७१ ॥

तिरोभूय । अन्तर्द्धौ किम् । तिरो भूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृञि । १ । ४ । ७२ ॥

प्राप्तविभाषेयम् । तिरोऽन्तर्द्धावित्यनुवृत्तेः । तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरः कृत्वा । अन्तर्द्धौ किम् । तिरस्कृत्वा काण्डं तिष्ठति ॥

उपाजेन्वाजे । १ । ४ । ७३ ॥

एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः ॥ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातावेतौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तेते । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥

कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ च्व्यर्थ इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणंकृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् । च्व्यन्ते तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिच्वीति नित्यैव संज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न । तद्धि विकल्पसन्नियोगेनेह गणे निपात्यते ॥

अनत्याधान उरसिमनसी । १ । ४ । ७५ ॥

विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातावेतौ । कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः ॥ उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषस्तत्र न । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च । १ । ४ । ७६ ॥

एते कृञि गतिसंज्ञा वा स्युरनत्याधाने ॥ मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा ।

वाचं नियम्येत्यर्थः । निवचनं वचनाभावः । अविशेषेणैदन्तता निपात्यते । न तु संज्ञासन्नियोगेन । व्याख्यानात् । अनत्याधाने किम् । हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते ॥

नित्यं हस्तेपाणावुपयमने । १ । ४ । ७७ ॥

कृञि ॥ उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । एतौ निपातावित्येके । तत्पुरुषे कृतीत्यलुगिति कश्चित् । उपयमने किम् । हस्ते कृत्वा सुवर्णं गतो भृत्यः ॥

प्राध्वं बन्धने । १ । ४ । ७८ ॥

प्राध्वमिति चादिषु पाठान्मान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्त्तते ॥ तत्कृञि नित्यं गतिसंज्ञं स्यात् बन्धनहेतुकं चेदानुकूल्यम् ॥ प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे प्राध्वं कृत्वा ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये । १ । ४ । ७९ ॥

कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ स्तः ॥ जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा ॥

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥ तथैवोदाहृताः । तेग्रहणमुपसर्गार्थम् । गतयो ह्यनन्तराः । धातोः किम् । प्रकर्तुमैच्छत्प्राचिकीर्षदित्यत्र सनः प्राक् प्रयोगो माभूत् ॥

छन्दसि परेऽपि । १ । ४ । ८१ ॥

व्यवहिताश्च । १ । ४ । ८२ ॥

स्पष्टम् । हरिभ्यां याह्योक आ । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥

लक्षणे द्योत्ये ऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥ गत्युपसर्गसंज्ञापवादः । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परा ऽपि हेतौ तृतीया ऽनेन बाध्यते । लक्षणेत्थम्भूतेत्यादिना सिद्धे पुनःसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् । न च तृतीयार्थे इति सूत्रेण गतार्थता । तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधाने इत्येतावन्मात्रबाधकत्वात् ॥

तृतीयार्थे । १ । ४ । ८५ ॥

अस्मिन्द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥ नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः । षिञ् बन्धने । अस्मात्कर्त्तरि क्तः ॥

हीने । १ । ४ । ८६ ॥

हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् ॥ अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ॥

उपो ऽधिके च । १ । ४ । ८७ ॥

अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राग्वत् ॥ उपपरार्द्धे हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः । यस्मादधिकमिति सप्तमी । हीने । उपहरिं सुराः ॥

अपपरी वर्जने । १ । ४ । ८८ ॥

एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ॥ अप हरेः परि परि हरेः संसारः । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । परेर्वर्जने इति द्विर्वचनम् । तद्धि पञ्चमीसहितेन कर्मप्रवचनीयेन द्योतितेऽपि वर्जने भवत्येव ।

उभयोरपि विधानसामर्थ्यात् । वर्जने किम् । परिषिञ्चति । सर्वत इत्यर्थः । अत्रोपसर्गत्वात्षत्वम् ॥

आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८९ ॥

आङुक्तसंज्ञः स्यान्मर्यादाशब्दो यस्मिन्सूत्रे उच्यते तत्रत्यश्चेत् ॥ आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यत्रोपात्तो ह्यर्थ इत्यर्थः । आमुक्तेः संसारः । आबालेभ्यो हरिभक्तिः ॥

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ९० ॥

एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः ॥ लक्षणे । वृक्षं प्रति पर्यनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थम्भूताख्याने । भक्तो विष्णुं प्रति पर्यनु वा । भागे । लक्ष्मीर्हरिं प्रति पर्यनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं प्रति पर्यनु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् । एषु किम् । परिषिञ्चति ॥

अभिरभागे । १ । ४ । ९१ ॥

भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः ॥ हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवं देवमभि सिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १ । ४ । ९२ ॥

एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥ प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी ॥

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ॥

उक्तसंज्ञौ स्तः ॥ कुतो ऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञाबाधाद्गतिर्गताविति निघातो न ॥

सुः पूजायाम् । १ । ४ । ९४ ॥

सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् । सुषिक्तं किं तवात्र । क्षेपो ऽयम् । कथं तर्हि सुष्टुतिरिति । अतिशयमात्रं विवक्षितं न तु पूजेत्याहुः । पठन्ति च । प्रशंसानुमते पूजा भृशकृच्छ्रसुखेषु सुरिति ॥

अतिरतिक्रमणे च । १ । ४ । ९५ ॥

अतिक्रमणे पूजायाञ्चातिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् ॥ अतिदेवान्कृष्णः । देवेभ्यो ऽधिको देवपूज्य इति वार्थः ॥

अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ९६ ॥

एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः ॥ सर्पिषो ऽपि स्यात् । मात्रा बिन्दुः स्तोकमित्यस्यार्थे ऽपिर्वर्तते । सम्भावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अनुपसर्गत्वान्न षः । सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अपि स्तुयाद्विष्णुम् । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । अपि स्तुहि । गर्हा । धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलम् । समुच्चये । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । सिञ्च च स्तुहि चेत्यर्थः ॥

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ९७ ॥

स्वस्वामिभावसम्बन्धे ऽधिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् ॥ इह यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः ॥

विभाषा कृञि । १ । ४ । ९८ ॥

अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरे ऽर्थे । प्राप्तविभाषेयम् । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । कर्मत्वाद् द्वितीया । अगतित्वात्तिङि चोदात्तवतोति निघातो न । किञ्च मामधिकृत्वेत्यत्र प्रादिसमासो न । कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध इत्युक्तेः । पक्षे ऽधिकृत्येति बोध्यम् ॥

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ॥

आदेशापेक्षया ल इति षष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥ पचन्तं पश्य ॥

तङानावात्मनेपदम् । १ । ४ । १०० ॥

तङ्प्रत्याहारो लादेशौ शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः ॥ पूर्वसंज्ञापवादः । आस्ते । आसीनः । चक्राणः । शानन्चानशोर्न ग्रहणम् । लादेशत्वाभावात् । तेन पूङ्यजोः शानन् यजेरकर्तृगे ऽपि फले भवति । कतीह निघ्नाना इत्यादौ परस्मैपदिभ्यो ऽपि चानश् भवति ॥

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥

तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥ संज्ञाप्रदेशाः शेषे प्रथम इत्येवमादयः । इह त्रीणित्रीणीत्येकं पदम् ।

द्वे वेति हरदत्तः । तन्न । सत्यामप्यवान्तरपदसंज्ञायां महापदसंज्ञामाश्रित्य संहितैकपदे नित्येत्यस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा समासादावपि पृथक्छेदापत्तेः । द्विरुक्तमध्ये पदान्तरप्रयोगापत्तेश्च । एतेन संहितैकपदे इत्यत्रैकपदशब्देनाखण्डं पदम् । अत एव नित्या समासे इति चरितार्थम् । अत एवाग्नेऽग्ने इत्यादौ पदद्वित्वे संहिताऽनित्यैव । अखण्डत्वञ्च पदत्वाभाववदुत्तरखण्डत्वम् । तेन राजायतीत्यादौ न दोषः । अन्यथा तत्र पक्षे शपैकादेशोऽपि न स्यादित्यपास्तम् । न चैवं नित्या समासे इति व्यर्थम् । समासस्य पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन । एकपदे इत्यनेनैव तत्संग्रहसिद्धेरित्यइउरासूत्रे कौस्तुभोक्तेः । न चैवमेकं बहुव्रीहिवदिति सूत्रे अथ बहुव्रीहिवत्त्वे किं प्रयोजनम् । सुब्लोपपुंवद्भावौ । सुब्लोपः । एकैकम् । पुंवद्भावः । गतगता । इति भाष्ये गतगतेति प्रतीकमुपादाय उत्तरसूत्रेण द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावौ । एकैकेत्यत्र तु पुंवद्भावे विशेषाभावोऽवग्रहे त्वत्रापि विशेषोऽस्ति । न चात्र नित्या संहिता । एकैकयेत्येक इत्यवग्रहकरणात् अग्ने अग्ने सूक्ष्म इत्युदाहरणाच्चेति कैयटोक्तं विरुध्येत । न चात्रेत्यादिकैयटस्य संहितैकपदे नित्येत्यस्य समासग्रहणसामर्थ्येनाखण्ड पद एव प्रवृत्तिरित्याशयकत्वादिति वाच्यम् । एतदाशयकत्वे न चात्रेत्यादिकैयटस्य प्रकृतानुपयोगात् । अवग्रहे संहितानित्यत्वस्याप्रतिबन्धकत्वात् । द्विरुक्तमध्ये पदान्तरप्रयोगापत्तिरूपपूर्वोक्तदूषणस्यानुद्धाराच्च । एकैकेत्यत्र तु पुंवद्भावे विशेषाभाव इत्युक्त्वा अवग्रहपर्यन्तमनुधावनस्य निर्बीजत्वापत्तेश्च । त्वदुक्तरीत्या तत्र संहिताया अनित्यत्वेन तत्रैव विशेषस्य स्फुटत्वात् । अवग्रहे संहितानित्यत्वस्याप्रतिबन्धकत्वे मयूररोमभिरित्यादौ मुख्यसमासेऽप्यवग्रहकरणाद्रूपहेतूपपादनं तु त्वदीयमप्यसङ्गतमेव । मयूररोमभिरित्यत्र समासे

ऽवग्रहस्यासाम्प्रदायिकत्वात् । मिथः पूर्वमवग्रहस्य सत्वात् । कस्तर्हि तदाशय इति चेत् । शृणु । अवग्रहे त्वत्रापि विशेषोऽस्तीत्युक्तम् । तत्र संहितैकपदे इत्यनेन संहिताया नित्यत्वात्तदभावरूपो ऽवग्रहः कथमित्यवग्रहे संहितानित्यत्वस्याप्रतिबन्धकत्वमजानानस्य शङ्कायामाह । न चात्र नित्या संहितेति । अत्र नित्या संहितेति कथं तदभावरूपोऽवग्रह इति न च वाच्यमिति शेषः । अवग्रहे संहितानित्यत्वस्याप्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण समाधत्ते । एकैकयेत्येक इत्यवग्रहकरणादिति । अवग्रहकरणादवग्रहे संहितानित्यत्वस्याप्रतिबन्धकत्वमुपेयमित्यर्थः । अवग्रहे संहितानित्यत्वस्याप्रतिबन्धकत्वं पदकारसंमतमपि न भाष्यकारसम्मतमित्याशङ्कायामाह । अग्रे अग्रे सूक्ष्म इत्युदाहरणाच्चेति । उदाहरणात्प्रकारे इति सूत्रे भाष्यकारेणेति शेषः । तथाचावग्रहे संहितानित्यत्वस्याप्रतिबन्धकत्वं भाष्यसम्मतमपीति भावः । अग्रे अग्रे इति भाष्योदाहरणमवगृहीतं वैदिकमेव । संप्रत्यनुपलभ्यमानं चेत् लुप्तवेदशाखास्थम् । लोके तु संहिताय नित्यत्वादग्रेऽग्रे सूक्ष्म इत्येव भवतीति भावः । इदमेव व्याख्यानं ज्यायः । अन्यथा प्रकृतानुपयोगेन कैयटस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । द्विरुक्तमध्ये पदान्तरप्रयोगापत्तिरूपपूर्वोक्तदूषणस्यानुद्धाराच्चेत्यास्ताम् । प्रकृतमनुसरामः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १ । ४ ।१०२॥

लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणित्रीणि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ॥ संज्ञाप्रदेशा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमित्येवमादयः । तानीत्युक्तिः संज्ञासमावेशार्था । अन्यथा पुरुषवचनसंज्ञयोः पर्यायः स्यात् । ततश्चाडुतमस्येत्यादि कार्यं पक्षे न स्यात् ॥

सुपः । १ । ४ । १०३ ॥

सुपस्त्रीणित्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः ॥ तत्र सु औ जसित्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः । चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः । तिङो विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं न विभक्तौ तुस्मा इति । सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ।

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ॥ त्वं पचसि । दृश्यसे च । समानाधिकरणे किम् । त्वां पश्यति । त्वया दृश्यते ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च । १ । ४ । १०६ ॥

मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात् परिहासे गम्यमाने मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ॥ एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे भोक्ष्यध्वे । भोक्ष्ये भोक्ष्यावहे इत्यादि । मन्यसे मन्येथे इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न । एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्ये । श्यना निर्देशान्नेह ।

एहि मनुषे रथेन यास्यामि । प्रहासे किम् । यथार्थकथने माभूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिः ॥

अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥

तिङ्वाच्यकारकवाचिन्यस्मदि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने चोत्तमः स्यात् ॥ अहं पश्यामि । दृश्ये वा । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये तु परत्वादुत्तम एव । अहं च त्वञ्च वृत्रहन्संयुज्याव: ॥

शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । पचति । पचतः । पचन्ति ॥

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ ॥

वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥ दध्यत्र । प्रदेशाः संहितायामित्येवमादयः ॥

विरामो ऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥

विरतिर्विरामः । अभाव इति यावत् । वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ॥ वृक्षः । प्लक्षः । यद्वा विरम्यतेऽनेनेति करणे घञ् । चरमवर्णश्च संज्ञी । अस्मिन्पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । खरि परे रेफस्य विसर्गः । अवसाने च रेफे स्थानिनीति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इत्योरम्भट्टेन विरचितायां व्याकरणदीपिकायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च प्रथमः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ॥

परिभाषेयम् । पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥ वक्ष्यति द्वितीया श्रितेत्यादि । कष्टश्रितः । समर्थग्रहणं किम् । पश्य देवदत्त कष्टं, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । पदग्रहणं किम् । तिष्ठति कुमारी, च्छत्रं हर देवदत्त । अत्र तुग्भवत्येव । आख्यातं सविशेषणं वाक्यम् । उच्चैः पठति । ओदनं पचति । एकतिङ् वाक्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची । बहुव्रीहिश्चायम् । ब्रूहिब्रूहि देवदत्त । अत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यति ॥ समानवाक्ये इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ किं प्रयोजनं नानावाक्ये माभूवन्निति । अयं दण्डो हरानेन पचोदनं तव भविष्यति मम भविष्यति ॥ अधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्पिः कालकम् । अत्र इसुसोरिति षत्वं न । अधात्वभिहितमिति किम् । सर्पिष्पीयते । वीरपुरुषादौ तु वचनप्रामाण्यात्समासः । कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः । सा द्विविधा । जहत्स्वार्था ऽजहत्स्वार्था च । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा । लौकिको ऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः । प्रयोगानर्हो ऽसाधुर्लौकिकः । यथा राज्ञः पुरुषः । राजन् अस् पुरुष सु इति । अविग्रहो नित्य-

समासो ऽस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्विधेति प्रायोवादः । अव्य-यीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि सहसुपेति सा-मासविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधान-स्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोभिप्रायः । सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमि-त्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्विवा इत्यादिबहुव्रीहौ दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्वि-शेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव । तत्पुरुषस्य क्वचिदेवे-त्यभिधास्यते । किञ्च ।

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥

सुपा । राजपुरुषः । तिङा । पर्यभूषत् । नाम्ना । कुम्भकारः । धातुना । कटप्रूः ॥ अजस्रम् । तिङां तिङा । पिबतखादता । तिङां सुपा । कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । एही-डदयो ऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परे पराङ्गवत्स्यात् स्वरे कर्तव्ये ॥ परशुना वृश्चन् । मद्राणां राजन् । गोषु स्वामिन् । द्रवत्पाणी शुभस्पती । शुभ इति शुभेः क्विबन्तात् षष्ठ्यन्तम् । तस्य परशरीरानुप्रवेशे षाष्ठि-कमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रि-तस्याविद्यमानत्वे पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । सुबिति किम् । पीड्ये पीड्य-मान । आमन्त्रिते किम् । गेहे गार्ग्यः । परग्रहणं किम् । पूर्वस्य

माभूत् । यज्ञदत्त कुण्डेनाटन् । अङ्ग्रहणं किम् । पृथगादाुदात्तत्वं माभूत् । वत्ग्रहणं किम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आम् कुण्डेनाटन् । आम एकान्तरमित्येकान्तरता भवति । स्वरे किम् । कूपे सिञ्चन् । चर्म नमन् । षत्वणत्वे प्रति पराङ्गवन्न भवति ॥ तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्तं तत्पराङ्गवद्भवतीत्यर्थः । मद्राणां राजन्निति मद्रनिमित्तं राजत्वमित्यस्ति तन्निमित्तत्वम् । भृत्यदेशनिमित्ता हि राजता । तेनेह न । अयमग्ने जरिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ॥ सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमननन्तरत्वात् ॥ * ॥ तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् ॥ परमपि छन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आते पितर्मरुतां सुम्नमेतु ॥ अव्ययानान्न ॥ * ॥ उच्चैरधीयान । अव्ययीभावस्य तु इष्यते । उपाग्न्यधीयान ॥

प्राक्कडारात्समासः । २ । १ । ३ ॥

कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥ समासप्रदेशाः कृत्तद्धितसमासाश्चेत्येवमादयः । प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम् ॥

सह सुपा । २ । १ । ४ ॥

सहेति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते ॥ योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव । पर्यभूषत् । अनुव्यचलत् ।

सुपा । २ । १ । ४ ॥

सुप्सुपा सह समस्यते ॥ भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ॥ इवेन समासो विभक्त्यलोपः

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाससीइव कन्येइव । कन्याराजन्यमनुष्याणामिति फिट्सूत्रपाठात्कन्याशब्दो ऽन्तस्वरितः । सुपेतिलक्षणात्समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनमिति कैयटः ॥

अव्ययीभावः । २ । १ । ५ ॥

अधिकारोऽयम् ॥ अव्ययीभावप्रदेशा अव्ययीभावश्चेत्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ॥

अव्ययमिति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन समस्यते सोऽव्ययीभावः ॥ दिशयोर्मध्यं अपदिशम् । क्लीबेऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्यं विदिक् स्त्रियामित्यमरः । विभक्तीत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः ॥ विभक्तौ तावत् । हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहिते ऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी । समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामं निकषा लङ्कां आराद्वनात् इत्यत्र नाव्ययीभावः । अभितः परितः अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा संप्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रम् ।

हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि। विष्णोः पश्चादनुविष्णु। पश्चाच्छब्दस्य नायं समासः। ततः पश्चात्संस्यत इति भाष्यप्रयोगात्। योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः। अनुरूपम्। रूपस्य योग्यमित्यर्थः। अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्। प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति। हरेः सादृश्यं सहरि। अव्ययीभावे चाकाले इति वक्ष्यमाणेन सहस्य सः। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम्। चक्रेण युगपत् सचक्रम्। सदृशः सख्या ससखि। यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम्। क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रम्। ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः। अनुरूपमात्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः। तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति। साकल्येनेत्यर्थः। न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम्। अन्ते। अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि। इयं समाप्तिरसकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते।

यथाऽसादृश्ये। २।१।७॥

असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते॥ यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। ये ये वृद्धा इत्यर्थः। असादृश्य इति किम्। यथा हरिस्तथा हरः। हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति। तेनसादृश्य इति वा यथार्थे इति वा प्राप्तं निषिध्यते॥

यावदवधारणे। २।१।८॥

यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम्। अवधारणे किम्। यावद्दत्तं तावद्भुक्तं नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति। अत्रैकपद्यं न॥

सुप्प्रतिना मात्रार्थे। २।१।९॥

शाकस्य लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । सुबिति वर्तमाने पुनः सुप्ग्रहणं अव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा । २ । १ । १० ॥

द्यूतव्यवहारे पराजयेऽक्षशलाकयोश्चैकत्वे एव चायं समासः ॥ अक्षेण विपरीतं वृत्तमक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । द्यूतव्यवहारे किम् । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति । पराजये किम् । अक्षेणेदं तथा वृत्तं यथा पूर्वजये । एकत्वे किम् । अक्षाभ्यां विपरीतं वृत्तम् ॥

विभाषा । २ । १ । ११ ॥

अधिकारोऽयम् ॥ एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । सुप्सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादिना समासविधानाज्ज्ञापकात् ॥

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या । २ । १ । १२ ॥

अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु । परि विष्णोः । बहिर्वनम् ॥ बहिर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् ॥

आङ्मर्यादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ॥

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः ॥ आमुक्ति संसारः । आ मुक्तेः । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ कुमारेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये । २ । १ । १४ ॥

आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिन्हवाचिना सह प्राग्वद्वा ॥ अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति । अग्निं लक्षीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः । लक्षणेन किम् । स्रुघ्नं

प्रति गतः । प्रतिनिवृत्य सुघ्नमेवाभिमुखं गतः । अभिप्रती कम् । येनाग्निस्तेन गतः । आभिमुख्ये किम् । अभ्यङ्का गावः । प्रत्यङ्का गावः । अभिनवाङ्का इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया । २ । १ । १५ ॥

यं पदार्थं समया तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययाभावः ॥ अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः । अनुः किम् । वनं समया । यत्समया किम् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ॥

यस्य चायामः । २ । १ । १६ ॥

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते ॥ अनुगङ्गं वाराणसी । गंगाया अनु । गङ्गादैर्घ्यासदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥

एतानि निपात्यन्ते ॥ तिष्ठद्गु कालविशेषे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुम्वद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते । चकारोऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति । परमं तिष्ठद्गु । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव सम्बद्ध्यन्ते अन्यपदार्थे च वर्तन्ते । खलेयवम् । खलेबुसम् ।

पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ॥

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते ॥ एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषो वावचनात् । पारेगङ्गादानय । गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ॥

संख्या वंश्येन । २ । १ । १९ ॥

वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते ॥ द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षया त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च । २ । १ । २० ॥

नदीभिः संख्या प्राग्वत् ॥ सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । समाहारे चायमिष्यते । इह माभूत् । सप्तमेकनदीतीरे ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । २ । १ । २१ ॥

अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् ॥ विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । अन्यपदार्थे किम् । कृष्णावेणी । संज्ञायां किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः ॥ तत्पुरुषप्रदेशास्तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येवमादयः ॥

द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः ॥ समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञासमावेशस्य सुवचत्वात् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ॥

द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स

तत्पुरुषः ॥ कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखातीतः । नरकपतितः । ग्रामगतः । तरङ्गात्यस्तः । सुखप्राप्तः । सुखापन्नः ॥ गम्यादीना-मुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ग्रामं गमी ग्रामगमी । ग्रामगामी । अन्नबुभुत्तुः ॥

स्वयं क्तेन । २ । १ । २५ ॥

द्वितीयेति न सम्बन्ध्यतेऽयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः ॥

खट्वा क्षेपे । २ । १ । २६ ॥

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । न हि वाक्ये-न निन्दा गम्यते । क्षेपे किम् । खट्वामारूढः उपाध्यायः ॥

सामि । २ । १ । २७ ॥

द्वितीयेति न सम्बध्यतेऽयोग्यत्वात् । क्तेनेत्येव ॥ सामिकृ-तम् । अर्धैकपद्यम् ॥

कालाः । २ । १ । २८ ॥

कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् ॥ अनत्य-न्तसंयोगार्थं वचनम् । मासं प्रमितः मासप्रमितः । आदिकर्मणि क्तः । मासं प्रमातुमारब्धवान् । प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २९ ॥

काला इत्येव ॥ अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्त-सुखम् ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ॥

तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुण-वचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् ॥ शंकुलया खण्डः शंकुलाखण्डः ।

धान्येनार्थी धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्ष्णा काणः । गुणवचनेन किम् । धान्येन धनवान् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । २ । १ । ३१ ॥

तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् ॥ मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थाः । माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । मिश्रं चानुपसर्गमसन्धावित्यचानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः ॥ अवरस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ मासेनावरो मासावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ ॥

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् ॥ हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेतौ तृतीया । कृता किम् । काष्ठैः पचतितराम् । बहुलं किम् । दात्रेण लूनवान् ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनम् । तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् ॥ काकपेया नदी । वातच्छेद्यानि तृणानि । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ साधनं कृतेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । अपादाने पञ्चमी । बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । गले चोप्यते गलेचोपकः । चुपेर्ण्यन्तस्य कर्मणि ण्वुल् । तृणोपेन्ध्यम् । घनघात्यम् ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥

संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् ॥ दध्ना ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । २ । १ । ३५ ॥

खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । २ । १ । ३६ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं प्राग्वत् ॥ तदर्थशब्देन प्रकृतिविकृतिभाव एव । बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः ॥ अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।

पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ॥

चोराद्भयम् । चोरभयम् ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम् ॥ * ॥ वृकभीतः ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । २ । १ । ३८ ॥

एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः ॥ सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पशः किम् । प्रासादात्पतितः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । २ । १ । ३९ ॥

स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः ॥ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥

सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्रागवद्वा ॥ अक्षेषु शौण्डो ऽक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते ॥ अध्युत्तरपदादिति खः । ईश्वराधीनः ॥

सिद्धशुष्कपक्वबंधैश्च । २ । १ । ४१ ॥

एतैः सप्तमी प्राग्वत् ॥ साङ्काश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ॥

ध्वांक्षेण क्षेपे । २ । १ । ४२ ॥

ध्वांक्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं प्राग्वन्निन्दायाम् । तीर्थे ध्वांक्ष इव तीर्थध्वांक्षः । तीर्थकाकः । क्षेपे किम् । तीर्थे ध्वांक्षस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋणे । २ । १ । ४३ ॥

सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययांतैः सह प्राग्वदावश्यके ॥ मासेदेयमृणम् । पूर्वाह्णेगेयं साम । ऋणे किम् । मासे देया भिक्षा । यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्यते । नेह । पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षा ।

संज्ञायाम् । २ । १ । ४४ ॥

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत्संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः । वनेकसेरुकाः । हलदन्तादित्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः । २ । १ । ४५ ॥

अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् ॥ पूर्वाह्णकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अन्हि दृष्टम् ॥

तत्र । २ । १ । ४६ ॥

तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् ॥ तत्रभुक्तम् ।

क्षेपे । २ । १ । ४७ ॥

सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ॥

पात्रे समितादयश्च । २ । १ । ४८ ॥

एते निपात्यन्ते क्षेपे ॥ पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव सङ्गता न तु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः । ये चात्र क्तान्तेन समस्तास्तेषां पूर्वेणैव सिद्धौ पुनः पाठो युक्तारोह्यादिषु परिग्रहार्थः । पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु हि पात्रे समितादयश्चेति पठ्यते ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । २ । १ । ४९ ॥

भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् । २ । १ । ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ।

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥

तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा ॥ पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञ इति ञः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे । षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥ * ॥ पञ्चगवधनः । द्वन्द्वोदाहरणं वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य वाक्दृषदप्रियः । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ ॥

तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुसंज्ञः स्यात् । पञ्चगवम् । द्विगुप्रदेशा द्विगुरेकवचनमित्येवमादयः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् ॥ वैयाकरणखसूचिः । मीमांसकदुर्दुरूढः । कुत्सितानि किम् । वैयाकरणश्चोरः । नह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्सितम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवास्येष्टत्वात् । कुत्सनैः किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणके कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ॥

पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ॥

घन इव श्यामो घनश्यामः । शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । उपमानानि किम् । देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैः किम् । पर्वता इव बलाहकाः ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ । ५६ ॥

उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत् साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति ॥ विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्यप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ॥

भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत् ॥ नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यम् । कृष्णसर्पः । क्वचिन्न । रामो जामदग्न्यः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च । २ । १ । ५८ ॥

पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः । अपरश्चासावर्द्धश्च पश्चार्द्धः । अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्य इति पश्चादिति सूत्रस्थवार्तिकेन पश्चादेशः । प्रथमाध्यापकः । चरमाध्यापकः । जघन्याध्यापकः । समानाध्यापकः । मध्याध्यापकः । मध्यमाध्यापकः । वीरपुरुषः । कथमेकवीर इति पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्यात् । बाहुलकाद्भविष्यति ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २ । १ । ५९ ॥

श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणिकृताः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । २ । १ । ६० ॥

नञैव विशिष्टेन क्तांतेनानञ् क्तान्तं समस्यते ॥ कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् । नुडिटौ तद्भक्तत्वान्न भेदकौ । अशिताऽनशितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेन वर्तते । नञैवेति किम् । सिद्धं च भुक्तं च ॥ कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कृतापकृतम् ॥ गतप्रत्यागतादीनाञ्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ गतप्रत्यागतम् ॥ शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । २ । १ । ६१ ॥

सद्वैद्यः । महावैयाकरणः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । २ । १ । ६२ ॥

गोवृन्दारकः । गोनागः । गोकुञ्जरः । पूज्यमानं किम् । सुषीमो नागः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने । २ । १ । ६३ ॥

कतरकठः । कतमकलापः । गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम् । जातिपरिप्रश्ने किम् । कतरो भवतोर्देवदत्तः । कतमो भवतोर्देवदत्तः । कतमशब्दस्य जातिपरिप्रश्ने एव व्युत्पादितत्वा-

त्कतरशब्दस्यापि तदर्थवृत्तेरेव तत्साहचर्याद्ग्रहणे प्राप्ते एतत्साम-र्थ्यादेव कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्तते इति ज्ञायते॥

किं क्षेपे। २। १। ६४॥

कुत्सितो राजा किंराजा। यो न रक्षति। क्षेपे किम्। को राजा पाटलिपुत्रे॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः। २। १। ६५॥

इभपोटा। पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा। इभयुवतिः। अग्निस्तोकः। उदश्वित्कतिपयम्। गृष्टिः सकृत्प्रसूता। गोगृष्टिः। धेनुर्नवप्रसूतिका। गोधेनुः। वशा वंध्या। गोवशा। वेहद्गर्भघातिनी। गोवेहत्। बष्कयणी तरुणवत्सा। कठश्रोत्रियः। कठाध्यापकः। कठधूर्तः। जातिः किम्। देवदत्तः प्रवक्ता॥

प्रशंसावचनैश्च। २। १। ६६॥

एतैः सह जातिः प्राग्वत्॥ रूढिशब्दाः प्रशंसावचना मतल्लिकादयो गृह्यन्ते। गोमतल्लिका। गोमचर्चिका। गोप्रकाण्डम्। गवोद्धः। गोतल्लजः। प्रशस्ता गौरित्यर्थः। मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्नाः। जातिः किम्। कुमारी मतल्लिका॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः। २। १। ६७॥

पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति ज्ञापनार्थः। युवा खलतिः युवखलतिः। युवतिः खलती युवखलतिः। युवपलितः। युववलिनः। युवजरती। युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम्॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या । २ । १ । ६८ ॥

भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्या किम् । भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ॥

वर्णो वर्णेन । २ । १ । ६९ ॥

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् ॥ कृष्णसारङ्गः ॥

कुमारः श्रमणादिभिः २ । १ । ७० ॥

कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । कुमाराध्यापकः । इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ॥

गोगर्भिणी ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । कालाक्षी गर्भिणी । चतुष्पात् किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च । २ । १ । ७२ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । छन्दसि । हस्तेगृह्य । पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ एहीड इति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । लङुत्तमपुरुषैकवचनस्य ईडादेशः । एहियवम् । अच यामित्यस्य यवादेशः । उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । आख्यातमाख्यातेनेत्यनेन सिद्धे असातत्यार्थमिह पाठः । उदक् च अवाक् च उच्चावचम् । उच्चावचादेशोऽच । निश्चितञ्च प्रचितञ्च निश्चप्रचम् । निश्चितप्रचितयोर्निश्चप्रचादेशः । नास्ति किञ्चन यस्याकिञ्चनः । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारञ्चाभिदधाति ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयत

इत्यर्थः । जहि जोडमिति य आह स जहिजोडः । जहिस्तम्बः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता । पचतभृज्जता । खादतमोदता । नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । अन्तरशब्दो भिन्नवाची । चिदेव चिन्मात्रम् । अत्रानुनासिकता निपातनात् । एवार्थमात्रशब्देनात्र समासः । मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः । अन्तरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमासः । मयूरव्यंसकादयश्चेति चकार एवकारार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकता नेति परमो मयूरव्यंसक इत्याद्येव । मयूरव्यंसकादिराकृतिगणः ॥

इत्योरम्भट्टविरचितायां व्याकरणदीपिकायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥



अथ द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । २ । २ । १ ॥

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी ॥ षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । एकदेशिना किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽन्हा समस्यते । संख्याविसायेति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायान्हः । केचित्तु सर्व एकदेशः कालेन समस्यते न त्वन्हैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥

अर्द्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ॥

समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् ॥ अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली । क्लीबे किम् । ग्रामार्द्धः । द्रव्यैक्य एव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । २ । २ । ३ ॥

एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा ॥ द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । तृतीयभिक्षा । चतुर्थभिक्षा । तुर्यभिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ॥

पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ॥

कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ॥

परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते ॥ मासो जातस्य यस्य स मासजातः । द्व्यहजातः । द्वयोरन्होः समाहारो द्व्यहः । द्व्यहो जातस्येति विग्रहः ॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य द्व्यह्नजातः । अन्होन्ह इत्यन्हादेशः समासान्तः । पूर्वत्र तु न संख्यादेः समाहार इति तन्निषेधः ॥

नञ् । २ । २ । ६ ॥

नञ् सुपा समस्यते ॥ अब्राह्मणः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्पते । रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति अद्रुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् ॥

ईषदकृता । २ । २ । ७ ॥

ईषत्पिङ्गलः ॥ ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम् ॥ * ॥ ईषद्रक्तम् । नेह ईषद्गार्ग्यः ॥

षष्ठी । २ । २ । ८ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥

याजकादिभिश्च । २ । २ । ९ ॥

एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते ॥ तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ॥ गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन समासः ॥ न निर्द्धारण इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् । एतच्च सर्वं गुणकात्स्न्यें इति सूत्रे भाष्ये पठितम् ॥ कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् ॥ * ॥ इध्मप्रव्रश्चनः ॥ तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् ॥ * ॥ चन्दनगन्धः ॥ न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ घृतस्य तीव्रः ॥

न निर्द्धारणे । २ । २ । १० ॥

निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते ॥ नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् ॥ * ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ।

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन । २ । २ । ११ ॥

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते ॥ पूरणे । सतां षष्ठः । गुणे । काकस्य कार्ष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः । संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा । किङ्कर इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति

रचितः । तव्ये । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे । तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न । गोर्धेनोरित्यादिषु पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन बाध्यते ॥

क्तेन च पूजायाम् । २ । २ । १२ ॥

मतिबुद्धीतिसूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते ॥ राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । पूजायां किम् । छात्रहसितम् । राजपूजितइत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तसमासः ॥

अधिकरणवाचिना च । २ । २ । १३ ॥

क्तेन षष्ठी न समस्यते ॥ इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ॥

कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते ॥ आश्चर्यं गवां दोहोऽगोपेन ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि । २ । २ । १५ ॥

कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः ॥ अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः ॥

कर्तरि च । २ । २ । १६ ॥

कर्तृषष्ठ्या अकेन न समासः ॥ भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति ण्वुल् । जीविकायाम् । दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जिविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥

कुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ ॥

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते ॥ कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः ॥ अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ * ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ * ॥ निष्क्रान्तः कौशांब्या निष्कौशाम्बिः ॥ कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ॥ * ॥ वृक्षं प्रति ॥

उपपदमतिङ् । २ । २ १९ ॥

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यतेऽतिङन्तश्च समासः । कुम्भं करोति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस् कार इत्यलै किक प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान्भूत् । माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्येतन्नेहानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्यातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते सुपेति च निवृत्तम् । तथा च गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति सिद्धम् । व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ।

अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ॥

अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते ॥ स्वादुङ्कारम् । नेह कालसमयवेलासु तुमुन् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २ । २ । २१ ॥

उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते ॥ मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते मूलकोपदंशम् । उच्चैः कारमाचष्टे उच्चैःकारम् । अमन्तेन किम् । पर्याप्तो भोक्तुम् ॥

क्त्वा च । २ । २ । २२ ॥

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते ॥ उच्चैः कृत्वा । उच्चैःकृत्य । अव्यये यथाभिप्रेतेति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलङ्कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीया श्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ॥ बहुव्रीहिप्रदेशा बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ॥

अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ॥ अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरः । चित्रा

गावो यस्येति लौकिकविग्रहे चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे चित्रगुः । वीरपुरुषो ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ * ॥ प्रपतितपर्णः प्रपर्णः ॥ नञो ऽस्त्यर्थानां वोत्तरपदलोपः ॥ * ॥ अविद्यमानपुत्रोऽपुत्रः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः ॥

संख्यया ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये । २ । २ । २५ ॥

संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादिति डच् समासान्तः । आसन्नविंशाः ॥ विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरविंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । ति विंशतेर्डितीति तिशब्दलोपः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः । संख्यया किम् । पञ्च ब्राह्मणाः ॥ अव्ययेत्यादि किम् । ब्राह्मणाः पञ्च । संख्येये किम् । अधिका विंशतेर्गवां संख्या ॥

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥

दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् ॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालम् ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ॥

सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे स बहुव्रीहिः ॥

इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । बाहूबाहवि । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । इच् कर्मव्यतिहार इतीच् समासान्तः । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । सरूपग्रहणं किम् । हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ॥

तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ॥ पुत्रेण सह सपुत्रः । सहपुत्रो वागतः । वोपसर्जनस्येति वा सः । तुल्ययोगे किम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । विद्यमानैरेव बहुभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः ॥

चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २९ ॥

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः ॥ समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्याऽऽनुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुञ्च भजस्वेति, समुच्चये भिक्षामट गाञ्चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ छिन्धि । अनेकोक्तेर्होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः । संज्ञापरिभाषम् । वाक्त्वक्स्रजम् । द्वन्द्वप्रदेशा द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे इत्येवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ । ३० ॥

समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ॥ कष्टश्रितः ॥

राजदन्तादिषु परम् । २ । २ । ३१ ॥

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् ॥ दन्तानां राजा राजदन्तः । धर्मादिष्वनियमः । अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ । जम्पती । दम्पती । जायापती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ।

द्वन्द्वे घि । २ । २ । ३२ ॥

द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् ॥ हरिश्च हरश्च हरिहरौ । अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे । हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः ।

अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ॥

इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् ॥ ईशकृष्णौ ॥ बहुष्वनियमः ॥ * ॥ अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ इन्द्राग्नी ॥

अल्पाच्तरम् । २ । २ । ३४ ॥

शिवकेशवौ । ऋतुनक्षत्राणां समानाक्षराणामानुपूर्व्येण ॥ * ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समानाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ लघ्वक्षरं पूर्वम् ॥ * ॥ कुशकाशम् ॥ अभ्यर्हितञ्च ॥ * ॥ तापसपर्वतौ ॥ वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ * ॥ ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥ भ्रातुर्ज्यायसः ॥ * ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ संख्याया अल्पीयस्याः ॥ * ॥ द्वादश ॥ बहुव्रीहावपि । द्वित्राः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥

द्वन्द्वे इति निवृत्तम् । सप्तम्यन्तं विशेषणञ्च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् ॥ कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।

चित्रगुः ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः । मिथोऽनयोः समासे संख्यापूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधात् । द्व्यन्यः । वा प्रियस्य ॥ * ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः । गड्वादेः परा सप्तमी ॥ * ॥ गडुकण्ठः । क्वचिन्न । वहेगडुः ॥

निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् ॥ कृतकृत्यः ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या ॥ * ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः ।

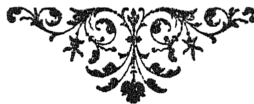
वा ऽऽहिताग्न्यादिषु । २ । २ । ३७ ॥

आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न । विवृतासिः ॥

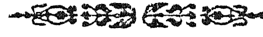
कडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥

कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः ॥ कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥

इत्योरम्भट्टविरचितायां व्याकरणदीपिकायां वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥



अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।



अनभिहिते । २ । ३ । १ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् ॥ हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्रे इति प्रथमैव । अभिधानञ्च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः । तिङ् । हरिः सेव्यते । कृत् । लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः । शतेन क्रीतः शत्यः । समासः । प्राप्त आनन्दो यं प्राप्तानन्दः । क्वचिन्निपातेनाभिधानं यथा ।

विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ।

साम्प्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः ॥

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक्कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् । अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि । अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यत इत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि । २ । ३ । ३ ॥

जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्यात् द्वितीया च ॥ यवाग्वा अग्नि-

होत्रं जुहोति। अग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते। यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतेत्यादिप्रयोगदर्शनात्। अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च। यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः॥

अन्तरान्तरेण युक्ते। २। ३। ४॥

आभ्यां योगे द्वितीया स्यात्॥ अन्तरा त्वां मां हरिः। अन्तरेण हरिं न सुखम्।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे। २। ३। ५॥

इह द्वितीया स्यात्॥ मासं कल्याणी। मासमधीते। मासं गुडधानाः। क्रोशं कुटिला नदी। क्रोशमधीते। क्रोशं गिरिः। अत्यन्तसंयोगे किम्। मासस्य द्विरधीते। क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः॥

अपवर्गे तृतीया। २। ३। ६॥

अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्॥ अन्हा क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः। अपवर्गे किम्। मासमधीतो नायातः॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये। २। ३। ७॥

शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः॥ अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता। कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः। इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत्। कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः। अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते। तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात्। लोके लोकाद्वाऽधिको हरिः॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। २। ३। ८॥

एतेन योगे द्वितीया स्यात्॥ जपमनु प्रावर्षत्। हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी । २ । ३ । ९ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् ॥ उप परार्द्धे हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः । सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीना । अषडक्षेत्यादिना खः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ॥

एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् ॥ अप हरेः परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आ मुक्तेः संसारः । आ सकलाद् ब्रह्म ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । २ । ३ । ११ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् ॥ प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि । २ । ३ । १२ ॥

अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् ॥ ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति ॥ चेष्टायां किम् । मनसा हरिं व्रजति । अध्वनीति किम् । पन्थानं गच्छति । गन्त्राधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्थानमेवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ॥

स्पष्टम् । विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या ॥ * ॥ मुक्तये हरिं भजति ॥

क्लृपि सम्पद्यमाने च ॥ * ॥ भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते सम्पद्यते जायत इत्यादि ॥ उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ * ॥ वाताय कपिला विद्युत् ॥ हितयोगे च ॥ * ॥ ब्राह्मणाय हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २ । ३ । १४ ॥

क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् ॥ फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् । २ । ३ । १५ ॥

भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् ॥ यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च । २ । ३ । १६ ॥

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् ॥ हरये नमः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थीं चाशिषीति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । २ । ३ । १७ ॥

प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे ॥ न

त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्वना निर्देशान्नानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्ये ॥ अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन न त्वां नावमन्नं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥

अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ॥ रामेण बाणेन हतो बाली ॥ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रकृत्या चारुः ॥ क्रियापदाश्रवणात्कर्तृकरणयोरभावात्तत्रापि च प्राप्नोति ॥ प्रायेण याज्ञिकः । प्रायशब्दो बह्वर्थवाची । बहवो याज्ञिका इत्यर्थः । तत्र प्रथमा प्राप्नोति । गोत्रेण गार्ग्यः । प्रथमा षष्ठी वात्र प्राप्नोति । समेनैति । विषमेणैति । द्वितीया प्राप्नोति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति । पञ्चकेन पशून् गृह्णाति । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः संघः । तत्र द्वितीया प्राप्ता । पशूनित्यनेनैतत्समानाधिकरणम् । संघसंघिनोरभेदस्य विवक्षणात् । सुखेन दुःखेन यातीत्यादि ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १९ ॥

सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् ॥ पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकंसार्द्धंसमंयोगेऽपि । विनाऽपि तद्योगं तृतीया । वृद्धो यूनेति निर्देशात् ॥

येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ॥

येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् ॥ अक्ष्णा काणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् । अक्षि काणमस्य ॥

इत्थम्भूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ॥

कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् ॥ जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥

संज्ञो ऽन्यतरस्यां कर्मणि । २ । ३ । २२ ॥

सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् ॥ पित्रा पितरं वा संजानीते ॥

हेतौ २ । ३ । २३ ॥

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् ॥ द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम् । करणत्वन्तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतञ्च । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका । अलं श्रमेण । श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेन वत्सान् पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ अशिष्ट-व्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ * ॥ दास्या संयच्छते कामुकः ॥ धर्मं तु भार्यायै संयच्छति ॥

अकर्तर्यृणे पञ्चमी । २ । ३ । २४ ॥

कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्बद्धः । अकर्तरि किम् । शतेन बन्धितः ॥

विभाषा गुणे ऽस्त्रियाम् । २ । ३ । २५ ॥

गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् ॥ जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ॥

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २ । ३ । २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च ॥ केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ॥ निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ * ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥

अपादाने पञ्चमी । ३ । ३ । २८ ॥

ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति ॥ ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च ॥ * ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्रेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात्त्वम् । नद्याः ॥ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी ॥ * ॥ तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ ॥ * ॥ कालात्सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥ वनाद्ग्रामो योजने योजनं वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ॥

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । २ । ३ । २९ ॥

एतैर्योगे पञ्चमी ॥ अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन सम्प्रति देशका-

लवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचिना योगे तु न । तस्य परमाम्रेडितमिति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठीं बाधितुं पृथक् ग्रहणम् । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच् । दक्षिणा ग्रामात् । आहि । दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे पञ्चमी । भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः । अपपरि बहिरञ्चवः पञ्चम्या इति समासविधानाज्ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी । ग्रामाद्बहिः ।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥

एतद्योगे षष्ठी स्यात् ॥ दिक्शब्देति पञ्चम्यपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः पुरः पुरस्तात् उपर्युपरिष्टात् ॥

एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ॥

एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् ॥ एनपेति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ॥

एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीये ऽनुवर्तेते । पृथग् रामेण रामाद्रामं वा । एवं विनानाना ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य । २ । ३ । ३३ ॥

एभ्यो ऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः ॥ स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ।

विभागो विभक्तम् । निर्द्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २ । ३ । ४३ ॥

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे ॥ मातरि साधुर्निपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्वकथने तात्पर्यम् ॥ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । २ । ३ । ४४ ॥

आभ्यां योगे तृतीया स्यात् सप्तमी च । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा ॥

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ॥

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तो ऽधिकरणे ॥ मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् । मूले श्रवणे इति वा । लुपि किम् । पुष्ये शनिः ।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ॥

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् ॥ उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्न इत्यर्थः । प्रत्य-

यार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ॥

सम्बोधने च । २ । ३ । ४७ ॥

इह प्रथमा स्यात् ॥ हे राम ॥

सामन्त्रितम् । २ । ३ । ४८ ॥

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ॥ अग्ने तव । आमन्त्रितप्रदेशा आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्येवमादयः ॥

एकवचनं सम्बुद्धिः । २ । ३ । ४९ ॥

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ हे राम । सम्बुद्धिप्रदेशा एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरित्येवमादयः ॥

षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् ॥ राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव ॥ सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधो दकस्योपस्कुरुते । भजे शम्भोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ॥

ज्ञो विदर्थस्य करणे । २ । ३ । ५१ ॥

जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ।

अधीगर्थदयेशां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ॥

एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् ॥ मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनं ईशनं वा ॥

कृञः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ॥

कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद् गुणाधाने ॥ एधो दकस्योपस्करणम् ।

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । २ । ३ । ५४ ॥

भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् ॥ चैारस्य रोगस्य रुजा ॥ अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम् ॥ * ॥ रोगस्य चैारज्वरः । चैारसन्तापो वा । रोगकर्तृकं चैारसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ॥

आशिषि नाथः । २ । ३ । ५५ ॥

आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् ॥ सर्पिषो नाथनम् । आशिषि किम् । माणवकनाथनम् । तत्सम्बन्धिनी याच्ञेत्यर्थः ।

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् । २ । ३ । ५६ ॥

हिंसार्थानामेषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् ॥ चैारस्योज्जासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ च । चैारस्य निप्रहणनं प्रणिहननं प्रहणनं निहननञ्च । नट अवस्यन्दने चुरादिः । चैारस्योन्नाटनम् । चैारस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् । हिंसायां किम् । धानापेषणम् ।

व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ॥

शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् ॥ द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता ॥ शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनम् । स्तुतिरित्यर्थः ।

दिवस्तदर्थस्य । २ । ३ । ५८ ॥

द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्॥ शतस्य दीव्यति। तदर्थस्य किम्। ब्राह्मणं दीव्यति। स्तौतीत्यर्थः॥

विभाषोपसर्गे। २। ३। ५९॥

पूर्वयोगापवादः। शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति॥

द्वितीया ब्राह्मणे। २। ३। ६०॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात्॥ षष्ठ्यपवादः। गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने। २। ३। ६१॥

देवतासम्प्रदानकेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात्॥ अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि। २। ३। ६२॥

षष्ठी स्यात्॥ पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्। वनस्पतिभ्य इत्यर्थः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वक्तव्यम्॥ * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः॥

यजेश्च करणे। २। ३। ६३॥

इह छन्दसि बहुलं षष्ठी॥ घृतस्य घृतेन वा यजते॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे। २। ३। ६४॥

कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी॥ पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम्। द्विरह्नो भोजनम्। शेषे किम्। द्विरहन्यध्ययनम्॥

कर्तृकर्मणोः कृति। २। ३। ६५॥

कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्॥ कृष्णस्य कृतिः॥

जगतः कर्ता कृष्णः । गुणकर्मणि वेष्यते ॥ * ॥ नेताऽश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा । कृति किम् । तद्धिते माभूत् । कृतपूर्वी कटम् ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यं गवां दोहोऽगोपेन । स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः ॥ * ॥ भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः । शेषे विभाषा ॥ * ॥ स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने । २ । ३ । ६७ ॥

वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ॥ न लोकेति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ॥

अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ॥

क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ॥ इदमेषां शयितम् ।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । २ । ३ । ६९ ॥

एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् ॥ लादेशाः । कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उः । हरिं दिदृक्षुः । अलङ्करिष्णुर्वा । उकञ् । दैत्यान् घातुको हरिः । कमेरनिषेधः ॥ * ॥ लक्ष्म्याः कामुकः । अव्ययम् । जगत्सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । दैत्यान् हतवान् । विष्णुना हता दैत्याः । खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृन्निति प्रत्याहारः । शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्यातृनो नकारात् । शानन् । सोमं पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः । शतृ । वेदमधीयन् । तृन् । कर्ता लोकान् । द्विषः शतुर्वा ॥ * ॥ मुरस्य मुरं

वा द्विषन्॥ सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः। शेषे षष्ठी तु स्यादेव। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। नरकस्य जिष्णुः॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः। २। ३। ७०॥

भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात्॥ सतः पालकोऽवतरति। व्रजं गामी। शतं दायी॥

कृत्यानां कर्तरि वा। २। ३। ७१॥

षष्ठी वा॥ मया मम वा सेव्यो हरिः। कर्तरीति किम्। गेयो माणवकः साम्नाम्। भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म। अत्र योगो विभज्यते। कृत्यानाम्। उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते। नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन। ततः कर्तरि वा। उक्तोऽर्थः॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया ऽन्यतरस्याम्। २। ३। ७२॥

तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात् पक्षे षष्ठी॥ तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा। अतुलोपमाभ्यां किम्। तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः। २। ३। ७३॥

एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी॥ आयुष्यं चिरञ्जीवितं वा कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात्। एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं भूयात्॥ आशिषि किम्। देवदत्तस्यायुष्यमस्ति। व्याख्यानात् सर्वत्रार्थग्रहणम्। मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः॥

इति व्याकरणदीपिकायां वृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।



द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥

द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् ॥ पञ्चगवम् ।

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ॥

एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ॥

अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥

चरणानां द्वन्द्व एकवत् सिद्धस्योपन्यासे ॥ स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् ॥

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् । २ । ४ । ४ ॥

यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युक्रतुः किम् । इषुवज्रौ सामवेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये अर्द्धर्चादी ॥

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५ ॥

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् ॥ पदकक्रमकम् ।

जातिरप्राणिनाम् । २ । ४ । ६ ॥

प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् ॥ धानाशष्कुलि । प्राणिनान्तु विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह । रूपरसौ । गम-

नाकुक्कुने । जातिप्राधान्ये एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायान्तु बदरामलकानि ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशो ऽग्रामाः । २ । ४ । ७ ॥

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वः स्यात् ॥ उध्यश्च इरावती च उध्येरावती । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ ॥

क्षुद्रजन्तवः । २ । ४ । ८ ॥

एषां समाहारे द्वन्द्वः स्यात् ॥ यूकालिक्षम् । आ नकुलात् क्षुद्रजन्तवः ॥

येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः । २ । ४ । ९ ॥

एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ॥

अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् ॥ तक्षायस्कारम् । पात्राद्बहिष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥

यथोच्चारितानि साधूनि ॥ गवाश्वं दासीदासमित्यादि ॥

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ॥

वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः अश्ववडवेत्यादिकं द्वन्द्वचयञ्च प्राग्वत् ॥ वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुकबकम् । शुकबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । फलसेनाङ्गवनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् ॥ * ॥ बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नेह । बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधौ इत्यादि । विभाषा वृक्षेति सूत्रे ये ऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां शकुनिभिरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापराधरोत्तरमपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ॥

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ॥ वैकल्पिकः समाहारे द्वन्द्वश्चार्थे इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यम् । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव ॥

न दधिपयआदीनि । २ । ४ । १४ ॥

एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥

अधिकरणैतावत्वे च । २ । ४ । १५ ॥

द्रव्यस्य संख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् ॥ दश दन्तोष्ठाः ॥

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ॥

अधिकरणैतावत्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् ॥ उपदशं दन्तोष्ठम् । उपदशा दन्तोष्ठाः ॥

स नपुंसकम् । २ । ४ । १७ ॥

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् ॥ परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः ॥ * ॥ पञ्चमूली ॥ आबन्तो वा ॥ * ॥ पञ्चखट्वी । पञ्चखट्वम् ॥ अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ * ॥ पञ्चतक्षम् । पञ्चतक्षी । पात्राद्यन्तस्य न ॥ * ॥ पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् । पुण्यसुदिनाभ्यामन्हः क्लीबतेष्टा ॥ * ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । पथः सङ्ख्याव्ययादेः ॥ * ॥ सङ्ख्याव्ययरूपादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः ॥ त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्था विपथम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । सुपन्थाः । सामान्ये नपुंसकम् ॥ * ॥ मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥

अव्ययीभावश्च । २ । ४ । १८ ॥

अयं नपुंसकं स्यात् ॥ अधिगोपम् ।

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । २ । ४ । १९ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु । २ । ४ । २० ॥

कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नाया: कन्थायाः संज्ञा ॥ सुशमस्यापत्यानि सौशमयस्तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायां किम् । वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षिकन्था ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । २ । ४ । २१ ॥

उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते ॥ पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ॥

छाया बाहुल्ये । २ । ४ । २२ ॥

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थबाहुल्ये ॥ इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । विभाषासेनेति विकल्पस्यापवादः । इक्षुच्छायानिषादिन्य इति तु आ समन्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः ॥

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ ॥

राजपर्यायपूर्वो ऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् ॥ इनसभम् । ईश्वरसभम् । पर्यायस्यैवेष्यते ॥ * ॥ नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् ।

अशाला च । २ । ४ । २४ ॥

संघातार्थी या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् ॥ स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्। २।४।२५॥

एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात्। ब्राह्मणसेनम्। ब्राह्मणसेना। यवसुरम्। यवसुरा। कुड्यच्छायम्। कुड्यच्छाया। गोशालम्। गोशाला। श्वनिशम्। श्वनिशा। तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय इत्युक्तेनेह। दृढसेनो राजा। असेना। परमसेना॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः। २।४।२६॥

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात्॥ कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। अर्द्धपिप्पली॥ द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः॥ * ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः। अलं कुमार्यै अलङ्कुमारिः। अत एव ज्ञापकात्समासः। निष्कौशाम्बिः॥

पूर्ववदश्ववडवौ। २।४।२७॥

द्विवचनमतन्त्रम्। अश्ववडवौ। अश्ववडवान्। अश्ववडवैः॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि। २।४।२८॥

पूर्ववत्॥ हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ। अहोरात्रे।

रात्राह्नाहाः पुंसि। २।४।२९॥

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव॥ अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते। अहोरात्रः। रात्रेः पूर्वो भागः पूर्वरात्रः। पूर्वाह्णः। द्व्यहः॥ सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्॥ * ॥ द्विरात्रम्। त्रिरात्रम्। गणरात्रम्॥ अनुवाकादयः पुंसीति वक्तव्यम्॥ * ॥ अनुवाकः। शंयुवाकः। सूक्तवाकः॥

अपथं नपुंसकम्। २।४।३०॥

तत्पुरुष इत्येव ॥ अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । अपन्थाः ॥

अर्द्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ॥

अर्द्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः ॥ अर्द्धर्चः । अर्द्धर्चम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थशरीरमण्डपदेहअङ्कुशशकलइत्यादि ॥

इदमो ऽन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । २ । ४ । ३२ ॥

अन्वादेशविषयस्य इदमोऽनुदात्तोऽशादेशः स्यात्तृतीयादौ ॥ किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता । अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । अनुवचनं साकच्कार्थम् ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ॥

अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतस्तौ चानुदात्तौ स्तः ॥ एतस्मिन्ग्रामे सुखं वसामः । अथो ऽत्राधीमहे । अतो न गन्तास्मः । सर्वानुदात्तं भवति । एतदोऽपि त्यशादेशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थमिति काशिका ॥

द्वितीयाटौस्स्वेनः । २ । ४ । ३४ ॥

द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशोऽनुदात्तः स्यादन्वादेशे । इदमो मण्डूकप्लुत्या ऽनुवृत्तिः । अनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापय । अनेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतम् स्वम् । एतं छात्रं छन्दोऽध्यापय अथो एनं व्याकरणमध्यापयेत्यादि ॥ नपुंसकेक-

कवचने एनद्वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रक्षालयेदम् । परिवर्तयेनत् । प्रक्षालयेतत् । परिवर्तयेनत् ॥

आर्द्धधातुके । २ । ४ । ३५ ॥

अधिकारोऽयम् । आ ष्यद्वच्चियार्षजित इति ।

अदो जग्धिर्ल्यप् ति किति । २ । ४ । ३६ ॥

ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्याल्ल्यपि तादौ किति च ॥ इकार उच्चारणार्थो नानुबन्धस्तेन नुम्नेति काशिका । प्रजग्ध्य । विजग्ध्य । धत्वम् । झरो झरि सवर्णे । जग्धः । जग्धवान् । जग्ध्वा । जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्तिकितीति ल्यबुच्यते तज्ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् । तदाहुः । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यप् बाधत इति । तेन हित्वदत्वआत्वेत्वदीर्घत्वशूठ्इटो ल्यपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ्य । प्रदीव्य । तीति किम् । अद्यते । कितीति किम् । अत्तव्यम् । अन्नमित्यत्र अन्नाण्ण इति निपातनान्न भवतीति काशिका ॥

लुङ्सनोर्घस्लृ । २ । ४ । ३७ ॥

अदो घस्लृ स्याल्लुङि सनि च ॥ लृदित्करणमङर्थम् । अघसत् । जिघत्सति । घस्लृभावे अच्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रात्तीति प्रघसः ॥

घञपोश्च । २ । ४ । ३८ ॥

अदो घस्लृ स्यात् घञि अपि च ॥ घासः । प्रघसः ॥

बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ३९ ॥

अदो घस्लादेशः स्यात् ॥ घस्तां नूनम् । लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । अडभावः । सग्धिश्च मे ॥

लिट्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ॥

अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि ॥ जघास । जक्षतुः । आद । आदतुः । एतत्सामर्थ्यादेव घस्लृ अदने इत्यस्य तु यत्र लिङ्गं वचनं वा ऽस्ति तत्रैव प्रयोगः । धातुपाठे पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमङि । अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । क्वरचि विशिष्योपादानम् ।

वेञो वयिः । २ । ४ । ४१ ॥

वा स्याल्लिटि ॥ इकार उच्चारणार्थः । उवाय । ऊयतुः । ऊवतुः । स्थानिवद्भावेन ञित्वात्तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे । ववौ । ववतुः ॥

हनो वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥

हन्तेर्वधः स्याल्लिङि ॥ वधादेशोऽदन्तः । आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेनार्द्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः । तस्य स्थानिवद्भावादवधीदित्यादौ हलन्तलक्षणा अतो हलादेरिति च वृद्धिर्न भवतीति काशिका । वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्द्धधातुके किम् । विध्यादौ हन्यात् ॥

लुङि च । २ । ४ । ४३ ॥

हन्तेर्वधः स्यात् ॥ अवधीत् । अवधिष्टाम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४४ ॥

हनो वा वधादेशो लुङि ॥ आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आहत । आहसाताम् । हन्तेर्यङ्लुकि द्वित्वे द्विरुच्चारितस्य समुदितस्य प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणादाशीर्लिङादौ वधादेशः । वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं न भवति स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् । तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणं बहुव्रीहिबलात् । आङ्पूर्वात्तु आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् । आवधिषाताम् । आजङ्घनिष्ट । आजङ्घनिषातामित्यादि ॥

इणो गा लुङि । २ । ४ । ४५ ॥

इणो गादेशः स्याल्लुङि ॥ अगात् । अगाताम् । लुङीत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लुङ्ग्रहणं आत्मनेपदेषु अन्यतरस्यामित्येवं तदभूत् इह तु अविशेषेण नित्यं भवति । अगात् । अगायि भवतेति काशिका ॥ इणवदिक इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अध्यगात् । अध्यगाताम् । अधियन्ति । केचित्तु आर्द्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यदान । तथा च भट्टिः । समीतयो राघवयोरधीयन्निति ॥

णौ गमिरबोधने । २ । ४ । ४६ ॥

इणो गमिः स्याण्णौ । इकार उच्चारणार्थः । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । इणवदिकः ॥ * ॥ अधिगमयति ॥

सनि च । २ । ४ । ४७ ॥

इणो गमिः स्यान्न तु बोधने ॥ जिगमिषति । बोधने तु अर्थान्प्रतीषिषति ॥ इणवदिकः ॥ * ॥ अधिजिगमिषति । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

इङश्च । २ । ४ । ४८ ॥

इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥

गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ ॥

इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षते वा । अधिजगे । अधिजगाते । गाङ्यनुबंधग्रहणं विशेषणार्थम् । गाङ्कुटादिभ्य इत्यत्रास्यैव ग्रहणं यथा स्यात् इह माभूत् । अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन ॥ अन्यथा घुमास्थेतीत्वप्रसङ्गः ॥

विभाषा लुङ्लृङोः । २ । ४ । ५० ॥

इङो गाङ् वा स्यात् । अध्यगीष्ट । अध्यगीष्यत । आदेशपक्षे गाङ्कुटेति ङित्वे घुमास्थेतीत्वम् । अध्यैष्ट । अध्यैष्यत ॥

णौ च संश्चङोः । २ । ४ । ५१ ॥

सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ् वा स्यात् ॥ अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । णौ किम् । अधिजिगांसते । संश्चङोः किम् । अध्यापयति ॥

अस्तेर्भूः । २ । ४ । ५२ ॥

भविता । भवितव्यम् । एधामासेत्यादौ तु कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगसामर्थ्यान्न भवति ॥

ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ५३ ॥

वक्ता । वक्तव्यम् ।

चक्षिङः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ॥

ख्शादिरयमादेशः ॥ असिद्धकाण्डे खत्वानन्तरं शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ञकारानुबन्ध उभयपदार्थः । ख्याता ।

क्शाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते । क्शास्यति । क्शास्यते । चर्त्वम् । चयो द्वितीया इति तु न । तस्यासिद्धत्वात् । असिद्धकाण्डे किम् । सोऽप्रख्यीयः । योपधलक्षणो वुञ् माभूत् । अख्यातः । निष्ठानत्वं माभूत् । न ख्याञ्येति तु प्रतिषेधः ख्या प्रकथन इत्यस्यैव । प्रतिपदोक्तत्वात् । अस्य तु न । शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति कैयटः । पुंख्यानम् । रुर्विधिर्माभूत् । पर्याख्यानम् । णत्वं माभूत् । ख्या प्रकथन इत्यस्मादपि परस्य लुब्योगाऽख्यानादिति निपातनाण्णत्वाभाव इति स एव । नमः ख्याने । सस्थानत्वं माभूत् । सस्थानो जिह्वामूलीयः । एतदेव वार्तिकं भाष्यं च ख्या प्रकथने इत्यस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वे लिङ्गम् । सम्पूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः । वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दुर्जनाः परिसंचक्ष्याः । वर्जनीया इत्यर्थः । असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ नृचक्षा रक्षाः । नृहिंसकमित्यर्थः । दीर्घश्छान्दसः । भाषायां तु नृचक्षो रक्षः । मिथुनेऽसिरित्यधिकारे चक्षेर्बहुलमित्यौणादिक असिः । तत्र शिद्वचैतदनालोच्य असग्रहणम् । विचक्षणः । बहुलं तणीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् । तणीति संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् । सर्वप्रकरणापेक्षमेतत् । जग्ध्यभावः । घत्रुलि वधादेशः । इण औणादिके ष्ट्रनि गादेशः । ख्याञभावः । वीभावाभावश्च । विचक्षणग्रहणं पूर्ववचनद्वयस्यैतत्प्रपंचत्वबोधनाय । अजिरग्रहणं तु अजिरशिशिरेत्यौणादिकनिपातनमनपेक्ष्य कृतम् ॥

वा लिटि । २ । ४ । ५५ ॥

चक्षिङः ख्याञादेशो वा स्याल्लिटि ॥ चख्यौ । चख्ये । प्राप्त: । तुचक्शे । चचक्षे ॥

अजेर्व्यघञपोः । २ । ४ । ५६ ॥

अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्द्धधातुकविषये घञमपञ्च वर्जयित्वा ॥ विवाय । विव्यतुः । अत्र वकारस्य हलन्तरत्वादुपधायामिति दीर्घे प्राप्ते ऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाचपरत्वम् । न च न पदान्तेति निषेधः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः । अघञपोरिति किम् । समाजः । उदाजः समजः । उदजः । दीर्घोच्चारणं किम् । प्रजीतः । आर्द्धधातुकविषये किम् । वेवीयते । अस्य यङ्लुङ् नास्ति । लुकापहारे विषयत्वासंभवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ समज्या ॥ वलादावार्धधातुके वेष्यते ॥ * ॥ प्रवेता । प्राजिता ॥

वा यौ । २ । ४ । ५७ ॥

अजेर्वी वा स्यात् यौ ॥ प्रवयणम् । प्राजनम् ।

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः । २ । ४ । ५८ ॥

ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादार्षप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात् ॥ कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । कुर्वादिण्यन्तात् युवार्थकस्येञो लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । ऋष्यंधकेत्यणन्तात् युवार्थकस्येञो लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । ऋष्यणन्तात् युवार्थकस्येञो लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । विदाद्यञन्तात् युवार्थकस्येञो लुक् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । तिकादिफिञन्तात् युवार्थकस्याणो लुक् । एभ्यः किम् । कौहडः पिता । कौहडिः पुत्रः । शिवाद्यणन्तात् यूनि इञ् । यूनि किम् । विरथ्यस्य छात्रः वामरथः । कुर्वादिण्यन्ताद्वामरथस्य कण्वप्रख्याता ।

एवर्जमित्युक्तेः कण्वादिभ्यो गोत्रे इति शैषिकोऽण् । अणिञोः किम् । दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः । पणनं पणः । घञर्थे कविधानमिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी । तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः । गाथिविदथी- गीति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न । ततो यूनि इञ् । पाणिनिः । अत्र न लुक् । आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । अत्र ह्यौत्सर्गिक एवाण् । यश्च ह्यौत्सर्गिकस्येञा बाधः प्राप्तस्तस्यैव तद्बाधनार्थे ऋष्यण्प्रवृत्तेः । यद्वा पाणिनशब्दो यौगिको न तु रूढः । लुग्विधौ तु रूढस्यैव ग्रहणम् । एतच्च दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेर्भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति भाष्यवार्तिकप्रयोगादुन्नीतमिति बोध्यम् ॥ अब्रा- ह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ भाण्डिजङ्घिः पिता । भाण्डिजङ्घिः पुत्रः । इञन्तात्फको लुक् ॥

पैलादिभ्यश्च । २ । ४ । ५९ ॥

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ पीलाया वेत्यण् । तस्मादणो द्व्यचः इति फिञ् तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ * ॥ द्व्यञ्मगधेत्यणन्तादाङ्गशब्दादणो द्व्यचः इति फिञो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ॥

इञः प्राचाम् । २ । ४ । ६० ॥

गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति ॥ पन्नागारस्यापत्यं अत इञ् यञिञोश्चेति फक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचां किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ।

न तौल्वलिभ्यः । २ । ४ । ६१ ॥

तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् ॥ पूर्वेण प्राप्तः । तुल्वलस्तत इञि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ ॥

ते तद्राजाः ञ्यादयस्तद्राजा इति च वक्ष्यति । बहुष्वर्थेषु तद्राजसंज्ञकस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् ॥ अङ्गाः । वङ्गाः । लोहितध्वजा इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पशवः, तस्यामेव रघोः पांड्याः, इति च । कौरव्ये पांड्ये च साधवः तमाचक्षाणा इति वा समाधेयम् । रघूणामन्वयं वक्ष्ये, निरुद्ध्यमाना यदुभिः कथञ्चिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणयेत्याहुः । तद्राजस्य किम् । औपगवाः । बहुषु किम् । आङ्गः । लोहितध्वज्यः । तेनैव किम् । प्रियो वाङ्गो येषां ते प्रियवाङ्गाः । अस्त्रियां किम् । आङ्ग्यः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे । २ । ४ । ६३ ॥

एभ्यो विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । यस्काः । शिवाद्यणो लुक् । बहुषु किम् । यास्कः । तेनैव किम् । प्रिययास्काः । अस्त्रियां किम् । यास्क्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । यास्काश्छात्राः । शैषिकोऽण् । विहितविशेषणान्नेह । यास्कायनयः । शिवाद्यणन्ताद्यून्यणो इञ्च इति फिञ् ॥

यञञोश्च । २ । ४ । ६४ ॥

गोत्रे यद्यञन्तमञन्तञ्च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । गर्गादियञो लुक् । विदाः । उर्वाः । विदाद्यञो लुक् । बहुषु किम् । गार्ग्यः । वैदः । तेनैव किम् । प्रियगार्ग्याः । प्रियवैदाः । अस्त्रियां किम् । गार्ग्यः

स्त्रियः। गोत्रे किम्। द्वैप्याः। औत्साश्छात्राः। लौकिकगोत्रत्वाभावात्प्रौत्रा दौहित्रा इत्यत्र न लुक्। तद्धि प्रवराध्यायप्रसिद्धम्॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम्॥ * ॥ गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलं गार्ग्यकुलं वा। वैदस्य वैदयोर्वा कुलं विदकुलं वैदकुलं वा। यञादीनां किम्। आङ्गकुलम्। इतः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यञादयः। आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्। एकद्वयोः किम्। गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्येव। तत्पुरुषे किम्। गार्ग्यस्य समीपं उपगार्ग्यम्। षष्ठ्याः किम्। परमगार्ग्यः॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च। २। ४। ६५॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् बहुषु तेनैवास्त्रियाम्॥ अत्रयः। इतश्चानिञ इति ढको लुक्। भृगवः। कुत्साः। वसिष्ठाः। गोतमाः। अङ्गिरसः। ऋष्यणो लुक्॥

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु। २। ४। ६६॥

बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् बहुषु॥ पन्नागाराः। युधिष्ठिराः। अतइञ्बाह्वादीञो लुक्। बह्वचः किम्। वैकयः। पौष्पयः। इञः किम्। नाकुलाः। ऋष्यादण्। प्रेत्यादि किम्। वालकयः। बाह्वादीञ्। भरताः प्राच्या एव। तेषां पुनर्ग्रहणं ज्ञापनार्थं अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतानामग्रहणमिति। तेन इञः प्राचामिति भरतानां युवप्रत्ययस्य लुक् न। आर्जुनिः पिता। आर्जुनायनः पुत्रः। बाह्वादीञः फक्॥

न गोपवनादिभ्यः। २। ४। ६७॥

गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्॥ बिदाद्यन्तर्गणोऽयम्। यञञोश्चेति प्राप्तः प्रतिषिध्यते। गौपवनाः। शैशुबिन्दवाः॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । २ । ४ । ६८ ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात् द्वन्द्वे ॥ तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिकादिभ्यः फिञ् तस्य लुक् । तिककितवाः ॥

उपकादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्वा स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थम् । उपकाः । लमकाः । नडादित्वात्फको लुक् । औपकायनाः । लामकायनाः । द्वन्द्वे तु तिककितवादिषु पाठान्नित्यम् । भ्राष्टककापिष्ठलाः । भ्राष्टकिकापिष्ठलयः । भ्राष्टकाः । कपिष्ठलाः । भ्राष्टकयः । कापिष्ठलयः ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । २ । ४ । ७० ॥

एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुषु लुक् स्यादवशिष्टप्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः ॥ चित्वं स्वरार्थम् । अगस्तयः । कुण्डिनाः । अगस्त्यशब्दादृष्यण् । अगस्तिप्रकृतिकगर्गादियञन्ते तु यञञोश्चेत्येव सिद्धम् । लुग्विधानेनागस्तीनां छात्रा इत्यर्थविवक्षायां गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्सन्नियोगशिष्टादेशनिवृत्तौ वृद्धत्वाच्छे आगस्तीया इत्यादिवृद्धिसिद्धिः । कौण्डिन्यस्य त्वणैव भवितव्यम् । कण्वादिभ्यो गोत्रे इति तत्र विशेषो नास्तीति कौण्डिनाश्छात्राः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ७१ ॥

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् ॥ पुत्रीयति । राजपुरुषः । सुपः किम् । पुत्रीयतीत्यत्र क्यचोऽपि माभूत् । धातुप्रातिपादिकयोः किम् । वृक्षः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः। २। ४। ७२॥

लुक् स्यात्॥ अत्ति॥

बहुलं छन्दसि। २। ४। ७३॥

शपो लुक्। वृत्रं हनति वृत्रहा। अहिः शयते। प्राप्तोऽपि न भवति। त्राध्वन्नो देवाः। अप्राप्तोऽपि भवति।

यङोऽचि च। २। ४। ७४॥

यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनाऽपि बहुलं लुक्। लोलुवः। पोपुवः। लोलवीति। योयवीति। अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति। ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वमभ्यासकार्यम्। धातुत्वाल्लडादयः। शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम्। अनुदात्तङित इति तु न। ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत्। अत एव सुदृषत्प्रासाद इत्यत्रात्वसन्तस्येति दीर्घो न। येऽपि स्पर्द्धशीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न। अनुबन्धनिर्देशात्। तत्र तु श्तिपाशपेति नषेधात्। अत एव श्यन्नादयोऽपि न। गणेन निर्देशात्। किन्तु शबेव। चर्करीतञ्चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक्॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। २। ४। ७५॥

शबनुवर्तते। शपः श्लुः स्यात्॥ लुकि प्रकृतेऽपि श्लाविति द्विर्वचनार्थं श्लुः। जुहोति। बिभर्त्ति॥

बहुलं छन्दसि। २। ४। ७६॥

शपः श्लुः॥ दाति प्रियाणि। प्राप्तोऽपि न भवति। पूर्णां विवष्टि। अप्राप्तोऽपि भवति॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । २ । ४ । ७७ ॥

लुगनुवर्तते । एभ्यः सिचो लुक् स्यात्परस्मैपदेषु ॥ अगात् । अस्थात् । अदात् । अधात् । अपात् । अभूत् । गापाविहेणादेश-पिबती गृह्येते । गातीति श्तिपा विकरणशून्यस्य निर्देशात् । पिब-तेरलुग्विकरणत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च । पातेः पै ओवै शोषणे इत्यस्य च न ग्रहणम् । एकस्य लुग्विकरणत्वादपरस्य लाक्षणिकत्वात् । तेनेह न । अगासीन्नटः । अपासीन्नृपः । परस्मैपदेषु किम् । अगा-सातां ग्रामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः । २ । ४ । ७८ ॥

एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ अघ्रात् । अघ्रासीत् । अधात् । अधासीत् । अशात् । अशासीत् । अच्छात् । अच्छासीत् असात् । असासीत् । स्यतेरेव ग्रहणं श्यन्विकरणाभ्यां शाच्छाभ्यां साह-चर्यात् न तु सै जै षै क्षये इत्यस्य । तेनेह न । असासीत् । परस्मै-पदेषु किम् । अघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७९ ॥

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात् तथासोः ॥ अतत । अत-निष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः । थासा साहचर्यादेकवचनं तशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतानिष्ट ॥

मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिज-
निभ्यो लेः । २ । ४ । ८० ॥

एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अक्षन्नमीमदन्त । घस्लादेशस्य गमहनेत्युपधालोपे शासिवसीति षः । माह्वर्मित्रस्य । प्रणङ् मर्त्यस्य ।

नशेर्वेति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः । मान आधक् । आदित्याकारान्तग्रहणम् । प्रा पूरणे । आप्रा द्यावापृथिवी । परावर्गं भारभृद्यथा । अक्रन्नुषासः । त्वेरयम् जागृवांसो अनुग्मन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । अक्षत वा अस्य दन्ताः । विभाषानुवृत्तेर्नेह । न ता अगृभ्णान्नजनिष्ट ॥

आमः । २ । ४ । ८१ ॥

आमः परस्य लुक् स्यात् ॥ एधाञ्चक्रे ॥

अव्ययादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् ॥ तत्र शालायाम् । अथ । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे । आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात् ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

इति श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा ॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमीं विनाऽमादेशश्च ॥ उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । अत इति किम् । अधिहरि । अपञ्चम्याः किम् । उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् ॥ उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे निधेहि । उपकुम्भं निधेहि । बहुलग्रहणात्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः ॥

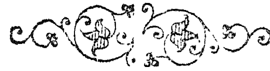
लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ॥

डा रौ रस् एते क्रमात्स्युः ॥ डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । प्रथमस्य किम् । कर्तासि । कर्ताहे ।

इत्योरम्भट्टविरचितायां व्याकरणदीपिकायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च

द्वितीयः समाप्तः ॥



श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥

आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

परश्च । ३ । १ । २ ॥

अयमपि तथा ॥

आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ॥

प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् ॥ अग्निः । कर्तव्यम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ । ३ । १ । ४ ॥

पूर्वस्यापवादः ॥ यज्ञस्य । न यो युच्छति । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । ३ । १ । ५ ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ ॥

गुप गोपने । तिज निशाने । कित निवासे रोगापनयने च । मान पूजायाम् । बध बन्धने । दान खण्डने । शान तेजने । भ्वादिषु पठितेभ्य एतेभ्यः सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन्स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ॥ गुपेर्निन्दायाम् । तिज क्षमायाम् । कितेर्व्याधिप्रतीकारे । निग्रहेऽपनयने नाशने संशये च । मानेर्जिज्ञासायाम् । बधेश्चित्तविकारे । दानेरार्जवे । शानेर्निशाने । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । सन्यङोरिति द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्र-

भृतयः क्विद्भिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतो दानशानौ चार्जवनिशानार्थावेव स्वरितेतौ । एते नित्यसन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अतो ऽनुबन्धस्य केवले ऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तादात्मनेपदम् । धातोरित्यविहितत्वात्सनो ऽत्र नार्धधातुकत्वम् । तेनेड्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्साञ्चक्रे । तितिक्षते । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सा तु संशये इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्वमाश्रित्य विचिकित्सते इत्यादुदाजहार कश्चित् । मीमांसते । भष्भावः । चर्त्वम् । बीभत्सते । दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते । निन्दाद्यर्थेभ्यो ऽन्यत्र गोपयति । तेजयति । केतयति । मानयति । बाधयति । दानयति । शानयति ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७ ॥

इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोरिच्छायां सन्प्रत्ययो वा स्यात् ॥ धातोर्विधेरिह सन आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । सन्यतः । पठितुमिच्छति पिपठिषति । यङ् । सन् । णयन्तात्सन् । बोभूयिषयिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्माभूत् । समानकर्तृकात्किम् । शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः । इच्छायां किम् । कर्तुं जानाति । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि ॥ आशङ्कायां सन्वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ॥

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ॥

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

शैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव ॥ न तु छान्ताच्छः । सरूपः किम् । आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः । अणन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । दण्डवानस्यास्तीतीह

मतुबन्तान्मतुब्न । विद्रूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सन्नन्तान्न सनिष्यते इत्यत्रापि सद्रूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यन्तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ॥

इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्प्रत्ययो वा स्यात् ॥ धात्ववयवत्वात्सुपो लुक् । क्यचि चेतीत्वम् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्तो यि प्रत्यये । गव्यति । नाव्यति । लोपः शाकल्यस्येति तु न । नः क्ये इति नियमेनापदान्तत्वात् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । त्वद्यति । मद्यति । एकार्थयोरित्येव । युष्मद्यति । अदस्यति । वाच्यति । अकृत्सार्वेति दीर्घः । कवीयति । समिध्यति । सुब्ग्रहणं किम् । वाक्यान्माभूत् । महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मनः किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति । ककारो नः क्ये इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तदविघातार्थः ॥ मान्तप्रकृतिकादव्ययाच्च क्यच् न ॥ * ॥ किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ॥ छन्दसि परेच्छायामपीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा त्वा वृका अघायवः ॥

काम्यच्च । ३ । १ । ९ ॥

उक्तविषये काम्यच् स्यात् ॥ पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्याञ्चकार । पुत्रकाम्यिता । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किङ्काम्यति । स्वःकाम्यति । कस्येत्संज्ञा न । फलाभावात् । चित्त्वं चिन्त्यप्रयोजनम् । धातुस्वरेण सिद्धेः ॥

उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ॥

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारे ऽर्थे क्यच् स्यात् ॥ पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ॥

उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात्सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् ॥ क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः स च व्यवस्थितः ।

ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया ।

कृष्ण इवाचरति कृष्णायते ॥ ओजः शब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । अस्मद्यते ॥ आचारे ऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा ॥ * ॥ वाग्रहणात्क्यङपि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः । क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वञ्चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीबते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न चावगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारे वृत्तिसम्भवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भाञ्चक्रे । क्लीबाञ्चक्रे । होडाञ्चक्रे । वार्तिके ऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः । तङ् नेति तूचितम् ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ पूर्ववार्तिकन्तु अनुबन्धासङ्गार्थम् । तच्च क्विबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतोगुणे इति शपा सह

पररूपम् । अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल औ वृद्धिः । अतुसादिषु तु आतो लोप इटि चेत्यालोपः । मालेवाचरति । मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तवत्वाद्वा क्विप् । मालाञ्चकार । लङि । अमालात् । अत्र हल्ङ्याब्भ्य इति लोपो न । ङीसाहचर्यादापोऽपि सेरेव लोपविधानात् । इट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङि कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोरित्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिषि लिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र गातिस्थेति भुवो वुगिति भवतेर इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । द्रुरिव द्रवति । णिश्रीति चङ् न । अद्रावीत् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । इदामिवाचरति । इदामति । राजेवाचरति राजानति । पन्था इवाचरति पथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । क इव कति । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु यस्य हलः लोपाविति वचनाराणलि वृद्धिं बाधित्वा अतो लोपात् चक इति रूपमाह । स्व इव सस्वौ । सस्व । यत्तु स्वामास स्वाञ्चकारेति तद नाकरमेव ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ॥

अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्तानामेषां लोपश्च ॥ अभृशो भृशो भवति भृशायते । अच्वेरिति पर्युदासबलादभूततद्भाव इति लब्धम् । तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति ॥ ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ संग्राम युद्धे इति पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकं तस्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः । तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसञ्ज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियत इति । तेन मनस्शब्दात्प्रागट् । समनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एवञ्चावागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकञ्च सजातीयविषयकम् । तेन यत्रोपसर्गसदृशं रूपं सकलं श्रूयते नन्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवञ्च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य ओढायित्वा । अत्र उन्मनाय्य अवगल्भ्येतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे पाष्ठं वार्तिकं तद्भाष्यञ्च प्रमाणम् । तथा-हि ॥ उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः ॥ * ॥ उसि ओमाङोश्च परयो-राटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्रामैच्छत् औस्रीयत् । ओङ्कारीयत् । औढीयत् । आटश्चेति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति पाष्ठे स्थितम् ।

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । ३ । १ । १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् ॥ लोहिता-यति । लोहितायते । अत्राच्वेरित्यनुवृत्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्ध-म् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणं न तु डाचो ऽसम्भवात् ।

नाप्यादिशब्दग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् । लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति । न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति । पटपटायते । कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच् । डाजन्तात्क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति । लोहिनीयते ॥

कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् ॥ कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थास्तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते । कक्षायते इत्यादि ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ॥

रोमन्थतपोभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् ॥ रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते ॥ हनुचलने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणे इत्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्थः । तदश्नातीत्यर्थ इति

कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ ॥ तपसः परस्मैपदञ्च ॥ * ॥ तपश्चरति तपस्यति ॥

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने । ३ । १ । १६ ॥

आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् ॥ बाष्पमुद्वमति । बाष्पायते । ऊष्मायते ॥ फेनाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् ॥ शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासकारः । शब्दयति ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च ॥ * ॥ सुदिनायते ॥ अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटापृष्ठाप्लुष्वाग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अटायते । अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । पृष्ठायते । प्लुष्वायते ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३ । १ । १८ ॥

सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्यात् वेदनाकर्त्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः ॥ सुखं वेदयते सुखायते । दुःखायते । कर्तृग्रहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते ॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । ३ । १ । १९ ॥

करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥

पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् । ३ । १ । २० ॥

पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ * ॥ विविधं विरुद्धं चोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाच-

यने ॥ * ॥ सम्भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । समबभाण्डत ॥ चीवरादर्जने परिधाने च ॥ * ॥ सञ्चीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ॥

कृञर्थे ॥ मुण्डं करोति मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः ॥ * ॥ पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति ॥ वस्त्रात्समाच्छादने ॥ * ॥ सम्वस्त्रयति ॥ हल्यादिभ्यो ग्रहणे ॥ * ॥ हलिकल्योरदन्तत्वं निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति हलयति । कलयति । महद्धलं हलिः । परत्वाद्वृद्धौ सत्यामपीष्ठवद्भावेनागेव लुप्यते । अतः सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति । कृतयति । तूस्तानि विहन्ति तूस्तयति । तूस्तं केश इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । तत्करोतीत्येव सिद्धे केशाद्विद् ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलकलयोरत्वार्थम् । केषाञ्चित्तु प्रपञ्चार्थम् । मुण्डादयः सत्यापेत्यत्रैव पठितुं युक्ताः ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । ३ । १ । २२ ॥

पौनः पुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन्द्योत्ये यङ् स्यात् ॥ गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वाल्लडादयः । ङिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयाञ्चक्रे । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । बोभूय-

ताम् । बेभूयिषीष्ट । अबेभूयिष्ट । अबेभूयिष्यत । बेभिद्यते । यस्य- हलः । आदेः परस्येति यलोपः । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वा न्नोपधागुणः । बेभिदाञ्चक्रे । बेभिदिता । धातोः किम् । आर्द्धधा- तुकत्वं यथा स्यात् । तेन ब्रुवो वचिरित्यादि । एकाचः किम् । जागर्ति । हलादेः किम् । भृशमीक्षते । भृशं शोभते रोचत इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम् । पैनः पुन्ये तु स्यादेव । शोशुभ्यते । रोरुच्यते ॥ सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः ॥ * ॥ आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते । अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात् षत्वं न । यस्य हलः । आदेः परस्येति यलोपः । अतो लोपः । सोसूचाञ्चक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अटाट्यते । यङि चेति गुणः । अरार्यते । अरारिता । अशाश्यते । अशाशिता । ऊर्णोनूयते । ऊर्णो- तेर्न वक्तव्यः ।

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

तत्र यङि भावातिदेशः । आमिटोस्त्वभावातिदेशः । तयो- र्नोतेरभावात् । इडुपग्रह इट्प्रतिषेधः । विभाषागुण इति पञ्चमी । फलस्य चात्र हेतुत्वम् । यथाऽध्ययनेन वसतीति । यङुदाहृतः ॥ ऊर्णुनाव । ऊर्णुतः । ऊर्णुतवानिति शिष्टोदाहरणानि ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ॥

गत्यर्थात्कौटिल्ये एव यङ् स्यान्नतु क्रियासमभिहारे ॥ कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हा-याम् । ३ । १ । २४ ॥

एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् ॥ गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते । चञ्चूर्यते । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । जेगिल्यते ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचव-र्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥

एभ्यो णिच् स्यात् ॥ चूर्णान्तेभ्यस्तत्करोतीत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । सत्यस्यत्वापुगर्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति ॥ अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति । विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायति उपवीणयति । तूलेनानुकुष्णाति अनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयाऽभियाति अभिषेणयति । उपसर्गात्सुनोतीति षः । अभ्यषेणयत् । प्राक्सितादिति षः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । त्वच संवरणे घः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । वर्मणा सन्नह्यति वर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते ऽवचूर्णयति । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे चोरयति । चिन्तयति ॥

हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥

प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् ॥ भवन्तं प्रेरयति भावयति । पाचयति । ण्यन्तार्णिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । पाचयति । यङ् । णिच् । सन्नन्तार्णिच् । बोभूययिषयति । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमण्णौ

शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन "प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया" इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ करोतीति धात्वर्थोपलक्षणं स एव च णिजर्थः । लडर्थस्त्वविवक्षितः । पटुं करोत्याचष्टे वा पटयति । परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टेरिति सूत्रे णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येति वक्ष्यमाणवार्तिकेन टिलोपः । अपीपटत् । णौचङीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेर्लोपो बलीयानिति स्थितम् । अपपटत् ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्ट इति णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ॥ * ॥ आख्यानात्कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यस्तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीत्यर्थः । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयति । राजागमनमाचष्टे । राजानमागमयति । नन्वत्राङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता ततश्चाट्द्वित्वयोर्दोषः । किञ्च कुत्वतत्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः । कारकञ्च चात्कार्यञ्च । हेतुमण्णिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमण्णौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयाद्यन्तं यादृशञ्च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघतत् । आख्यानशब्दाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ आख्यानमाचष्टे इति वाक्यमेव ॥ दृश्यर्थायाञ्च प्रवृत्तौ णिज्वक्तव्यः ॥ कृदन्तात्तदाचष्टे इत्येतस्मिन्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । दृश्यर्थेति इक् कृष्यादिभ्य इति दृशिः साधुः । मृगरमणमाचष्टे मृगान् रमयति । यदाऽरण्यस्थो रममाणान् मृगान् प्रतिपद्य व्याचष्टे एतस्मिन्नवकाशे एवंविधा मृगा रमन्त इति तदा प्रतिपाद्य दर्शनार्था प्रवृत्तिर्भवति । दृश्यर्थायामिति किम् । यदा हि ग्रामे मृगरमणमाचष्टे तदा मृगाणामसम्भवाद्दर्शनार्थप्रवृत्त्यभावान्मृगरमण-

माचष्टे इत्येव यथा स्यात् । एतच्च मृगरमणादिविषयमेव । राजागमनादिषु तु दृश्यर्थप्रवृत्त्यभावेऽपि णिच् भवति ॥ आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥ * ॥ कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यस्तदाचष्टे इत्येतस्मिन्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । कालात्यन्तसंयोगे गम्यमाने इत्यर्थः । आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति । यावद्रात्रेर्विवासो ऽतिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीत्यर्थः । रात्रिरूपकालेनात्यन्तसंयोगः । कथाश्चाख्याने कर्म । आरात्रिविवासशब्देन तावत्पर्यन्तकथाः लक्ष्यन्ते । वसेरकर्मकतया गतिबुद्ध्यादिति रात्रेः कर्मत्वं हेतुमण्णिचि । तद्वद्रात्रिं विवासयतीत्यत्रापि ॥ चित्रीकरणे प्राप्तावर्थे णिज्वक्तव्यः ॥ * ॥ कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयते सूर्यमुद्गमयति । सम्भावयते इति भूप्राप्तावात्मनेपदीत्यस्य रूपम् । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ नक्षत्रयोगे ज्ञि ॥ * ॥ नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति । मघाभिर्योजयति ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥

वेति निवृत्तम् । एभ्यो नित्यं यक् स्यात्स्वार्थे ॥ धातुभ्यः किम् । प्रातिपदिकेभ्यो माभूत् । द्विधा हि कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । मन्तु अपराधे । रोष इत्येके । मन्तूयति । चान्द्रस्तु जितमाह । मन्तूयते । वल्गु पूजामाधुर्ययोः । वल्गूयति । असु उपतापे । असू असुञ् इत्येके । अस्यति । असूयति । असूयते । लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभागे स्वप्ने च ।

दीप्तावित्येके । लेट्यति । लोट्यति । लेटिता । लोटिता । लेला दीप्तौ । इरस् इरज् इरञ् ईर्ष्यायाम् । इरस्यति । इरज्यति । हलिचेति दीर्घः । ईर्यते । उषस् प्रभातीभावे । वेद धौर्त्ये स्वप्ने च । मेधा आशुग्रहणे । मेधायति । कुषुभ क्षेपे । कुषुभ्यति । मागध परिवेष्टने । नीचदास्ये इत्यन्ये । तन्तस् पम्पस् दुःखे । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः । सपर पूजायाम् । अरर आराकर्मणि । भिषज चिकित्सायाम् । भिष्णज् उपसेवायाम् । इषुध शरधारणे । चरण वरण गतौ । चुरण चौर्ये । तुरण त्वरायाम् । भुरण धारणपोषणयोः । गद्गद वाक्स्खलने । एला केला खेला विलासे । इलेत्यन्ये । लेखा स्खलने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । लिट् अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति । लाट जीवने । हृणीङ् रोषणे लज्जायाञ्च । महीङ् पूजायाम् । महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः । रेखा श्लाघासादनयोः । द्रवस् परितापचारणयोः । तिरस् अन्तर्द्धौ । अगद नीरोगत्वे । उरस् बलार्थः । उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः । तरण गतौ । पयस् प्रसृतौ । सम्भूयस् प्रभूतभावे । अवर संवर सम्भरणे । आकृतिगणोऽयम् । इति कण्ड्वादयः ।

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । ३ । १ । २८ ॥

गुपू रक्षणे । धूप सन्तापे । विच्छ गतौ । पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । स्तुतावित्येव सम्बध्यते पृथङ्निर्देशसामर्थ्यात् । एतावनुदात्तेतौ । एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे ॥ गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति । पनायति । स्तुतिमात्रार्थकपनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् ॥

ऋतेरीयङ् । ३ । १ । २९ ॥

ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे ॥ जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः । कृपायाञ्चेत्येके । ऋतीयते ॥

कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ॥

स्वार्थे ॥ कामयते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ॥

आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ॥ जुगोप । गोपायाञ्चकार । गोप्ता । गोपिता । गोपायिता । ऋतीयाञ्चक्रे । आनर्त । ऋतीयिता । अर्तिता । कामयाञ्चक्रे । चकमे । कामयिता । कमिता । आर्द्धधातुकविवक्षायामित्युक्ते पूर्वमायादिषु कृतेषु पश्चाद्यथायथमार्धधातुकप्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ॥

सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः ॥ धातुत्वाल्लडादयः । तथाचैवोदाहृतम् ॥

स्यतासी लृलुटोः । ३ । १ । ३३ ॥

लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः ॥ शबाद्यपवादः । करिष्यति । अकरिष्यत् । श्वः कर्ता ॥

सिब्बहुलं लेटि । ३ । १ । ३४ ॥

सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः ॥ * ॥ वृद्धिः । प्रण आयूंषि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषद्धि । आ सावषिदर्शसानाय । न च भवति । पताति दिद्युत् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५ ॥

कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ॥ आमो मकारस्य नेत्वम् । आस्कासोराम्विधानाज्ज्ञापकात् । कासाञ्चक्रे । लोलूयाञ्चक्रे । पोपूयाञ्चक्रे । अमन्त्रे किम् । कृष्णो नोनाव ॥ कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः । चुलुम्पाञ्चकार । चकासाञ्चकार । दरिद्राञ्चकार । आत औ णल इत्यत्र ओ इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अत एव ज्ञापकादाम् नेत्येके । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छत्यन्यस्तत आम्स्याल्लिटि ॥ ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे । इजादेः किम् । ततक्ष । ररक्ष । गुरुमतः किम् । इयज । उवप । इह तु सन्निपातपरिभाषया न । इयेष । उवोष । अनृच्छः किम् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । उर्णोतेर्नुवद्भावादाम्नेत्युक्तम् । ऊर्णुनाव ॥

दयायासश्च । ३ । १ । ३७ ॥

दय अय आस एभ्य आम् स्याल्लिटि ॥ दयाञ्चक्रे । अयाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो लिट्याम् वा स्यात् ॥ ओषाञ्चकार । उवोष । विदेत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः । विदाञ्चकार । विवेद । जागराञ्चकार । जजागार ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च । ३ । १ । ३९ ॥

एभ्यो लिट्याम् वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च ॥ बिभयाञ्चकार । बिभाय । जिह्रयाञ्चकार । जिह्राय । श्लुवद्भावाद्द्वित्वेत्वे । बिभरामास । बभार । जुहवाञ्चकार । जुहाव ॥

कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ॥

आमन्ताल्लिट्परा: कृभ्वस्तयो ऽनुप्रयुज्यन्ते ॥ आम्प्रत्ययवत्कृञो ऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगो ऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृभ्वस्तियोग इत्यत: कृञो द्वितीयतृतीयेति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृभ्वस्तिलाभ: । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वय: । सम्पदिस्तु प्रत्याहारे ऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । पाचयाञ्चकार । पाचयाम्बभूव । पाचयामास । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि कृस् चानुप्रयुज्यते इति कृभ्विति वा ब्रूयात् ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् । ३ । १ । ४१ ॥

वेत्तेर्लोट्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते ॥ पुरुषवचने न विवक्षिते । इति शब्दात् । विदाङ्करोतु । विकुरुताम् । विदाङ्कुर्वन्तु । विदाङ्कुरु । इत्यादि । पक्षे वेत्तु इत्यादि ॥

अभ्युत्सादयाम्प्रजनयाञ्चिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि । ३ । १ । ४२ ॥

आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामक: । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामक: । प्राजीजनन्नित्यर्थ: । चिकयामक: । अचैषिदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं

कृत्वञ्च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिषुः ॥

च्लि लुङि । ३ । १ । ४३ ॥

शबाद्यपवादः ॥

च्लेः सिच् । ३ । १ । ४४ ॥

इचावितौ । अकार्षीत् । अहार्षीत् ॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ चिभ्यः क्से प्राप्ते द्वाभ्यां पुषाद्यङि पक्षे सिज्विधीयते । अस्पृक्षत् । अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत् । अमृक्षत् । अम्राक्षीत् । अमार्क्षीत् । अकृक्षत् । अक्राक्षीत् । अकार्क्षीत् । अतृपत् । अत्राप्सीत् । अतार्प्सीत् । अतर्पीत् । अदृपत् । अद्राप्सीत् । अदार्प्सीत् । अदर्पीत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः । ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः स्यात् ॥ अघुक्षत् । अलिक्षत् । शलः किम् । अभैत्सीत् । इगुपधात्किम् । अधाक्षीत् । अनिटः किम् । अकोषीत् ॥

श्लिषः । ३ । १ । ४६ ॥

अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादपवादन्यायात् ॥

आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ॥

श्लिषश्च्लेरालिङ्गन एव क्सो नान्यत्र ॥ योगविभागसामर्थ्याच्छल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियमः । अश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवेति किम् । समश्लिषज्जतु काष्ठम् । अङ् । प्रत्यासत्ता-

विह श्लिषिः । कर्मणि अनालिङ्गने सिजेव न तु क्सः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अश्लिक्षाताम् । अश्लिक्षत । अश्लिष्ठाः । अश्लिड्ढ्वम् ॥

न दृशः । ३ । १ । ४७ ॥

दृशश्च्लेः क्सो न ॥ अद्राक्षीत् । अदर्शत् ॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ॥

ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात् कर्त्रर्थे लुङि परे ॥ अचीकरत् । अजीहरत् । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् । असुस्रुवत् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङुवङौ । कर्तरि किम् । अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन यज्ञदत्तेन ॥ णिङभावपक्षे कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्यः ॥ * ॥ अचकमत । णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । णिङ्पक्षे त्वचीकमत ॥

विभाषा धेट्श्व्योः । ३ । १ । ४९ ॥

आभ्यां च्लेश्चङ् वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे ॥ अदधत् । सिच्पक्षे विभाषा घ्राधेट्छाशास इति वा लुक् । अधात् । अधासीत् । अशिश्वियत् । अङ्च विकल्पयिष्यते । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्तरि किम् । अधायिषातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेश्छन्दसि । ३ । १ । ५० ॥

च्लेश्चङ् वा ॥ गृहानजूगुपतं युवम् । अगौप्तम् । अगोपिष्टम् अगोपायिष्टमिति वार्थः ॥

नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः । ३ । १ । ५१ ॥

च्लेश्चङ् न छन्दसि । मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः । मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् । काममैलयीत् । काममर्दयीत् । औननः । अदिध्वनत् । ऐलिलत् । आर्दिदत् इति भाषायाम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ऽङ् । ३ । १ । ५२ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् कर्तृवाचिनि लुङि परे ॥ अस्यतेः पुषादित्वादङि सिद्धे पुनर्वचनं तङर्थम् । तङ् तूपसर्गादस्यत्यूह्योरित्यनेन । पर्यास्थत । अवोचत् । अवोचत । अख्यत् । अख्यत । कर्तरि किम् । पर्यासिषातां गावौ वत्सेन ॥

लिपिसिचिह्वश्च । ३ । १ । ५३ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४ ॥

अलिपत् । अलिपत । अलिप्त । असिचत् । असिचत । असिक्त । अह्वत् । अह्वत । अह्वास्त ॥

पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ५५ ॥

श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्ॢदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु ॥ अपुषत् । अशुषत् । अद्युतत् । अश्वितत् । अगमत् । अशकत् । परस्मैपदेषु किम् । अद्योतिष्ट ॥

सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । ३ । १ । ५६ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि ॥ इह लुग्विकरणेन शासिना साहचर्यात्सर्त्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते ॥ तेन भ्वाद्योरङ् न । असरत् । अशिषत् । आरत् । तङ्यपि भवति । समारत । अर्तिसृदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति तङ् ॥

इरितो वा । ३ । १ । ५७ ॥

इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात् परस्मैपदे परे ॥ अभिदत् । अभैत्सीत् । अस्कदत् । अस्कान्त्सीत् । परस्मैपदेषु किम् । अभित्त ॥

जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च । ३ । १ । ५८ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात् ॥ अजरत् । अजारीत् । स्तम्भुः सौत्रः । अस्तभत् । अस्तम्भीत् । अम्रुचत् । अम्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् । अग्रुचत् । अग्रोचीत् । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् । अश्वत् । अश्वयीत् । अशिश्वियत् । ग्लुचुग्लुञ्च्वोरेकतरोपादानेऽपि रूपत्रयं सिध्यतीत्यन्यतरच्छक्यमकर्तुम् । अर्थभेदाद्द्वयोरुपादानन्तु न । धातूनामनेकार्थत्वादिति कैयटः ॥

कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि । ३ । १ । ५९ ॥

च्लेरङ् वा ॥ इदं तेभ्यो करं नमः । अमरत । अदरत् । यत्सानोः सानुमारुहत् ॥

चिण् ते पदः । ३ । १ । ६० ॥

पदश्च्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे ॥ अपादि । ते किम् । अपत्साताम् । अपत्सत ।

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो ऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ६१ ॥

एभ्यश्च्लेश्चिण् वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ॥ अदीपि । अदीपिष्ट । अजनि । अजनिष्ट । अबोधि । अबुद्ध । पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव ग्रहणात् भ्वादेर्न । अबुधत् । अबोधीत् । इरित्वादङ् वा । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥

अचः कर्मकर्तरि । ३ । १ । ६२ ॥

अजन्तात् च्लेश्चिण् वा स्यात् कर्मकर्तरि तशब्दे परे ॥ प्राप्तविभाषेयम् । अकारि घटः स्वयमेव । अकृत घटः स्वयमेव ।

अलावि केदारः स्वयमेव । अलाविष्ट केदारः स्वयमेव । अचः किम् । अभेद्द काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्तरि किम् । अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च । ३ । १ । ६३ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । न दुहस्नुनमामिति निषेधात् । अदोहि गौः स्वयमेव । पक्षे क्सः । लुग्वेति पक्षे लुक् । अदुग्ध । अधुक्षत । कर्मकर्तरीत्येव । अदोहि गौर्गोपालेन ॥

न रुधः । ३ । १ । ६४ ॥

अस्मात् च्लेश्चिरान । अवारुद्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन ।

तपोऽनुतापे च । ३ । १ । ६५ ॥

तपश्च्लेश्चिण्न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च ॥ अनुतापः पश्चात्तापः । तस्य ग्रहणमकर्मकार्थम् । तत्र हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति । अतप्त तपस्तापसः । तपस्तपः कर्मकस्यैवेति कर्मवद्भावः । अनुतापे । अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तृ तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः ॥

चिण् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ॥

च्लेश्चिण् स्याद् भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे ॥ अशायि भवता । अकारि कटो भवता । अहारि भारो देवदत्तेन ॥

सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ॥

धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे ॥ भावो भावना उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या

भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमः पुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि किन्त्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात् । अनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मया अन्यैश्च भूयते । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये ॥

कर्तरि शप् । ३ । १ । ६८ ॥

कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् ॥ शपावितौ । भवति । पचति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् । ३ । १ । ६९ ॥

शपोऽपवादः ॥ दीव्यति । सीव्यति ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः । ३ । १ । ७० ॥

एभ्यः श्यन् वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ॥ भ्राश्यते । भ्राशते । भ्लाश्यते । भ्लाशते । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । भ्रम्यति । दैवादिकस्य शमामष्टानामिति दीर्घे भ्राम्यति । भ्रमति । क्राम्यति । क्रामति । क्लाम्यति । क्लामति । त्रस्यति । त्रसति । त्रुट्यति । त्रुटति । लष्यति । लषति ॥

यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥

संयसश्च । ३ । १ । ७२ ॥

श्यन्वा स्यात् ॥ यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । अनुपसर्गात्किम् । प्रयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः । ३ । १ । ७३ ॥

शपोऽपवादः । सुनोति । सिनोति ॥

श्रुवः शृ च । ३ । १ । ७४ ॥

श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च ॥ शपोऽपवादः । शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ७५ ॥

अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ॥ पक्षे-शप् । अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति ॥

तनूकरणे तक्षः । ३ । १ । ७६ ॥

श्नुः स्याद्वा शब्विषये ॥ तक्ष्णोति तक्षति वा काष्ठम् । तनूकरणे किम् । वाग्भिः सन्तक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥

तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ॥

शपोऽपवादः । तुदति । नुदति ॥

रुधादिभ्यः श्नम् । ३ । १ । ७८ ॥

शपोऽपवादः ॥ मित्वादन्त्यादचः परः । नित्यत्वाद् गुणं बाधते । रुणद्धि । भिनत्ति । शकारः श्नान्नलोप इति विशेषणार्थः । अन्यथा नान्नलोप इत्युच्यमाने यज्ञानां यत्नानामित्यत्रापि प्रसज्येत ।

तनादिकृञ्भ्य उः । ३ । १ । ७९ ॥

तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् ॥ शपोऽपवादः । तनोति । सनोति । करोति । तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् ॥

धिन्विकृण्व्योर च । ३ । १ । ८० ॥

अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्विषये ॥ अल्लोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न । धिनोति । कृणोति ॥

क्र्यादिभ्यः श्ना । ३ । १ । ८१ ॥

शपोऽपवादः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च । ३ । १ । ८२ ॥

चात् श्ना ॥ स्तन्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्व रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ । द्वितीयो निष्कोषणार्थः । चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । स्कुञ् आप्रवणे इति क्र्यादिः । नलोपः । विष्टभ्नोति । विष्टभ्नाति । स्तुभ्नोति । स्तुभ्नाति । विष्कभ्नोति । विष्कभ्नाति । स्कुभ्नोति । स्कुभ्नाति । स्कुनोति । स्कुनाति ॥

हलः श्नः शानज्झौ । ३ । १ । ८३ ॥

हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे ॥ बधान । मुषाण । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । पक्षे स्तभ्नुहीत्यादि । हलः किम् । क्रीणीहि । श्नः किम् । आदेशसंप्रत्ययो यथा स्यात् । प्रत्ययान्तरं सर्वविषयं मा विज्ञायीति । हौ किम् । मुष्णाति ॥

छन्दसि शायजपि । ३ । १ । ८४ ॥

गृभाय जिह्वया मधु । अपिशब्दाच्छानजपि । बधान देव सवितः ॥

व्यत्ययो बहुलम् । ३ । १ । ८५ ॥

विकरणानां व्यत्ययः स्यात् छन्दसि ॥ आण्डा शुष्णस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः । म्रियत इति

प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयतेर्लोट् । शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् ।

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङाञ्च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये विश्वपूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुटो विषये लृट् । तमसो गा अदुक्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयञ्च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु परादिश्छन्दसि बहुलमित्यत्र वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अणिविषये अच् । चतुर्थ्यन्तमेतत् । अवग्रहे विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङिति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ॥

लिङ्याशिष्यङ् । ३ । १ । ८६ ॥

आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्यात् छन्दसि ॥ वच उम् । मन्त्रं वोचेमाग्नये ॥ दृशेरग्वक्तव्यः ॥ * ॥ पितरञ्च दृशेयं मातरञ्च । अङि तु ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ॥

कर्तरि शबित्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिणम्यते। कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् ॥ यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते। स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात्। तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः। साध्वसिश्छिनत्ति। काष्ठानि पचन्ति। स्थाली पचति। कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः। तेभ्यो भावे कर्तरि च लकारः। पच्यते ओदनेन। भिद्यते काष्ठेन। कर्तरि तु अनेन कर्मवद्भावः। कार्यातिदेशोऽयम्। तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः। कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा। पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। ननु भावे लकारे कर्तुर्तृतीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न। लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत्। लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारकान्न इत्यनुवृत्तेः। भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः। अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव। भेत्तव्यं कुसूलेन। ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्वैधीभवनं च सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या। सत्यम्। कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः। कर्मणेति किम्। करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ माभूत्। किन्तु कर्तृस्थक्रियेभ्यो माभूत्। गच्छति ग्रामः। आरोहति हस्ती। अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धधानि च। यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र। न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः।

उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन कारिष्यत घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत् । ज्ञानेच्छादिवत् यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेनानुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावात् । श्यनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धिः । ताच्छील्यादावयं चानश् नत्वात्मनेपदम् ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति ॥ दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम् ॥ * ॥ न दुहस्नुनमामिति यकि निषिद्धे शप्लुक् । गौः पयो दुग्धे । उदुम्बरः फलं पच्यते ॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु ॥ * ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत् यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः ॥ सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम् ॥ * ॥ सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥ करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परिवारयति कण्टकैर्वृक्षम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम् । णिश्रिग्रन्थीति यकः प्रतिषेधाच्छप् । बहुलग्रहणात्साध्वसिश्छिनत्तीत्यादौ न भवति ॥ भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् प्रतिषेधः ॥ * ॥ भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ष्ट । गिरते । अगीर्ष्ट । आद्रियते । आदृत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव । ३ । १ । ८८ ॥

कर्ता कर्मवत्स्यात् ॥ विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपो

ऽनुतापे चेति चिण्निषेधात्सिच् । अतप्त । तपःकर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८९ ॥

एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः ॥ दुहेरनेन यक एव निषेधः । चिण् तु दुहश्चेत्यनेन पूर्वमेव विभाषितः । गौः पयो दुग्धे । अदोहि । अदुग्ध । अधुक्षत । प्रस्नुते । प्रास्नाविष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारयते । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । चिण्वदिट् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अवोचत । भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायां उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायां उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चङौ । श्रन्थिग्रंथ्योराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु श्रथ्नीते ग्रथ्नीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाच्चेति तङ् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेरणात्यागे विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च । ३ । १ । ९० ॥

न यगित्यनुवर्तते । अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किन्तु तस्मिन्नेव विषये श्यन् परस्मैपदञ्च ॥ आत्मनेपदापवादः । कुष्यति

कुप्यते पादः । रज्यति रज्यते वस्त्रम् । प्रसक्तिपूर्वको निषेधः । यत्र तु यको न प्रसक्तिस्तत्र न निषेधः । नापि श्यन् । नापि तत्सन्नियोगशिष्टं परस्मैपदम् । तेन लिङाशीर्लिङोः स्यादीनाञ्च विषये यगविषये नास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः । कोपीष्ट । रंसीष्ट ॥

धातोः । ३ । १ । ९१ ॥

आतृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ९२ ॥

सप्तम्यन्तपदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ॥ वक्ष्यति कर्मण्यण् । कुम्भकारः । नगरकारः । उपपदप्रदेशा उपपदमतिङित्येवमादयः ॥

कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ ॥

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥ कर्तव्यम् । करणीयम् । अतिङ् किम् । चीयात् । कृत्प्रदेशाः कृत्तद्धितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

वा ऽसरूपो ऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ९४ ॥

परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारे ऽसरूपो ऽपवादः प्रत्यय उत्सर्गस्य वा बाधकः स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना ॥ ण्वुल्तृचावुत्सर्गौ । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इत्यपवादस्तद्विषये ण्वुल्तृचावपि भवतः । विक्षेपकः । विक्षेप्ता । विक्षिपः । असरूपः किम् । कर्मण्यणुत्सर्गः । आतो ऽनुपसर्गे क इत्यपवादः । स बाधक एव भवति । गोदः । अस्त्रियां किम् । स्त्रियां क्तिन्नित्युत्सर्गः । अप्रत्ययादित्यप-

वादः । स बाधक एव भवति । चिक्रीर्षा । जिहीर्षा । अधिकारग्रहणं किम् । व्यावक्रुष्टिः । व्यावक्रोशी । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियमिति णचा क्तिनो बाधा माभूत् ॥

कृत्याः । ३ । १ । ९५ ॥

अधिकारोऽयं ण्वुलः प्राक् ॥

तव्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ९६ ॥

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः ॥ तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यं एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वञ्च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया ॥ वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च ॥ * ॥ वसतीति वास्तव्यः ॥ केलिमर उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिकारास्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यते इत्याह । तद्भाष्यविरुद्धम् ॥

अचो यत् । ३ । १ । ९७ ॥

अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् ॥ चेयम् । जेयम् । अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुं यावता हलन्ताण्ण्यतं वक्ष्यति । योगविभागोऽप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् ॥ तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ॥ * ॥ तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ण्यताऽपि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनिवध्योश्चेति निषेधात् ॥ हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत् । घात्यः ॥

पोरदुपधात् । ३ । १ । ९८ ॥

पवर्गान्तादद्दुपधाद्यत्स्यात् ॥ ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु

स्युरेव । पेः किम् । पाक्यम् । अदुपधात्किम् । कोप्यम् । तपरत्वान्नेह । आप्यम् ॥

शकिसहोश्च । ३ । १ । ९९ ॥

शक्यम् । सह्यम् ।

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० ॥

गद्यम् । मद्यम् । चर्य्यम् । यम्यम् अनुपसर्गे किम् । प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । यमेर्नियमार्थम् । सोपसर्गान्माभूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव । तेन न तत्र भवेद्विनियम्यमिति वार्तिकप्रयोगात् । एतेन अनियम्यस्य नायुक्तिः । "त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा" इत्यादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ॥ चरेराङि चागुरौ ॥ * ॥ आचर्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरौ किम् । आचार्यो गुरुः ॥

अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । ३ । १ । १०१ ॥

वदेर्नञि उपपदे वदः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव सोऽपि गर्हायामेवेत्युभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । गर्ह्येति किम् । अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं च ॥

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोरितिस्मृतेः ॥

पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धः । तस्मिन्विषये वृङो यत् । शतेन वर्या कन्या । वृत्याऽन्या ॥

वह्यं करणम् । ३ । १ । १०२ ॥

वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । करणं किम् । वाह्यम् । वोढव्यम् ।

अर्यः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ॥

ऋ गतौ अस्माद्यत् ॥ ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा ॥ यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्राप्तव्य इत्यर्थः ॥

उपसर्या काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ॥

गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्या गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसर्या काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः ॥

अजर्यं सङ्गतम् । ३ । १ । १०५ ॥

नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत्सङ्गतञ्चेद्विशेष्यम् ॥ न जीर्यतीत्यजर्यम् । तेन सङ्गतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिः । मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्धेत्यत्र सङ्गतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । सङ्गतं किम् । अजरिता कम्बलः । भावे तु सङ्गतकर्तृकेऽपि ण्यदेव । अजार्यं सङ्गतेन ॥

वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ ॥

उत्तरसूत्रादिह भावे इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप् चाद्यत् अनुपसर्गे सुप्युपपदे ॥ ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदस्तस्य वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु ण्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् । सुपि किम् । वाद्यम् ॥

भुवो भावे । ३ । १ । १०७ ॥

क्यप् स्यात् ॥ ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव । भव्यम् । अनुपसर्गे इत्येव । प्रभव्यम् ।

हनस्त च । ३ । १ । १०८ ॥

अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात् तकारश्चान्तादेशः ॥ ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् । सुपि किम् । घातो वर्तते । ण्यत्तु भावे न भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्गे किम् । प्रघातः ॥

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् । ३ । १ । १०९ ॥

एभ्यः क्यप् स्यात् ॥ इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृ इति वृञो ग्रहणं न वृङः । वृत्यः । वृङस्तु वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ण्यतो बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः । शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका । शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य श्रः ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् । कथमुपेयमिति । ईङो दैवादिकाद्यत् ॥ आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । अनिदितामिति नलोपः । आज्यम् ॥

ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः । ३ । १ । ११० ॥

वृत् । वृत्यम् । वृध् । वृध्यम् । क्लृपिचृत्योस्तु कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपरकरणं किम् । कॄत् । कीर्त्यम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ॥

ई च खनः । ३ । १ । १११ ॥

चात्क्यप् ॥ आदृगुणः। खेयम्। इ चेति ह्रस्वः सुपठः ॥

भृञो ऽसंज्ञायाम्। ३। १। ११२ ॥

भृत्याः कर्मकराः। भर्तव्या इत्यर्थः। क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा ॥ समश्च बहुलम् ॥ * ॥ संभृत्याः संभार्याः। असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम्। असंज्ञायां किम्। भार्या नाम क्षत्रियाः। अथ कथं भार्या वधूरिति। इह हि संज्ञायां समजेति क्यपा भाव्यम्। संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः। सत्यम्। बिभर्तेर्भृ इति दीर्घान्तात्क्र्यादेर्वा ण्यत्। क्यप्तु भरतेरेव। तदनुबन्धकग्रहणे इति परिभाषया ॥

मृजेर्विभाषा। ३। १। ११३ ॥

मृजेः क्यप् वा स्यात् पक्षे ण्यत् ॥ ऋदुपधत्वात्प्राप्तविभाषेयम्। मृज्यः। मार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः। ३। १। ११४ ॥

एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते ॥ राज्ञा सोतव्यो ऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः। यद्वा लतात्मकः सोमो राजा सूयते कण्ड्यते यत्रेति अधिकरणे क्यप्। निपातनाद्दीर्घः। राजसूयः। राजसूयम्। अर्द्धर्चादिः। सरत्याकाशे सूर्यः। कर्तरि क्यप्। निपातनादुत्वम्। यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः। सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति। क्यपो रुट्। मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप्। मृषोद्यम्। विशेष्यनिघ्नोऽयम्। उच्चाग्रसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः। रोचते रुच्यः। गुपेरादेः कुत्वञ्च संज्ञायाम्। सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम्। गोप्यमन्यत्। कृष्टे

स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः । न व्यथते अव्यथ्यः ॥

भिद्योद्ध्यौ नदे । ३ । १ । ११५ ॥

भिदेरुज्झेश्च क्यप् उज्झेर्धत्वञ्च ॥ भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्झत्युदकमुद्ध्यः । नदे किम् । भेत्ता । उज्झिता ॥

पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे । ३ । १ । ११६ ॥

अधिकरणे क्यन्निपात्यते । पुष्यन्ति अस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्निति सिध्यः ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । ३ । १ । ११७ ॥

पूञ्नीञ्जिभ्यः क्यप् ॥ विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्ट औषधविशेष इत्यर्थः । पापमिति वा । जित्यो हलिः । बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम् । अन्यत्तु विपव्यं विनेयं जेयञ्च ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३ । १ । ११८ ॥

छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च । ३ । १ । ११९ ॥

अवगृह्यं प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायाम् । ग्रामगृह्या सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीनिर्देशात्पुन्नपुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः । ३ । १ । १२० ॥

क्यप्स्यात् ॥ करोतेर्ण्यति प्राप्ते वर्षतेर्ऋदुपधत्वान्नित्ये क्यपि प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे कार्यं वर्ष्यम् ॥

युग्यञ्च पत्रे । ३ । १ । १२१ ॥

पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वञ्च निपात्यते । योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ ॥

अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते ॥ अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावस्या । अमावास्या वा ॥

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि । ३ । १ । १२३ ॥

कृन्ततेर्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासः । निसः षत्वञ्च । निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । दिवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च । स्पर्द्धन्ते वा उ देवहूये । प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । मृङ् स्तृञ् ध्वृ एभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यत्ण्यतौ । खन्यः । खान्यः । यजेर्यः । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति । सिव्यतेः क्यप् षत्वञ्च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्ण्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति क्यप्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वा-

चिनोतेर्ण्यत् । आयादेशश्च पृडे उत्तरपदे । उपचाय्यपृडम् ॥ हिरण्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपचेयपृडमेवान्यत् । मृड सुखने पृड चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः ॥

ऋहलोर्ण्यत् । ३ । १ । १२४ ॥

ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् ॥ कार्यम् । हार्यम् । पाक्यम् । वाच्यम् । पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः ॥ * ॥ ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥ समवपूर्वाच्च ॥ * ॥ समवसर्ग्या ॥ ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्याञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लाप्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः । दाभ्यः ॥

ओरावश्यके । ३ । १ । १२५ ॥

उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यम्भावे द्योत्ये ॥ लाव्यम् । पाव्यम् ॥

आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च । ३ । १ । १२६ ॥

षुञ् । आसाव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । त्राप्यम् । चाम्यम् ।

आनाय्यो ऽनित्ये । ३ । १ । १२७ ॥

आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते ॥ दक्षिणाग्निविशेषे एवेदम् । स हि गार्हपत्यादानीयत ऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् ॥ आनेयो ऽन्यः । घटादिर्वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ॥

प्रणाय्यो ऽसम्मतौ ३ । १ १२८ ॥

सम्मतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरो-

ऽपि सम्मतिः । प्रणाय्यश्चौरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु । ३ । १ । १२९ ॥

मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । ण्यत् धात्वादेः पत्वञ्च । आतो युगिति युक् । सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः । ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे ण्यत् । आय् धात्वादेः कत्वञ्च निपात्यते । धीयते ऽनया समिदिति धाय्या ऋक् ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ । ३ । १ । १३० ॥

कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्यः क्रतुः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । ३ । १ । १३१ ॥

अग्निरिह न ज्वलनः । किन्तु तदाधानार्थमिष्टकाचयने निर्मितं स्थलम् । तत्रैवैते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ॥

चित्याग्निचित्ये च । ३ । १ । १३२ ॥

चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥

ण्वुल्तृचौ । ३ । १ । १३३ ॥

धातोरेतौ स्तः । कारकः । कर्ता । हारकः । हर्ता । यङन्ताण्ण्वुल् । अल्लोपस्य स्थानिवत्वान्न वृद्धिः । पापचकः । यङ्लुगन्तात्तु पापाचकः ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥

नन्द्यादेर्ल्युः ग्रहादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् ॥ नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण भीषयते इति बिभीषणः । लवणः । नन्द्यादिगणे निपातनाण्णत्वम् । ग्राही । स्थायी । मन्त्री । विशयी । वृद्ध्यभावो निपातनात् । विषयी । इस षत्वमपि । परिभावी । परिभवी । पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । शिवशमरिष्टस्य करे कर्मणि घटोठच् इति सूत्रयोः करोतेर्घटेश्च अच्प्रयोगात् । अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च । केषाञ्चित्पाठस्तु अनुबन्धासञ्जनार्थः । केषाञ्चिद्बाधकबाधनार्थः । पचतीति पचः । नदट् चोरट् देवट् चरट् इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी । देवी । चरी । दीव्यतेरिगुपधलक्षणः कः प्राप्तः । जारभरा । श्वपचा । अनयोः कर्मण्यण् प्राप्तः । न्यंक्वादिषु पाठात् श्वपाकोऽपि । यङोऽचि चेति लुक् । न धातुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । ३ । १ । १३५ ॥

एभ्यः कः स्यात् ॥ क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि । क्षेपकः । क्षेप्ता ।

आतश्चोपसर्गे । ३ । १ । १३६ ॥

कः स्यात् ॥ श्याद्व्यधेति णस्यापवादः । सुग्लः । प्रज्ञः ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । ३ । १ । १३७ ॥

पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । धेटष्टित्वात्स्तनन्धयीति खशीव ङीप्प्राप्तः । खशोऽन्यत्र नेष्यत इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । घ्रः संज्ञायां न । व्याघ्रादिभिरिति निर्देशात् ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेति-सातिसाहिभ्यश्च । ३ । १ । १३८ ॥

शः स्यात् ॥ लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः सौत्रो हेतुमण्ण्यन्तः । सातयः । वासरूपन्यायेन क्विबपि । सात् परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । षह मर्षणे चुरादिः । हेतुमण्ण्यन्तो वा । साहयः । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः । नौ लिम्पेर्वाच्यः ॥ * ॥ निलिम्पा देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ * ॥ गोविन्दः । अरविन्दम् ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३९ ॥

शः स्यात् ॥ ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ । १ । १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा ॥ पक्षे अच् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । उज्ज्वलः ॥ तनेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न सम्बध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ॥

श्याद्व्यधास्रुसंस्रवतीणवसावहृलिहश्लिष-श्वसश्च । ३ । १ । १४१ ॥

श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् ॥ श्यैङो ऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः । धायः । व्याधः । स्रु गतौ । आङ्पूर्वः सम्पूर्वश्च । आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे । ३ । १ । १४२ ॥

णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाद्दुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः । ३ । १ । १४३ ॥

णो वा । पक्षे अच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । भवतेश्चेति काशिका । भवो देवः संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्त्यर्थाच्चुरादिण्यन्तादच् ॥

गेहे कः । ३ । १ । १४४ ॥

गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् ॥ गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तात्स्थ्याद्गृहा दाराः ॥

शिल्पिनि ष्वुन् । ३ । १ । १४५ ॥

क्रियाकौशलं शिल्पम् । तद्वति कर्तरि ष्वुन्स्यात् । नृतिखनिरञ्जिभ्य एव । नर्तकः । खनकः । नर्तकी । खनकी । असिअके अने च रञ्जेर्नलोपो वाच्य इत्यनिदितामिति सूत्रस्थवार्तिकेन नलोपः । रजकः । रजकी । अनिदितामिति सूत्रे वक्ष्यमाणभाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन् । रञ्जेस्तु क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति क्वुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु रजकी ॥

गः स्थकन् । ३ । १ । १४६ ॥

गायतेः स्थकन्स्यात् शिल्पिनि कर्तरि ॥ गाथकः ॥

ण्युट् च । ३ । १ । १४७ ॥

गायनः । टित्वाद्गायनी ॥

हश्च व्रीहिकालयोः । ३ । १ । १४८ ॥

हाको हाङश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि ॥ जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ॥

प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् । ३ । १ । १४९ ॥

समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । भूयः सहचारात् । यो हि यां क्रियां पुनःपुनरनुतिष्ठति स तत्र प्रायेण कौशलं लभते तेन सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र वुन् । बहुशोऽपि दुष्टं कुर्वति तु न । प्रवकः । सरकः ॥

आशिषि च । ३ । १ । १५० ॥

आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन्स्यात् कर्तरि ॥ जीवतात् जीवकः । नन्दतात् नन्दकः । आशीः प्रयोक्तृधर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।



अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कर्मण्यण् । ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् ॥ उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न ॥ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च ॥ * ॥ अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीलः । मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । मांसभक्षः । मांसभक्षा । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा । मांसशब्दः सप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कल्याणशब्दो लघावन्ते द्वयोश्चेति मध्योदात्तः । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयते ॥ ईक्षिक्षमिभ्याञ्च ॥ * ॥ सुखप्रतीक्षा । बहुक्षामा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षया भविष्यन्ति ॥

ह्वावामश्च । ३ । २ । २ ॥

अण् स्यात् ॥ कापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ॥

आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाण् ॥ आतोलोपः । गोदः । पार्ष्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः ॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः ॥ * ॥ ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणात् आतश्चोपसर्गे । आह्वः । प्रह्वः ॥

सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ॥

सुपीति योगो विभज्यते ॥ सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् ॥ द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । समस्थः । ततः स्थः ॥ सुपि तिष्ठतेः कः स्यात् ॥ आरम्भसामर्थ्याद्भावे । आखूनामुत्थानमाखूत्थः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३ । २ । ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् ॥ आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमेवापनुदति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनोदः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः ॥ आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ॥

प्रे दाज्ञः । ३ । २ । ६ ॥

दाजूपाज्ज्ञानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् ॥ अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सति न कः । गोसम्प्रदायः ॥

समि ख्यः । ३ । २ । ७ ॥

गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् । ३ । २ । ८ ॥

अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात् कर्मण्युपपदे ॥ सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः ॥ पिबतेः सुराशीध्वोरिति वक्त-

व्यम् ॥ * ॥ सुरापी । शीधुपी । अन्यच चीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ॥ बहुलं तणीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमने ऽच् । ३ । २ । ९ ॥

अंशहरः ॥ अनुद्यमने किम् । भारहारः ॥ शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रह इत्यादि ॥ सूत्रे च धार्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणेव । सूत्रग्राहः ॥

वयसि च । ३ । २ । १० ॥

उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ॥

आङि ताच्छील्ये । ३ । २ । । ११ ॥

पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम् । भाराहारः ॥

अर्हः । ३ । २ । १२ ॥

अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदे ॥ अणोऽपवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ३ । २ । १३ ॥

हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती । तत्पुरुषे कृतीति हलदन्तादिति वा ङेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः । हस्तिसूचकयोः किम् । स्तम्बेरन्ता । कर्णेजपिता मशकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ॥

शम्भवः । शंवदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृञो हेत्वादिषु टो माभूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला ॥

अधिकरणे शेतेः । ३ । २ । १५ ॥

खे शेते खशयः ॥ पार्श्वादिषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः ॥ दिग्धसहपूर्वाच्च ॥ * ॥ दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ * ॥ उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धशयः । अवनतो मूर्द्धा यस्य सः अवमूर्द्धा । अधोमुखः शेते इत्यर्थः ॥ गिरौ डश्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः । कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वात् शः ॥

चरेष्टः । ३ । २ । १६ ॥

अधिकरणे उपपदे ॥ कुरुचरः । कुरुचरी ॥

भिक्षासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः ॥ भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः । कथं प्रेत्य स्थितां सहचरीमिति । पचादिषु चरडिति पाठात् ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः । ३ । २ । १८ ॥

पुरःसरः ॥ अग्रतःसरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रे ऽग्रेइत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति । बाहुलकादिति हरदत्तः ॥

पूर्वे कर्तरि । ३ । २ । १९ ॥

कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तेष्टः स्यात् ॥ पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २० ॥

एषु द्योत्येषु कर्मण्युपपदे करोतेष्टः स्यात् ॥ अतः कृकमीति सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः । एतेषु किम् । कुम्भकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु । ३ । २ । २१ ॥

एषु कृञष्टः स्यादहेत्वादावपि ॥ दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । कारकरः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थे संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ । संख्या । एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वादहस्करः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थेति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ॥ किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानमिति वार्तिकम् ॥ * ॥ सूत्रे च किमादिग्रहणं न कार्यमिति हरदत्तादयः । किङ्करा । यत्करा । हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीष् किङ्करी ॥

कर्मणि भृतौ । ३ । २ । २२ ॥

कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् ॥ कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु । ३ । २ । २३ ॥

एषु कृञष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ॥

स्तंबशकृतोरिन् । ३ । २ । २४ ॥

व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तंबकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । व्रीहिवत्सयोः किम् । स्तंबकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५ ॥

दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः हृञ इन् स्यात्पशौ कर्तरि ॥ दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् । दृतिहारः । नाथहारः ॥

फलेग्रहिरात्मंभरिश्च । ३ । २ । २६ ॥

फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृञ इन् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेठुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोरा इति मुरारिः ॥

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । ३ । २ । २७ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् ॥ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् । उत नो गोषणिं धियम् । ये पथां पथिरक्षयः । चतुरक्षौ पथिरक्षी । हविर्मथीनामभि ॥

एजेः खश् । ३ । २ । २८ ॥

ण्यन्तादेजेः कर्मण्युपपदे खश् स्यात् ॥ अरुर्द्विषदिति मुम् । शित्वाच्छबादि । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥ वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ वातमजा मृगाः ।

खित्यनव्ययस्येति ह्रस्वस्ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्द्धं-जहा माषाः । शर्द्धो पानशब्दः । तं जहतीति विग्रहः । जहातिर-न्तभावितण्यर्थः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३ । २ । २९ ॥

अत्र वार्तिकम् ॥ स्तने धेट इति वक्तव्यम् । नासिकायां ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तनन्धयः । धेटष्टित्वात्स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ॥

नाडीमुष्ट्योश्च । ३ । २ । ३० ॥

एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् ॥ यथासंख्यं नेष्यते । नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ॥ घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ घटिन्धमः । घटिन्धय इत्यादि ॥ खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ॥

उदि कूले रुजिवहोः । ३ । २ । ३१ ॥

उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् ॥ कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः ॥

वहाभ्रे लिहः । ३ । २ । ३२ ॥

वहः स्कन्धः तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो ङित्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः । ३ । २ । ३३ ॥

प्रस्थम्पचा स्थाली ॥ खारिम्पचः कटाहः ॥

मितनखे च । ३ । २ । ३४ ॥

अपरिमाणार्थ आरम्भः । मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ॥

विध्वरुषोस्तुदः । ३ । २ । ३५ ॥

विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरुन्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः । ३ । २ । ३६ ॥

असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यंपश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च । ३ । २ । ३७ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ उग्रमिति क्रियाविशेषणम् । तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् ॥ उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरा उदकं तेन माद्यति दीप्यते ऽबिन्धनत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् श्यन्न । पाणयो ध्मायन्ते ऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा । अन्धकाराद्यावृत इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्द्यन्ते ॥

प्रियवशे वदः खच् । ३ । २ । ३८ ॥

प्रियंवदः । वशंवदः । खशि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् । द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथा स्यातां शप् च माभूत् । न त्वेवमुत्तरत्रैव क्रियतामिति चेत्सत्यम् । इह करणादन्यत्रापि क्वचित् । तदाह वार्तिककारः ॥ गमेः सुपि वाच्यः ॥ * ॥ असंज्ञार्थमिदम् । संज्ञायां तु गमश्चेति सूत्रेणैव सिद्धम् । मितङ्गमो हस्ती । मितङ्गमा हस्तिनी ॥ विहायसो विह च इति वाच्यं खच्च डिद्वा वाच्यः ॥ * ॥ विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः भुजङ्गः ॥ डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः । अन्तात्यन्तेतिसूत्रे ऽन्यत्रापीति वार्तिकेन डः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः । ३ । २ । ३९ ॥

खच् स्यात् ॥ द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । घटघटीग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न । द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः ॥

वाचि यमो व्रते । ३ । २ । ४० ॥

वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्यात् व्रते गम्ये ॥ वाचंयमपुरन्दरौ चेत्यनेन वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥

पूः सर्वयोर्दारिसहोः । ३ । २ । ४१ ॥

पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वंसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् । भगे च दारेरिति काशिका । बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । ३ । २ । ४२ ॥

सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीषङ्कषा वात्या ॥

मेघर्तिभयेषु कृञः । ३ । २ । ४३ ॥

मेघङ्करः ॥ ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः ॥

क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च । ३ । २ । ४४ ॥

एषु कृञो ऽण् स्यात् चात् खच् ॥ क्षेमङ्करः । क्षेमकारः । प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वेति वाच्ये ऽण्ग्रहणं हेत्वादिषु टो माभूदिति । कथं तर्हि अल्पारम्भाः क्षेमकरा इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५ ॥

आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् ॥ आशितो भवत्यनेनेति आशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनं आशितम्भवः ॥

संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २ । ४६ ॥

विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो हस्ती । युगन्धरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः । दमिः शमनायाम् । दमु उपशमे इत्यत्र हि उपशमे इति ण्यन्तस्य तेन सकर्मकः । न तु शमिवदकर्मकः । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः । संज्ञायां किम् । कुद्दालं बिभर्तीति कुद्दालभारः ॥

गमश्च । ३ । २ । ४७ ॥

सुतङ्गमः ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । ३ । २ । ४८ ॥

संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डः स्यात् ॥ डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम् ॥ उरसो लोपश्च ॥ * ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ * ॥ सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः ॥ निरो देशे ॥ * ॥ निर्गो देशः । अपर आह । अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रामगः । गुरुतल्पगः ॥

आशिषि हनः । ३ । २ । ४९ ॥

शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । आशिषि किम् । शत्रुघातः ॥ दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वाघाटः ॥ चारौ वा ॥ * ॥ चारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् वक्तव्य अन्त्यस्य च टो वक्तव्य इत्यर्थः । चार्वाघाटः । चार्वाघातः ॥ कर्मणि समि च ॥*॥ कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्संहन्तीति वर्णसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः ॥

अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ॥

अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात् ॥ अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः । ३ । २ । ५१ ॥

कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् । ३ । २ । ५२ ॥

हन्तेष्टक् स्यात् लक्षणवति कर्तरि ॥ जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ॥

अमनुष्यकर्तृके च । ३ । २ । ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके धात्वर्थे वर्तमानाद्धन्तेः कर्मण्युपपदे टक् स्यात् ॥ जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति किम् । आखुघातः शूद्रः । अथ कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः शत्रुघ्नः कृतघ्न इत्यादि । मूलविभूजादित्वात्सिद्धम् । चौरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादण् ।

शक्तौ हस्तिकपाटयोः । ३ । २ । ५४ ॥

हन्तेष्टक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् ॥ मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चोरः । कवाटेति पाठान्तरम् ॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ॥

हन्तेष्टक् टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः शिल्पिनि कर्तरि ॥ शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः । राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥ राजानं हन्ति राजघः ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् । ३ । २ । ५६ ॥

एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन् स्यात् ॥ अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम् । च्व्यर्थेषु किं । आढ्यं कुर्वन्त्यनेन । अच्वौ किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । इह प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युडपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्वावित्युत्तरार्थमिति तदुक्तेः ॥

कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ । ३ । २ । ५७ ॥

आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः ॥ अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः ॥

स्पृशो ऽनुदके क्विन् । ३ । २ । ५८ ॥

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन्स्यात् ॥ कनावितौ । घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् । अनुदके किम् । उदकस्पर्शः ॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च । ३ । २ । ५९ ॥

एभ्यः क्विन् स्यात् ॥ अलाक्षणिककार्यमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । ऋतावुपपदे यजेः क्विन् । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । अस्मात् क्विन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः गः कः । धृष्णोतीति दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । सृजेः कर्मणि क्विन् । अमागमश्च निपात्यते । स्रक् । स्रग् । स्रजौ । स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । दिशेः कर्मणि क्विन्निपात्यते । दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । उत्पूर्वात्स्निह प्रीतावित्यस्मात्क्विन् । निपातनाद्गुलोपषत्वे । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः । जश्त्वचर्त्वे । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् । अनिदितामिति नलोपः । उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषये अन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते । अकृतव्यूहा इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे अदस् अञ्च इति स्थिते विष्वग्देवयोरित्यद्र्यादेशे यणि अदसोऽसेरिति मुत्वे च । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुईचः । अमुमुईचा । अमुमुयग्भ्यामित्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण् । अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते । अदमुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य स असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषये एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदद्र्यङ् । अदद्र्यञ्चौ । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः ।

शसादावचि । उद ईत् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि । समः समि: । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचः । समीचा । सहस्य सध्रिः । सध्र्यङ् । तिरसस्तिर्यलोपे । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि । पूजार्थत्वे तु नाञ्चेः पूजायामिति नलोपनिषेधादलुप्तनकारत्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । प्राङ्क्षु । प्राङ्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङादयः ।

गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।
असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥
स्वमसुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः ।
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥

तथाहि । गामञ्चतीति विग्रहे क्विन् गतौ नलोपः । अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ् । गवाक् । गवाग् । सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे । गोअक् । गोअग् । पूर्वरूपे । गोक् । गोग् । पूजायां संयोगान्तलोपे नस्य कुत्वेन ङः । गवाङ् । गोअङ् । गोङ् । अम्यप्येतान्येव नव । औङः शी । भत्वादच इत्यल्लोपः । गोची । पूजायां तु । गवाञ्ची । गोअञ्ची । गोञ्ची । जश्शसोः शिः । शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम् । गवाञ्चि । गोअञ्चि । गोञ्चि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा । गवाञ्चा । गोअञ्चा । गोञ्चा । गवाग्भ्याम् । गोअग्भ्याम् । गोग्भ्याम् । गवाङ्भ्याम् । गोअङ्भ्याम् । गोङ्भ्यामित्यादि । सुपि तु ङान्तानां पक्षे ङ्णोः कुगिति कुक् । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोङ्क्षु । गवाङ्षु । गोअङ्षु । गोङ्षु । गवाक्षु । गोअक्षु । गोक्षु । न चेह चयो द्वितीया इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु

तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभावे पक्षे द्वितीयादेशाच्चीणि रूपाणि वर्धन्त एव ॥

जह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।
रूपाण्यश्वादिभूतानि ४२७ भवन्तीति मनीषिभिः ॥

प्रकृतमनुसरामः। निरूपपदाद्युजेः क्विन् । युजेरसमासे इति नुम्। संयोगान्तस्य लोपः । नस्य क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वेनानुनासिको ङकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाच्चोःकुरिति कुत्वं न। युञ्जौ । युञ्जः । युजः । युजा। युग्भ्यामित्यादि । क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अस्मात्क्विन् । नलोपाभावो निपात्यते । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्यामित्यादि ॥

त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ् च । ३ । २ । ६० ॥

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद् दृशेर्धातोः कञ् स्याच्चात्क्विन् ॥ तादृक् । यादृक्। तादृशः । यादृशः । अनालोचने किम् । तं पश्यतीति तद्दर्शः । कर्मण्यण् ॥ समानान्ययोश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥ क्सोऽपि वाच्यः ॥ * ॥ तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गे ऽपि क्विप् । ३ । २ । ६१ ॥

एभ्यः क्विप् स्यात् उपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे ॥ द्युसत्। उपनिषत्। अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रध्रुक्। प्रध्रुक्। गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । सुयुक् । क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वम् । वेदवित् । निवित् । काष्ठभित् । प्रभित्। रज्जुच्छित्। प्रच्छित्। शत्रुजित्। प्रजित्। सेनानीः ।

प्रणीः । अग्रणीः । ग्रामणीः । कथमत्र णत्वम् । स एषां ग्रामणीरिति निर्देशज्ज्ञापकसिद्धादग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्य इति वचनात् । तच्च नीरूपप्रत्ययविषयम् । तेन कर्मण्यणि ग्रामनाय इत्यत्र न । विश्वाराट् । सम्राट् ॥

भजो ण्विः । ३ । २ । ६२ ॥

सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् ॥ अंशभाक् । प्रभाक् ।

छन्दसि सहः । ३ । २ । ६३ ॥

ण्विः स्यात् । पृतनाषाट् ॥

वहश्च । ३ । २ । ६४ ॥

प्राग्वत् ॥ दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् । ३ । २ । ६५ ॥

एषु वहेर्ञ्युट् स्याच्छन्दसि ॥ कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हव्ये ऽनन्तःपादम् । ३ । २ । ६६ ॥

अग्निर्नो हव्यवाहनः । अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु वहश्चेति ण्विरेव । हव्यवाडग्निरजरः पिता नः ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् । ३ । २ । ६७ ॥

विड्वनोरित्यात्वम् । अब्जाः । गोजाः । गोषा इन्द्रो नृषा असि । सनोतेरन इति षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत् । आदधि क्राः शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्रेगाः ॥

अदो ऽनन्ने । ३ । २ । ६८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । विट् स्यात् ॥ आममत्ति आमात् । सस्यात् । अनन्ने किम् । अन्नादः ॥

क्रव्ये च । ३ । २ । ६९ ॥

अदेर्विट् ॥ पूर्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम् । क्रव्यात् । आममांसभक्षकः । कथं तर्हि क्रव्यादोऽग्नय आशर इति । पक्कमांसे उपपदे ऽण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् ॥

दुहः कब् घश्च । ३ । २ । ७० ॥

कामदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् । ३ । २ । ७१ ॥

श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनो ऽपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । श्वेतवोभ्याम् । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । नलोपो निपात्यते । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥

अवे यजः । ३ । २ । ७२ ॥

अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ॥

विजुपे छन्दसि । ३ । २ । ७३ ॥

उपे उपपदे यजेर्विच् ॥ उपयट् । छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावताऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति यजेरपि विच् सिद्धः । एवं तर्हि नियमार्थमेतत् । उपयजश्छन्दस्येव न भाषाया-मिति वृत्तिः ॥

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । ३ । २ । ७४ ॥

सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युश्चाद्विच् ॥ सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा । विच् । कीलालपाः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥ शॄ । सुशर्मा । प्रातरित्वा । विजायत इति विजावा । ओणृ । अवावा । विच् । रोट् । रेट् । सुगण् ॥

क्विप् च । ३ । २ । ७६ ॥

अयमपि दृश्यते ॥ सत्सूद्विषेति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट् । अन्तरिति णत्वम् । हे प्राण् । शास इदितीत्वम् । मित्राणि शास्तीति मित्रशीः । आशासः क्वावितीत्वम् । आशीः । इत्वोत्वे । गीः । पूः । इस्मन्त्रन्क्विषु चेति ह्रस्वः । तनुच्छत् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । मोनोधातोरिति नत्वम् । प्रतान् । प्रशान् । च्छ्वोरित्यूठ् । अक्षद्यूः । ज्वरत्वरेत्यूठ् । जूः । जुरौ । जुरः । तूः । स्रूः । ऊठ् । वृद्धिः । जनानवतीति जनौः । जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्वौ । सुम्वः । राल्लोपः । मुर्छा । मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वी । धूः । गमः क्वावित्यनुनासिकलोपः । अङ्गगत् । गमादीनामित्युक्तेरिहापि । परीतत् । संयत् । सुनत् । ऊङ् च गमादीनामित्युक्तेरग्रेगूः । अग्रेभ्रूः ॥

स्थः क च । ३ । २ । ७७ ॥

चात्क्विप् । शंस्थः । शंस्थाः ॥ शमिधातोरित्यचं बाधितुं सूत्रम् ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ॥

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये ॥ उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारेण सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमुपसर्गभिन्ने एव सुपि णिनिर्यथा स्यादित्यर्थमिति व्याख्याय उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसंख्यानमिति पठित्वा उदासारिण्यः प्रत्यासारिण्य इत्युदाहृतम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् । एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । उक्तं हि भाष्ये सुपीत्यनुवर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थं अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् । इदं सुप्मात्रे यथा स्यात् । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्य इति । प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः । स बभूवोपजीविनाम् । अनुयायिवर्गः । पतत्यधो धाम विसारि । न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरित्यादौ ॥ साधुकारिण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मणि वदः ॥ * ॥ अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । करोतिरत्र सर्वधात्वर्थानुवादकः । साधुकारी । साधुदायी । ब्रह्मवादी ॥

कर्तर्युपमाने । ३ । २ । ७९ ॥

णिनिः स्यात् ॥ उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वांक्षरावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थञ्च सूत्रम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

व्रते । ३ । २ । ८० ॥

सुप्युपपदे व्रते गम्ये णिनिः स्यात् ॥ स्थण्डिलशायी ॥

बहुलमाभीक्ष्ण्ये । ३ । २ । ८१ ॥

पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः स्यात् ॥ क्षीरपायिण उशीनराः ॥

मनः । ३ । २ । ८२ ॥

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् ॥ दर्शनीयमानी । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मन्यतेर्ग्रहणं न मनुतेः । उत्तरसूत्रे हि खश्प्रत्यये विकरणकृतो विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च । ३ । २ । ८३ ॥

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् चाण्णिनिः ॥ यद्यपि वासरूपविधिना लभ्यत एव णिनिस्तथाप्यविच्छेदाय समुच्चीयते । तेन करणे यज इत्यादौ णिनिरेवानुवर्तते न तु खश् । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी । आत्ममाने किम् । दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्य ॥

भूते । ३ । २ । ८४ ॥

अधिकारोऽयम् । वर्तमाने लडिति यावत् ॥

करणे यजः । ३ । २ । ८५ ॥

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि ॥ सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी । भूते किम् । अग्निष्टोमेन यजति ॥

कर्मणि हनः । ३ । २ । ८६ ॥

पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्सहे चेति यावदधिक्रियते ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् । ३ । २ । ८७ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप् स्यात् ॥ ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । क्विप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्ना-

न्यस्मिन्नुपपदे पुरुषं हतवानिति धातुनियमः। ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात् ब्रह्माधीतवानित्युपपदनियमः। ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूत एव नान्यस्मिन्काले ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वेति प्रत्ययनियमः। ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेव नान्यः प्रत्यय इति कालनियमः। एवं चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका। विनिगमनाविरहादिति तदाशयः। तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति धातुनियमे भूते इत्याश्रयणात्कालान्तरे उपपदान्तरेऽपि भवत्येव। पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा। हरिहयोरिह योगविचक्षणः। ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदे नियमेऽपि भूते इत्याश्रयणात्कालान्तरे धात्वन्तरादपि भवत्येव। वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजित्। भूत एव क्विबिति प्रत्ययनियमेऽपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेः पुरुषहा। अरिहेति प्राग्वत्। भूते क्विबेवेति कालनियमेऽपि उपपदान्तरे भूते प्रत्ययान्तरं भवत्येव। पितृव्यघातीति। सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यवर्त्यते। निष्ठा तु भवत्येव। वृत्रं हतवानिति। ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम्। श्रुत्युपस्थितोपपदप्रत्यययोरुपरोधापेक्षया प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणोपस्थितधातुकालयोरेवोपरोधस्य न्याय्यत्वादिति तदाशयः॥

बहुलं छन्दसि। ३। २। ८८॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्विप् विधीयते। उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप्स्यात्। यो मातृहा पितृहा। न च भवति। अमित्रघातः॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः। ३। २। ८९॥

सुकर्मादिषु कृञः क्विप् स्यात्॥ त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका। धातुनियमस्त्विह नेष्यत इति तद्भावः। सुकृत्। कर्मकृत्।

पापकृत्। मन्त्रकृत्। पुण्यकृत्। क्विबेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राण् न। कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः। अत्र न क्विप्। भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न क्विप्। स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप्। शास्त्रकृत्। भाष्यकृत्॥

सोमे सुञः। ३। २। ९०॥

सोमसुत्॥ चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका। एवमुत्तरसूत्रेऽपि॥

अग्नौ चेः। ३। २। ९१॥

अग्निचित्॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम्। ३। २। ९२॥

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप् स्यादग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम्॥ श्येन इव चितः श्येनचित्॥

कर्मणीनि विक्रियः। ३। २। ९३॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात्॥ कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्॥ *॥ सोमविक्रयी। घृतविक्रयी। नेह। धान्यविक्रायः॥

दृशेः क्वनिप्। ३। २। ९४॥

कर्मणि भूत इत्येव॥ पारं दृष्टवान् पारदृश्वा। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम्॥

राजनि युधि कृञः। ३। २। ९५॥

क्वनिप् स्यात् ॥ युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥

सहे च । ३ । २ । ९६ ॥

कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनेर्डः । ३ । २ । ९७ ॥

सरसि जातं सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । ङ्याप्योरिति ह्रस्वः ॥

पञ्चम्यामजातौ । ३ । २ । ९८ ॥

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात् ॥ संस्कारजः । अदृष्टजः । अजातौ किम् । अश्वाज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३ । २ । ९९ ॥

प्रजा स्यात्सन्ततौ जने ॥

अनौ कर्मणि । ३ । २ । १०० ॥

अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् ॥ पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा ॥

अन्येष्वपि दृश्यते । ३ । २ । १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् ॥ न जातः अजः । द्विर्जातः द्विजः । ब्राह्मणजः । अनु जातः अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेऽपि क्वचित् । परितः खाता परिखा ॥

निष्ठा । ३ । २ । १०२ ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् ॥ तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उक्ताविती । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥ * ॥ प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति कर्तरि क्तः ॥

सुयजोर्ङ्वनिप् । ३ । २ । १०३ ॥

सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप् स्यात् ॥ सुत्वा सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ ।

जीर्यतेरतृन् । ३ । २ । १०४ ॥

भूते इत्येव ॥ जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठाऽपि । जीर्णः । जीर्णवान् ॥

छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ॥

भूतसामान्ये ॥ अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी आततान । ननु छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति सामान्येन लिट् विहित एव । धातुसम्बन्धे स विधिरयन्त्वविशेषेण ॥

लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥

क्वसुश्च । ३ । २ । १०७ ॥

छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा स्तः ॥ चक्राणा वृष्णिम् । यो नो अग्ने अररिवां अघायुः । रा दाने लिट् क्वसुः । वस्वेकाजाद्घसामित्यादन्तत्वादिट् । ततो नञ्समासः । इह भूतसामान्ये छन्दसि लिटो विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते । तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे, श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते, इत्यादि ॥

भाषायां सदवसश्रुवः । ३ । २ । १०८ ॥

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड् वा स्यात् तस्य नित्यं क्वसुः ॥ निषेदुषीमासनबन्धधीरः । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य । अनूषिवान् कौत्सः पाणिनिम् । उपशुश्रुवान् कौत्सः पाणिनिम् । व्याख्यानाद्वाग्रहणमेतद्विषयलिटैव सम्बध्यते । तेन पक्षे लुङादि । छन्दसीत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धे भाषाग्रहणं सर्वत्र प्रवृत्त्यर्थम् । तेनानद्यतने लङ् । परोक्षे लिडित्येतद्विषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । अस्य लिटो वैकल्पिकत्वात्पक्षे तयोः प्रवृत्तौ तिङां श्रवणमिति दिक् ॥ उपेयिवान् । उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम् । उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च । अनाश्वान् । धृतजयधृतेरनाशुष इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः ॥

लुङ् । ३ । २ । ११० ॥

भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात् ॥ अकार्षीत् । अहार्षीत् ॥ वसेर्लुङ् रात्रिशेषे जागरणसन्तताविति वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिशेषे प्रस्थितं पान्थं कश्चित्पृच्छति क्व भवानुषित इति । स आह । अमुत्रावात्समिति । अमुत्रावसमिति प्राप्नोति । जागरणसन्ततौ किम् । यो हि मुहूर्तमपि स्वपिति तत्रामुत्रावसमित्येव ॥

अनद्यतने लङ् । ३ । २ । १११ ॥

बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् । अविद्यमानाद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥ अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिनिर्देशः किम् । अद्य ह्योऽभुक्ष्महीति व्यामिश्रे माभूत् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु भूतसामान्ये स्यात् ।

नन्वेवमद्यतनेऽपि लङ् प्राप्नोति । न ह्यद्यतनेऽद्यतनो विद्यत इति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धेः ॥ परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः ॥ * ॥ अननुभूतत्वात्परोक्षोऽपि प्रत्यक्षयोग्यतामात्राश्रयेण दर्शनविषय इति विरोधाभावः । अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो माध्यमिकान् । तुल्यकालोऽत्र प्रयोक्ता । परोक्षे किम् । उदगादादित्यः । लोकविज्ञाते किम् । चकार कटं देवदत्तः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषये किम् । जघान कंसं किल वासुदेवः । न हीदानींतनप्रयोक्तुर्दर्शनयोग्योऽपि कंसवधः ॥

अभिज्ञावचने लृट् । ३ । २ । ११२ ॥

स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् ॥ लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषां प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् ॥

न यदि । ३ । २ । ११२ ॥

यद्योगे उक्तं न ॥ अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुंज्महि ॥

विभाषा साकाङ्क्षे । ३ । २ । ११३ ॥

उक्तविषये लृट् वा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः ॥ स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामः । तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि नयदीति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः ॥

परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११४ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् ॥ चकार । जहार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना परोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विललाप ।

बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् । अत्यन्तापह्नवे लिड् वक्तव्यः ॥ * ॥ अपरोक्षार्थमिदम् । कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम ॥

हशश्वतोर्लङ् च । ३ । २ । ११५ ॥

अनयोरुपपदयोर्लिड्विषये लङ् स्याच्चाल्लिट् ॥ इति हाकरोच्चकार वा ॥

प्रश्ने चासन्नकाले । ३ । २ । ११६ ॥

प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्तः ॥ अगच्छत् किम् । जघान किम् । अनासन्ने तु कंसं जघान किम् ॥

लट् स्मे । ३ । २ । ११७ ॥

लिटोऽपवादः ॥ यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

अपरोक्षे च । ३ । २ । ११८ ॥

भूतानद्यतने लट् स्यात्स्मयोगे ॥ एवं स्म पिता ब्रवीति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने । ३ । २ । ११९ ॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । पूर्वचापरोक्षग्रहणेन परोक्षाधिकारो निवर्त्यते । तेनैव चानद्यतनानुवृत्तिरपि ज्ञाप्यते । यस्मात् परोक्षानद्यतनयोः प्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेन क्रियमाणा द्वितीयस्यानुवृत्तिमनुमापयति । इह तु परोक्षग्रहणस्यापरोक्षग्रहणस्य च निवृत्त्या तत्सहचरितानद्यतनग्रहणस्यापि निवृत्तेरुचितत्वात् भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः । अयं च येननाप्राप्तिन्यायेन लुङो बाधकः । परत्वेन लङ्लिटोः ॥

नन्वोर्विभाषा । ३ । २ । १२० ॥

पक्षे यथाप्राप्तम् । अकार्षीः किम् । न करोमि नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ् चास्मे । ३ । २ । १२१ ॥

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते । लुङ्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । यदि हि भूतमात्रे विधिः स्यात्तदा नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्त्या विकल्पेन लटो विधानात्पक्षे लुङ् भविष्यतीति किं लुङ्ग्रहणेन । अनद्यतनग्रहणानुवृत्तौ तु लुङ्ग्रहणमन्तरेण पक्षे लुङ् न लभ्यते । लङा बाधितत्वात् । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् चाल्लट् न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः । अवसन् । ऊषुर्वा । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा ॥

वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२२ ॥

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् ॥ पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । ३ ।२।१२३॥

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य । पचमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन् ब्राह्मणः ॥ माङ्याक्रोशे इति वाच्यम् ॥ * ॥ मा जीवन् । माङि लुङिति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्याल्लट् ॥

सम्बोधने च । ३ । २ । १२४ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थ आरम्भः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२५ ॥

परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन् मुच्यते । हेतुः फलं कारणञ्च ॥

तौ सत् । ३ । २ । १२६ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ॥ सत्प्रदेशाः पूरणगुणसुहितार्थसदित्यादयः ॥

पूङ्यजोः शानन् । ३ । २ । १२७ ॥

वर्तमाने ॥ पवमानः । यजमानः ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३ । २ । १२८ ॥

एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् ॥ भोगं भुञ्जानः । वयोवचने । कवचं बिभ्राणः । शक्तौ । शत्रुं निघ्नानः ॥

इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि । ३ । २ । १२९ ॥

आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् । अकृच्छ्रिणि किम् । कृच्छ्रेणाधीते धारयति ॥

द्विषोऽमित्रे । ३ । २ । १३० ॥

द्विषन् शत्रुः । अमित्रे किम् । द्वेष्टि पतिं भार्या ॥

सुञो यज्ञसंयोगे । ३ । २ । १३१ ॥

सर्वे सुन्वन्तः ॥ सर्वे यजमानाः सत्रिण एवमुच्यन्ते । यज्ञसंयोगे किम् । सुनोति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् । ३ । २ । १३२ ॥

अर्हन्निह भवान् पूजाम् । प्रशंसायां किम् । अर्हति चोरो वधम् ॥

आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २ । १३३ ॥

भ्राजभासेति क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः ॥

तृन् । ३ । २ । १३४ ॥

कर्ता कटान् ॥ तद्धर्मणि । मुण्डयितारः श्राविष्ठायना भवन्ति वधूमूढाम् । तत्साधुकारिणि । कर्ता खेटम् । तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अताच्छील्यार्थमिदम् । होता । पोता । नेष्टा । जेष्ट, नेष्ट, एष्ट, प्रेष्ट, गतावित्यत्र पठितो नेषतिरयम् । अनुपसर्गस्य किम् । प्रतिहर्ता । प्रशास्ता । तृजेव भवति । तृंस्तृचौ शास्ति चदादिभ्यः संज्ञायां चानिटावित्युणादिपठितेन । स्वरे च विशेषः । तृनि तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरो भवति । तृचि कृत्स्वरः ॥ त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वञ्च ॥ * ॥ त्वष्टा । त्विषेः स्वत एवानिट्त्वादनिट्त्वञ्चेति उक्तस्य वक्ष्यमाणस्य च सर्वस्योपसंख्यानस्य शेषः ॥ चदेश्च नियुक्ते ॥ * ॥ चत्ता क्वचिदधिकृत उच्यते । चदिः सौत्रो धातुः शक्लीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । वृक्ये च चदानमिति मन्त्रात् । उक्षाणं वा वेहतं वा चदन्ते इति ब्राह्मणाच्च ॥ छन्दसि तृच्च ॥ * ॥ चातृन् । चत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यः । चत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यः । स्वरे विशेषः ॥

अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् । ३ । २ । १३५ ॥

अलङ्करिष्णुरित्यादि ॥

णेश्छन्दसि । ३ । २ । १३६ ॥

वीरुधः पारयिष्णवः ॥

भुवश्च । ३ । २ । १३७ ॥

छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ॥

ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः । ३ । २ । १३८ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् ॥ गिदयं न तु कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लास्नुः । गित्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । चाद्भुवः । श्र्युकः कितीत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः ॥ * ॥ दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दंक्ष्णवः पशवः ॥

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । ३ । २ । १३९ ॥

त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । ३ । २ । १४० ॥

उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् । ह्रस्वाभावे पुंवत्त्वं तु न । संज्ञापूरण्योश्चेति निषेधात् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी । प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेरलङ्कृञादिसूत्रेणेष्णुजुक्तः । वासरूपविधिना घिनुणपि । उन्मादी । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति तु प्रायिकम् ॥

संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च । ३ । २ । १४१ ॥

घिनुण् स्यात् ॥ संपर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥

वौ कषलसकत्थस्रम्भः । ३ । २ । १४२ ॥

विकाषी । विलासी । विकत्थी । विस्रम्भी ॥

अपे च लषः । ३ । २ । १४३ ॥

चाद्वौ ॥ अपलाषी । विलाषी ॥

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः । ३ । २ । १४४ ॥

प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् । ३ । ३ । १४५ ॥

पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ् स्यात् ॥ निन्दकः । हिंसकः । केचित्तु विनाशीति णयन्तमेव पठन्ति । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । परिवादिर्ण्यन्तः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः । असूयकः । असूयतिभिन्नेभ्यो एवुला सिद्धे

जयी । दरी । चयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिन्द्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । ३ । २ । १५७ ॥

आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः । श्रत्पूर्वो डुधाञ् । श्रद्धालुः ॥ शीङो वाच्यः ॥ * ॥ शयालुः ॥

दाधेट्सिशदसदो रुः । ३ । २ । १५८ ॥

दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥

सृघस्यदः क्मरच् । ३ । २ । १५९ ॥

सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । १६० ॥

भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः ॥

विदिभिदिछिदेः कुरच् । ३ । २ । १६१ ॥

विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥

इणनशजिसर्तिभ्यः क्वरप् । ३ । २ । १६२ ॥

इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ॥

गत्वरश्च । ३ । २ । १६३ ॥

गमेरनुनासिकलोपो निपात्यते । गत्वरी ॥

जागुरूकः । ३ । २ । १६४ ॥

जागर्तेरूकः स्यात् ॥ जागरूकः ॥

यजजपदशां यङः। ३। २। १६५॥

एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात्॥ दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः। यायजूकः। जञ्जपूकः। दन्दशूकः॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः। ३। २। १६६॥

नम्रः। कंप्रः। स्मेरः। जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्त्तते। अजस्रम्। सन्ततमित्यर्थः। कम्रः। हिंस्रः। दीप्रः॥

सनाशंसभिक्ष उः। ३। २। १६७॥

चिकीर्षुः। आशंसुः। भिक्षुः॥

विन्दुरिच्छुः। ३। २। १६८॥

वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वञ्च निपात्यते॥ वेत्ति तच्छीलो विन्दुः। इच्छति तच्छीलो इच्छुः॥

क्याच्छन्दसि। ३। २। १६९॥

देवान् जिगाति सुम्नयुः। छन्दसि किम्। पृचीयिता॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च। ३। २। १७०॥

आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत्। बभ्रिर्वज्रम्। पपिः सोमम्। ददिगर्गाः। जग्मिर्युवा। जघ्निर्वृत्रममित्रियम्। जज्ञिः। किकिनावुत्सर्गेश्छन्दसि वक्तव्यौ सदादिभ्यो दर्शनात्॥ * ॥ सेदिः। नेमिः। तरतेर्गिरतेश्च बहुलं छन्दसीत्युत्वे। मित्रावरुणौ ततुरिः। दूरे ह्यध्वा जगुरिः। एतदर्थमेव कित्करणं ऋच्छत्यृतामिति गुणनिषेधार्थम्। अन्यथा लिड्वद्भावेन सिद्धे किं तेन॥ भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः॥ * ॥ दधिः। चक्रिः। सस्रिः। जग्मिः। जज्ञिः। नेमिः। सासहिवावहिचाच-

लीपापतीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ यङन्तेभ्यः सहत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्णीगभावश्च निपात्यते ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् । ३ । २ । १७१ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । स्वप्नक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्णजः । धृषेश्चेति वाच्यमिति काशिका । धृष्णक् ॥

शॄवन्द्योरारुः । ३ । २ । १७२ ॥

शरारुः । वन्दारुः ॥

भियः क्रुक्लुकनौ । ३ । २ । १७३ ॥

भीरुः । भीलुकः ॥ क्रुकन्नपि वाच्यः ॥ * ॥ भीरुकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् । ३ । २ । १७४ ॥

स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥

यश्च यङः । ३ । २ । १७५ ॥

यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् ॥ अतो लोपः । तस्य यलोपं प्रति स्थानिवत्वनिषेधाल्लोपो व्योर्वलीति यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्वमाश्रित्याऽऽतोलोपे प्राप्ते वरे लुप्तं न स्थानिवत् ॥ यायावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् । ३ । २ । १७६ ॥

विभ्राट् ॥ भाः । भासौ । राल्लोपः । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ । जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । ग्रावस्तुत् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७७ ॥

क्विप्॥ छित् । भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्वचिद्दीर्घः । क्वचिदसम्प्रसारणम् । क्वचिद्द्वे । क्वचिद्ध्रस्वः । तथा च वार्तिकम्॥ क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणञ्च॥*॥ क्विब्वचीत्यादिना उणादिसूत्रेण केषाञ्चित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जूरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥*॥ दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् । जुहोतेर्दीर्घश्च ॥*॥ जुहूः । दॄ भये अस्य ह्रस्वश्च ॥*॥ दीर्यतीति ददृत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारणञ्च ॥*॥ धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः । ३ । २ । १७९ ॥

मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ॥

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् । ३ । २ । १८० ॥

एभ्यो भुवो डुः स्यात् न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । सम्भुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् । मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् ॥*॥ मितं द्रवतीति मितद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ॥

धः कर्मणि ष्ट्रन् । ३ । २ । १८० ॥

धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन्स्यात् ॥ धात्री जनन्यामलकीव सुमत्युपमातृषु ॥

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३ । २ । १८१ ॥

दाबादेः ष्ट्रन्स्यात् करणेऽर्थे ॥ दात्यनेन दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । नद्ध्री ॥

हलसूकरयोः पुवः । ३ । २ । १८२ ॥

पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन्स्यात् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः ॥ हलस्य सूकरस्य वा पोत्रं मुखमित्यर्थः ॥

अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः । ३ । २ । १८३ ॥

अरित्रम् । लवित्रम् । धू इति कुटादिरेव गृह्यते । निरनुबन्धकत्वात् । अत एव गाङ्कुटेति ङित्वाद् गुणनिषेधे उवङ् । धुवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ।

पुवः संज्ञायाम् । ३ । २ । १८४ ॥

पवित्रम् । येनाज्येन उत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम् ।

कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८५ ॥

पुव इत्रः स्यात् ॥ ऋषिदेवतयोर्यथासंख्यं सम्बन्धः । ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । पावमान्यादि सूक्तम् । देवतायाम् । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु । वर्तमाने लडित्यतो वर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥

ञीतः क्तः । ३ । २ । १८६ ॥

ञिक्ष्विदा । क्ष्विण्णः । ञिइन्धी । इद्धः ॥

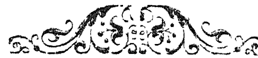
मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १८७ ॥

मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मत इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ॥

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।
रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥
हृष्टतुष्टौ तथा क्रान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।
कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत् स्मृतः ॥

कष्टशब्दो भविष्यति काले । अमृतशब्दः पूर्ववद्वर्तमाने इत्यर्थः । तथा सुप्तः शयितः प्रासितः लिप्तः तृप्तः इत्यादि वर्तमाने द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥



अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

उणादयो बहुलम् । ३ । ३ । १ ॥

संज्ञायामित्यनुवर्त्तते । एते वर्तमाने संज्ञायां बहुलं स्युः ॥

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ॥

करोतीति कारुः शिल्पी कारकश्च । आतो युक् । वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगानिति जायुरौषधम् । मिनोति प्रक्षिपति ऊष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति परकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात् । बहुलग्रहणात्केचिदविहिता अप्यूह्याः । तद्यथा कृषेरुलजुक्तः शङ्केर-प्यूह्यते । शंकुलेति दर्शनात् । किञ्च फिडफिड्डौ कुत्रापि न विहितौ । अतेरूह्येते । ऋफिडः ऋफिड्ड इति ।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

अनादिप्रयुक्तास्वेव न तु सर्वत्रेत्याहुः । धातुरूपाणि प्रसि-द्धान्यत्यादीनि प्रत्ययाः फिडादयः । कार्यात् गुणप्रतिषेधादिकात् अनुबन्धं ककारादिकं विद्यात् । तेन फिडफिड्डौ कितावूह्याविति भावः । अनूबन्धमित्यत्र उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । एतदुणादिषु शास्त्रे शासितव्यमित्यर्थः ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते । ३ । ३ । २ ॥

वृत्तं तदिति वर्त्म । भक्षितं भस्म । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ॥

गमी ग्रामम् । आगामी । प्रस्थायी । प्रतियोधी । प्रतिबोधी । प्रतियायी । प्रतियोगी । भावी । अनद्यतने उपसंख्यानम् ॥ * ॥ श्वो गमी ग्रामम् । भविष्यतीत्यनुवर्त्तमाने ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ॥

यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति । ननूदाहृते ऽस्यावकाशः । लुटस्तु श्वःकर्त्तेत्यादौ । यावत् श्वो भुङ्क्ते पुरा श्वो भुङ्क्ते इत्यादावुभयोः प्राप्तौ परत्वाल्लुट् स्यादिष्यते तु लट् स कथमिति चेदुच्यते । अनद्यतने लुडित्यत्र यावत्पुरेत्यादीनि लिङ्चोर्ध्वमौहूर्त्तिक इत्यन्तानि सूत्राण्यनुवर्तन्ते तेन लुड्विषयेऽपि अस्य नित्यमितरेषान्तु पक्षे प्रवृत्तिर्भवति ॥

विभाषा कदाकर्ह्योः । ३ । ३ । ५ ॥

भविष्यति लट् स्यात् ॥ कदा कर्हि वा भुङ्क्ते । भोक्ष्यते । भोक्ता वा । ननु कर्हिशब्दोऽयमनद्यतनविषयः । अनद्यतने र्हिलन्यतरस्यामिति किमोर्हिलिति व्युत्पादनात् । ततश्च तद्योगे लुटैव भाव्यं । न तु ल्टा । तत्कथमुदाहृयते कर्हि भोक्ष्यत इति । अत्राहुः । भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यत इति व्युत्पाद्य कर्हिशब्देन सम्बन्ध्यत इति ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६ ॥

भविष्यति वा लट् स्यात् ॥ कं कतरं कतमं वा भोजयसि

भोजयिष्यसि भोजयितासि वा ॥ लिप्सायां किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ॥

लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लट् स्यात् ॥ अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ॥

लोडर्थलक्षणे च । ३ । ३ । ८ ॥

लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लट् वा स्यात् ॥ कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुड्लृटौ ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । ९ ॥

ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भव ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः । उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः ॥ मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३ । ३ । १० ॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे धातोरेतौ स्तः ॥ मान्तत्वादव्ययत्वम् । अव्ययकृतो भावे इति वचनाद्भावे तुमुन् । ण्वुल् तु कर्तरि । प्रकृत्यर्थस्य उद्देश्यत्वन्तु प्रत्ययद्योत्यम् । तच्च संसर्गः प्रकारो वा मतभेदेन । लिङ्विधौ भाष्ये विध्यादीनां वाच्यत्वमिति पक्षस्याप्युक्ततया तद्रीत्या इहोद्देश्यत्वं प्रत्ययार्थः । प्रकृत्युपपदार्थयोः समानकर्तृकत्वमपीहाभिधानबललभ्यः प्रयोगोपाधिः । तुमुन्प्रकृत्यर्थस्तु उपपदार्थं प्रति विशेषणम् । ण्वुलि तु प्रकृत्यर्थो ण्वुलर्थ ण्वुलर्थस्तु कारकद्वारा उपपदार्थे विशेषणम् । कृष्णं द्रष्टुं याति ।

कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनार्थमित्यर्थः । कृष्णं दर्शको याति । कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनकर्तृकर्तृकं दर्शनोद्देश्यकञ्च यानमित्यर्थः । अत्र वासरूपेण तृजादयो न । पुनर्ण्वुलुक्तेः । तेन कर्ता व्रजति विक्षिपो व्रजतीत्यादि न प्रयुज्यते । क्रियार्थक्रियोपपदको लृट् तु विधानसामर्थ्याद्भवतीति करिष्यामीति व्रजतीत्यादि निर्बाधम् । क्रियायां किम् । भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । इह भिक्षार्थाजटास्ताश्च द्रव्यं न तु क्रिया । भिक्षितुं जटा इति प्रयोगस्तु धारयत्यध्याहारेण योज्यः । क्रियार्थायां किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अस्त्यत्र धावनक्रिया न त्वसौ दण्डपातनार्था । धावनं हि दण्डपतने हेतुर्न तूद्देश्यमुद्देशेन तादर्थ्यं विवक्ष्यते न हेतुत्वमात्रेण ॥

भाववचनाश्च । ३ । ३ । ११ ॥

भावे इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः ॥ क्रियार्थोपपदे विशेषविहितेन तुमुना स्वविषये घञादीनां बाधे प्राप्ते वचनम् । यागाय याति । अथ भावे इत्येतावतैव भावे ये विहितास्ते ततोऽन्यत्रापीत्यर्थेन सिद्धे वचनग्रहणं किमर्थम् । वाचका यथा स्युः । कथञ्च ते वाचका भवन्ति । याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण ये प्रत्यया विहितास्ते यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासामञ्जस्येनेति ॥

अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ॥

कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चोपपदे भविष्यत्यण् स्यात् ॥ कर्मण्यणिति सामान्यविहितोऽप्यण् वासरूपविधेरभावात् ण्वुला बाधितो ऽतः पुनर्विधीयमानो ण्वुलो ऽपवादः । काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन्बाधते । तेनापवादविषयेऽपि भवत्येव । कम्बलदायो व्रजति ॥

लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात् क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्याञ्च ॥ करिष्यति । हरिष्यति । सत्यां खल्वपि । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति ॥

लृटः सद्वा । ३ । ३ । १४ ॥

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन अप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्यद्भक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन् वसति । प्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचित् । करिष्यति । करिष्यन् ॥

अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । अनद्यतने लृटः सत्संज्ञौ भवतः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । एतदेव ज्ञापयति भवत्यनद्यतने लृडिति यदयमनद्यतने लृटः सत्संज्ञौ शास्ति । ततो लुट् ॥ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥ लृटोऽपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः । तेन व्यामिश्रे न भवति । अद्य श्वो वा गमिष्यतीति ॥ परिदेवने श्वस्तनी भविष्यन्त्या अर्थे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्वस्तनी लुटः संज्ञा । भविष्यतीति लृटः । इयं नु कदा गता या एवं पादौ निदधाति । अयं नु कदाऽध्येता य एवमनभियुक्तः । अद्यतनविषयमेतत्प्रयोगद्वयम् ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् । ३ । ३ । १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । करणस्याच कर्तृ-

त्वविवक्षा बोध्या । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः ॥ स्पृश उपतापे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपतापो रोगः । स्पृशतीति स्पर्शो व्याधिविशेषः । अन्यत्र पचाद्यच् । स्पर्शो देवदत्तः । स्वरे विशेषः ।

सृ स्थिरे । ३ । ३ । १७ ॥

सृ इति लुप्तविभक्तिकम् । सर्तेः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् ॥ स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ उच्यते । स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्ता युज्यते । सरति कालान्तरमिति सारः । चन्दनसारः । खदिरसारः । स्थिरे किम् । सर्ता । सरकः ॥ व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्थिरार्थं वचनम् । अतीसारो व्याधिः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विविधं सरतीति विसारो मत्स्यः । एकदेशस्थत्वाभावादस्थिरत्वम् । सारयति चेष्टयतीति सारो बलम् । बलवान्हि चेष्टते । अथ कथं सारं सारङ्गलोचनेति । न्याय्यत्वेन बलत्वोपचारात् । अर्द्धर्चादित्वात् क्लीबत्वम् ।

भावे । ३ । ३ । १८ ॥

सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् ॥ पाकः । पाकौ । पाकाः ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १९ ॥

कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥ रज्यतेऽनेनेति रागः । रज्जन्त्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यत इति प्रासः । अकर्तरि किम् । मिषत्यसौ मेषः । अच् । संज्ञायां किम् । कृतः कटः । संज्ञायामिति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । को भवता दायो दत्तः । इत उत्तरं भावे अकर्तरि कारके इति कृत्यल्युटो बहुलमिति यावद्द्वयमप्यनुवर्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ॥

परिमाणं परिच्छित्तिः । तस्या आख्या उक्तिस्तत्रेत्यर्थः । परिच्छित्तिश्च प्रत्ययार्थस्य । सा चैकादिशब्दैरुदाहरणेषु द्रष्टव्या । घञ् स्यात् ॥ अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । निचीयते राशीक्रियत इति निचायः । एरच् प्राप्तः । एकस्तण्डुलनिश्चायः । ग्रहवृदृइत्यप् प्राप्तः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । निष्पूयते शोध्यते तुषाद्यपनयनेन यस्तण्डुलादिः स निष्पावः । शूर्पेणेति करणतृतीयान्तस्य कर्तृकरणे कृतेति समासः । यद्यप्यत्र निरभ्योः पूल्वोरिति सिध्यति तथाप्ययं सर्वापवादत्वान्न्याय्यः । एकः कारः । द्वौ कारौ । त्रयः काराः । कॄ विक्षेपे । कर्मणि घञ् । विक्षिप्तो धान्यादिराशिः कारः । ॠदोरप् प्राप्तः । इह प्रकृत्याश्रय एवापवादो बाध्यते न त्वर्थाश्रयः । सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशात् । तेनेह न । एका तिलोच्छ्रितिः । कर्मणि भावे वा क्तिन् । ऊर्ध्वीकृतो राशीकृत इत्यर्थः । सर्वेभ्य इत्यनुक्तौ तु स्त्रियां क्तिनपि बाध्येत । दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ॥ * ॥ दारयन्ति दाराः । जरयन्ति जाराः ॥

इङश्च । ३ । ३ । २१ ॥

घञ् स्यात् ॥ अचोऽपवादः । उपेत्यस्मादधीयते उपाध्यायः ॥ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् ॥ * ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी । घञनुक्रमणमजपोर्विषये अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमितिवचनात् । पूर्वसूत्रे सर्वेभ्य इत्यनेन तत्प्रत्याख्याने तु सजातीयत्वात्प्रकृत्याश्रयस्यैवाचो घञा बाधकेन भाव्यं न त्वर्थाश्रयस्यापि क्तिन इति वचनमिदम् ॥ शॄ वायुवर्णनिवृतेषु ॥ * ॥ शॄ इत्यविभक्तिको निर्देशः । ॠदोरबिति प्राप्ते वचनम् । शारो वायुः ।

करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणामित्यत्र त्वत्र एव वार्तिकप्रयोगाद्वक्ष्वपि घञित्याहुः ॥

उपसर्गे रुवः । ३ । ३ । २२ ॥

घञ् ॥ संरावः । उपसर्गे किम् । रवः ॥

समि युद्रुदुवः । ३ । ३ । २३ ॥

सम्पूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संपावः । पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । सन्द्रावः । सन्दावः । समि किम् । यवः । द्रवः ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । २४ ॥

श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञ इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथं राज्ञो नय इति । बाहुलकात् ॥

वौ क्षुश्रुवः । ३ । ३ । २५ ॥

विक्षावः । विश्रावः । वौ किम् । क्षवः । श्रवः ॥

अवोदोर्नियः । ३ । ३ । २६ ॥

अवनायः । अधोनयनम् । उन्नायः । ऊर्ध्वनयनम् । कथमुन्नय उत्प्रेक्षेति । बाहुलकात् ॥

प्रे द्रुस्तुस्रुवः । ३ । ३ । २७ ॥

प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः । प्रे किम् । द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥

निरभ्योः पूल्वोः । ३ । ३ । २८ ॥

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः ॥ अभिलावः । निरभ्योः किम् । यवः । लवः ॥

उन्न्योर्ग्रः । ३ । ३ । २९ ॥

उद्गारः । निगारः । उन्न्योः किम् । गरः ॥

कॄ धान्ये । ३ । ३ । ३० ॥

कॄइत्यस्माद्धान्यविषयकविक्षेपार्थप्रतिपादकादुन्न्योर्घञ् स्यात् ॥ उत्कारो निकारो धान्यस्य । विक्षेप इत्यर्थः । धान्ये किम् । भिक्षोत्करः ॥

यज्ञे समि स्तुवः । ३ । ३ । ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्स्तौतेर्घञ् अधिकरणे ॥ ल्युट् प्राप्तः । समेत्य स्तुवंति यस्मिन्देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । यज्ञे किम् । संस्तवः परिचयः ।

प्रे स्त्रोऽयज्ञे । ३ । ३ । ३२ ॥

अयज्ञे इति च्छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अयज्ञे किम् । बर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः ॥

प्रथने वावशब्दे । ३ । ३ । ३३ ॥

विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ् अशब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः । तिर्यगायतिरित्यर्थः । प्रथने किम् । तृणविस्तरः । अशब्दे किम् । ग्रन्थविस्तरः ॥

छन्दोनाम्नि च । ३ । ३ । ३४ ॥

घञ् स्यात् ॥ स्त्र इत्यनुवर्तते । शब्दविषयत्वान्पूर्वेणाप्राप्ते वचनम् । विष्टारपंक्तिश्छन्दः । विष्टारबृहतीछन्दः । प्रस्तारपंक्ति-

श्छन्दः। विस्तीर्यन्ते ऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ्। ततः कर्मधारयः। विष्टारपंक्तिशब्दश्छन्दसो नाम। न तु घञन्तमेव। तत्तु अवयवत्वेन वर्तते। छन्दोनाम्नीत्यधिकरणे सप्तम्येषा। छन्दश्चेह वृत्तम्। यस्य गायत्र्यादयो विशेषा न तु वेदः। नामग्रहणात्॥

उदि ग्रहः। ३। ३। ३५॥

घञ् स्यात्॥ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति प्राप्तस्यापोऽपवादः। उद्ग्राहः॥

समि मुष्टौ। ३। ३। ३६॥

मुष्टिविषयकार्थवृत्तेर्ग्रह इत्यर्थः। मुष्टिरङ्गुलिसन्निवेशविशेषः। अहो मल्लस्य सङ्ग्राहः। दृढमुष्टिताख्यायते। मुष्टौ किम्। द्रव्यस्य सङ्ग्रहः॥ उद्ग्राभनिग्राभौ च छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोः॥ * ॥ उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन्॥

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः। ३। ३। ३७॥

परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूते ऽभ्रेषे च विषये॥ पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तस्य च करणमभ्रेषः। परिणायेन शारान् हन्ति। समन्तान्नयनेनेत्यर्थः। एषोऽत्र न्यायः। उचितमित्यर्थः। द्यूताभ्रेषयोः किम्। परिणयो विवाहः। न्ययो नाशः॥

परावनुपात्यय इणः। ३। ३। ३८॥

क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः। तव पर्यायः। अनुपात्यये किम्। कालस्य विपर्ययः। अतिपात इत्यर्थः॥

व्युपयोः शेतेः पर्याये। ३। ३। ३९॥

तव विशायः । तव राजोपशायः । तव राजसमीपशयनस्य पर्याय इत्यर्थः । पर्याये किम् । विशयः । संशयः । उपशयः । समीपशयनम् ॥

हस्तादाने चेरस्तेये । ३ । ३ । ४० ॥

हस्तादाने इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । हस्तादाने किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः । ३ । ३ । ४१ ॥

निवसत्यस्मिन्निति निवासः । एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । निवासदेश इत्यर्थः । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । आचीयतेऽस्मिन्नग्न्यादि । अधिकरणे घञ् । अग्निं स्थलविशेषं चिन्वीत चयनेन निष्पादयेदिति इत्यर्थः । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः । समूहे । गोमयनिकायः । भावे घञ् ॥ एषु किम् । चयः । कथं महान् काष्ठनिचयः । बहुत्वमत्र विवक्षितं नोपसमाधानम् । चः क इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ्लुक्यादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनःपुना राशीकरणमित्यर्थः ॥

सङ्घे चानौत्तराधर्ये । ३ । ३ । ४२ ॥

चेर्घञ् आदेश्च कः ॥ भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः सङ्घः । अनौत्तराधर्ये किम् । सूकरनिचयः । स्तनपानाय यदोत्तराधरभावेन सूकराः शेरते तदेदं प्रत्युदाहरणम् । यदा तु भिक्षुव-

त्पृथगेवावतिष्ठन्ते तदेहापि भवत्येव घञ् । सङ्गे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ॥

अत्र वर्तमानाद्धातोः स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ॥ कर्तृवर्जिते कारके तु न भवत्यनभिधानादित्याहुः । चकारो विशेषणार्थो णचः स्त्रियामञिति । न कर्मव्यतिहारे इति निषेधादैच् न । व्यावक्रोशी । व्यावहासी । स्त्रियां किम् । व्यतिपाकः । स्त्र्यधिकारत्वाभावाद्वासरूपेण व्यावकृष्टिरपि । येननाप्राप्तिन्यायेनास्य क्तिन्मात्रबाधकत्वेऽपि क्तिनो बाधकविषयेऽपि क्वचिदिष्यते । व्यावचोरी । व्यावचर्ची । णयासश्रन्थो युच् प्राप्तः । व्यात्युक्षी । गुरोश्च हल इत्यः प्राप्तः । इह तु न भवति किन्त्वकार एव । व्यतीक्षा । व्यतीहा । तदेतद्वैचित्र्यं न्यायतो दुर्लभमपि कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकेन समर्थनीयम् ॥

अभिविधौ भाव इनुण् । ३ । ३ । ४४ ॥

अणिनुणः । आदिवृद्धिः । इनण्यनपत्ये । सारविणं वर्तते । समन्ताच्छब्द इत्यर्थः । स्वभावतश्चेदमणिनुणन्तं नपुंसकम् । अभिविधौ किम् । संरावः । भावे इत्यनुवर्तमाने शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भावे एव इनुण्लाभात्कारके तदप्रवृत्तौ च पुनर्भावग्रहणं मध्येऽपवादन्यायेनास्य घञ्मात्रबाधकत्वे प्राप्तेऽपि बाध्यसामान्यचिन्तयोभयोरपि बाधे सिद्धे वासरूपेण पक्षप्राप्तयोरपि तयोर्बाधनार्थम् । ल्युटा तु समावेश इष्यते । बाहुलकात् । संरवणम् ॥

आक्रोशे ऽवन्योर्ग्रहः । ३ । ३ । ४५ ॥

अव नि एतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे ॥ अवग्राहस्ते भूयात् ।

अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम् । अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् । ३ । ३ । ४६ ॥

पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः । लिप्सायां किम् । प्रग्रहो देवदत्तस्य । प्रकृष्टोऽभिनिवेश इत्यर्थः ॥

परौ यज्ञे । ३ । ३ । ४७ ॥

यज्ञविषयं चेत्प्रत्ययान्तस्याभिधेयमित्यर्थः । उत्तरः परिग्राहः । स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् । यज्ञे किम् । परिग्रहो देवदत्तस्य ॥

नौ वृ धान्ये । ३ । ३ । ४८ ॥

वृ इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवाराः । धान्ये किम् । निवरा कन्या । क्तिन्विषयेऽपि ग्रहवृदृ इत्यादिना बाहुलकात्कर्मण्यप् । प्रवरा सेतिवत् ॥

उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः । ३ । ३ । ४९ ॥

उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रया इति । बाहुलकात् ॥

विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः । ३ । ३ । ५० ॥

आरावः । आरवः । आप्लावः । आप्लवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३ । ३ । ५१ ॥

विभाषेति वर्तते । अवग्राहाः । अवग्रहाः । वर्षप्रतिबन्धे किम् । अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् । ३ । ३ । ५२ ॥

प्रे ग्रहेर्घञ् वा वणिजां सम्बन्धी चेत्प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण ॥

रश्मौ च । ३ । ३ । ५३ ॥

प्रग्राहः । रथादिषु युक्तानामश्वादीनां संयमनार्था रज्जुः ॥

वृणोतेराच्छादने । ३ । ३ । ५४ ॥

विभाषा प्रे इत्येव । प्रवारः । प्रवरः । आच्छादने किम् प्रवरो गौः ॥

परौ भुवोऽवज्ञाने । ३ । ३ । ५५ ॥

विभाषेत्येव । परिभावः । परिभवः । अवज्ञाने किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ॥

एरच् । ३ । ३ । ५६ ॥

घञोऽपवादः । चकारस्याण्यजित्यत्र विशेषणार्थः । चयः । जयः । भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥ परत्वाद्धि क्तल्युटौ प्राप्तौ । तथा च पूर्वविप्रतिषेधोऽयं फलितः । एवञ्च वासरूपन्यायो नास्त्यनपवादत्वात् । भयम् । वर्षम् । वृषभो वर्षणादिति भाष्यकारप्रयोगाद्वृषेर्बाहुलकात् ल्युडपीति कैयटादयः । कल्प्यादिभ्यो नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कल्पः । अर्थः । मन्त्रः । ण्यन्तेभ्योऽचि प्रतिषिद्धे घञ् । एरजण्यन्तानामिति तु वचनमनार्षमिति कैयटः । जवसवौ छन्दसि वाच्यौ ॥ * ॥ ऊर्वारस्तु मे जवः । देवस्य सवितुः सवे । अपि प्राप्ते अनुवचनम् । स्वरे विशेषः ॥

ऋदोरप् । ३ । ३ । ५७ ॥

घञोऽपवादः । करः । गरः । यवः । स्तवः । लवः । पवः । दकारो मुखसुखार्थः ॥

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च । ३ । ३ । ५८ ॥

अप् स्यात् ॥ घञचोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेदं मध्योदात्तम् । थाथादिस्वरस्तु नात्र । अचैव सिद्धे ऽब्विधानसामर्थ्यात् । अस्तेये चास्मादपोऽनिष्टत्वेन हस्तादाने चेरिति घञ्बाधनार्थं न तत् । गमः । वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ घञ् प्राप्तः । वशनं वशः । रणन्ति शब्दायन्तेऽस्मिन् रणः संग्रामः । घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् ॥ * ॥ भावः कर्तृवर्जितञ्च कारकं घञर्थः । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्धान्यानि प्रस्थः । प्रस्नान्त्यस्मिन्प्रस्नः । प्रपिबन्त्यस्यां प्रपा । विघ्नन्त्यस्मिन्विघ्नः । आविध्यन्त्यनेनाविधम् । आयुध्यन्तेऽनेनायुधम् ॥

उपसर्गेऽदः । ३ । ३ । ५९ ॥

अप् स्यात् ॥ प्रघसः । व्यद्यते इति विघसः । वैश्वदेवावशिष्टमन्नम् । उपसर्गे किम् । घासः । शष्पं बालतृणं घास इत्यमरः ॥

नौ ण च । ३ । ३ । ६० ॥

नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप् च ॥ न्यादः । निघसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे । ३ । ३ । ६१ ॥

अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आव्याधः । उपजापो मन्त्रभेदः ॥

स्वनहसोर्वा । ३ । ३ । ६२ ॥

अप् पक्षे घञ् ॥ स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्गे इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः समुपनिविषु च । ३ । ३ । ६३ ॥

एष्वनुपसर्गे च यमेरप् वा । संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । यमः । यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः । ३ । ३ । ६४ ॥

अप् वा स्यात् ॥ निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

क्वणो वीणायाञ्च । ३ । ३ । ६५ ॥

नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरप् वा स्यात् ॥ वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम् । निक्वणः । निक्वाणः । क्वणः । क्वाणः । वीणायां तु प्रक्वणः । प्रक्वाणः ॥

नित्यं पणः परिमाणे । ३ । ३ । ६६॥

अप् स्यात् ॥ मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थम् मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः ॥

मदोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । ६७ ॥

धनमदः । उपसर्गे तु उन्मादः ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे । ३ । ३ । ६८ ॥

हर्षे किम् । प्रमादः । सम्मादः ॥

समुदोरजः पशुषु । ३ । ३ । ६९ ॥

सम्पूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे । तस्मात्पशुविषयकादप् स्यात् । अघञपोरित्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां सङ्घः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । पशुषु किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः । ३ । ३ । ७० ॥

अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते । तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते ॥ अक्षस्य ग्लहः । व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन् । अक्षेषु किम् । पादस्य ग्रहः ॥

प्रजने सर्तेः । ३ । ३ । ७१ ॥

प्रजनः प्रथमगर्भग्रहणमिति वृत्तिः । प्रथमं द्वितीयादिकं । वेत्यत्र नाग्रह इत्येके । गवामुपसरः । कथमवसरः प्रसर इति । अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः ॥

ह्वः सम्प्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु । ३ । ३ । ७२ ॥

निहवः । अभिहवः । उपहवः । एषु किम् । प्रह्वायः ॥

आङि युद्धे । ३ । ३ । ७३ ॥

आह्वयन्ते ऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् । आह्वायः ॥

निपानमाहावः । ३ । ३ । ७४ ॥

आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमप् वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः । आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥

भावे ऽनुपसर्गस्य । ३ । ३ । ७५ ॥

अनुपसर्गस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमप् च स्याद्भावे ॥ हवः । भावग्रहणमकर्तरि च कारके इत्यस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च वधः । ३ । ३ । ७६ ॥

अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप् स्याद्वधादेशश्च ॥ स चान्तोदात्तो निपात्यते । तेनोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । वधेन दस्युम् । चाद् घञ् । घातः ॥

मूर्तौ घनः । ३ । ३ । ७७ ॥

मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप् स्याद् घनश्चादेशः ॥ अभ्रघनः । कथं सैन्धवघनमानयेति । धर्मशब्देन धर्मो लक्ष्यते ॥

अन्तर्घनो देशे । ३ । ३ । ७८ ॥

वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घण इति पाठान्तरम् ।

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । ३ । ३ । ७९ ॥

द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्चेत्याहुः । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यत इति प्रघणः । कर्मण्यप् पक्षे वृद्धिः । अमरस्तु प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके इत्याह ॥

उद्घनोऽत्याधानम् । ३ । ३ । ८० ॥

अत्याधानमुपरिस्थापनम् । यस्मिन्काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः । अधिकरणेऽप् ॥

अपघनोऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ ॥

अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किन्तु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ॥

करणेऽयोविद्रुषु । ३ । ३ । ८२ ॥

एषु हन्तेः करणेऽप् स्याद् घनादेशश्च ॥ अयो हन्यते

ऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इत्येके । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य । द्रुर्वृक्षः ॥

स्तम्बे क च । ३ । ३ । ८३ ॥

स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च । अप्पक्षे घनादेशश्च । स्तंबघ्नः । स्तम्बघनः । करणे इत्येव । स्तंबघातः ॥

परौ घः । ३ । ३ । ८४ ॥

परौ हन्तेरप् स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः ॥ परिहन्यते ऽनेनेति परिघः । पलिघः ॥

उपघ्न आश्रये । ३ । ३ । ८५ ॥

उपपूर्वाद्धन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च ॥ आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यत इति पर्वतोपघ्नः ॥

सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः । ३ । ३ । ८६ ॥

संहननं सङ्घः ॥ भावेऽप् । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत इत्युद्घः । कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने ॥

निघो निमितम् । ३ । ३ । ८७ ॥

समन्तान्मितं निमितम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघा वृक्षाः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ।

ड्वितः क्त्रिः । ३ । ३ । ८८ ॥

अयं भावे एव स्वभावात् । क्त्रेर्मप्नित्यमित्येकयोगत्वे नित्यग्रहणान्निर्वृत्ते इत्यधिकारान्निर्वृत्तार्थस्य विवक्षायां वाक्यवारणेऽपि तदविवक्षायामपि वाक्यवारणार्थकनित्यमितियोगविभागसामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव क्त्रिर्मब्विषयः । अत एव क्त्र्यन्तेन न विग्रहः ।

डुपचष् पाके । पाकेन निर्वृत्तम्पक्त्रिमम् । डुवप् । उप्त्रिमम् । डुकृञ् । कृत्रिमम् ॥

ट्वितो ऽथुच् । ३ । ३ । ८९ ॥

अयमपि स्वभावाद्भावे एव ॥ टुवेपृ । वेपथुः । श्वयथुः ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ९० ॥

भावे ऽकर्तरि च कारके इति वर्तते । यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नेति ज्ञापकान्न सम्प्रसारणम् । ङित्वन्तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधार्थम् । रक्ष्णः ॥

स्वपो नन् । ३ । ३ । ९१ ॥

स्वप्नः ॥

उपसर्गे घोः किः । ३ । ३ । ९२ ॥

प्रधिः । अन्तर्द्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ॥

कर्मण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ९३ ॥

कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे ॥ अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुकर्षणार्थः । जलानि धीयन्तेऽस्मिन् जलधिः ॥

स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ९४ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यात् ॥ घञोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्बाधते । कृतिः । भक्तिः । चूर्तिः । प्रफुल्तिः । तितुत्रेति नेट् । ति चेत्युत्वम् । चितिः । स्तुतिः । ऋल्वादिभ्यः क्तिनो निष्ठावद्भावान्नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूनिः । स्त्रियामित्यधिकारः कृत्यल्युट इति यावत् ॥ श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे ॥ * ॥ श्रूयते ऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश्च इष्टिः । स्तुतिः ।

परत्वात् ल्युट् प्राप्तः । ग्लाज्याहाभ्यो निः ॥ * ॥ ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः ॥ सम्पदादिभ्यः क्विप् ॥ * ॥ सम्पत् । विपत् । प्रतिपत् । आपत् । परिषत् । क्तिन्नपीष्यते बाहुलकात् । सम्पत्तिर्विपत्तिरित्यादि ॥

स्थागापापचो भावे । ३ । ३ । ९५ ॥

क्तिन् स्यात् ॥ स्थादिभ्य आतश्चोपसर्गेइति पचेस्तु षित्वात्प्राप्तस्याङो ऽपवादः । पुरस्तादपवादन्यायात् । न तु विभाषाख्यानेति ण्वुलिञोः । तेन कां त्वं स्थापिकां कां त्वं स्थापिमित्यपि । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । सङ्गीतिः । सम्पीतिः । पक्तिः । कथमवस्था संस्थेति । व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् ॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । ३ । ३ । ९६ ॥

वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात्स चोदात्तः ॥ वृष्टिं दिवः सुम्नमिष्टये । पचात्यक्तीरुतः । इयं तेन व्यस्री मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आयाहि वीतये । राती स्यामो भयासः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । ३ । ३ । ९७ ॥

अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूठ् ॥ ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वञ्च निपात्यते । स्यतेः सातिः । इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनेत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्तयतेःकीर्तिः । अथ ग्यासेति युच् प्राप्तः ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ९८ ॥

उदात्त इत्येव। पित्करणन्तूत्तरच तुगर्थम् । क्तिनोऽपवादः । व्रज्या । इज्या ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्-शीङ्भृञिणः । ३ । ३ । ९९ ॥

समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् ॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानाद्वीभावो न । समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यां निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । तया हि क्रुद्धो ज्ञायते । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । भरणम् । ईयतेऽनया इत्या शिबिका । संज्ञायां किम् । मतिः । आसुतिः । भृतिः ॥

कृञः श च । ३ । ३ । १०० ॥

कृञ इति योगविभागः ॥ कृञः क्यप् स्यात् । कृत्या । श च । चात्क्तिन् । क्रिया । कृतिः ॥

इच्छा । ३ । ३ । १०१ ॥

इषेर्भावे एव शो यगभावश्च निपात्यते ॥ इच्छा । परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शो यक् च निपात्यते । परिचर्या पूजा। परिसर्या परिसरणम् । अत्र गुणोऽपि। मृग अन्वेषणे । चुरादावदन्तः । अतो लोपाभावोऽपि। शे यकि णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यकि टयशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । हलादिः शेषस्तु नास्ति । षाष्ठे द्वित्वे धातुद्वित्वे वा अभ्याससंज्ञास्वीकारात् । इह च तदुभयाभावात् । अटाट्या । यदा तु यङन्ताद्प्रत्ययादित्यकारस्तदा अतो लोपे यलोपे च अटाटेति बोध्यम् ॥

जागर्त्तेरकारो वा ॥ * ॥ पक्षे शः । जागरा । जागर्या । सार्वधातुके यक् । जाग्रो विचिण्णलिति गुणः ॥

अः प्रत्ययात् । ३ । ३ । १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् ॥ चिकीर्षा । पुत्रकाम्या ॥

गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ ॥

गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् ॥ ईहा । ऊहा । गुरोः किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः । निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । आप्तिः । तितुत्रेति नेट् । दीप्तिः । स्रस्तिः । ध्वस्तिः । अपचितिः । चायतेरपचितश्चेति निष्ठायामिडभावस्यापि निपातनात् । ल्हाद इति योगविभागात् क्तिनि ह्रस्वः । प्रल्हत्तिः । स्फायी । स्फातिः । स्फीतिकाम इति तु प्रामादिकम् । क्तान्ताद्वा-त्वर्थे णिचि अच इरिति वा समाधेयम् । केचित्तु स्त्रियां क्तिनित्य-चावादिभ्यश्चेत्येवोपसङ्ख्यते । तदप्येतेन फलैक्याय गुरोश्च हल इति प्राप्तिस्थले निष्ठायामनिड्विषयकमेव बोध्यम् ॥

षिद्भिदादिभ्यो ऽङ् । ३ । ३ । १०४ ॥

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् ॥ जॄष् । जरा । त्रपूष् । त्रपा । कथं प्रेक्षोपलब्धिश्चिदित्यमरः । षित्वादङि लभेत्येव ह्युचितम् । सत्यम् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेरिति भाष्यवार्तिकप्रयो-गाद्वाहुलकाद्वा क्तिन्नपि बोध्यः । एतेन चप्तिरुपास्तिरित्यादयोऽपि व्याख्याताः । भिदा । विदारणे एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । द्वैधीकरणे । अन्यत्र छित्तिः । छिद्रम् । आरा शस्त्र्यामेव । आ-र्तिरन्या । आङोऽर्तेश्चोपसर्गादृतिधाताविति वृद्धिः । धारा प्रपाते ।

धृतिरन्या । आराहाराकारातारधारेति पञ्चसु ऋदृशोऽङीति गुणे दीर्घत्वं निपात्यते । गुहा दर्योषधिविशेषयोः । गूढिरन्या । मृजा । कृपेः सम्प्रसारणञ्च ॥ * ॥ कृपा ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । ३ । ३ । १०५ ॥

अङ् स्यात् ॥ युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ॥

आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ॥

अङ् स्यात् ॥ क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः । श्रद्धा । अन्तर्द्धा ॥

ण्यासश्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥

अकारस्यापवादः ॥ कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना । घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना । इषेरनिच्छार्थस्य ॥ * ॥ अन्वेषणा ॥ परेर्वा ॥ * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् । ३ । ३ । १०८ ॥

प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । क्वचिन्न । शिरोर्तिः । अर्द हिंसायाम् । तितुत्रेति नेट् ॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः ॥ * ॥ आसिका । शायिका । इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे ॥ * ॥ धातुनिर्देशोऽनुकरणम् । भिदिः । छिदिः । पचिः । पचतिः । उपसर्गात्सुनोति-सुवति, ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्चेत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपि परे शबादयः । एवमभावकर्मवाचिन्यपि क्वचिद्यक् । विभाषा लीयतेरिति यथा । शित्वसामर्थ्यादिति तु न युक्तम् । पिबतिर्म्लायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्वस्य चरितार्थत्वात् । बहुलमित्यनुवृत्त्या क्वचिन्न । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । वर्णात्कारः ॥ * ॥ निर्देशे

इत्येव । वर्णानुकरणादित्यर्थः । आकारः । ककारः । वर्णादुच्चार्यमाणादित्यर्थे तु अकार इत्यादावेव स्यान्न तु ककार इत्यादौ । संघातस्योच्चारणात् । अनुकार्यन्त्विह वर्णमात्रम् । अकारस्योच्चारणार्थत्वात् कथं तर्हि यवकारश्चकार इत्यादि । अत्राहुः । क्वचित् संघातादपि । वषट्कार इति सूत्रनिर्देशात् । सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते इति भाष्याद्बहुलवचनाच्चेति । इह कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि अधिकारबलात्कृत्संज्ञा । तेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । प्रयोजनाभावान्न ककारस्येत्संज्ञा । आर्द्धधातुकसंज्ञाभावान्नेट् । अस्य च्वावित्यादौ न प्रत्ययो बाहुलकादेव । रादिफः ॥ * ॥ रेफः । यासरूपविधिना कारोऽपि । रकारादीनि नामानीति । मत्वर्थाच्छः ॥ * ॥ अतद्धितपरत्वादभत्वाच्च यस्येतिलोपाप्राप्तेर्बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः । प्रातिपदिकत्वं तु कृदन्तत्वात्पूर्ववद्बोध्यम् । बहुलकान्नेह । तसौ मत्वर्थे । बाहुलकादेव मतुबर्थादपि । शैषिकान्मतुबर्थीयादिति । अन्ये तु नैतत्कृदन्तं किन्तु मतुबर्थे भव इति विगृह्य गहादित्वाच्छे तद्धितान्तमेवेत्याहुः । इणजादिभ्यः ॥ * ॥ धात्वर्थनिर्देशे ॥ ण्वुलोऽपवादोऽयम् । एवमग्रेऽपि । आजिः ॥ बाहुलकादजेर्वीभावे न । आतिः । आदिः । इञ् वपादिभ्यः ॥ * ॥ वापिः । वासिः । वादिः । स्वरे भेदः । इक् कृष्यादिभ्यः ॥ * ॥ कृषिः । किरिः । गिरिः ॥

संज्ञायाम् । ३ । ३ । १०९ ॥

अत्र धातोर्ण्वुल् ॥ उद्दालकपुष्पभंजिका । उद्दालकः श्लेष्मातकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा तथा ॥

विभाषा ऽऽख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च । ३ । ३ । ११० ॥

पूर्वं परिप्रश्नः पश्चादाख्यानम् । सूत्रे त्वल्पाच्तरत्वात्पूर्वं निपातः । परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्याच्चाण्वुल् ॥ विभाषेत्युक्तेर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वा । सर्वां कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षम् । एवं गणिं गणिकां गणनां । पाचिं पाचिकां पचां पक्तिम् । आख्यानपरिप्रश्नयोः किम् । कृतिरित्यादेव ॥

पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् । ३ । ३ । १११ ॥

पर्यायः परिपाटी क्रमः । अर्हणमर्हा योग्यता । पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुच् वा स्यात् ॥ भवत आसिका शायिका अग्रगामिका । अर्हे । भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ । इक्षुभक्षिकामुदपादि ॥

आक्रोशे नञ्यनिः । ३ । ३ । ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे गम्ये ॥ अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अप्रयाणिः ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥

भावेऽकर्तरि कारके चेति निवृत्तम् । स्नात्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः । राज्ञा भुज्यते राजभोजनाः शालयः । कृत्यल्युट इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् ॥

नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ॥

ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ ॥

हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३ । ३ । ११६॥

येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् ॥ पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किन्तु कर्म । सुखमिति किम् । कण्टकानां मर्दनं दुःखम् ।

करणाधिकरणयोश्च । ३ । ३ । ११७ ॥

ल्युट् स्यात् ॥ घञोऽपवादः । अजपौ स्त्रीप्रत्ययांश्च परत्वाद्बाधते । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ ॥

दंताश्छाद्यन्ते ऽनेन दन्तच्छदः । आ एत्य कुर्वन्ति व्यवहारमस्मिन्नित्या । करः । उत्पत्तिस्थानम् ॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च । ३ । ३ । ११९ ॥

घांता निपात्यन्ते ॥ हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरते ऽनेन संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहःस्कंधः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः ॥ चात्कषो निकषः ॥

अवे तृस्त्रोर्घञ् । ३ । ३ । १२० ॥

अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ॥

हलश्च । ३ । ३ । १२१ ॥

हलन्ताद्घञ् स्यात् ॥ वादः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ॥

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । ३ । ३ । १२२ ॥

अहलन्तार्थ आरंभः । अधीयतेऽस्मिन्नध्यायः ॥ नियन्ति उद्युवन्ति संहरन्ति अनेनेति विग्रहः । अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अवह्रियन्ते आध्रियन्ते आ एत्य वयन्त्यस्मिन्निति विग्रहः । आवाये वेञ आत्वे कृते आतो युगिति युक् ॥

उदंकोऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ॥

उत्पूर्वादंचतेर्घञ् स्यान्न तूदके ॥ हलश्चेति सिद्धे उदकप्रतिषेधार्थं वचनम् । घृतमुच्यते उद्ध्रियते ऽस्मिन्निति घृतोदंकः । चर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदंचनः । घः कस्मान्न प्रत्युदाह्रियते विशेषाभावात् । घञ्यपि हि थाथादिस्वरेणान्तोदात्त एव ॥

जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ॥

आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् । आनयः ॥ आनयन इति ल्युट् कैश्चित्प्रत्युदाह्रियते ॥

खनो घ च । ३ । ३ । १२५ ॥

चाद्घञ् । आखनः । आखानः । खनोऽच् इति वक्तव्ये घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि । खनेर्डडरेकेकवका वाच्याः ॥ * ॥ आखः । आखरः । आखनिकः । आखनिकवकः । एते खनिचवचनाः ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । ३ । ३ । १२६ ॥

करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु सुखदुःखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात् ॥ तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे । दुष्कर कटो भवता । अकृच्छ्रे । ईषत्करः । सुकरः । ईषत्करा सुकरे-

त्यादावपि परत्वात्खलेव। तथा च वार्तिकम्। अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति । ईषदादिषु किम् । कृच्छ्रेण कार्यम् । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यम् । अल्पमित्यर्थः । खित्वमुत्तरत्र मुमर्थम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः । ३ । ३ । १२७ ॥

कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृञोः खल् स्यात् ॥ यथासंख्यं नेष्यते । कर्तृकर्मणीच धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् । कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम् ॥ * ॥ खित्वान्मुम् । अनाढ्येन आढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यंभवम्। स्वाढ्यम्भवम् । दुराढ्यंकरः । स्वाढ्यंकरः । च्व्यर्थयोः किम् । आढ्येन सुभूयते ॥

आतो युच् । ३ । ३ । १२८ ॥

खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥

छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३ । ३ । १२९ ॥

ईषदादिषु युच् ॥ सूपसदनोऽग्निः । सूपसदनमन्तरिक्षम् ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । ३ । १३० ॥

छन्दसीत्येव । अगत्यर्थ आरंभः । सुदोहनामकृणोद्‌ ब्रह्मणे गाम् । भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः ॥ * ॥ दुःशासनः । दुर्योधन । दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । वर्तमाने लडित्यारभ्य उणादयो बहुलमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव

वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः ॥ कदाऽऽगतोऽसि । अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धि । गमिष्यामि वा । वर्तमाना इत्येतावतैव वर्तमानकालविहितप्रत्ययानां सिद्धौ वत्करणमुपाधीनामपि लाभार्थम् । एषोऽस्मि पवमानः । यजमानः । अलङ्करिष्णुः । प्रजनिष्णुः ॥

आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ॥

वर्तमानसामीप्ये इति नानुवर्तते । आशंसा अभिमतार्थवाञ्छा । सा वर्तमानापि विषयस्य भविष्यत्वात् भविष्यति काले आशंसायां विषये अर्थात् आशंस्यमानक्रियावचनाद्धातोर्भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युः ॥ देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा । धान्यमवाप्स्म वपामो वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः । तेन लङ्लिटौ न । आशंसायां किम् । वर्षिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् । ३ । ३ । १३३ ॥

क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् ॥ वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लृट्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ॥

आशंसावचने लिङ् । ३ । ३ । १३४ ॥

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न भूतवन्नापि वर्तमानवत् ॥ अस्याशंसायामित्येतदपवादत्वात् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसे युक्तोऽधीयीय । क्षिप्रवचने लृटोऽपि परत्वादयमेव । गुरुश्चेदुपेयादाशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । ३ । ३ । १३५ ॥

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न ॥ यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेन व्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते । कैयटोपाध्यायास्तु वत्करणमनद्यतनविशेषविहितानामपि प्रतिषेधार्थमन्यथा नानद्यतन इत्येव ब्रूयात् । तेन परोक्षे लिट् हशश्वतोर्लङ् च, लट् स्मे, पुरि लुङ् चास्मे, इत्येतत्सूत्रविहिता अपि प्रत्ययाः प्रतिषिध्यन्त इत्याहुः ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् । ३ । ३ । १३६ ॥

भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन्प्रविभागे ऽनद्यतनवन्न ॥ योयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् । ३ । ३ । १३७ ॥

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे ॥

परस्मिन्विभाषा । ३ । ३ । १३८ ॥

अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । अध्येतास्महे ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ ॥

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ्

स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् ॥ सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥

भूते च । ३ । ३ । १४० ॥

पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते ॥

वोताप्योः । ३ । ३ । १४१ ॥

वा आ उताप्योः । उताप्योरित्यतः प्राक् भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते ॥ पूर्वसूत्रं तूताप्योरित्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः ॥

गर्हायां लडपिजात्वोः । ३ । ३ । १४२ ॥

आभ्यां योगे लट् स्यात्कालत्रये गर्हायाम् ॥ लुडादीन्पर-त्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि, जातु गणिकामाधत्से गर्हितमेतत् ॥

विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । ३ । १४३ ॥

गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लट् ॥ कथं धर्मं त्यजेः । त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकारः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् । भूते वा । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ॥

किंवृत्ते लिङ्लृटौ । ३ । ३ । १४४ ॥

गर्हायामित्येव ॥ विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् ॥ अनवक्लृप्तिरसम्भावना । अमर्षो-ऽक्षमा । न सम्भावयामि न मर्षये वा भवान्हरिं निन्देन्निन्दिष्यति वा । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देन्निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट् । ३ । ३ । १४६ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतद्गर्हायाञ्चेति यावदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न श्रद्दधे न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रां गमिष्यसि । अत्र लृङ् न ॥

जातुयदोर्लिङ् । ३ । ३ । १४७ ॥

यदायद्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ लृटोऽपवादः । जातु यद् यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् ॥

यच्चयत्रयोः । ३ । ३ । १४८ ॥

यच्च यत्र वेत्येवं कुर्यान्न श्रद्दधे न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् ॥

गर्हायाञ्च । ३ । ३ । १४९ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् ॥ विभाषा कथमि लिङ् च किंवृत्ते लिङ्लृटावित्येतौ तु परत्वाद्बाधते । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् । लृङ् प्राग्वत् ॥

चित्रीकरणे च । ३ । ३ । १५० ॥

सर्वलकारापवादः ॥ यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमेतत् । लृङ् प्राग्वत् ॥

शेषे लृडयदौ । ३ । ३ । १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट्

स्यात् । सर्वलकारापवादः । आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् । ३ । ३ । १५२ ॥

सर्वलकारापवादः ॥ बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उतापि वा हन्यादघं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि धास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनञ्च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्-निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ् ॥

कामप्रवेदनेऽकच्चिति । ३ । ३ । १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणे लिङ् स्यान्न तु कच्चिति ॥ सर्वलकारापवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् । कच्चि-ज्जीवति ॥

सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । ३ । ३ । १५४ ॥

अलमर्थोऽच प्रौढिः । सम्भवने इति अलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भावनम-लमिति अलमि सिद्धाप्रयोगे सति ॥ अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ॥

विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि । ३ । ३ । १५५ ॥

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । सम्भावनार्थे धातुषूपदेषु उक्तोऽर्थे लिङ् वा स्यान्न तु यच्छब्दे ॥ पूर्वस्य नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् । सम्भावयामि यद्भुञ्जी-थास्त्वम् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ॥

वा स्यात् ॥ कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति । लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणाद्भविष्यत्ये वेष्यते । नेह । हन्तीति पलायते । अथेह सद्विधिः कस्मान्न भवति । लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यत्र नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषानुवर्तनाद्व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति स्पष्टमेव भाष्यकैयटयोः ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १५७ ॥

इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् । कामप्रवेदने इति वक्तव्यम् ॥* ॥ नेह । करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् । ३ । ३ । १५८ ॥

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्स्यात् ॥ इच्छति भोक्तुं वष्टि वाञ्छति वा । अत्र हि भोजनविषयिणीच्छा प्रतीयते न तु भोजनार्था ॥

लिङ् च । ३ । ३ । १५९ ॥

समानकर्तृकेष्विच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् स्यात् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । ३ । ३ । १६० ॥

लिङ् स्यात् ॥ पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत ।

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ॥

एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् ॥ विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणं आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा ।

अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् । विधौ तावत् । यजेत् । निमन्त्रणे । इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे । इह आसीत । अधीष्टे । पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्ने । किं भो वेदमधीयीत उत तर्कम् । प्रार्थने भो भोजनं लभेत् ॥

लोट् च । ३ । ३ । १६२ ॥

विध्यादिष्वर्थेऽषु धातोर्लोट् स्यात् ॥ पूर्वोदाहृतेष्वेव लोडप्यूह्यः ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥

प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा ॥ भवता यष्टव्यम् । त्वया गन्तव्यम् । गमनीयं । गम्यम् । भवान् यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् । अथ किमर्थं प्रैषादिषु कृत्या विधीयन्ते । यावता सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव ते ते प्रैषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्तीति । एवं तर्हीह लोटा बाधा माभूदिति पुनः कृत्यविधिः स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्नेति ज्ञापयति । तेन क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु नेति सिद्धम् ।

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । १६४ ॥

प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां यष्टव्यम् ।

स्मे लोट् । ३ । ३ । १६५ ॥

पूर्वसूत्रस्य विषये ॥ लिङः कृत्यानाञ्चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्तात् यजतां स्म ॥

अधीष्टे च । ३ । ३ । १६६ ॥

स्मे उपपदे अधीष्टे लोट् स्यात् । लिङोऽपवादः । त्वं स्म अध्यापय ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् । ३ । ३ । १६७ ॥

पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् ॥ कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते । तेनेह न । भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥

लिङ्यदि । ३ । ३ । १६८ ॥

यच्छब्दे उपपदे लिङ् । कालः समयो वेला वा यद्भुञ्जीत भवान् ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च । ३ । ३ । १६९ ॥

चाल्लिङ् ॥ स्तोतुमर्हः स्तुत्यः । स्तुतिकर्म । स्तोता । स्तुतिकर्ता । त्वं कन्यां वहेः । लिङा बाधा माभूदिति कृत्यतृचोर्विधिः ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः । ३ । ३ । १७० ॥

अवश्यंभावः आवश्यकम् । अवश्यंकारी । शतंदायी ॥

कृत्याश्च । ३ । ३ । १७१ ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् । णिनिना बाधा माभूदिति कृत्याविधिः । कर्तरि णिनिर्भावकर्मणोः कृत्यास्तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः । केचिदाहुः । भव्यगेयादयः कर्तृवचनाः कृत्यास्त इहोदाहरणमिति ॥

शकि लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ॥

शक्तौ लिङ् स्यात् ॥ चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः । वोढुं

शक्यो वोढव्यः । वहनीयो वाह्यः । लिङा बाधा माभूदिति कृत्योक्तिः । लाघवादनेनैव ज्ञापनसम्भवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति सुत्यजम् । कृत्याश्चेति सूत्रं अर्हे कृत्यतृचोर्ग्रहणं क्तिच् क्तौ चेति क्तग्रहणञ्च ।

आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ॥

भवानचिरं जीव्यात् जीवतु वा ॥

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् । ३ । ३ । १७४ ॥

धातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् ॥ तितुत्रेति नेट् । भवतात् भूतिः । वन्तिः । तन्तिः । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः । क्तिचा बाधा माभूदिति पुनः क्तविधिः ॥

माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥ मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किन्तु माशब्दः ॥

स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १७६ ॥

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याच्चाल्लुङ् ॥ मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥



अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

———:o:———

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ।३।४।१॥

धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः॥ तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः। वसन् ददर्श। भूते लट्। अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः। सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता। सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम्। प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणं अधात्वधिकारविहितप्रत्ययानामपि धात्वर्थसम्बन्धे सति कालभेदे साधुत्वं यथा स्यात्। गोमानासीत्। गोमान्भवितेति। न च तदस्यास्तीत्यत्र सङ्ख्यावद्वर्तमानकालोऽविवक्षित इति वाच्यम्। दण्डिनमानयेत्युक्ते ऽतीतदण्डस्याप्यानयनापत्तेः॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ।३।४।२॥

पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात् तस्य च हिस्वौ स्तः। तिङामपवादः। तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च। तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः॥ पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोर्गतिर्दिश्यते। हिस्वविधानसामर्थ्यात्। तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि। आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु॥

समुच्चये ऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ॥

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३ । ४ । ४ ॥

आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३ । ४ । ५ ॥

समुच्चये लोड्विधाने सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् ॥ अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये इति द्वित्वम् । याहि याहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्व-भेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । यात यातेति यूयं याथ । याहि याहीत्ययासीत् । यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षे अधीध्वमधी-ध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये तु सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्य-वहरति । अन्नं भुंक्ष्व दाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोऽस्तु पिबत खादतेत्यभ्यवहरथः । भुङ्ग्ध्वमास्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येना-भेदान्वयः । पक्षे सक्तून् पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुंक्ते । दाधिकमास्वादते । एतेन ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥

इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यत-

नपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्या क्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्दे-त्यादिरर्थ इति तु व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहारं इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडन्तद्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्दे-त्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषाञ्चिद् भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३ । ४ । ६ ॥

धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः ॥ देवो देवेभिरागमत् । लोडर्थे लुङ् । इदं तेभ्यो करं नमः । कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसीति च्लेरङ् । ऋदृशोऽङि गुणः । लङ् । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्या ममार । अद्य म्रियत इत्यर्थः । उदाहरणेषु धातुसम्बन्धो मृग्यः ॥

लिङर्थे लेट् । ३ । ४ । ७ ॥

विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥ प्रण आयूंषि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषद्धि ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८ ॥

पणबन्धे आशङ्कायाञ्च लेट् स्यात् छन्दसि ॥ अहमेव पशूनामीशै । उत्तमैकवचनमिट् । टेरेत्वस्य वैतोऽन्यत्रेत्यैः । नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम । स उत्तमस्येति सलोपः । पूर्वेण सिद्धे वचनमिदं न कार्यम् । यस्मादुपसंवादः कर्तव्ये पणबन्धः । यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि ते इदं दद्यामिति । तत्र करणन्तु हेतुर्दानं हेतुमत् । आशङ्काऽपि कारणात्कार्योत्प्रेक्षेति हेतुहेतुमद्भाव इति लिङर्थ एवोपसंवादाशङ्के इति केचित्तावदाहुः । अपरे त्वाहुः । करणमवधिर्दानमवधिमदित्यवध्यवधिमद्भाव एव उपसंवादे प्रतीयते न

तु हेतुहेतुमद्भावः । आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति । लोकेऽपि लिङ्प्रयोगसिद्धये उपसंवादाशङ्कयोरवश्यवक्तव्यो लिङिति लिङर्थ एवोपसंवादाशङ्के इति ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः । ३ । ४ । ९ ॥

तुमर्थो भावः । कथं ज्ञायते । वचनसामर्थ्यात्तावदयङ्क्तुरपकृष्यते । न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति । स्वार्थश्च धातूनां भावः । तत्र छन्दसि धातोः सयादयः स्युः ॥ से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे । शरदे-जीवसे धाः । असेन् । नित्वादाद्युदात्तः । क्से । प्रेषे । क्सेन् । गवामिव श्रियसे । अध्यै । अध्यैन् । जठरं पृणध्यै । पक्षे आद्युदात्तः । कध्यै । कध्यैन् । आहुवध्यै । पक्षे नित्स्वरः । शध्यै । राधसः सहमादयध्यै । शध्यैन् । पिबध्यै । तवै । दातवाउ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे ॥

प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै । ३ । ४ । १० ॥

एते तुमर्थे निपात्यन्ते छन्दसि । प्रयातुं रोढुमव्यथितुमित्यर्थः ॥

दृशे विख्ये च । ३ । ४ । ११ ॥

द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ॥

शकि णमुल्कमुलौ । ३ । ४ । १२ ॥

शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तश्छन्दसि ॥ विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ । ३ । ४ । १३ ॥

ईश्वरशब्दे उपपदे इत्यर्थः ॥ ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः । ३ । ४ । १४ ॥

न म्लेच्छितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः । भूर्यस्पष्टकर्त्वम् ॥

अवचक्षे च । ३ । ४ । १५ ॥

रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । ३ । ४ । १६ ॥

कृत्यार्थे इति निवृत्तम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यः स्थादिभ्यश्छन्दसि तुमर्थे तोसुन्स्यात् ॥ आसंस्थातोः सीदंति । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । काममाविजनितोः संभवाम: ॥

सृपितृदोः कसुन् । ३ । ४ । १७ ॥

भावलक्षणे इत्येव ॥ पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुर जतृभ्य आतृदः ॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । ३ । ४ । १८ ॥

छन्दसि भावलक्षण इति निवृत्तम् । प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् ॥ प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । वासरूपेणालं रोदनेनेत्यस्य सिद्धेः । न च क्तल्युडादिषु स निषिद्धः । तेऽपवादभूताः स्ववाध्यं नित्यं बाधंते इति हि तस्यार्थः । इह तु ल्युटोऽपवादः क्त्वेति वैषम्यात् । प्रैषादिषु कृत्यवचनेन स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरू-

पविधिः क्वचिन्नेत्यस्य ज्ञापितत्वेऽपीह तदभ्युपगमे बाधकाभावाच्च। अत्रैवाव्ययेनेति नियमान्नोपपदसमासः। अलं दत्वा। अलं बाले रुदित्वा। पीत्वा खलु। अलंखल्वोः किम्। मा कार्षीत्। प्रतिषेधयोः किम्। अलङ्कारः। भावे घञ्॥

उदीचां माङो व्यतीहारे। ३। ४। १९॥

व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात्॥ अपूर्वकालार्थमिदम्। अपमित्य याचते। अपमाय। उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि। याचित्वा अपमयते॥

परावरयोगे च। ३। ४। २०॥

परेण पूर्वस्यावरेण परस्य च योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात्॥ परावरशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वाद्यदपेक्षं परावरत्वं गम्यते तयोः परावराभ्यां योगो बोध्यः। तत्र यस्य यत्क्रियाद्वारकः सम्बन्धस्तद्वाचकात् क्त्वा। अप्राप्य नदीं पर्वतः। परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य अप्राप्येत्येतद्द्वारको गम्यते। दक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृकनदीकर्मकप्राप्तिप्रागभावविशिष्टदेशस्य इत्यर्थः। अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी। अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्या अतिक्रम्येत्येतद्द्वारको गम्यते। दक्षिणदेशस्थकर्तृकपर्वतकर्मकप्राप्तिध्वंसविशिष्टदेशस्येत्यर्थः॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले। ३। ४। २१॥

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात्॥ क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे इति भावे। तुमर्थ इत्यनुवृत्तेर्वा। भुक्त्वा व्रजति। द्वित्वमतन्त्रम्। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। कथं मुखं व्यादाय स्वपिति, नेत्रे निमील्य हसतीति। व्यादानसम्मीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति। अथेह

कस्मान्न भवति पूर्वं भुंक्ते पश्चाद्व्रजतीति । पौर्वकालस्य स्वशब्देनोक्त-त्वया धातोः स्वार्थमात्रवृत्तित्वात् । धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावृत्ति-तायां सत्यां पूर्वकाले द्योत्ये हि क्त्वादिर्विधीयते न तु विषये इति कैयटः । पूर्वशब्दस्यात्र क्रियापौर्वकाल्यवाचित्वादग्रादिसूत्रेणापि न । अग्रादीनां साधनपौर्वकालविषयाणां तत्र ग्रहणात् । तथा विवक्षा-यां तु पूर्वं भुक्त्वा भोजं वा ततो व्रजतीति क्त्वाणमुलौ भवत एव । आस्यते भोक्तुमित्यत्र तु भुजेरपूर्वकालत्वान्न भवति । आसेस्तु वासरूपेण लट् भवति । यदा त्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजेस्तुमुन्न भवति । अनभिधानात् । न ह्यासित्वा भोक्तुमित्याद्यभिधानमस्ति । तुमुनन्तार्थस्य स्वार्थफलकक्रियां प्रति विशेषणत्वनियमात् । क्त्वान्ता-र्थस्य च स्वोत्तरकालक्रियां प्रति विशेषणत्वनियमात् । न चैतदुभयं युगपत्संभवति । तस्माल्लडादय एव भुजेर्भवन्ति । आसित्वा भुङ्क्ते इति । समानकर्तृकयोः किम् । ब्राम्हणस्य भोजने व्रजति देवदत्तः । श्रीशै-लशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इत्यादौ तु स्थितस्येत्यादि यथा-सम्भवमध्याहार्यम् ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च । ३ । ४ । २२ ॥

पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च ॥ द्वित्वम् । स्मारं स्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वा स्मृत्वा । वासरूपेण क्त्वः सिद्धा-वपि विभाषायेङति सूत्रेणोभयोर्विधानाय तदनुवृत्तिः ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे । ३ । ४ । २३ ॥

यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न यत्र पूर्वोत्तरक्रिये तद्वा-क्यमपरं नाकाङ्क्षति चेत् ॥ यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलौ न । पूर्वकाले यत्प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानेन प्रकरणापेक्षयैव प्रतिषेधोपग-

मात् सूत्रान्तरप्राप्तेऽपि क्त्वा न भवति । अनाकाङ्क्षे किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु । ३ । ४ । २४ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः ॥ अग्रे भोजं व्रजति । अग्रे भुक्त्वा । प्रथमं भोजम् । प्रथमं भुक्त्वा । पूर्वं भोजम् । पूर्वं भुक्त्वा । अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वेत्यर्थः । यदि तु अग्रेप्रभृतिभिर्व्रजनादिक्रियापेक्षं भुज्यादेः पूर्वकालत्वमुच्येत तदा क्त्वाणमुलौ न स्यातामेव । ताभ्यां द्योत्यस्य पूर्वकालत्वस्याग्रेप्रभृतिभिरेव निर्णीतत्वात् । साधनपौर्वकाल्यविषयाग्राद्युपपदेऽस्य चरितार्थत्वात् । विभाषोक्तेः पक्षे लडादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । ननु च वासरूपेण सिद्धा एव ते । एवं तर्हि क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्नास्तीत्यनेन ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ण्ये पौर्वकाल्ये लडादयो न भवन्ति । एतदर्थमेव केवले णमुलि विधीयमाने विभाषोक्तिरभिमतार्थं ज्ञापयितुं न प्रभवेदिति क्त्वाप्यनूद्यते । अन्यथा साधनपौर्वकाल्यस्य क्रियाद्वारकत्वेन क्रियापौर्वकाल्यस्यापि सत्वात्समानादिसूत्रेणैव क्त्वः सिद्धो किमनेनापि तद्विधानेन । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा ॥

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् । ३ । ४ । २५ ॥

कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये ॥ चोरङ्कारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । अनुकरणं चानितीति निपातत्वेनाव्ययत्वेऽपि खित्वसामर्थ्यान्मुम् ॥

स्वादुमि णमुल् । ३ । ४ । २६ ॥

स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ भावि-प्रत्ययविषये पूर्वपदे ऽस्य मान्तत्वं निपात्यते । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । सम्पन्नङ्कारम् । लवणङ्कारम् । सम्पन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वास-रूपेण क्त्वापि । निपातनञ्च भावप्रत्ययमात्रविषयकम् । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । ननु खमुञेवानुवर्तताम् किं निपातनेनेति चेन्न । तथा सति हि च्व्यन्तस्थले मुम् न स्यात् । ततश्च अस्वादुं स्वादुं कृत्वा स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते इत्यत्र च्वौ चेति दीर्घत्वं सम्पन्नादिषु अस्य च्वावितीत्वं स्वाद्वीं कृत्वा स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते इत्यत्र अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते इत्यत्र च वोतो गुणवचनादिति ङीष् च स्यात् । अवश्यञ्चोत्तरार्थं णमुल् विधेय इति स्वीकृतेऽपि निपातने इहैव विहितः ॥

अन्यथैवङ्कथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४ । २७ ॥

एषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धो ऽप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृञ् ॥ व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारं एवङ्कारं कथ-ङ्कारं इत्थङ्कारं भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरो ऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते । वासरूपेण क्त्वापि । अन्यथा कृत्वा चोदितं अन्यथा कृत्वा परिहारः । कथं कृत्वा बाधकमित्यादि ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । ३ । ४ । २८ ॥

कृञः सिद्धाप्रयोगे इत्येव असूयया प्रतिवचने ॥ यथाकार-महं भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये । ३ । ४ । २९ ॥

कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात् ॥ कन्यादर्शं वरयति । या याः पश्यति ताः सर्वाः कन्या वरयतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति ।

यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः । साकल्ये किम् । कन्यां दृष्ट्वा वरयति ॥

यावति विंदजीवोः । ३ । ४ । ३० ॥

यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥

चर्मोदरयोः पूरेः । ३ । ४ । ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते । उदरपूरणविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः । इह पूर्वकाले इति न सम्बन्ध्यते असम्भवादप्रतीतेश्च । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं बोध्यम् ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३२ ॥

कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये ॥ गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । गोष्पदपूरम् । अस्येति किम् । उपपदे माभूत् । मूषिकाबिलप्रम् ॥

चेले क्नोपेः । ३ । ४ । ३३ ॥

चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल् स्यात् वर्षप्रमाणे गम्ये ॥ चेलक्नोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् । यथा वर्षणे चेलानि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः ॥

निमूलसमूलयोः कषः । ३ । ४ । ३४ ॥

कर्मणीत्येव ॥ कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाले इति न संबध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ॥

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः । ३ । ४ । ३५ ॥

एषु कर्मसु पिषेर्णमुल् स्यात् ॥ शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् ॥

समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः । ३ । ४ । ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥

करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ॥

पादघातं भूमिं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । असिघातं हन्ति । अहिंसायां पूर्वविप्रतिषेधेन हिंसायां च यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः । भिन्नधातुसंबंधे तु हिंसार्थानां चेति वक्ष्यते ॥

स्नेहने पिषः । ३ । ४ । ३८ ॥

स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल् ॥ उदपेषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्तिग्रहोः । ३ । ४ । ३९ ॥

हस्तार्थे करणे ॥ हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्वे पुषः । ३ । ४ । ४० ॥

करणे इत्येव ॥ स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनश्च स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति । आत्मपोषम् । पितृपोषम् । धनपोषम् । गोपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः । ३ । ४ । ४१ ॥

चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः । इह संज्ञायामित्या-

कृष्यते । तेन ग्रामे बद्ध इत्यर्थे ग्रामबन्धं बद्ध इत्यपि नैवेति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः ॥

संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ॥

बध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम् ॥ अनधिकरणार्थ आरम्भः । क्रौचबन्धम् । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः । भाष्यकारस्तूपमाने कर्मणि चेत्येवमत्र भविष्यतीत्याहुः ॥

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ३ । ४ । ४३ ॥

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । ३ । ४ । ४४ ॥

ऊर्ध्वे कर्तरि ॥ ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च । ३ । ४ । ४५ ॥

चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ॥

यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् । ३ । ४ । ४७ ॥

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति सम्बन्ध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया । यद्यप्युपदंशिना

सह न शाब्दः सम्बन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् । यदि हि तृतीयान्तेन शाब्देऽन्वये सत्येव प्रत्ययो भवेत् तर्हि करणे इत्येव ब्रूयात् । एतेन दशनैरुपदश्य भुङ्क्ते इत्यादौ वचनं चरितार्थमित्यपास्तम् । न च दध्ना सह सक्तून् भुङ्क्ते इत्यर्थे दध्युपदंशमिति सिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । उपपदंशनिरूपितकर्मत्वनिमित्तद्वितीयाया एव युक्तत्वात् । उपपदविभक्तेरिति न्यायात् ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । ३ । ४ । ४८ ॥

तृतीयान्ते उपपदे ऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थाण्णमुल् स्यात् ॥ दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । समानकर्मकाणां किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः । ३ । ४ । ४९ ॥

उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात् ॥ पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधम् गाः स्थापयति । व्रजे उपरोधम् । व्रजेन वा । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाणावुपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ॥

समासत्तौ । ३ । ४ । ५० ॥

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात् सन्निकर्षे गम्यमाने ॥ केशग्राहं युध्यन्ते । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् । हस्तेन गृहीत्वा । युद्धसंरम्भादत्यन्तं सन्निकृष्यन्ते इत्यर्थः ॥

प्रमाणे च । ३ । ४ । ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । द्व्यङ्गुलेन द्व्यंगुले वोत्कर्षम् । द्वयोरंगुल्योः समाहारो द्व्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच्समासान्तः । द्व्यङ्गुलेनोत्कृष्य परिछिद्येत्यर्थः । ह्रस्वः खण्डः खण्डिका ॥

अपादाने परीप्सायाम् । ३ । ४ । ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति । शय्याया उत्थायम् । परीप्सायाम् किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायाञ्च । ३ । ४ । ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् ॥

स्वाङ्गेऽध्रुवे । ३ । ४ । ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् ॥ भ्रूविक्षेपं कथयति । भ्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य । येन विना न जीवनं तद् ध्रुवं तद्भिन्नमध्रुवम् ।

परिक्लिश्यमाने च । ३ । ४ । ५५ ॥

सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् स्यात् ॥ उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः । ध्रुवार्थमिदम् ।

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः । ३ । ४ । ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् स्यात् व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये ॥ गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा ।

नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वन्तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव क्त्वानिवृत्तिस्तु नेष्टा तथाप्युपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातं गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ॥

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । ३ । ४ । ५७ ॥

क्रियामन्तरयति व्यवधत्ते इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु णमुल् स्यात् ॥ द्व्यहात्यासं गाः पाययति । द्व्यहमत्यासम् । द्व्यहतर्षम् । द्व्यहंतर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥

नाम्न्यादिशिग्रहोः । ३ । ४ । ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ॥

अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ । ३ । ४ । ५९ ॥

अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्य उच्चैः प्रियस्य नीचैः कथनम् । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य । नीचैः कृत्वा । नीचैःकारं प्रियं ब्रूते । वासरूपेण क्त्वः सिद्धावपि क्त्वा चेति समासार्थं वचनम् । पुनर्णमुल्ग्रहणमुत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्त्यर्थम् ॥

तिर्यच्यपवर्गे । ३ । ४ । ६० ॥

तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् ।

तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कारम् । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः । ३ । ४ । ६१ ॥

मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा । मुखतः कारम् । मुखतोभुय । मुखतो भूत्वा । मुखतोभावम् । स्वाङ्गे किम् । अन्ततः कृत्वा गतः । तसिति किम् । अमुखं मुखीकृत्य गतः ॥

नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे । ३ । ४ । ६२ ॥

नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषये उपपदे कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ स्तः ॥ अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य । नानाकारम् । विनाकृत्य । विनाकृत्वा । विनाकारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधा भूत्वा । एकधाभूय । एकधाभावम् । एकधाकृत्य । एकधा कृत्वा । एकधाकारम् । द्वैधकृत्य । द्वैधं कृत्वा । द्वैधं कारम् । द्वैधकारम् । धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनमिति डप्रत्ययान्तस्य सङ्ग्रहार्थमर्थग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुक् कृत्वा । पृथक् कृत्वा ॥

तूष्णीमि भुवः । ३ । ४ । ६३ ॥

तुष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः ॥ तूष्णींभूय । तूष्णीं भूत्वा । तूष्णींभावम् ।

अन्वच्यानुलोम्ये । ३ । ४ । ६४ ॥

अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने ॥ अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्भूत्वा । अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वानुकूलो भूत्वा आस्ते इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ॥

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् । ३ । ४ । ६५ ॥

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् ॥ शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव सम्बध्यते ॥ अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् । अक्रियार्थोपपदार्थ आरम्भः । भोक्तुं शक्नोति धृष्णोति जानातीत्यत्र हि भुज्यर्थो विषयतया सम्बध्यते । प्रावीण्यञ्च गम्यते । ग्लायतीति तदशक्तिः । घटते अर्हतीति योग्यता । आरभते प्रक्रमते उत्सहते भोक्तुमिति भुजेराद्यावस्था । लभते इत्यप्रत्याख्यानम् । अस्तीत्यादौ तु सम्भवमात्रम् ।

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । ३ । ४ । ६६ ॥

पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् ॥ पर्याप्तो भोक्तुम् । प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम् । अलं भुक्त्वा । अलमर्थेषु किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् । पूर्वसूत्रे शक्तिग्रहणमनलमर्थम् । शक्यमेवं कर्तुमिति ॥

कर्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७ ॥

कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यात् ॥ कर्ता । कारकः । नन्दनः । ग्राही । पचः ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा । ३ । ४ । ६८ ॥

एते कृत्यान्ता कर्तरि वा निपात्यन्ते ॥ पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्य-

मनेन वा । गायतीति गेयः साम्नामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ३ । ४ । ६९ ॥

लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥ पच्यते ओदनः । पचति देवदत्तः । आस्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । ३ । ४ । ७० ॥

एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥ एवकारः कर्तुरनपकर्षणार्थः । कर्तव्यः कटो भवता । आसितव्यं भवता । कृतः कटो भवता । आसितं भवता । ईषत्करः कटो भवता । ईषदाढ्यम्भवं भवता । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेः सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः ॥ प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन ॥

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यति-भ्यश्च । ३ । ४ । ७२ ॥

एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च ॥ गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । गुरुमनूषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ॥

दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने । ३ । ४ । ७३ ॥

एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्येते ॥ दाशन्ति तस्मै दाशः । पचाद्यच् । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ॥

भीमादयोऽपादाने । ३ । ४ । ७४ ॥

भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्रपता । मूर्खः । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः । ३ । ४ । ७५ ॥

सम्प्रदानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृतं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म ॥

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । ३ । ४ । ७६ ॥

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् चाद्यथाप्राप्तम् ॥ ध्रौव्यं स्थैर्यम् ।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इत्यादि । भुक्तमन्नं पीतमुदकमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच् ॥

लस्य । ३ । ४ । ७७ ॥

अधिकारोऽयम् ।

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिप्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् । ३ । ४ । ७८ ॥

एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ॥ पचति । पचतः । पचन्ति । पचसि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचामः । पचते । पचेते । पचन्ते । पचसे । पचेथे । पचध्वे । पचे । पचावहे । पचामहे । एवमन्येष्वपि लकारेषूदाहार्यम् ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे । ३ । ४ । ७९ ॥

टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् ॥ तथैवोदाहृतम् । इह कस्मान्न भवति पचमानः । प्रकृतैस्तिबादिभिरात्मनेपदानां विशेषणात् । टितस्तङां टेरे इत्येव तु वक्तुमुचितम् ॥

थासः से । ३ । ४ । ८० ॥

टितो लस्य थासः से स्यात् ॥ पचसे । पेचिषे । पक्तासे । यक्ष्यसे ॥

लिटस्तझयोरेशिरेच् । ३ । ४ । ८१ ॥

लिडादेशयोस्तझयोरेश् इरेच् एतौ स्तः ॥ एकारोच्चारणं ज्ञापकं तङादेशानां टेरेत्वं नेति । तेन डारौरसां न । पेचे । पेचिरे । लेभे । लेभिरे ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः । ३ । ४ । ८२ ॥

लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः ॥ बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम ॥

विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ ॥

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः ॥ वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे ।

वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्सि । वित्थः । वित्थ । वेद्मि । विद्वः । विद्मः ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । ३ । ४ । ८४ ॥

ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः ॥ अकार उच्चारणार्थः । आह आहतुः । आहुः । आत्थ । आहथुः । पक्षे । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः ॥ पञ्चानां किम् । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । आदितः किम् । परेषां माभूत् । परस्मैपदानां किम् । ब्रूते ॥

लोटो लङ्वत् । ३ । ४ । ८५ ॥

लोटो लङ इव कार्यं स्यात् ॥ तेन तामादयः सलोपश्च । पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । अडाटौ तु लुङि अङ्गस्य क्रियेते न तु लङ इति तौ नातिदिश्येते ॥

एरुः । ३ । ४ । ८६ ॥

लोट इकारस्य उः स्यात् ॥ पचतु । पचन्तु ॥

सेर्ह्यपिच्च । ३ । ४ । ८७ ॥

लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च ॥ लुनीहि । राध्नुहि ॥

वा छन्दसि । ३ । ४ । ८८ ॥

हिरपिद्वा ॥ रारन्धि । अस्मे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अङितश्चेति हेर्धिः । शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः श्लुः । न च भवति । हव्यं प्रीणीहि ॥

मेर्निः । ३ । ४ । ८९ ॥

लोटो मेर्निः स्यात् ॥ हिन्योरुत्वं न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । पचानि । पठानि ॥

आमेतः । ३ । ४ । ९० ॥

लोट एकारस्याम्स्यात् । पचताम् । पचेताम् ॥

सवाभ्यां वामौ । ३ । ४ । ९१ ॥

सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्व अम् एतौ स्तः ॥ आमोऽपवादः । पचस्व । पचध्वम् ॥

आडुत्तमस्य पिच्च । ३ । ४ । ९२ ॥

लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च ॥ करवाणि । करवाव । करवाम । करवै । करवावहै । करवामहै ॥

एत ऐ । ३ । ४ । ९३ ॥

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् ॥ आमोऽपवादः । पचै ॥ पचावहै । पचामहै । पचावेदमित्यत्र तु न भवति । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्गुणस्य ॥

लेटोऽडाटौ । ३ । ४ । ९४ ॥

लेटोऽट् आट् एतौ पर्यायेणागमौ स्तः तौ च पितौ ॥ प्रण आयूंषि तारिषत् । पताति दिद्युत् । पित्वात्सुत्रवैते करवाव इत्यादौ गुणः ॥

आत ऐ । ३ । ४ । ९५ ॥

लेट आकारस्य ऐः स्यात् ॥ सुतेभिः सुप्रयसामादयैते । आतामित्याद्याकारस्य ऐकारः । द्वितीयस्य तु टेरेत्वम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् । उत्तरसूत्रे ऽन्यत्रेति लिङ्गाच्च । विधिसामर्थ्या-

दाट ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् ॥

वैतोऽन्यत्र । ३ । ४ । ९६ ॥

लेट एकारस्य ऐः स्याद्वा आत ऐ इत्यस्य विषयं विना ॥ पशूनामीशै । ग्रहा गृह्यान्तै । अन्यत्र किम् । सुप्रयसामादयैते ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । ३ । ४ । ९७ ॥

लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ जोषिषत् । न च भवति । पताति दिद्युत् अग्ना भवाति । परस्मैपदेषु किम् । पशूनामीशै । उत्तमैकवचनमिदम् ॥

स उत्तमस्य । ३ । ४ । ९८ ॥

लेट उत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् ॥ करवावः । करवाव ।

नित्यं ङितः । ३ । ४ । ९९ ॥

सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् ॥ अलोन्त्यस्येति सलोपः । अपचाव । अपचाम ॥

इतश्च । ३ । ४ । १०० ॥

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् । अपचत् । अपचन् । अपाक्षीत् । परस्मैपदेषु किम् । अपचावहि ।

तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः । ३ । ४ । १०१ ॥

ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः ॥ अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचम् ।

लिङः सीयुट् । ३ । ४ । १०२ ॥

पचेत । पचेयाताम् । पचेरन् । पक्षीष्ट । पक्षीयास्ताम् । पक्षीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । ३ । ४ । १०३ ॥

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्सचोदात्तो ङिच्च ॥ ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध इति । श्नादेशस्य शानचः शित्वमपीह लिङ्गम् । तेन वक्ष्यमाणेत्यत्र पित्त्वादुगित्वाच्च ङीप् प्राप्तो न भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

किदाशिषि । ३ । ४ । १०४ ॥

आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् ॥ इज्यात् । इज्यास्ताम् । इज्यासुः । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । आशिषि किम् । जागृयात् । वच्यात् ॥

झस्य रन् । ३ । ४ । १०५ ।

लिङो झस्य रन्स्यात् ॥ पचेरन् । यजेरन् । कृषीरन् । हृषीरन् ॥

इटोऽत् । ३ । ४ । १०६ ॥

लिङादेशस्येटोऽत् स्यात् ॥ तकार उच्चारणार्थः । पचेय । यजेय । कृषीय । हृषीय । आगमस्येटोऽनर्थकत्वान्न भवति ॥

सुट् तिथोः । ३ । ४ । १०७ ॥

लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् ॥ सुटा यासुट् न बाध्यते । लिङो यासुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् । कृषीष्ट । कृषीयास्ताम् । कृषीष्ठाः । कृषीयास्थाम् ।

झेर्जुस् । ३ । ४ । १०८ ॥

लिङो झेर्जुस् स्यात् ॥ च इत् । पचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३ । ४ । १०९ ॥

सिचो ऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्सम्बन्धिनो झेर्जुस् स्यात् ॥ अकार्षुः । अहार्षुः । अजुहवुः । अबिभयुः । अजक्षुः । अजागरुः । अविदुः ॥

आतः । ३ । ४ । ११० ॥

सिज्लुकि आदन्तादेव झेर्जुस् स्यात् ॥ अदुः । अधुः । अस्थुः । अपुः । नेह । अभूवन् ॥

लङः शाकटायनस्यैव । ३ । ४ । १११ ॥

आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् ॥ अयुः । अयान् । अवुः । अवान् । अददुः । अददन् । अदधुः । अदधन् । ननु च ङित इत्यनुवर्तते तत्र लङेवाकारात्परो ङिल्लभ्यते इति किम् लङ्ग्रहणेन । एवं तर्हि लङेव यो लङ् तस्य यथा स्यात् लङवद्भावेन यो लङ् तस्य माभूत् लोटो लङ्वदिति । यान्तु । वान्तु । ददतु । दधतु । लङ इति योगविभागाच्च सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्ययमपि जुस् लोटो न भवति । जुह्वतु । बिभ्यतु । जाग्रतु । विदन्तु । एवकार उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ॥

लङो झेर्जुस्वा स्यात् ॥ अद्विषुः । अद्विषन् ॥

तिङ्शित्सार्वधातुकम् । ३ । ४ । ११३ ॥

तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥ भवति । नयति । रोदिति । स्वपिति । पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः सार्वधातुके यगित्यादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ ॥

तिङ्शिद्भ्यो ऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् ॥ लविता । लवितुम् । धातोः किम् । वृक्षत्वम् । लूभ्याम् । जुगुप्सते । आर्द्धधातुकप्रदेशा आर्द्धधातुकस्येड् वलादेरित्यादयः ॥

लिट् च । ३ । ४ । ११५ ॥

एवकारोऽनुवर्तते । लिडादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न । पेचिथ । शेकिथ । जग्ले । मम्ले ॥

लिङाशिषि । ३ । ४ । ११६ ॥

आशिषि लिङस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञ एव स्यात् ॥ भूयात् । भूयास्ताम् । लविषीष्ट । लविषीष्टाः । आशिषि किम् । लुनीयात् । पुनीयात् ॥

छन्दस्युभयथा । ३ । ४ । ११७ ॥

धात्वधिकारोक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्द्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् ॥ वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । वर्द्धन्त्वित्यर्थः । आर्द्धधातुकत्वा-णिलोपः । विशृण्विरे । सार्वधातुकत्वात् श्नुः शृभावश्च हुश्नुवो-रिति यण् चेति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इत्योरम्भट्टेन धोंडभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्टविश्वरूपा-
परनामधेयेन विरचितायां श्रीव्याकरणदीपिकासमाख्यायां
पाणिनिसूत्रवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादो
ऽध्यायश्च तृतीयः समाप्तः ॥



श्रीगणेशाय नमः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

ङ्याप्प्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ॥

ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारो-ऽयम् ॥ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे ङ्याब्-ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ङ्याब्भ्यां प्राङ्मा भूदित्येवम-र्थम् । तेन लोहितिका लोहिनिका आर्यिका आर्यका च सिध्यति । तथाहि स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः परश्च लोहितान्मणाविति कन् ङीपं बाधेत ततो लोहितिकेत्येव स्यात् । इष्यते तूभयम् । ङीब्ग्रहणसाम-र्थ्यात्तु ङ्यन्तात्कनि रूपद्वयं सिद्धम् । वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पि-कत्वात् । आर्यशब्दात्तु न सामिवचने इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्त-स्वार्थिकोऽपि कन् आब्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वं न प्रवर्तते तेन उदीचा-मातः स्थाने यकपूर्वाया इतीत्वविकल्पः सिध्यतीति दिक् ॥

स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यां-भ्यस्ङसोसाम्ङ्योःसुप् । ४ । १ । २ ॥

ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ॥ सुङस्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेतः । ङ्यन्तात् कुमारीगौरीशार्ङ्गर-व्यादयः उदाहरणानि । आबन्तात् खट्वाबहुराजाकारीषगन्ध्यादयः । प्रातिपदिकात् दृषदादयः ॥

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ ॥

अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत् ॥

अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ॥

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् ॥ अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्च बाधनाय । अजा । अतः । खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । बाला । वत्सा । होढा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्तः । सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । संफला । भस्त्रफला । ङ्यापोरिति ह्रस्वः । सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । शूद्रा । पुंयोगे तु शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि । मूलान्नञः । अमूला ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ५ ॥

कर्त्री । दण्डिनी ॥

उगितश्च । ४ । १ । ६ ॥

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात् ॥ भवती । भवन्ती । पचन्ती । शप्श्यनोरिति नुम् । उगिदचामिति सूत्रे अञ्ग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उखास्रत् । पर्णध्वत् । क्विप् । अनिदितामिति नलोपः । वस्विति दः । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ॥

वनो र च । ४ । १ । ७ ॥

वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् रश्चान्तादेशः ॥ वन्निति ङ्वनिप्क्वनिप्वनिपां सामान्यग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी । अतिधीवरी । शर्वरी ॥ वनो न हश इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात् तदन्तान्ताच्च ङीप् रश्च नेत्यर्थः । ओणृ अपनयने । वनिप् । विड्वनोरित्यात्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा । बहुलं छन्दसि ङीब्रौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ यज्वरी रिषः । यज्वनी रिषः । सुयजोर्ङ्वनिप् । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । बहुव्रीहौ वा ॥ * ॥ बहुधीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाप् वक्ष्यते ॥

पादोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८ ॥

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् वा स्यात् ॥ द्विपदी । द्विपात् ॥

टाबृचि । ४ । १ । ९ ॥

ऋचि वाच्यायां पादन्तात् टाप् स्यात् ॥ द्विपदा ऋक् । एकपदा ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः ॥ पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव । दश । स्वसा । तिस्रः । चतस्रः ॥

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥

पञ्चेत्यादौ नलोपे कृतेऽपि ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञां प्रति नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वान्न षट्स्वस्रादिभ्य इति न टाप् ॥

मनः । ४ । १ । ११ ॥

मन्नन्तान्न ङीप् ॥ सीमा । सीमानौ ॥

अनो बहुव्रीहेः । ४ । १ । १२ ॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् ॥ बहुयज्वा । बहुयज्वानौ ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ॥

सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाप् वा स्यात् ॥ सीमा । सीमे । दामानौ । दामे । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा । बहुयज्वे ॥

अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ॥

अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिव्याप्य ॥ अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः । ४ । १ । १५ ॥

अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप्स्यात् ॥ कुरुचरी । उपसर्जनत्वान्नेह । बहुकुरुचरा । नदट् । नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वादुगित्वाच्च ङीप् प्राप्तो यासुटो ङित्त्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति । श्नः शानचः शित्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरी । ताच्छीलिके णेऽपि । चौरी ॥ नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ स्त्रैणी । पौंस्नी । शाक्तीकी । आढ्यङ्करणी । तरुणी । तलुनी ॥

यञश्च । ४ । १ । १६ ॥

यञन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात् ॥ अकारलोपे कृते हलस्तद्धितस्येति यलोपः । गार्गी । अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप् । द्वीपे भवा द्वैप्या । अधिकारग्रहणाद्दैवस्यापत्यं दैव्या । देवाद्यञञाविति हि प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः । ४ । १ । १७ ॥

यञन्तात् ष्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः ॥ तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा । षित्वसामर्थ्यात्ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे षिद्गौरेति वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ४ । १ । १८ ॥

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् ॥ लौहित्यायनी । कात्यायनी । आरम्भसामर्थ्यादेव प्राचामित्यस्य निवृत्त्या नित्यत्वे लब्धे पुनः सर्वत्रग्रहणं प्राचां ष्फ तद्धित इत्यत्रापकर्षणापवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । तेनावट्यायनीति प्राचां ष्फः सिद्धो भवति । अन्यथा ह्यावट्याच्चेति चाप् उदीचां सावकाशः परत्वात्प्राचां ष्फं बाधेत । अथ कथं शाकल्यायनीति । यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्यते नैवं शक्यम् । इह हि शाकल्यस्य छात्राः शाकलाः कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् न स्यात् । एवं तर्हि ॥

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।
पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च । ४ । १ । १९ ॥

आभ्यां ष्फः स्यात् ॥ क्रमेण टाप्ङीषोरपवादः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौरव्यायणी । ठक् च मण्डूकादित्यण् । माण्डूकायनी ॥ आसुरेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसुरायणी ॥ छश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ आसुरीयः कल्पः । आसुरिणा प्रोक्त इति शेषेऽर्थे छापवाद इञश्चेत्यणि प्राप्ते छस्य प्रतिप्रसव इहैव लाघवार्थं क्रियते । अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥

वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात् ॥ कुमारी ॥ वयस्यचरम इति वाच्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् । शिशुः । कन्याया न । कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात् ॥

द्विगोः । ४ । १ । २१ ॥

अदन्ताद् द्विगोर्ङीप्स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात् त्रिफला । त्र्यनीका सेना ॥

अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । ४ । १ । २२ ॥

अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्न ङीप्स्यात्तद्धितलुकि सति ॥ पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयष्ठक् । अध्यर्द्धेति लुक् । द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता । द्व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तात्तु द्व्याढकी । तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चाश्वी ॥

काण्डान्तात्क्षेत्रे । ४ । १ । २३ ॥

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि ॥ द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसज्जिति विहि.

तस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । स्त्रे किम् । द्विकाण्डी रज्जुः ॥

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २४ ॥

प्रमाणे यः पुरुषस्तन्दन्ताद् द्विगोर्ङीप् वा स्यात्तद्धितलुकि ॥ द्वौ पुरुषौ प्रमाणं यस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा ॥

बहुव्रीहेरूधसो ङीष् । ४ । १ । २५ ॥

ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात्स्त्रियाम् ॥ कुण्डोध्नी । ऊधसोऽनङित्यनङि कृते डाप्निषेधयोः प्राप्तयोरनेन ङीष् । अनउपधालोपिन इत्यस्यापि ङीपोऽयमुत्तरत्रानुवृत्तेर्बाधक इष्यते । स्त्रियां किम् । कुण्डोध्नं धेनुकम् । इहानङपि न । तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानात् । बहुव्रीहेः किम् । प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् । ४ । १ । २६ ॥

ङीषोऽपवादः । द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ॥

दामहायनान्ताच्च । ४ । १ । २७ ॥

संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात् ॥ दामान्ते डाप्प्रतिषेधवत्यमाणङीब्विकल्पेषु प्राप्तेषु हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरुद्दामा वडवेत्यत्र डाप्प्रतिषेधविकल्पा भवन्त्येव । द्विहायनी बाला । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप् त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति विहितं णत्वञ्चेष्यते । किन्तु तद्वचनं भाष्ये काशिकायाञ्च णत्वप्रकरणे न दृश्यते । अन्यत्र तु मृग्यम् । वयसोऽन्यत्र त्रिहायना । चतुर्हायना शाला ॥

अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २८ ॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् ॥ पक्षे डाप्प्रतिषेधौ । बहुराज्ञी । बहुराज्ञ्यौ । बहुराजे । बहुराजानौ । अनः किम् । बहुमत्स्या । उपधालोपिनः किम् । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । सुपर्वं ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ४ । १ । २९ ॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् ॥ सुराज्ञी नाम ग्रामः । अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे पञ्चदाम्नी । शतमूर्द्धी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च । ४ । १ । ३० ॥

एभ्यो नित्यं ङीप्स्यात्संज्ञाछन्दसोः ॥ अथो ऽत इन्द्रः केवलीर्विशः । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थं अणन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोके असंज्ञायां मामिका ॥

रात्रेश्चाजसौ । ४ । १ । ३१ ॥

रात्रिशब्दात् ङीप् स्यात् अजस्विषये संज्ञाछन्दसोः ॥ रात्री व्यख्यदायती । अजसौ किम् । यास्ता रात्रयः ॥ अजसादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिं रात्रिं सहोषित्वा । लोके असंज्ञायां तु कृदिकारादिति ङीष्यन्तोदात्तः ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । ४ । १ । ३२ ॥

एतयोर्नुक् स्यात् स्त्रियाम् ॥ ऋन्नेभ्य इति ङीप् । गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायाञ्च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया अस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुब् निपात्यते । पतिरस्त्यस्तीत्यत्र तु वत्वं निपात्यते ।

अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । प्रत्युदाहरणन्तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां-घटः । पतिमती पृथिवी । वा च छन्दसि नुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ सान्तर्वती देवानुपैत् । सान्तर्वत्नी देवानुपैत् । पतिवती तरुणवत्सा । पतिवत्नी तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४ । १ । ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यात् यज्ञेन सम्बन्धे ॥ वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकयज्ञफलभोक्त्रीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् ॥

विभाषा सपूर्वस्य । ४ । १ । ३४ ॥

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् ॥ गृहस्य पतिः गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी । दृढपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत् । पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् । अस्मिन्पक्षे पत्नियं इतीयङ्विषये विशेषः । सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः स्त्री ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु । ४ । १ । ३५ ॥

पूर्वविकल्पापवादः ॥ समानस्य सभावो निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ॥

पूतक्रतोरै च । ४ । १ । ३६ ॥

अस्य ऐ आदेशः स्यान्ङीप् च ॥ इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते ॥ पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः स्यात् तक्रतुरेव सा ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १ । ३७ ॥

एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यान्ङीप् च ॥ वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति च । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः ॥

मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ॥

मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च ॥ मनोः स्त्री मनायी । मनावी । मनुः ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ॥

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप्स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एता । एनी ॥ रोहिता । रोहिणी । वर्णानां तणतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । श्येण्या च शलल्येति गृह्यम् । चीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः । वर्णात्किम् ॥ प्रहृता । गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । अनुदात्तात्किम् ॥ श्वेता । घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोऽयम् ॥ अत इत्येव । शितिः स्त्री । पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पिशङ्गी । असितपलितयोर्न ॥ * ॥ असिता । पलिता ॥ छन्दसि क्नमेके ॥ * ॥ असिक्नी । पलिक्नी । अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किन्तु विशुद्धवाची । तेनावदातेत्येव ॥

अन्यतो ङीष् । ४ । १ । ४० ॥

तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तावेतौ । वर्णात्किम् ॥ खट्वा । अनुदात्तान्तात्किम् ॥ कृष्णा । कपिला ॥

षिद्गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ ॥

षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् ॥ नर्तकी । गौरी । अनड्वाही । अनडुही । पिप्पल्यादयश्च । आकृतिगणोऽयम् । मातरि षिच्चेति षित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष् । दंष्ट्रा ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुश-कामुककबराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्रा-णास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमै-थुनेच्छाकेशवेशेषु । ४ । १ । ४२ ॥

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् ॥ जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या जानपदी । उत्सादित्वादञन्तत्वेन टिड्ढेति ङीप्याद्युदात्तः । कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डाऽन्या । कुडि दाहे गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते न तु नियम्यते । गोणी आवपनञ्चेत् । गोणाऽन्या । स्थली अकृत्रिमा चेत् । स्थलाऽन्या । भाजी श्राणा चेत् । भाजाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या । गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनञ्चेत् । नीलाऽन्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन् वक्तव्य इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र । किन्तु । नीलादोषधौ ॥ * ॥ नीली । प्राणिनि च ॥ * ॥ नीली गौः । संज्ञायां वा ॥ * ॥ नीली । नीला । कुशी अयोवि-

कारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी मैथुनेच्छा चेत् । कामुकाऽन्या । कबरी केशानां सन्निवेशविशेषः । कबराऽन्या । चित्रेत्यर्थः ॥

शोणात्प्राचाम् । ४ । १ । ४३ ॥

शोणी । शोणा ॥

वोतो गुणवचनात् । ४ । १ । ४४ ॥

उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष् ॥ मृद्वी । मृदुः । उतः किम् ॥ शुचिः । गुणेति किम् । आखुः । गुणवचनात् ङीप् वक्तव्यः ॥ * ॥ आद्युदात्ताः प्रयोजयन्ति । वस्वी । वसुः । तन्वी । तनुः । वसुशब्दः प्राशस्त्यगुणवाची । धान्ये निदित्यतो निदिति वर्तमाने शृस्वृस्निहीत्यादिना आद्युदात्तो व्युत्पादितः । तस्मात् ङीपि सति ईकारोऽनुदात्तो भवति । ङीषि तूदात्तः स्यात् । अन्तोदात्तात्तु ङीप्ङीषोर्विशेषाभावः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वविधानात् ॥ खरुसंयोगोपधान्न ॥ * ॥ खरुः पतिंवरा कन्या । पाण्डुः ॥

बह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ४५ ॥

एभ्यो वा ङीष् ॥ बह्वी । बहुः ॥ कृदिकारादक्तिनः ॥ * ॥ रात्रिः । रात्री ॥ सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके ॥ * ॥ शकटिः । शकटी । अक्तिन्नर्थात्किम् । अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । हिमकाषिहतिषु चेति पद्भावः ॥

नित्यं छन्दसि । ४ । १ । ४६ ॥

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष् ॥ बह्वीषु हित्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च । ४ । १ । ४७ ॥

ङीष् स्यात् छन्दसि ॥ प्रभ्वी: । विभ्वी: । विप्रसंभ्य इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवङादेशस्तु सौत्रः । तेनेह न । स्वयम्भूः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ ॥

या पुमाख्या पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् ॥ गोपस्य स्त्री गोपी ॥ पालकान्तान्न ॥ * ॥ गोपालिका । अश्वपालिका ॥ सूर्याद्देवतायां चाप् वाच्य: ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री सूर्या देवता । देवतायां किम् ॥ सूरी कुन्ती मानुषीयम् ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् । ४ । १ । ४९ ॥

एषामानुगागमः स्यान्ङीष् च ॥ इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् ॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वे ॥ * ॥ महद्धिमं हिमानी । अरण्यानी ॥ यवाद्दोषे ॥ * ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ यवनाल्लिप्याम् ॥ * ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ मातुलोपाध्याययोरानुग्वा ॥ * ॥ मातुलानी । मातुली । उपाध्यायानी । उपाध्यायी । या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् तृतीये इङश्चेत्यत्रोक्तः ॥ आचार्यादणत्वञ्च ॥ * ॥ आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोगे इत्येव । आचार्या स्वयं व्याख्यात्री । अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे ॥ * ॥ अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु अर्यी । क्षत्रियी ॥ मुद्गलाच्छन्दसि

लिच्च ॥ * ॥ ङीषो लित्वमानुगागमश्च । लित्स्वरः । रथीरभून्मुद्गलानी । कथं ब्रह्माणीति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् ।

क्रीतात्करणपूर्वात् । ४ । १ । ५० ॥

क्रीतान्तादददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती । करणपूर्वात्किम् ॥ सुक्रीता । क्वचित्तु कर्तृकरणे कृतेति सूत्रे बहुलग्रहणात्सुबन्तेन समासस्तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वादाप् ततोऽदन्तत्वाभावान्न ङीष् । धनक्रीता ॥

क्तादल्पाख्यायाम् । ४ । १ । ५१ ॥

करणादेः क्तान्तादददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये ॥ अभ्रलिप्ती द्यौः । अल्पाभ्रेत्यर्थः । अल्पाख्यायां किम् । चन्दनलिप्ता स्त्री ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४ । १ । ५२ ॥

बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि, नञ्सुभ्याम्, जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः, इति ह्यन्तोदात्तताविधायकानि । तत्र जातिपूर्वादित्युक्तेर्बह्वादिपूर्वकस्यार्थाद्युदासः । ऊरुभिन्नी । नेह । बहुकृता । जातान्तान्न ॥ * ॥ दन्तजाता । पाणिगृहीती भार्यायाम् । पाणिगृहीताऽन्या । बहुलं संज्ञाछन्दसोः ॥ * ॥ प्रबद्धविलूनी । प्रबद्धविलूना । प्रबद्धं विलूनं यस्या इति बहुव्रीहिः । अपरे तु कर्मधारयं कुर्वन्ति ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४ । १ । ५३ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् ॥ सुरापीती । सुरापीता । अन्तोदात्तात्किम् ॥ वस्त्रछन्ना । अनाच्छादनादित्युदात्तप्रतिषेधः । अत एव पूर्वेणापि न ङीष् ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ ॥

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तादकारान्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्तु सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् ॥ शोभना शिखा सुशिखा । स्वाङ्गं त्रिधा ॥

अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥

सुस्वेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् । अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च ॥ सुकेशी । सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । तेन चेत्तत्तथायुतम् ॥ सुस्तनी । सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । ४ । १ । ५५ ॥

एभ्यो वा ङीष् ॥ आद्ययोर्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते । पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानामसंयोगोपधादिति बाध्यते । मध्येऽपवादन्यायात् । सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका । अत्र वृत्तिः । अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यः । स्वङ्गी । स्वङ्गेत्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिदमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि ॥ पुच्छाच्च ॥ * ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ कबरमणिविषशरेभ्यो नित्य-

म् ॥ * ॥ कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी ॥ उपमानात्प-
चाच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥ नित्यमेव उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ॥

न क्रोडादिबह्वचः । ४ । १ । ५६ ॥

क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष् ॥ कल्याणक्रोडा । अश्वा-
नामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् ॥ सुजघना ॥

सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च । ४ । १ । ५७ ॥

सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष् ॥ सकेशा । अकेशा । विद्यमा-
ननासिका ॥

नखमुखात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ५८ ॥

न ङीष् स्यात् ॥ शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् ॥
ताम्रमुखी कन्या ॥

दीर्घजिह्वी च छन्दसि । ४ । १ । ५९ ॥

संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् निपात्यते संज्ञायाम् ॥ आसुरा
वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट् । संज्ञायां किम् ॥ दीर्घजिह्वा
कन्या ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् । ४ । १ । ६० ॥

दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः
स्यात् ॥ यदि तु स्वतन्त्रो ङीप्स्यात्प्राग्गुल्फादावपि प्रसज्येत । प्रा-
ङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् ॥

वाहः । ४ । १ । ६१ ॥

वाहन्तात्प्रातिपदिकान्ङीष् स्यात् ॥ ङीषेवानुवर्तते न ङीप् ॥
दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे ॥

सख्यशिश्वीति भाषायाम् । ४ । १ । ६२ ॥

इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि क्वचित् । आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः । न तु सर्वत्र । सखा सप्तपदी भव । अशिशुमिव मामयं शराहरभिमन्यते । भाषायान्तु नित्यम् ॥ सखी । अशिश्वी ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ॥

जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ आकृतिग्रहणा जातिः । अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी । लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनाऽपि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तं किम् ॥ शुक्ला । सकृदित्यादि किम् । देवदत्ता ॥ गोत्रञ्च चरणैः सह ॥ * ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः ॥ औपगवी । कठी । बह्वृची । ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीना ङीष् बाध्यते । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् । बलाका । परिमाणविशेषादौ पुंल्लिङ्गा अपि गवादन्यादौ स्त्रीलिङ्गा एव द्रोण्यादयस्तु गौरादिषु बोध्याः । अयोपधात्किम् । क्षत्रिया । योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ॥ * ॥ गौरादिष्विदानीन्तनैर्गवयादयः प्रक्षिप्ता इतिवार्तिकारम्भाद्विज्ञायते । गवयी । हयी । मुकयी ॥ हलस्तद्धितस्येति यलोपः । मनुषी । मत्स्यस्य ङ्यामिति यलोपः । मत्सी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च । ४ । १ । ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् ॥

ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । ओषधिविशेषे रूढा एते ॥

इतो मनुष्यजातेः । ४ । १ । ६५ ॥

ङीष् स्यात् ॥ दाक्षी । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यं औदमेयी । मनुष्येति किम् । तित्तिरिः ॥ इञ उपसंख्यानमजात्यर्थम् ॥ * ॥ सुतङ्गमेन निर्वृत्ता सौतङ्गमी । मौनिचिती ॥

ऊङुतः । ४ । १ । ६६ ॥

उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् ॥ कुरूः । कुरुनादिभ्यो ण्यः । तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक् । अयोपधात्किम् ॥ अध्वर्युर्ब्राह्मणी । दीर्घोच्चारणन्तु प्रश्लेषेणोकारद्वयविधानद्वारा ब्रह्मबंधूरित्यादिबहुव्रीहौ परत्वाद्बाधकस्य शेषलक्षणस्य कपो बाधनार्थम् ॥ अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाबूः । कर्कन्धूः । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् । प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः ॥

बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ६७ ॥

स्त्रियामूङ् ॥ भद्रबाहूः । संज्ञायां किम् ॥ वृत्तबाहुः ॥

पङ्गोश्च । ४ । १ । ६८ ॥

पङ्गूः ॥ श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च ॥ * ॥ चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः । एतच्च वचनं श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम् ॥

ऊरूत्तरपदादौपम्ये । ४ । १ । ६९ ॥

उपमानवाचि पूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् ॥ करभोरूः ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४ । १ । ७० ॥

अनौपम्यार्थं सूत्रम् ॥ संहितोरूः । सैव शफोरूः । शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शआद्यच् । लक्षणोरूः । वामोरूः ॥ सहितसहाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः । सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः । यद्वा विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि । ४ । १ । ७१ ॥

ऊङ् स्यात् ॥ कद्रूश्च वै कमण्डलूः । गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । एषां छन्दसि लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । पतयालूः । स्पृहिगृहीत्यालुजन्तः ॥

संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२ ॥

कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् ॥ कद्रूः । कमण्डलूः । संज्ञायां किम् । कद्रुः । कमण्डलुः । अच्छन्दोर्थं वचनम् ॥

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् । ४ । १ । ७३ ॥

शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् ॥ शार्ङ्गरवी । वैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव । नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रम् ॥ नारी ॥

यङश्चाप् । ४ । १ । ७४ ॥

यञन्तात् स्त्रियां चाप्स्यात् ॥ ष्यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणम् । आम्बष्ठ्या । कारीषगन्ध्या ॥ षाद्यञश्चाप् वाच्यः ॥ * ॥ पौतिमाष्या । गौकक्ष्या ॥

आवट्याच्च । ४ । १ । ७५ ॥

अस्माच्चाप्स्यात् ॥ यञश्चेति ङीपोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः । आवट्या ॥

तद्धिताः । ४ । १ । ७६ ॥

आ पञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

यूनस्तिः । ४ । १ । ७७ ॥

युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तान्ङीपि बोध्यम् ।

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे । ४ ।१। ७८ ॥

त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् ॥ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिञोरेव । षङावितौ । यङश्चाप् । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अणिञोः किम् । ऋतभागस्यापत्यं विदादित्वादञ् आर्तभागी । अनार्षयोः किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरूपोत्तमयोः किम् । औपगवी । जातिलक्षणो ङीष् । गोत्रे किम् । अहिच्छत्रे भवा आहिच्छत्री ॥

गोत्रावयवात् । ४ । १ । ७९ ॥

कर्मधारयः । सोच: परनिपातः । अवयवशब्दश्चाप्रधान-वचन इह गृह्यते । प्रवराध्यायपठितानि च मुख्यानि गोत्राणि । ये त्वादिपुरुषाः श्रुतशीलादिसम्पन्नाः अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतवस्ते गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्त एव चाप्रधानानि गोत्राणि । ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् ॥ अगुरूपोत्त-मार्थ आरम्भः । पुणिकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री पौणिक्या । भौणिक्या । येषां त्वनन्तरापत्येऽपीष्यते दैवदत्या याज्ञदत्येति ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्याः । यद्वा पृथग्वाच्यवयवशब्दः । सप्तम्यर्थे चेयं पञ्चमी । तेन गोत्रात्पृथग्भूते अगोत्रे ऽणिञोः ष्यङित्यप्यर्थः । नन्वेवमाहिच्छत्री-त्यादावतिप्रसङ्गः । न चैकदेशवाच्यवयवशब्दाश्रयणाद्गोत्रावयवाद्गोत्रा-देव भविष्यति । भवति हि गोत्रमपि गोत्रावयवो यथा घृतावयवो घृतमिति वाच्यम् । पारिभाषिकगोत्रग्रहणे अस्यार्थस्य वैयर्थ्यात् । पूर्वसू-त्रेण सिद्धत्वात् । दैवदत्यादेरसिद्धेश्च । अगुरूपोत्तमार्थत्वे तु कुला-भिमतभिन्नेभ्योऽप्यगुरूपोत्तमेभ्यः स्यात् । पौणिक्यादेस्तु आद्यपक्षो-क्तार्थेनैव सिद्धेश्चेति चेन्न । गोत्रात्पृथग्भूतस्य अपत्यत्वेन गोत्रसदृ-शस्यैवान्तरङ्गत्वाद्ग्रहणौचित्येनानन्तरापत्यस्यैव लाभात् । युवापत्ये त्वनभिधानमेव शरणमित्यलम् ।

क्रौड्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८० ॥

क्रौडि इत्येवमादिभ्यः स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात् ॥ अगुरू-पोत्तमार्थ अनणिञर्थश्चारम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । सूत युवत्याम् । सूतशब्दादित्यर्थः । सूत्या । प्राप्तयौवना । जातौ सूतीत्येव । भोज क्षत्रिये । भोज्या । अक्षत्रिया भोजैव ॥

दैवयज्ञिशैचिवृक्षिसात्यमुग्रिकांठेविद्धिभ्यो-ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८१ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ् वा ॥ अगोत्रार्थमिदं गोत्रेऽपि परत्वा-त्प्रवर्तते । पक्षे इतो मनुष्योति ङीष् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञीत्यादि । इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा । ४ । १ । ८२ ॥

इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वं कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् ॥

प्राग्दीव्यतो ऽण् । ४ । १ ८३ ॥

तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ ॥

एभ्यो ऽण्स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ॥ वक्ष्यमाणस्य ण्यस्याप-वादः । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्यो मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः । ४ । १ । ८५ ॥

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् ॥ अणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजा-पत्यः । यमाच्चेति काशिकायाम् । याम्यः । वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ वाच्यः । मात्यः । पैतृमत्यः ॥ पृथिव्या ञाञौ ॥ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवाद्यञञौ ॥ * ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ बहिषष्टिलोपो यञ्च ॥ * ॥ बाह्यः । ईकक् च ॥ * ॥ बाहीकः ॥ ईकञ् छन्दसि ॥ * ॥ बाहीकमस्तु भद्रं वः ॥ स्थाम्नो ऽकारः ॥ * ॥

भाष्योदाहरणात्तदन्तविधिः । अश्वस्येव स्थाम बलं यस्य तस्यापत्या-दिरश्वत्थामः । पृषोदरादित्वात्सस्य तः । भवार्थेऽन्तः पूर्वपदाट्ठञि-त्यच लुग्वक्ष्यते । अश्वत्थामा । लोम्नोऽपत्येषु बहुषु ॥ * ॥ केवल-लोम्नोऽपत्येन योगाभावात्तदन्तविधिः । बाह्वादीञोऽपवादः । उडु-लोमाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् । औडुलोमिः ॥ सर्वत्र गोरजादि-प्रसङ्गे यत् ॥ * ॥ न त्वपत्ये एव । गोरपत्यं गवि भवं गोरिदं गौर्दैव-ताऽस्येत्यादि गव्यम् । यद्वा प्राग्दीव्यतीयेऽन्यत्र च । तेन गवा चरति गव्य इत्याद्यपि भवतीति केचिदाहुः । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ॥ ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादण-पवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ ण्यादयो येननाप्राप्तिन्यायेनाण एवा-पवादाः ढगादिभिरणपवादैस्तु सह संप्रधारणायां परत्वात्त एव स्यु-रिति वार्तिकारम्भः । ण्यादीनामवकाशः । दितिरदितिर्बृहस्पतिर्देव-ताऽस्य दैत्यः । आदित्यः । बार्हस्पत्यम् । अर्थविशेषलक्षणस्याणप-वादस्य । दुलेरपत्यं दौलेयः । अपूपानां समूह आपूपिकम् । इहो-भयप्रसङ्गे ण्यादय एव । दितेरदितेरपत्यं दैत्यः । आदित्यः । वन-स्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । इतश्चानिञः, अचित्तहस्तिधेनोष्ठ-गिति ढक्ठकौ न भवतः । अर्थविशेषेति किम् । औष्ट्रपतम् । उष्ट्र-पतिर्नाम पक्षं तस्येदं पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ् । न च पत्राद्वाह्य इत्युक्तेरयमप्यर्थविशेषलक्षण इति वाच्यम् । इदमिति सामान्यशब्दे-नैव तद्विशेषसंग्रहात् । विशेषशब्देन बोधितार्थकस्यैवार्थविशेषलक्षण-त्वस्वीकारात् । अथ कथं दैतेयादितेयौ । क्तिजन्तात्कृदिकारादिति ङीषि स्त्रीभ्यो ढक् । ण्यस्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न ॥

उत्सादिभ्योऽञ् । ४ । १ । ८६ ॥

अणस्तदपवादानामिञादीनाञ्चापवादोऽयम् ॥ औत्सः । इह पठ्यते । बष्कयाऽसे । असे असमासे । बष्कयस्यापत्यं बाष्कयः । असे किम् । गोबष्कयिः । असे इत्येतदेवेह तदन्तविधिं ज्ञापयति । तेनाधेनूनां समूहः आधेनवं सिद्धम् । धेनुशब्दस्येह पाठात् । न चैवं धैनुकं गोधेनुकं च न सिध्येत् । धेनुरनञिकमुत्पादयतीति विशेषवचनस्य खण्डिकादिभ्यश्चेति सूत्रे भाष्ये आपिशलिमतत्वेनोक्तत्वात् । इकमिति ठकमित्यर्थः । एतच्च क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठगिति सूत्रस्थविद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक् स्मृत इति वार्तिके इकगिति ठगित्यर्थे इति कैयटाल्लभ्यते । आपिशलिमतपरतयोक्तवचनस्य धैनुकमिति भाष्योदाहरणाच्च ॥ ग्रीष्मादछन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ छन्दश्चेह वृत्तम् । यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः । ग्रैष्मम् । अछन्दसि किम् । ग्रीष्मो देवता अस्याः ग्रैष्मी त्रिष्टुप् । अञः प्रतिषेधादणेव । यदा तु ग्रीष्मे भवेति शेषार्थविवक्षा तदा तु शैषिकऋत्वण् सिद्ध एव । न चाञा शैषिकस्य बाधप्रसङ्गः । अर्थविशेषलक्षणानां तुल्यकक्ष्याणामेव प्रत्ययानां ण्यादिभिर्बाधनात् । ऋत्वण् तु कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादञो बाधकः । तथाहि । कालाट्ठञ् अणोऽपवादः । ठञो ऋत्वण् । दृष्टं सामेत्यधिकारे कलेर्ढगिति साऽस्यदेवतेत्यधिकारे अग्नेर्ढगिति सूत्रद्वयमपनीय प्राग्दीव्यत इति प्रकरणे अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्य इति पाठ्यम् । अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् । कालेयम् । एतच्च दृष्टं सामेति सूत्रे अपर आह । सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्य इति भाष्यात्सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थ इति कैयटाच्च लभ्यते ।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् । ४ । १ । ८७ ॥

धान्यानां भवने इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमात् नञ्स्नञौ स्तः ॥ स्त्रैणः । पौंस्नः । वत्यर्थे न । स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये । ४ । १ । ८८ ॥

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितो ऽनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात् ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । द्वयो रथयोर्वोढा द्विरथः । तस्येदं रथाद्यतो लुक् । द्विगुनिमित्तस्येति किम् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विग्रहे तु वाक्यमेव न तु प्रत्ययः । अव्यविकन्यायात् । अत एव त्र्यवयवा विद्या तामधीते त्रैविद्य इत्येव भवति न तु तिस्रो विद्या अधीते इति द्विगुः । अन्यथा त्रिविद्य इत्यपि स्यात् । वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्नेह । पञ्चगर्गरूप्यम् । अनपत्ये किम् । द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः । प्राग्दीव्यतः किम् । द्वैपारायणिकः । द्वौ रथौ वहति द्विरथ्यः । तद्वहतिरथेति यत् ॥

गोत्रे ऽलुगचि । ४ । १ । ८९ ॥

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् ॥ गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः । वृद्धाच्छः । आपत्यस्येति यलोपः । विदानामपत्यं वैदः । वैदौ । अत्र विदस्यापत्यानि बहूनि । अनृष्यानन्तर्यइति गोत्रेऽञ् तदन्ताद्यूनि अत इञ् । तस्य ण्यक्षत्रिया-र्षजित इति लुक् । तत्राञो बहुषूत्पन्नत्वाल्लुक् प्राप्तः प्रत्ययलक्षणान्न भवति। अचीत्यस्य विषयसप्तमीत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणेन तद्विषयताप्रयुक्तस्यातिदेशस्याङ्गीकारात् । न च वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । वर्णप्राधान्यविषयत्वात्तस्य । न लुमतेति निषेधोऽपि न । अङ्गसं-

स्त्रकोद्देश्यकत्वाभावात् । विदानामपत्यानि विदाः । अत्र तु प्रत्ययलक्षणेनालुक्यपि अजन्तस्यैव युवबहुत्वे प्रवर्त्तनात्पुनर्लुग्भवत्येव । ननु गोत्रातिरिक्तप्राग्दीव्यतीयार्थविषयस्य सत्वात् पुनरलुक्कस्मान्न भवतीति चेन्न । समर्थानां प्रथमस्य प्रथमार्थवृत्तेरर्थान्तरमनुपसङ्क्रान्तस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुक्स्वीकारात् । अत एवात्रिभरद्वाजानां मैथुनिका अत्रिभरद्वाजिकेत्यादौ अञो नालुक् । अत्र ह्यत्रेरपत्यानि बहूनि इतश्चानिञ इति ठक् । तदन्ताद्युवबहुत्वे ऽत इञ् । तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुक् । अत्रिभृग्विति ठको लुक् । भरद्वाजशब्दाद्बिदाद्यञ् । ततो यूनीञ् । पूर्ववल्लुक् । अञोऽपि बहुत्वे लुक् । अत एव च गोपवनादिषु गर्गभार्गविकाग्रहणं चरितार्थम् । गर्गाद्यञो लुक् । भृगोर्ऋष्यण् । यूनीञो लुक् । अत्र ह्यणो ऽत्रिभृग्विति लुक् प्राप्तो न गोपवनादिभ्य इति प्रतिषिध्यते । एवं वैदस्य वैदयोर्वापत्यानि विदाः । अत्रापि लुग्भवत्येव । गोत्रार्थकस्याप्यञो युवबहुत्वे प्रवर्तनाद्गोत्रकृतबहुत्वस्य सत्वात् । लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपाः । कश्यपस्यापत्यं विदादित्वादञ् । तत एकस्यैव काश्यपस्य बह्व्यः प्रतिकृतयो यदा विवक्षिता भवन्ति तदा इवे प्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य देवपथादित्वाल्लुप् । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरितिवचनाल्लिङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति वचनन्त्वभिधेयगतमेव । यद्वैकशेषः क्रियते । अत्र तु काश्यपइत्यजन्तं प्रतिकृतबहुत्वे वर्तते न तु गोत्रबहुत्वे इत्यञो न लुक् । गोत्रे किम् । कुवलस्येदं कौवलम् । बादरम् । अत्र फलेञो लुक् । प्राग्दीव्यतीयः किम् । गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम् । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यम् ॥

यूनि लुक् । ४ । १ । ९० ॥

प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । प्राचामवृद्धादिति वक्ष्यमाणः फिन् । ततो यून्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न । अजादौ किम् । ग्लौचुकायनरूप्यम् । प्राग्दीव्यतीये किम् । तस्मै हितं ग्लौचुकायनीयम् ॥

फक्फिञोरन्यतरस्याम् । ४ । १ । ९१ ॥

यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् ॥ कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः । कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यण् । तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः । अणो द्व्यच इति फिञ् । तस्य छात्राः यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् । ४ । १ । ९२ ॥

षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः ॥ उपगोरपत्यमौपगवः ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।
उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ।

भानोरपत्यं भानवः । कृतसन्धेः किम् । सौत्थितिः । अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत् । समर्थपरिभाषया नेह । वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य । प्रथमात्किम् । अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थे माभूत् । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । दैवयज्ञीतिसूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि । उपग्वपत्यम् । जातित्वान्ङीष् । औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्नः ॥

एको गोत्रे । ४ । १ । ९३ ॥

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् ॥ उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।
यद्वा स्वद्व्यूनसंख्येभ्यो ऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥
अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।
मतभेदेन तद्वान्यै सूत्रमेतत्तयोत्तरम् ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् । इत्थं फगिञोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादिञपि स्यात् । चतुर्थे ततः फगिति फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रे ऽष्टनवतेरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यम् ॥

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ९४ ॥

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् स्त्रियां तु न युवसंज्ञा ॥ गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः ॥

अत इञ् । ४ । १ । ९५ ॥

अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिञ् स्यादपत्येऽर्थे ॥ दाक्षिः ॥

बाह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ९६ ॥

बाहविः ॥ औडुलोमिः । आकृतिगणोऽयम् ॥

सुधातुरकङ् च । ४ । १ । ९७ ॥

चादिञ् ॥ सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ व्यासवरुडनिषाद-चण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वैयासकिः । वारुडकिरि-त्यादि ।

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् । ४ । १ । ९८ ॥

तदन्ताद्व्रातचफञोरस्त्रियामिति स्वार्थे ञ्यः ॥ कौञ्जायन्यः । ब्राध्नायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुक् । कौञ्जायनाः । स्त्रियां कौञ्जा-यनी । गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष् । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः ॥

नडादिभ्यः फक् । ४ । १ । ९९ ॥

गोत्रे इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ॥

हरितादिभ्यो ऽञः । ४ । १ । १०० ॥

एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक् ॥ हारितायनः । इह गोत्राधि-कारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदा-द्यन्तर्गणो हरितादिः ॥

यञिञोश्च । ४ । १ । १०१ ॥

गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात्फक् स्यात् ॥ अनातीत्युक्तेराप-त्यस्येति यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु । ४ । १ । १०२ ॥

अञिञोरपवादः । आद्यौ विदादौ । शारद्वतायनो भार्गव-श्चेत् । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायण आग्रायणश्चेत् । दार्भिरन्यः ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ॥

एभ्यो गोत्रे फक् वा ॥ द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तूपचारात् ।

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्यो ऽञ् । ४ । १ । १०४ ॥

एभ्यो ऽञ् गोत्रे ये त्वत्रानृषयस्तेभ्यो ऽनन्तरे ॥ सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् ॥ बिदस्य गोत्रं बैदः । अनन्तरो बैदिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः ॥

गर्गादिभ्यो यञ् । ४ । १ । १०५ ॥

गोत्रे इत्येव ॥ गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । ४ । १ । १०६ ॥

गोत्रे यञ् ॥ माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौशिकः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठान्नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलन्तु लोहितादिकार्यम् ॥ बाभ्रव्यायणी ॥

कपिबोधादाङ्गिरसे । ४ । १ । १०७ ॥

गोत्रे यञ् स्यात् ॥ काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसे किम् । कापेयः । बौधिः ॥

वतण्डाच्च । ४ । १ । १०८ ॥

आङ्गिरसे इत्येव ॥ वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणौ । वातण्ड्यः । वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् । ४ । १ । १०९ ॥

वतण्डाच्चेति विहितस्य यञो लुक् स्यात् स्त्रियाम् ॥ शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहितादित्वात्ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वात्ष्यङ् न ॥

अश्वादिभ्यः फञ् । ४ । १ । ११० ॥

गोत्रे ॥ आश्वायनः । पुंसि जाते । पुंसीति प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रं जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः ॥

भर्गात्त्रैगर्ते । ४ । १ । १११ ॥

गोत्रे फञ् ॥ भार्गायणस्त्रैगर्तः । भार्गिरन्यः ॥

शिवादिभ्यो ऽण् । ४ । १ । ११२ ॥

गोत्रे इति निवृत्तम् ॥ शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात्फिञ् । गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाड्ढक् । गाङ्गेयः ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४ । १ । ११३ ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीनामभ्यो ऽण् स्यात् ॥ ढकोऽपवादः । यामुनः । नार्म्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अवृद्धाभ्यः किम् । वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं शौभनेयः ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । ११४ ॥

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः । श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति तु बाह्वादित्वात् । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । इञ एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक् । आत्रेयः ॥

मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११५ ॥

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च ॥ द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । साम्मातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनं

प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादित्वाद्वैमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ॥

ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ।

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु । ४ । १ । ११७ ॥

अपत्येऽण् ॥ वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः । केचित्तु शुङ्गेत्याबन्तं पठन्ति तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गेयः ॥

पीलाया वा । ४ । १ । ११८ ॥

तन्नामिकाणं बाधित्वा द्व्यच इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते ॥ पीलाया अपत्यं पैलः । पैलेयः ॥

ढक् च मण्डूकात् । ४ । १ । ११९ ॥

चादण् ॥ पक्षे इञ् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

स्त्रीभ्यो ढक् । ४ । १ । १२० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् ॥ वैनतेयः । बाह्वादित्वात्सौमित्रिः । शिवादित्वात्सापत्नः ॥ वडवाया वृषे वाच्ये ढग्वक्तव्यः ॥ * ॥ वडवाया वृषो वाडवेयः । वृषो बीजाश्वः । तेन चार्थेन विशेषविहितेनाऽपत्यलक्षणोऽर्थो ढको बाध्यते । तेनापत्ये वाडव इति भवति । न च चतुष्पाद्भ्यश्चित्वाड्ढञः प्राप्तिः स्वरे च विशेष इति वाच्यम् । देवताविशेषस्य सूर्यस्त्रीरूपगृहीताश्वारूपस्य वाचकवडवाशब्दस्यैवात्र ग्रहणात् । बीजाश्वशब्देनापि गृहीताश्वाकारस्तत्पुमा-

न्सूर्य्य एव । एवञ्च तस्य चतुष्पाज्जातिवाचित्वाभावान्न दोषः ॥ अण् क्रुञ्चाकोकिलात्स्मृतः ॥ * ॥ समाहारद्वन्द्वः । वृषे इति नापेक्ष्यते । अपत्ये एवायम् । ढगपवादः । क्रौञ्चः । कौकिलः ॥

द्व्यचः । ४ । १ । १२१ ॥

द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् स्यात् ॥ तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्येदमित्यण् ॥

इतश्चानिञः । ४ । १ । १२२ ॥

इकारान्तात् द्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विञन्तात् ॥ दौलेयः । नैधेयः । आत्रेयः ॥

शुभ्रादिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ ॥

शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः ॥

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे । ४ । १ । १२४ ॥

अपत्ये ढक् ॥ वैकर्णेयः । कौषीतकेयः काश्यपः । अन्यो वैकर्णिः । कौषीतकिः ॥

भ्रुवो वुक् च । ४ । १ । १२५ ॥

चाड्ढक् ॥ भ्रौवेयः ॥

कल्याण्यादीनामिनङ् । ४ । १ । १२६ ॥

एषामिनङादेशः स्याड्ढक् च ॥ काल्याणिनेयः । बान्धकिनेयः ॥

कुलटाया वा । ४ । १ । १२७ ॥

इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वेणैव ॥ कौलटिनेयः ।

कौलटेयः। सती भिक्षुकयच कुलटा। या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे ढ्रक्। कौलटेरः॥

चटकाया ऐरक्। ४। १। १२८॥

चटकादिति वाच्यम्॥ * ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि। चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः॥ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः॥ * ॥ तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका। अजादित्वाट्टाप्॥

गोधाया ढ्रक्। ४। १। १२९॥

गौधेरः॥ शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक्। गौधेयः॥

आरगुदीचाम्। ४। १। १३०॥

गौधारः॥ रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतोऽपि विधानार्थम्। जडस्यापत्यं जाडारः। पण्डस्यापत्यं पाण्डारः।

क्षुद्राभ्यो वा। ४। १। १३१॥

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो वा ढ्रक्॥ पक्षे ढक्। काणेरः। काणेयः। दासेरः। दासेयः॥

पितृष्वसुश्छण्। ४। १। १३२॥

अणोऽपवादः। पैतृष्वस्रीयः॥

ढकि लोपः। ४। १। १३३॥

पितृष्वसुरन्तलोपः स्यात् ढकि॥ अत एव ढक्। पैतृष्वसेयः॥

मातृष्वसुश्च। ४। १। १३४॥

पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात्॥ मातृष्वस्रीयः। मातृष्वसेयः॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । ४ । १ । १३५ ॥

कामण्डलेयः ॥ कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे । ढे लोपोऽकद्र्वा इत्युकारलोपः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च । ४ । १ । १३६ ॥

एभ्यो ढञ् स्यात् ॥ अणढकोरपवादः । गार्ष्टेयः । मित्रयोरपत्यं ऋष्यणि प्राप्ते ढञ् । यादेरिय इतीयादेशे प्राप्ते दाण्डिनायने-त्यत्र निपातनाद्युलोपः । मैत्रेयः । बहुत्वे यस्कादित्वादित्वाल्लुक् । मित्रयवः ॥

राजश्वशुराद्यत् । ४ । १ । १३७ ॥

अणिञोरपवादः ॥ राज्ञो जाताववेति वाच्यम् ॥ * ॥ ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छुद्रादावुत्पन्नो राजनः । अन्निति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न ॥

क्षत्राद् घः । ४ । १ । १३८ ॥

क्षत्रियः ॥ जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः ॥

कुलात्खः । ४ । १ । १३९ ॥

कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रे ऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ । ४ । १ । १४० ॥

कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादञ्खञौ । ४ । १ । १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। पक्षे खः। माहाकुलः। माहाकुलीनः। महाकुलीनः॥

दुष्कुलाड्ढक्। ४। १। १४२॥

पूर्ववत्पक्षे खः॥ दौष्कुलेयः। दुष्कुलीनः॥

स्वसुश्छः। ४। १। १४३॥

स्वस्रीयः॥

भ्रातुर्व्यच्च। ४। १। १४४॥

चाच्छः। अणोऽपवादः। भ्रातृव्यः। भ्रात्रीयः।

व्यन्सपत्ने। ४। १। १४५॥

भ्रातुर्व्यन्स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये॥ भ्रातृव्यः शत्रुः। सर्वस्मिन्सपत्ने। पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात्॥

रेवत्यादिभ्यष्ठक्। ४। १। १४६॥

रैवतिकः॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च। ४। १। १४७॥

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दाण्णठकौ स्तः कुत्सायाम्॥ सामर्थ्याद्यूनि। गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः। पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्णठकौ। यस्येतिलोपः। आपत्यस्येति लोपः। ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनः॥ ग्लौचुकायनिकः। गोत्रे किम्। कारिकेयः। स्त्रियाः किम्। औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः। कुत्सने किम्। गार्गेयः॥

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्। ४। १। १४८॥

सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः। वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं

ठक् स्यात्कुत्सायाम् ॥ भागवित्तेर्भागवित्तिकः । पक्षे फक् । भागवित्तायनः ।

फेश्छ च । ४ । १ । १४९ ॥

फेरिति फिञो ग्रहणं न फिनः । वृद्धाधिकारात् । फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् च कुत्सने गम्ये ॥ यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात्फिञ् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् । यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो ण्यक्षत्रियेति लुक् । सौवीरेषु किम् । तैकायनिः ।

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ । ४ । १ । १५० ॥

सौवीरेषु ॥ नेह यथासंख्यम् । अल्पाच्तरस्य परनिपाताल्लिङ्गादिति वृत्तिः । भाष्ये तु यथासंख्यमेव स्थितम् । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १५१ ॥

अपत्ये ॥ कौरव्याः ब्राह्मणाः । वावदूक्यः । सम्राजः क्षत्रिये । साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः । रथकारशब्दोऽत्र पठ्यते । स जातिवचनः । त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिन्न्यूनरथकारजातिः । कारिणस्तु रथकारात्तरेणैव ण्यः सिद्धः ॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥ * ॥ प्रकरणात् ण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम् । कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं तदतिदेशः । केवलानां तेषां कार्यस्य कस्यचिदविधानात् । वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः । कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् । यदयं स्वरवर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्ययाश्रितमप्यतिदिष्टं भवतीति । बहुषु वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी । युवा

धामरथ्यायनः । वामरथानि सङ्घाङ्कलक्षणानि । स्वरस्तु प्रत्ययस्यैव न त्वातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ॥

एभ्यो ण्यः ॥ हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिशिल्पी । तस्मात् तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्य्यः । नापित्यः । प्राचां मतेनेदम् । उदीचान्तु परत्वात्फिञिति वक्ष्यते ॥

उदीचामिञ् । ४ । १ । १५३ ॥

हारिषेणिः ॥ लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितात्तु परत्वात्फिञेव । नापितायनिः । तक्ष्णो ऽण उपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदीचामित्येव । इञोऽपवादः । ताक्ष्णः । पक्षे ताक्षण्यः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् । ४ । १ । १५४ ॥

तैकायनिः ॥

कौशल्यकार्म्मार्य्याभ्याञ्च । ४ । १ । १५५ ॥

अपत्ये फिञ् ॥ इञोऽपवादः । परमप्रकृतेरेवायमिष्यते । प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । न तु कोसलस्यापत्यं वृद्धेत्कोसलाजादाञ् ञ्यङिति ञ्यङ् कर्मारस्यापत्यं कारिलक्षणो ण्य इत्येवं यौ कौसल्यकार्मार्यशब्दौ तयोर्ग्रहणम् । कुसलस्यापत्यं कौसल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्मार्य्यायणिः ॥ दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दागव्यायनिः । छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ।

अणो द्व्यचः । ४ । १ । १५६ ॥

अपत्ये फिञ् ॥ इञोऽपवादः । कर्तृश्छात्रः । कार्त्रः । तस्यापत्यं कार्त्रायणिः । अण इति किम् । दाक्षायणः । द्व्यचः किम् ।

औपगविः । त्यदादीनां वा फिञ् वाच्यः ॥ * ॥ त्यादायनिः । त्यादः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् । ४ । १ । १५७ ॥

आम्रगुप्तायनिः ॥ प्राचान्तु आम्रगुप्तिः । वृद्धात्किम् । दाक्षिः । अगोत्रात्किम् । औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक् च । ४ । १ । १५८ ॥

अपत्ये फिञ् च ॥ यदिह वृद्धमगोत्रं ततः फिञि सिद्धे आगमार्थमिदम् । अन्येषामुभयार्थम् । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः । चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च । चार्मिकायणिः । वार्मिकायणिः ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १५९ ॥

उदीचां वृद्धादित्येव ॥ अस्माद्वा फिञ् सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते ॥ गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलम् । ४ । १ । १६० ॥

ग्लुचुकायनिः । प्राचां किम् । ग्लौचुकिः । अवृद्धात्किम् । राजदन्तिः । उदीचां प्राचां बहुलमन्यतरस्यामिति सर्वे एते विकल्पार्थास्तेषामेकेनैव सिध्यति तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । क्वचिन्न भवत्येव । दाक्षिः ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च । ४ । १ । १६१ ॥

समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः । अपत्ये व्युत्पादितस्यापि मानुषशब्दस्य जातिवाचित्वादपत्यबोधकत्वाभावात्प्रव-

राध्यायप्रसिद्धत्वाभावाच्च बहुषु लुक् न । मानुषाः । मानुषाणां सङ्घः । साङ्घाङ्केत्यणपि न । जातौ किम् । मानवी प्रजा ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ४ । १ । १६२ ।

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥

जीवति तु वंश्ये युवा । ४ । १ । १६३ ॥

पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते तुशब्दोऽवधारणार्थः । वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यान्न गोत्रसंज्ञम् ॥

भ्रातरि च ज्यायसि । ४ । १ । १६४ ॥

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवा स्यात् ॥ अवंश्यार्थोऽयमारम्भः । भ्राता हि न वंश्यः । अकारणत्वात् ॥

वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ ४ । १ । १६५ ॥

भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञम् ॥ एकं जीवतिग्रहणमपत्यविशेषणं द्वितीयं सपिण्डस्य । तरब्निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातमहभ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । स्थविरेति किम् । स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव । जीवति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव ॥ वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् ॥ * ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् । तत्र भवान् गार्ग्यायणः । पूजेति किम् । गार्ग्यः ।

यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् ॥ * ॥ गार्ग्यो जाल्मः । कुत्सेति किम् । गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ ४ । १ । १६६ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादञ् स्यादपत्ये ॥

दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ । पाञ्चालः । पाञ्चालौ । जनपदशब्दात्किम् । द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः । अत्रौत्सर्गिकोऽणेव । क्षत्रियात्किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालिः । वैदेहिः । क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् । तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । इहावृद्धादपि बहुवचनविषयादिति प्राप्तो वुञ् बाध्यते । पूरोरण् वक्तव्यः ॥ * ॥ पौरवः । सिद्धे प्राग्दीव्यतीयेऽणि तद्राजसंज्ञार्थमिदं वचनम् । पुरुशब्दो न जनपदवाची । अन्यथा ह्यङ्गमगधेत्यणः सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात् ॥

पाण्डोर्ड्यण् ॥ ४ । १ । १६७ ॥

युधिष्ठिरपितृवाचिन एव ॥ गुणवाचिनश्च नेह ग्रहणम् । जनपदशब्दादित्युक्ते हि तदधिपतिवाच्येवोपतिष्ठते । पाण्ड्यः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ ४ । १ । १६८ ॥

आभ्यामपत्येऽञ् ॥ वृद्धेदिति ञ्यङोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ ४ । १ । १६९ ॥

अञोऽपवादः । आङ्गः । वाङ्गः । सौह्मः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ ४ । १ । १७० ॥

वृद्धात् ॥ आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः । इतः । आवन्त्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यमाजाद्यः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ ४ । १ । १७१ ॥

कौरव्यः । नैषध्यः । स नैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण् ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ ४ । १ । १७२ ॥

साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ् स्यात् ॥ अञोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् ॥

ते तद्राजाः ॥ ४ । १ । १७३ ॥

अञादय एतत्संज्ञाः स्युः ॥ तेन तद्राजस्य बहुष्विति लुक् । इक्ष्वाकवः पञ्चाला इत्यादि ॥

कम्बोजाल्लुक् । ४ । १ । १७४ ॥

अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः ॥ कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चोलः । शकः । द्व्यज्लक्षणस्याणो लुक् । केरलः । यवनः । अञो लुक् । कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । दीर्घादिपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञावित्यनेन सिन्ध्वादित्वादण् ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । १७५ ॥

तद्राजस्य लुक् स्यात् ॥ अवन्ती । कुन्ती । कुरूः ॥

अतश्च । ४ । १ । १७६ ॥

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् ॥ शूरसेनी । मद्री । कथं माद्रीसुताविति । ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः । ४ । १ । १७७ ॥

एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् ॥ पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारूशी । कैकेयी । केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युधाशुक्राभ्यां द्व्यच इति ढक् । ततः स्वार्थे पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञावित्यञ् । शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् । अतश्चेति लुकि तु ढगन्तत्वान्ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी । एतदेव ज्ञापयति पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्यातश्चेत्यनेन लुग्भवतीति । तेन पर्शूः । रक्षाः । असुरीः । पर्शूः क्षत्रिये जनपदेन समानशब्दः । तस्यापत्यं सङ्घः स्त्रीत्वविशिष्टः द्व्यञ्मगधे-त्यण् । तस्यातश्चेति लुक् । पुनः पर्श्वादिलक्षणः स्वार्थिकोऽण् । तस्यापि लुक् । तत ऊङुत इत्यूङ् । रक्षसः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्रीत्वविशिष्टः सङ्घः पूर्ववदण्द्वयस्यापि लुक् । अत्वसन्तस्येति दीर्घः । असुरशब्दाज्जनपदलक्षणस्याञो लुकि पर्श्वादिलक्षणस्याणो लुक् । जातिलक्षणो ङीष् । अत्र पर्श्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवतीति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोण्डभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्टविश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां श्रीव्याकरणदीपिकासमाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तेन रक्तं रागात् । ४ । २ । १ ॥

तेनेति तृतीयान्तात्समर्थाद्रागप्रकृतिकाद्रक्तमित्यस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययः स्यात् ॥ रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । रागात्किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ॥

लाक्षारोचनाट्ठक् । ४ । २ । २ ॥

शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ लाक्षिकः । रौचनिकः । शाकलिकः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ॥ नील्या अन् वक्तव्यः ॥ * ॥ नील्या रक्तं नीलम् । पीतात्कन् ॥ * ॥ पीतकम् ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् ॥ * ॥ हारिद्रम् । माहारजनम् । कथं हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ, काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति । उपमानाद्भविष्यति ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ॥

कथं पुनः पुष्यादिना नक्षत्रेण कालो युज्यते । पुष्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि वर्तमानाः पुष्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः । मघाभियुक्तं माघमहः । माघी रात्रिः । नक्षत्रेण युक्तः किम् । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः । कालः किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुबविशेषे । ४ । २ । ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य लुप् स्यात् ॥ यावत्कालो नक्षत्रेण युज्यते अहोरात्रस्तस्य षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । अत्र न ह्यो न श्व इति विशेषे गम्यमानेऽपि लुप् भवत्येव । यत्र विशेषविवक्षा पौषोऽहोरात्र इति तत्र समुदायप्रतीतावप्यवयवद्वयरूपविशेषस्य शब्देनाश्रयणाल्लुबभावः । प्रकृत्यप्रति-

षेध्याङ्गीकारात् । कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौषी पौर्णमासीति । विभाषा-फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुप् नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणाशब्दात्तु अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अबाधकान्यपि निपातनानि । श्रावणी ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् । ४ । २ । ५ ॥

विशेषार्थोऽयमारम्भः ॥ श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । संज्ञायां किम् । श्रावणी । आश्वत्थी ॥

द्वन्द्वाच्छः । ४ । २ । ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्याद्विशेषे सत्यसति च ॥ तिष्य-पुनर्वसवीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः । अविशेषे अद्य तिष्यपुन-र्वसवीयम् । अद्य राधानुराधीयः । लुप्तु न । मध्येऽपवादन्यायात् ।

दृष्टं साम । ४ । २ । ७ ॥

तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥ दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डित् द्विर्वा विधीयते ॥ * ॥ उशनसा दृष्टमौशनसम् । औशनम् । शतभिषजि जातः । शातभिषजः । शातभिषः । शतभि-षजा युक्तः कालः इत्यण् तस्य लुप् । ततो जातार्थे प्राग्दीव्यतोऽणि-त्यण् विहितः कालाट्ठञिति ठञा बाधितः पुनः सन्धिवेलादिसूत्रेण विधीयते इत्ययं द्विरुक्तोऽण् ॥ तीयादीकक् स्वार्थे ॥ * ॥ द्वैतीयीकः । तार्तीयीकः ॥ न विद्यायाः ॥ * ॥ द्वितीया विद्येत्येव । गोत्रादङ्क-वदिष्यते ॥ * ॥ यथा ङ्के गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रत्ययः एवं दृष्टं सामेत्यस्मि-न्नर्थेऽपीत्यर्थः । औपगवेन दृष्टं साम औपगवकम् । अङ्के यो दृष्टः प्रत्ययः स सर्वोऽतिदिश्यते न त्वङ्क एवाहत्य विहितः । तेन सङ्घा-ङ्कलक्षणेष्वित्यस्याणो गोत्रचरणाद्वुञित्यस्य च वुञोऽतिदेशः ॥

कलेर्ढक् । ४ । २ । ८ ॥

कलिना दृष्टं कालेयम् ॥ अपर आह ॥ सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः ॥ * ॥ एतच्च प्रागेव व्याख्यातम् ॥

वामदेवात् ड्यड्ड्यौ । ४ । २ । ९ ॥

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं मा तदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः । ४ । २ । १० ॥

वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् । वस्त्रेण परिवृत कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न । छात्रैः परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ॥

पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली ॥ पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् । ४ । २ । १२ ॥

द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने । ४ । २ । १३ ॥

कौमारेत्यण्प्रत्ययान्तोऽविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियाः पाणिग्रहणस्यापूर्वत्वे निपातनमिदम् । अयञ्च विशेषो निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते । अपूर्वशब्दो भावप्रधानः । अपूर्वत्वस्य वचनं तस्मिन्नि-

त्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरुभयोरप्येतन्निपातनमिष्यते । कौमारेति स्त्रीपुं-सप्ताधारणप्रातिपदिकमात्रनिर्द्देशात् । उभयोश्च पत्युयोरपूर्वत्व स्त्रिया एव न पुंसः । स तु पूर्वकृतोद्वाहो भवतु मा वा भूत् । एतदपि निपातनबलादेव लभ्यते । अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः कौ-मारः पतिः । कुमारीशब्दात् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः । यद्वा अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्य्या प्रथमान्तादेवोपय-मनविशिष्टे स्वार्थे प्रत्ययोऽपूर्वत्वे द्योत्ये ॥ न विद्यते पूर्वः पतिर्यस्या इत्युभयत्रापि बहुव्रीहिः ।

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः । ४ । २ । १४ ॥

शरावे उद्धृत ओदनः शारावः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्त्तते तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः । अमत्रेभ्यः किम् । पाणावुद्धृत ओदनः ॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । ४ । २ । १५ ॥

तत्रेत्येव ॥ समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते ॥ स्थण्डिले शयितुं नियमोऽस्य स्थाण्डिलः । व्रते किम् । स्थण्डिले शेते देवदत्तः ॥

संस्कृतं भक्षाः । ४ । २ । १६ ॥

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः ॥ भ्राष्ट्रेषु संस्कृता भ्राष्ट्रा भक्षाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशोऽष्टा-कपालः । भक्षाः किम् । पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् । ४ । २ । १७ ॥

अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रवि-शेषः । तस्यां संस्कृतमुख्यम् ।

दध्नष्ठक् । ४ । २ । १८ ॥

दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ॥

उदश्वितो ऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १९ ॥

ठक् ॥ पक्षेऽण् । उदकेन श्वयति वर्द्धते इत्युदश्वितक्रम् । तत्र संस्कृतमौदश्वित्कम् । औदश्वितम् ।

क्षीराड्ढञ् । ४ । २ । २० ॥

अत्र संस्कृतमित्येव सम्बध्यते न तु भक्षा इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयी ॥

साऽस्मिन्पौर्णमासीति । ४ । २ । २१ ॥

इतिशब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषो मासः । अर्धमासो वा । नेह । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पञ्चदशरात्रे इति । भृतकमासश्च कर्मकरणादारभ्य त्रिंशद्रात्रलक्षणः स यदा पौष्या पौर्णमास्या तद्वान्भवति वस्तुतश्च माघादिव्यपदेशभाक् तत्रापि न भवति ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् । ४ । २ । २२ ॥

अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी ॥ प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् पूर्वपदात्संज्ञायामिमिति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन्नाग्रहायणिको मासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आश्वत्थिको मासः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः । ४ । २ । २३ ॥

तभ्यष्ठग्वा स्यात् ॥ पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्रावणिकः । श्रावणः । कार्त्तिकिकः । कार्त्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ॥

साऽस्य देवता । ४ । २ । २४ ॥

इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे अग्नीति ढक् ॥

कस्येत् । ४ । २ । २५ ॥

कशब्दस्य इकारादेशः स्यात् प्रत्ययसन्नियोगेन ॥ यस्येति-लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः । श्रीर्दे-वता ऽस्य श्रायं हविः ॥

शुक्राद् घन् । ४ । २ । २६ ॥

शुक्रियम् ।

अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः । ४ । २ । २७ ॥

अपोनप्त्रियम् ॥ अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात् अपान्नपाच्च देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अत एवापोनपाते अपान्नपातेऽनुब्रूहीति प्रैषः ॥

छ च । ४ । २ । २८ ॥

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । अपांन-प्त्रीयम् ॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पैङ्गाक्षी-पुत्रीयम् । तार्णबिन्दवीयम् ॥ शतरुद्राद् घश्च ॥ * ॥ चाच्छः ।

शतं रुद्रा देवताऽस्य शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधान-सामर्थ्यात् द्विगोर्लुगनपत्ये इति न लुक् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च । ४ । २ । २९ ॥

चाच्छः ॥ महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमात् ट्यण् ॥ ४ । २ । ३० ॥

सौम्यम् । टित्वान् ङीप् । सौमी ऋक् ॥

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ ४ । २ । ३१ ॥

वायव्यम् । ऋतव्यम् । रीङ् ऋतः । यस्येति च । पित्र्यम् । उषस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तो-ष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ४ । २ । ३२ ॥

चाद्यत् ॥ द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषो-म्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्ढक् ॥ ४ । २ । ३३ ॥

आग्नेयम् ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ४ । २ । ३४ ॥

मासो देवताऽस्य मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ४ । २ । ३५ ॥

माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ॥ ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते नावय-ज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः ॥ पूर्णमासादण् वक्तव्यः ॥ * ॥ पूर्ण-मासोऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ४ । २ । ३६ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ पितुर्भ्रातरि व्यत् । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्डुलच् । मातुर्भ्राता मातुलः । मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ मातरि षिच्च ॥ * ॥ मातामही । पितामही ॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः ॥ * ॥ सकारपाठसामर्थ्यान्न षः । अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ * ॥ तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ॥ पिञ्जश्छन्दसि डिच्च ॥ * ॥ तिल्पिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ४ । २ । ३७ ॥

काकानां समूहः काकम् । बाकम् । प्राणिनां कुपूर्वाणामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तावेतौ । प्राणिविशेषवाचिनां शब्दानां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वे तेषामुदात्त इति तदर्थः । अणादिः प्राक् शकटेरित्यधिकारात् ।

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ४ । २ । ३८ ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । अनुदात्तादेरञ् प्राप्तः । सति तु तस्मिन्निह भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावे कृते इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावाभावाट्टिलोपः स्यात् । आद्युदात्तत्वं च । युवतीनां समूहो यौवनम् । सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेव तिप्रत्ययनिवृत्तौ कनिन्युवृषीति कनिनन्ततया आद्युदात्तत्वात्पूर्वेणैव सिद्धत्वादस्य पाठं भाष्यकाराः प्रत्याचख्युः । शत्रन्तादनुदात्तादेरञि यौवतम् ॥

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ॥ ४ । २ । ३९ ॥

एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् ॥ लौकिकमिह गोत्रम् । तच्चा पत्यमात्रम् । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् । औक्षकम् । औष्ट्रकम् । औरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् । वात्सकम् । मानुष्यकम् । आजकम् । आपत्यस्येति यलोपः प्राप्तः प्रकृत्याऽकेराजन्यमनुष्ययुवान इति न भवति ॥ वृद्धाच्चेति वक्त-व्यम् ॥ * ॥ वार्द्धकम् ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४ । २ । ४० ॥

चाद्वुञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ गणिकाया यञिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गाणिक्यम् ॥

ठञ् कवचिनश्च ॥ ४ । २ । ४१ ॥

चात्केदारादपि ॥ कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदा-रिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४ । २ । ४२ ॥

ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । पृष्ठादुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ पृष्ठ्यः ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ॥ ४ । २ । ४३ ॥

ग्रामता । जनता । बन्धुता ॥ गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् । गजता । सहायता । अन्ह खः क्रतौ ॥ * ॥ अह्नी-नः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् । आन्हः । इह खण्डिकादित्वादञ् । अन्हष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपो न ॥ पर्श्वा णस्वक्तव्यः ॥ * ॥ सिति चेति पदत्वेनाभत्वादोर्गुणो न । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४ । २ । ४४ ॥

कापोतम् । मायूरम् । मध्योदात्तावेतौ । लघावन्त इति फिट्सूत्रात् ।

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । ४५ ॥

अञ् स्यात् । आद्युदात्तार्थं वचनम् । अचित्ताट्ठको बाधनार्थम् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् । क्षुद्रकमालवशब्दोऽत्र पठ्यते । क्षुद्रकस्यापत्यानीति जनपदशब्दादिति विहितस्य तद्राजस्य लुक् । मालवात्तु वृद्धलक्षणस्य ञ्यङः । ततः क्षुद्रकाश्च मालवाश्चेति क्षत्रियद्वन्द्वः । समासान्तोदात्तत्वे अनुदात्तादित्वात्पूर्वेणैवाञि सिद्धे गोत्रवुञो बाधनार्थम् । ननु च परत्वादञा वुञ् बाधिष्यते । न च गोत्रसमुदायो गोत्रम् । नापि तदन्तविधिरस्ति । एवं तर्ह्यत एव ज्ञापयति । वुञि पूर्वविप्रतिषेधः सामूहिकेषु तदन्तविधिश्चास्तीति । प्रयोजनमौपगवकम् । वुञ् । वनहस्तिनां समूहो वानहस्तिकम् । गौधेनुकमिति च तदन्तविधेः । अचित्तहस्तीति ठक् । तथा चापिशलेर्वचनम् । धेनुरनञि कमुत्पादयतीति । धैनुकम् । अनञीति किम् । अधेनूनां समूहः । आधेनवम् । उत्सादित्वादञिति तत्रैवोक्तम् । पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते । क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामिति । क्षौद्रकमालवी सेना । क्षौद्रकमालवकमन्यत् । उभयत्रापि मालवादुत्पन्नस्य ञ्यङो गोत्रेऽलुगचीति लुक्प्रतिषेधादापत्यस्येति यलोपः । उलूकशब्दोऽत्र पठ्यते । स च यद्यपि वेदे क्वचिदाद्युदात्तः पठ्यते छान्दसत्वात् तथापि लोके लघावन्ते इति मध्योदात्तस्तत्र पूर्वेणैवाञ् सिद्धस्तस्मात्सामर्थ्याद्गर्गादियञन्तो लूक्यशब्दार्थकोलूकशब्दस्य कृतयञ्लुकः पाठ इति विज्ञेयम् । एव

च गोत्राश्रयो वुञनेन बाध्यते । उलूकानां समूहः औलूकम् । गोत्रेऽलु-गचीति लुक्प्रतिषेधादापत्यस्येति यलोपः ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् । ४ । २ । ४६ ॥

काठकम् । गोत्रचरणाद् वुञ् । छान्दोग्यम् । छन्दोगौक्थि-केति ञ्यः ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ ॥

साक्तुकम् । आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । मौदकिकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ॥

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् । ४ । २ । ४८ ॥

यथासंख्यम् ॥ पक्षे ठगणौ । कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वी-यम् । आश्वम् ।

पाशादिभ्यो यः । ४ । २ । ४९ ॥

पाश्या । तृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या ॥

खलगोरथात् । ४ । २ । ५० ॥

खल्या । गव्या । रथ्या ॥

इनित्रकट्यचश्च । ४ । २ । ५१ ॥

खलादिभ्यः क्रमात्स्युः ॥ खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृति-गणोऽयम् ॥

विषयो देशे । ४ । २ । ५२ ॥

षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः ॥

शिबीनां विषयो देशः शैबः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयो-ऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् । ४ । २ । ५३ ॥

राजन्यकम् ।

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ । ४ । २ । ५४ ॥

भौरिकीनां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ॥

सो ऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु । ४ । २ । ५५ ॥

स इति प्रथमान्ताच्छन्दोवाचकादस्यादिरित्येतस्मिन्नर्थे अणादयः स्युः यदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति ॥ पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः । स्वार्थे उपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ४ । २ । ५६ ॥

सोऽस्येत्यनुवर्त्तते ॥ सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्येति भारतः ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ४ । २ । ५७ ॥

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ॥

घञः सा ऽस्यां क्रियेति ञः ४ । २ । ५८ ॥

घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञः प्रत्ययः स्यात् ॥ घञ इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । श्येनतिलस्य पाते ञे इति मुमागमः । श्येनपातोऽस्यां वर्त्तते श्यैनंपाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्त्तते तैलम्पाता स्वधा । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्त्तते दाण्डपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९ ॥

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ४ । २ । ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषः तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्थं तदधीते तद्वेद वा औक्थिकः । मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येते । न्यायं नैयायिकः । वृत्तिं वार्तिकः । लोकायतं लौकायतिक इत्यादि । सूत्रान्तात्तु अकल्पादेरेवेष्यते । साङ्ग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः ॥ विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वायसविद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेत्ति वा त्रैविद्यः ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ * ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यवक्रीतं तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृताऽऽख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्तिकः । द्विगोर्लुगिति लुक् । द्वितन्त्रः ॥ अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे ॥ * ॥ अनुसूशब्दो ग्रन्थविशेषवाची स ठकमुत्पादयति लक्ष्यलक्षणशब्दौ चेत्यर्थः । आनुसुकः । इसुसिति कादेशे केऽण इति ह्रस्वः । लाक्ष्यिकः । लाक्षणिकः ॥ इकन्पदोत्तरपदात् शतषष्टेः षिकन्पथः ॥ * ॥ पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ।

क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ । ६१ ॥

क्रमकः । क्रम पद शिक्षा मीमांसा क्रमादिः ॥

अनुब्राह्मणादिनिः । ४ । २ । ६२ ॥

तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राम्हणस्तद-
धीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थेनिनैव सिद्धेऽणबाधनार्थमिदम् ॥

वसन्तादिभ्यष्ठक् । ४ । २ । ६३ ॥

वसन्तसहचरितो ग्रन्थो वसन्तः यत्र वसन्तो वर्ण्यते । यो वा
वसंतेऽध्येयस्तमधीते वासंतिकः । । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः ।
दाण्डिनायनसूत्रे निपातनाट्टिलोपो न ॥

प्रोक्ताल्लुक् । ४ । २ । ६४ ॥

प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥
पणनं पणः । घञर्थे कविधानमिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी तस्य
गोत्रापत्यं पाणिनः । गाथिविदथीत्यादिना प्रकृतिभावाट्टिलोपो न ।
ततो यूनि इञ् । पाणिनिः । ण्यक्षत्रियेति इञो लुग् न भवति ।
आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं
पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । इञश्चेत्यण् तु न । गोत्रे य इञ् तदन्ता-
दिति वक्ष्यमाणत्वात् । पारिभाषिकगोत्रस्यैव च तत्र ग्रहणात् । ता-
तोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियाञ्च विशेषः । पाणिनीयः ।
पाणिनीया ॥

सूत्राच्च कोपधात् । ४ । २ । ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
अप्रोक्तार्थं आरम्भः । अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः

सूत्रं तदधीते विदन्ति वा अष्टकाः ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
इह माभूत् । महावार्त्तिकं सूत्रमधीते माहावार्त्तिकः । कलापिना
प्रोक्तमधीयते कालापाः । तेषामाम्नायः कालापकम् । वुञ् । कालापक-
मधीते कालापकः । अचाणो लुकि वुञ्निबन्धनमाद्युदात्तत्वं स्यात् ।
स्त्रियां ङीप् च न स्यात् । कोपधात्किम् । चतुष्टयमधीते चातुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४ । २ । ६६ ॥

छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः ॥
अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते
कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । तस्य कठचरकादिति लुक् ।
ततोऽण् । तस्य प्रोक्ताल्लुक् । ब्राह्मणानि । भल्लु । भाल्लविनः ।
शाठ्यायन । शाट्यायनिनः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति णिन्य-
न्तादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् । छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं
तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन पुराणप्रोक्तानामेव तद्विषयता । नेह ।
याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्कानि । कण्वादिभ्यो गोत्रे
इत्यण् । आपत्यस्येति यलोपः । सौलभानि । याज्ञवल्क्यादयो
नूतना सूत्रकारदृष्ट्या इति वृत्तिकृतां व्यवहारः । चकारोऽनुक्तसमु-
च्चयार्थः । कल्पे । काश्यपिनः । कौशिकिनः । पाराशरिणो भिक्षवः ।
शैलालिनो नटाः । कर्मन्दिनः । कृशाश्विनः । छन्दोब्राह्मणानीति
किम् । पाणिनीयं व्याकरणम् । पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराण-
प्रोक्तेष्विति णिनिः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ४ । २ । ६७ ॥

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः । मत्वर्थापवादोऽयम् ।

सकललोकनिरूढे यथा स्यात् नत्वाधुनिकसङ्केतेऽपीत्येतदर्थं इति-शब्दः । देशे तन्नाम्नीत्युत्तरसूत्रचयेऽप्यन्वेति ॥

तेन निर्वृत्तम् । ४ । २ । ६८ ॥

अन्तर्भावितण्यर्थाद्वृतेः कर्मणि क्तः । कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी ॥

तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ॥

शिबीनां निवासो देशः शैबः ॥

अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ॥

विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति ॥

ओरञ् ४ । २ । ७१ ॥

अणोऽपवादः । कक्षतु । काक्षतवम् । नद्यान्तु परत्वान्मतुप् । इक्षुमती ।

मतोश्च बह्वजङ्गात् ४ । २ । ७२ ॥

बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ्स्यात् नाण् ॥ सैध्रकावतम् । बह्वजिति किम् । आदिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यात् मत्वन्तविशेषणं माभूत् ॥

बह्वचः कूपेषु ४ । २ । ७३ ॥

अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः ॥

उदक् च विपाशः । ४ । २ । ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ्स्यात् ॥ अबह्वजर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तः कूपो दात्तः । उदङ्क्तिम् । दक्षिणतः कूपेष्वणेव । दात्तः । स्वरे विशेषः । महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते ॥

सङ्कलादिभ्यश्च ४ । २ । ७५ ॥

कूपेष्विति निवृत्तम् ॥ सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम् । पौष्कलम् ।

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु । ४ । २ । ७६ ॥

स्त्रीलिङ्गेषु सौवीरादिषु देशेषु वाच्येषु अञ्स्यात् ॥ सौवीरे । दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी । साल्वे । विधूमाग्निना निर्वृत्ता वैधूमाग्नी । प्राचि । मकन्देन निर्वृत्ता माकन्दी ॥

सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ ४ । २ । ७७ ॥

अञोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णु वार्णवम् ॥ अण् ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी ॥

रोणी ॥ ४ । २ । ७८ ॥

रोणीशब्दात्तदन्ताच्चाण् स्यात् ॥ कूपाञोऽपवादः । रौणः । आजकरोणः ॥

कोपधाच्च । ४ । २ । ७९ ॥

अण् स्यात् ॥ कूपलक्षणस्योवर्णान्तलक्षणस्य चाञोऽपवादः । कर्णच्छिद्रकेन निर्वृत्तः कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ।

वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ४ । २ । ८० ॥

सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चतुरर्थ्याम् ॥ अरीहणादिभ्यो वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तं आरीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण् । कार्शाश्वीयम् । ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकः । कुमुदादिभ्यष्ठच् । कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलम् । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरा । सख्यादिभ्यो ढञ् । साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः । पथः पन्थ च । पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इञ् । सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः । प्रगदिन् प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यष्ठक् । कौमुदिकः ॥

जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ॥

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् ॥ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचन इति युक्तवद्भावः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । तन्नाम्नीत्येव । नेह । उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् औदुम्बरो जनपदः । नह्यत्र लुबन्तान्नामधेयम् ॥

वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८२ ॥

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ॥

शर्कराया वा । ४ । २ । ८३ ॥

अस्माच्चातुरर्थिकस्य लुब् वा स्यात् ।

ठक्छौ च । ४ । २ । ८४ ॥

शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठच्ककौ । वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् । तस्य लुब्वि

कल्पः । षट् रूपाणि । शर्करा । शार्करम् । शार्करिकम् । शर्करीयम् । शर्करिकम् । शार्करकम् ॥

नद्यां मतुप् । ४ । २ । ८५ ॥

चातुरर्थिकः । उदुम्बरावती । इक्षुमती ।

मध्वादिभ्यश्च । ४ । २ । ८६ ॥

मतुप् । अनद्यर्थ आरम्भः । मधुमान् ।

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ४ । २ । ८७ ॥

कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोर्भय इति अन्त्ये मादुपधाया इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ * ॥ महिषाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ महिष्मान्नाम देशः ॥

नडशादाड् ड्वलच् । ४ । २ । ८८ ॥

नड्वलः । शादो जम्बालघासयोरिति ।

शिखाया वलच् । ४ । २ । ८९ ॥

शिखावलम् ॥

उत्करादिभ्यश्छः । ४ । २ । ९० ॥

उत्करीयः ॥

नडादीनां कुक् च । ४ । २ । ९१ ॥

नडकीयम् । क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च । क्रुञ्चकीयम् । तक्षन्नलोपश्च । तक्षकीयम् । इति चातुरर्थिकाः ॥

शेषे । ४ । २ । ९२ ॥

अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः ॥ चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः

दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । शेष इति लक्षणञ्चाधिकारश्च । तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥

राष्ट्रावारपाराद् घखौ । ४ । २ । ९३ ॥

आभ्यां क्रमाद् घखौ स्तः शेषे ॥ राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषात् घादयष्ट्युट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

ग्रामाद्यखञौ । ४ । २ ९४ ॥

ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

कत्र्यादिभ्यो ढकञ् । ४ । २ । ९५ ॥

कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । तत्र जातादिः कात्रेयकः । नागरेयकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेर्ग्रामेयकम् ।

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ४ । २ । ९६ ॥

कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् । ४ । २ । ९७ ॥

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४ । २ । ९८ ॥

दक्षिणेति आजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

काপिश्याः ष्फक् । ४ । २ । ९९ ॥

कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा । वाल्ह्युर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाल्हायनी । और्दायनी । पार्दायनी ॥

रङ्कोरमनुष्येऽण् च । ४ । २ । १०० ॥

चात् ष्फक् ॥ राङ्कवो गौः । राङ्कवायणः । अमनुष्ये किम् । राङ्कवको मनुष्यः । मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ् ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ ॥

दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ।

कन्थायाष्ठक् । ४ । २ । १०२ ॥

कान्थिकः ॥

वर्णौ वुक् । ४ । २ । १०३ ॥

वर्णुनदसमीपदेशो वर्णुः । तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दात् वुक् स्यात् । यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम् ॥

अव्ययात् त्यप् । ४ । २ । १०४ ॥

अमेहक्वतसित्रेभ्य एव ॥ अमान्तिकसहार्थयोः । अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥ त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नित्यः ॥ निसो गते ॥ * ॥ ह्रस्वात्तादाविति षत्वम् । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डालादिः । अरण्याण्णः ॥ * ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ * ॥ दूरेत्यः ॥ उत्तरादाहञ् ॥ * ॥ औत्तराहः ॥ आविष्ट्यस्योपसङ्ख्यानं छन्दसि ॥ * ॥ आविष्ट्यो वर्द्धते ॥

ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १०५ ॥

एभ्यस्त्यब्वा ॥ पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ । ४ । २ । १०६ ॥

यथासङ्ख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् । बहुच्पूर्वान्माभूत् । बाहुरूप्यम् ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः । ४ । २ । १०७ ॥

अणोऽपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत् । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः ॥

मद्रेभ्योऽञ् । ४ । २ । १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् । ४ । २ । १०९ ॥

अञ् स्यात् ॥ शैवपुरम् ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् । ४ । २ । ११० ॥

उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवादः ॥ माहकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे । ४ । २ । १११ ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् ॥ कण्वो गर्गादिः । काण्व्यस्य छात्राः काण्वाः ॥

इञश्च । ४ । २ । ११२ ॥

गोत्रे य इञ् तदन्तादण् स्यात् ॥ दाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकम् । तेनेह न । पाणिनीयम् ॥

न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ॥

इञश्चेत्यणोऽपवादः ॥ प्राष्ठीयाः । काशीयाः । काश्यादिषु तु देशवाचिनः काशिशब्दस्य ग्रहणं चेदिशब्दसाहचर्यात् । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ।

वृद्धाच्छः । ४ । २ । ११४ ॥

शालीयः । मालीयः । तदीयम् ॥

भवतष्ठक्छसौ । ४ । २ । ११५ ॥

वृद्धाद्भवत एतौ स्तः ॥ भावत्कः । जस्त्वं भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव । भावतः ॥

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ । ४ । २ । ११६ ॥

इकार उच्चारणार्थः ॥ काशिकी । काशिका । चैदिकी । चैदिका । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी । आपत्कालिका ॥

बाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ॥

बाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः ॥ छस्यापवादः । कास्तीरं नाम बाहीकग्रामः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका ॥

विभाषोशीनरेषु । ४ । २ । ११८ ॥

उशीनरेषु ये बाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीयः ॥

ओर्देशे ठञ् । ४ । २ । ११९ ॥

उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ् ॥ निषादकर्षू । नैषादकर्षुकः । केऽण इति ह्रस्वः । देशे किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः ॥ ञिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः ।

वृद्धात्प्राचाम् । ४ । २ । १२० ॥

प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् ॥ आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह । मल्लवास्तु । माल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधाद् वुञ् । ४ । १२१ ॥

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ्स्यात् ॥ ऐरावतं धन्व । ऐरावतकः । साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ । साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च । ४ । २ । १२२ ॥

एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात् ॥ छस्यापवादः । मालवप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्राग्देशे-तूत्तरेण सिद्धम् ।

रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ॥

रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ्स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ईतः । काकन्दकः ।

जनपदतदवध्योश्च । ४ । २ । १२४ ॥

जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद् वुञ् स्यात् ॥ आदर्शकः । त्रैगर्तकः । इहोत्तरसूत्रेण वुञ् । अस्य जनपदत्वेनैव

सिद्धावपि गर्तोत्तरपदाच्छ बाधितुं पुनर्विधानम् । मौञ्जो नाम वाही-कानामवधिभूतो ग्रामो न तु जनपदस्तत्र तु भवो मौञ्जीय एव ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । ४ । २ । १२५ ॥

अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्राति-पदिकाद् वुञ् स्यात् ॥ अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाज्जन-पदात् । आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः । आजमीढकः । वृद्धाज्ज-नपदात् । दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः । कालञ्जरकः । विषयग्र-हणं किम् । एकशेषेण बहुत्वे माभूत् । वर्त्तनी च २ वर्त्तन्यस्तासु भवो वार्त्तनः । पूर्वसूत्रे जनपदसामान्ये वृद्धाद् वुञ् विहितो यथा ब्राह्मणसामान्ये दधिदानम् । इह तु बहुवचनविषये विशेषे अवृद्धाद् वुञ् यथा कौण्डिन्ये तक्रदानम् । ततश्च बहुवचनादपि वृद्धाद् वुञि प्राप्ते आरभ्यमाणोऽवृद्धाद् वुञ् वृद्धाद् वुञो बाधकः स्यात् किन्तु माभूदित्येवमर्थमपिशब्देन समुच्चीयते । इह बहुवचनविषयादित्ये-तावता सिद्धम् । अवृद्धार्थोऽयमारम्भः । वृद्धाधिकारविच्छेदार्थं त्ववृद्धादपीति वचनम् ।

कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात् । ४ । १२६ ॥

देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् स्यात् ॥ दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च । ४ । २ । १२७ ॥

देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः । तैर्थकः ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । ४ । २ । १२८ ॥

कुत्सिते प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थे नगरशब्दाद्वुञ्स्यात् ॥ नागरकश्चोरः शिल्पी वा । एतयोः किम् । नागरा ब्राह्मणाः ।

अरण्यान्मनुष्ये । ४ । २ । १२९ ॥

वुञ्स्यात् । अरण्याण्ण इत्यस्यापवादः । आरण्यको मनुष्यः ॥ वा गोमयेषु ॥ * ॥ आरण्यका आरण्या वा गोमयाः ॥ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ आरण्यकः पन्थाः । अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् । ४ । २ । १३० ॥

वुञ् । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः ॥

मद्रवृज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ॥

जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ॥

जनपदवुञोऽपवादः । माहिषिकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३३ ॥

देशवाचिभ्योऽण् ॥ वुञादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । ४ । २ । १३४ ॥

कच्छादिभ्यः ॥ अणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् । काच्छो गौः ।

अपदातौ साल्वात् । ४ । २ । १३५ ॥

साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद् वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥ साल्वकः । अपदाताविवेति । साल्वः पदातिर्व्रजति ॥

गोयवाग्वोश्च । ४ । २ । १३६ ॥

साल्वाद् वुञ् ॥ कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥

गर्त्तोत्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ ॥

देशवाचिन इत्येव ॥ अणोऽपवादः । वृकगर्त्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् ॥

गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥

गहीयः । मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च । मुखतीयः । पार्श्वतीयः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् ॥ कुग् जनस्य परस्य च ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ देवस्य च ॥ * ॥ देवकीयम् ॥ स्वस्य च ॥ * ॥ स्वकीयम् ॥ वेणुकादिभ्यश्छण् वाच्यः ॥ * ॥ वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । मध्यो मध्यमञ्चाण् चरणे इति गणे पठ्यते । तस्यायमर्थः । मध्यशब्दः प्रत्ययसन्नियोगेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयः । चरणे तु प्रत्ययार्थेऽण् भवति । माध्यमा इति । तदेतद्विशेष एवोच्यते । पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावश्चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणिति । पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो ग्राह्यो न मध्यान्तरवाचीत्यर्थः । चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणित्यस्य च चरणसम्बन्धेन योऽण् विधीयते अण् चरणे इत्यनेन स निवासलक्षणो द्रष्टव्यः सोऽस्य निवास इत्यस्यैवार्थे भवतीत्यर्थः । तेन पृथिवीमध्यं निवास एषां कटादीनाञ्चरणानामित्यस्यार्थे माध्यमा इति भवति ॥

प्राचां कटादेः । ४ । २ । १३९ ॥

प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् ॥ अणोऽपवादः । काटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् ।

राज्ञः क च । ४ । २ । १४० ॥

वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते ॥ राजकीयम् ।

वृद्धादकेकान्तखोपधात् । ४ । २ । १४१ ॥

अक,इक,एवमन्तात्खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्छः स्यात् ॥ ब्राह्मणको नाम जनपदः यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायामिति निपातनात्साधुः । तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलिकीयः । आयोमुखीयम् । अकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधग्रहणं कर्त्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । सौसुकं नाम बाहीकग्रामः । सौसुकीयः ॥

कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् । ४ । २ । १४२ ॥

कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः ॥ ठञ्ञिठादेरपवादः । दाक्षिकन्थीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । हमाकग्रामीयम् । दाक्षिह्रदीयम् ।

पर्वताच्च । ४ । २ । १४३ ॥

अणोऽपवादः । पर्वतीयः ॥

विभाषा ऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ॥

मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् पक्षे ऽण् ॥ पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे । ४ । २ । १४५ ॥

भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः ॥ अणोऽपवादः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भेति किम् । कार्कणम् । पार्णम् ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च । ४ । ३ । १ ॥

चाच्छः ॥ पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । ४ । ३ । २ ॥

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च ॥ यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञि अणि च ॥ तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । छे तु त्वदीयः । मदीयः ॥

अर्द्धाद्यत् । ४ । ३ । ४ ॥

अर्द्ध्यः ॥ सपूर्वाट्ठञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ वल्यर्थं वस्तु वालेयं तस्यार्द्धमेकदेशस्तत्र भवं वालेयार्द्धिकम् । गौतमार्द्धिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । ४ । ३ । ५ ॥

परार्द्ध्यम् ॥ अवरार्द्ध्यम् । अधमार्द्ध्यम् । उत्तमार्द्ध्यम ॥

दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च । ४ । ३ । ६ ॥

चाद्यत् ॥ पौर्वार्द्धिकम् । पूर्वार्द्ध्यम् ।

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ । ४ । ३ । ७ ॥

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्द्धान्ताद्यञ्ठञौ स्तः ॥ इमे ऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्द्ध्याः । पौर्वार्द्धिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्यथेत्युक्तेर्यतोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्येत ॥

मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ॥

मध्यमम् ॥

अ साम्प्रतिके । ४ । ३ । ९ ॥

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे ॥ उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तद्विषयात् द्वीपशब्दात् यञ् स्यात् ॥ कच्छाद्यणो मनुष्यवुञश्चापवादोऽयम् ॥ द्वैप्यम् । द्वैप्या । अनुसमुद्रं किम् । द्वैपमन्यत् । द्वैपको मनुष्यः ॥

कालाट्ठञ् । ४ । ३ । ११ ॥

कालवाचिनष्ठञ् स्यात् ॥ मासिकम् । सांवत्सरिकम् । सायम्प्रातिकः । पौनःपुनिकः ॥ कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः । अनुदितौषसराग, इति भारविः । समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः । तत्र जात इति यावत्कालाधिकारः ॥

श्राद्धे शरदः । ४ । ३ । १२ ॥

ठञ् स्यात् ॥ ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं श्राद्धम् ।

विभाषा रोगातपयोः । ४ । ३ । १३ ॥

शारदिकः शारदो वा रोगः । आतपो वा । एतयोः किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्याञ्च । ४ । ३ । १४ ॥

वा ठञ् स्यात् ॥ नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ॥

श्वसस्तुट् च । ४ । ३ । १५ ॥

श्वस्शब्दाट्ठञ् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च ॥ द्वारादित्वादैजागमः ॥ शौवस्तिकम् । पक्षे श्वस्त्यं श्वस्तनम् ॥

सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ : १६ ॥

सन्धिवेलादिभ्यः ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् ॥ सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेला सन्ध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् । संवत्सरात्फलपर्वणोः । सांवत्सरं फलं पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् ॥

प्रावृष एण्यः । ४ । ३ । १७ ॥

प्रावृषेण्यः ।

वर्षाभ्यष्ठक् । ४ । ३ । १८ ॥

वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्विति साध्वर्थे ॥

छन्दसि ठञ् । ४ । ३ । १९ ॥

वर्षाभ्यष्ठकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ॥

वसन्ताच्च । ४ । ३ । २० ॥

ठञ् स्याच्छन्दसि ॥ वासन्तिकम् ।

हेमन्ताच्च । ४ । ३ । २१ ॥

छन्दसि ठञ् ॥ हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च । ४ । ३ । २२ ॥

हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः ॥ चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हैमनम् । हैमन्तम् ।

सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च । ४ । ३ । २३ ॥

सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः अव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च ॥ तुटः प्रागनादेशः । अनद्यतन इत्यादिनिर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ॥ चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् ॥ प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च ॥ * ॥ प्रत्नम् ॥ * ॥ अग्रादिपश्चाड्डिमच् ॥ * ॥ अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ॥ * ॥ अन्ताच्च ॥ * ॥ अन्तिमम् ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् । ४ । ३ । २४ ॥

आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च ॥ पक्षे ठञ् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । घकालतनेष्वित्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् ।

तत्र जातः । ४ । ३ । २५ ॥

सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थे अणादयो घादयश्च स्युः ॥ स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ॥

प्रावृषष्ठप् । ४ । ३ । २६ ॥

एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः । प्रावृषिकः ।

संज्ञायां शरदो वुञ् । ४ । ३ । २७ ॥

ऋत्वणोऽपवादः ॥ शारदका दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च ॥

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् । ४ । ३ । २८ ॥

पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः ॥

पथः पन्थ च । ४ । ३ । २९ ॥

पथि जातः पन्थकः ।

अमावास्याया वा । ४ । ३ । ३० ॥

अमावास्यकः ॥ आमावास्यः । सन्धिवेलाद्यण् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावास्यानन्यत्वादमावस्याशब्दादपि । अमावस्यकः । आमावस्यः ।

अ च । ४ । ३ । ३१ ॥

अमावास्यः । अमावस्यः ॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । ४ । ३ । ३२ ॥

सिन्धुकः ॥ कच्छाद्यणि मनुष्याद्वुञि च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ॥

अणञौ च । ४ । ३ । ३३ ॥

क्रमात्स्तः ॥ सैन्धवः । आपकरः ॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्त-विशाखाषाढाबहुलाल्लुक् । ४ । ३ । ३४ ॥

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः । फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । अषाढः । बहुलः ॥ चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लुक्तद्धितलुकीति लुकि कृते । पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीप् ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । अषाढा ॥ श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्त्रियामपि । श्राविष्ठीयः । आषाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । ४ । ३ । ३५ ॥

एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात् ॥ गोस्थाने जातः गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ।

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा । ४ । ३ । ३६ ॥

एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् ॥ वत्सशाले जातः वत्सशालः । वात्सशालः । अभिजित् । आभिजितः । अश्वयुक् । आश्वयुजः । शतभिषक् । शातभिषजः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । ४ । ३ । ३७ ॥

जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् ॥ रोहिणः । रौहिणः ।

कृतलब्धक्रीतकुशलाः । ४ । ३ । ३८ ॥

तत्रेत्येव । स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः ॥

प्रायभवः । ४ । ३ । ३९ ॥

तत्रेत्येव ॥ स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् । ४ । ३ । ४० ॥

औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ।

संभूते । ४ । ३ । ४१ ॥

स्रुघ्ने सम्भवति स्रौघ्नः ।

कोशाड्ढञ् । ४ । ३ । ४२ ॥

कौशेयं वस्त्रम् ।

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु । ४ । ३ । ४३ ॥

हेमन्ते साधुः हैमन्तः प्राकारः ॥ वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ॥

उप्ते च । ४ । ३ । ४४ ॥

हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः ।

आश्वयुज्या वुञ् । ४ । ३ । ४५ ॥

ठञो ऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ४६ ॥

पक्षे ऋत्वण् । ग्रैष्मकम् । ग्रैष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ।

देयमृणे । ४ । ३ । ४७ ॥

कालादित्येव ॥ मासे देयमृणं मासिकम् ।

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन् । ४ । ३ । ४८ ॥

यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः । तद्युक्तः कालोऽश्वत्थः । यस्मिन्कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् । यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकम् ।

ग्रीष्मावरसमाद् वुञ् । ४ । ३ । ४९ ॥

ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् । आवरसमकम् ।

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च । ४ । ३ । ५० ॥

चाद् वुञ् ॥ सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् ।

व्याहरति मृगः । ४ । ३ ५१ ॥

कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायते इत्यर्थेऽणादयः स्युः यो व्याहरति स मृगश्चेत् ॥ निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः ।

तदस्य सोढम् । ४ । ३ । ५२ ॥

कालादित्येव ॥ निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशः । नैशिकः ॥

तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ॥

स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । राष्ट्रियः ।

दिगादिभ्यो यत् । ४ । ३ । ५४ ॥

दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ॥

दन्त्यम् । कर्ण्यम् ।

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् । ४ । ३ । ५६ ॥

दार्तेयम् । कौचेयम् । कलशिर्घटः । तत्र भवं कालशेयम् । बास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् ।

ग्रीवाभ्यो ऽण् च । ४ । ३ । ५७ ॥

चाड्ढञ् । ग्रैवम् । ग्रैवेयम् ।

गम्भीराञ्ञ्यः । ४ । ३ । ५८ ॥

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् ।

अव्ययीभावाच्च । ४ । ३ । ५९ ॥

परिमुखं भवं पारिमुख्यम् । परिमुखादिभ्य एवेष्यते । नेह । औपकूलः ॥

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् । ४ । ३ । ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि अन्तर्वेश्मम् । तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् ॥ अध्यात्मादेष्ठञिष्यते ॥ * ॥ अध्यात्मम्भवमाध्यात्मिकम् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ समानस्य तदादेश्च इष्यते ॥ * ॥ समाने भवं सामानिकम् । सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः ॥ उर्ध्वन्दमाच्च देहाच्च ॥ * ॥ दमे उत्तरपदे ठञ्सन्नियोगेन ऊर्ध्वशब्दस्य मकारान्तत्वं निपात्यते । और्ध्वंदमिकः । और्ध्वदेहिकम् । अत्र तु न मान्तत्वं भाष्ये तदनुच्चारणात् ॥ मुखपार्श्वइत्येताभ्यां तसन्ताभ्यामीयो वक्तव्यः ॥ * ॥ मुखतीयः । पार्श्वतीयः । कुग्जनस्य परस्य च ईयो वक्तव्यः ॥ * ॥ जनकीयम् परकीयम् । ईयः कार्योऽथ मध्यस्य ॥ * ॥ मध्यीयः ॥ मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ * ॥ माध्यमः । मध्यमीयः ।

गहादिषु मध्यो मध्यमं चाण् चरण इति यत्पठितं तत्र पृथिवीमध्यवाचीमध्यशब्दो गृह्यत इत्युक्तम् । ततोऽन्यत्रापि भवार्थे मध्यमीय इति यथा स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः । जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति यथा स्यात् मध्यान्तरवाचिनो मा भूदित्येवमर्थं गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तम् ॥ मध्यो मध्यन्दिनण्चास्मात् ॥ * ॥ मध्यशब्दो मध्यंशब्दमापद्यते दिनण् चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । माध्यन्दिन उद्गायति ॥ स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ॥ * ॥ उभाभ्यामपि तदन्तविधिरिष्यते । अश्वत्थामा । उष्ट्राजिनः । सिंहाजिनः । व्याघ्राजिनः ॥ बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं च ञ्य इष्यते । गम्भीराञ्ञ्य इत्यत्र वक्तव्यमित्यर्थः ।

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ४ । ३ । ६१ ॥

ठञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ।

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः । ४ । ३ । ६२ ॥

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

वर्गान्ताच्च । ४ । ३ । ६३ ॥

कवर्गीयम् ।

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ६४ ॥

पक्षे पूर्वेण छः । मद्वर्ग्यः । मद्वर्गीणः । मद्वर्गीयः । अशब्दे किम् । कवर्गीयो वर्णः ॥

कर्णललाटात्कनलङ्कारे । ४ । ३ । ६५ ॥

कर्णिका । ललाटिका ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः । ४ । ३ । ६६ ॥

सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैङः । कार्तः । सुप्सु भवं सौपम् । व्याख्यातव्यनाम्नः किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलिपुत्रं हि तया व्याख्यायते । ईदृक्सन्निवेशविशिष्टमिति । न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम । ग्रन्थेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । नामग्रहणस्य च प्रसिद्धुपसंग्रहार्थत्वात् ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् । ४ । ३ । ६७ ॥

षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वं तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च । ४ । ३ । ६८ ॥

सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ । तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः । ४ । ३ । ६९ ॥

ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् ॥ वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वासिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् । वासिष्ठी ऋक् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् । ४ । ३ । ७० ॥

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः । ततः ष्ठन् । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः ।

छन्दसो यदणौ । ४ । २ । ७१ ॥

छन्दस्यः ॥ छान्दसः ॥

ऋगुह्याह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणानामाख्या-
ताट्ठक् । ४ । ३ । ७२ ॥

ह्रृचः ॥ यैष्टिकः । पाशुकः । ऋत् । चातुर्होतृकः । ब्राह्म-
णिकः । आर्चिकः । प्राथमिकः । आध्वरिकः । पौरश्चरणिकः ।
नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थमिति वार्तिकम् । तत्र विगृहो-
तग्रहणमाख्यातार्थम् । नामशब्दात्तु ह्रृचत्वादेव सिद्धम् । नामिकः ।
आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

अणृगयनादिभ्यः । ४ । ३ । ७३ ॥

ठञादेरपवादः ॥ आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः ।

तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ॥

स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः ॥

ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ॥

शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् । ४ । ३ । ७६ ॥

आयस्थानठक्छादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डि-
कः । कार्कणः । तैर्थः ॥

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ ॥

औपाध्यायकः । पैतामहकः ॥

ऋतष्ठञ् । ४ । ३ । ७८ ॥

वुञोऽपवादः । हौतृकम् । मातृकम् । भ्रातृकम् ।

पितुर्यच्च । ४ । ३ । ७९ ॥

चाट्ठञ् । रीङ् ऋतः । यस्येति चेति लोपः । पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्कवत् । ४ । ३ । ८० ॥

विदेभ्य आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ।

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ । ८१ ॥

समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् ।

मयट् च । ४ । ३ । ८२ ॥

सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् ।

प्रभवति । ४ । ३ । ८३ ॥

तत इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥

विदूराञ्ञ्यः । ४ । ३ । ८४ ॥

विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः ।

तद्गच्छति पथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ ॥

स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४ । ३ । ८६ ॥

तदित्येव ॥ स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ॥

तदित्येव । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । शारीरकं भाष्यमिति तु अभेदोपचारात् ॥ लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् ॥ * ॥

तादर्थ्ये चतुर्थी । आख्यायिकाभिधानाय प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुबित्यर्थः । वासवदत्ता । न च भवति । भैमरथी ।

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः । ४ । ३ । ८८ ॥

शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् । क्लीबत्वं निपातनात् । यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः । इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् ॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ दैवासुरम् । राक्षोऽसुरम् ।

सो ऽस्य निवासः । ४ । ३ । ८९ ॥

स्रुघ्नो निवासो ऽस्य स्रौघ्नः ।

अभिजनश्च । ४ । ३ । ९० ॥

स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः । यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः ।

आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते । ४ । ३ । ९१ ॥

पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । हृद्गोलः पर्वतो ऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः ॥

शण्डिकादिभ्यो ञ्यः । ४ । ३ । ९२ ॥

शण्डिको ऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः ।

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४ । ३ । ९३ ॥

सिंध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे ॥ सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः । ४ । ३ । ९४ ॥

तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

भक्तिः । ४ । ३ । ९५ ॥

सोऽस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः ॥

अचित्ताददेशकालाट्ठक् । ४ । ३ । ९६ ॥

अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्किम् । दैवदत्तः । अदेशात्किम् । स्रौघ्नः । अकालात्किम् । ग्रैष्मः ॥

महाराजाट्ठञ् । ४ । ३ । ९७ ॥

माहाराजिकः ।

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ४ । ३ । ९८ ॥

वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् । ४ । ३ । ९९ ॥

अणोऽपवादः ॥ परत्वाद् वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । औपगवकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणान्नेह । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । पौरवीयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने । ४ । ३ । १०० ॥

जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च ॥ जनपदतदवध्योश्चे-

तिप्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते तद्वदित्यतिदेशः । यथा अङ्गा जनपदो भक्तिरस्याङ्गकः । तथा अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्याङ्गक इत्यपि भवति । जनपदिनां किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः । सर्वग्रहणं प्रकृतेरप्यतिदेशार्थम् । तेन मद्राणां राजा माद्रः । द्व्यञ्मगधेत्यण् । स भक्तिरस्य मद्रक इत्यत्र मद्रशब्दातिदेशो मद्रवृज्योः कन्प्रत्ययातिदेशश्च सिद्ध्यति । जनपदेनेति किम् । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ॥

तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १०१ ॥

प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमुच्यते न तु कृतम् ॥ कृते ग्रन्थे इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । ४ । ३ । १०२ ॥

छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः । अथेह कस्मान्न भवति तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यतश्छन्दसीत्यपकर्षणात् । छन्दस्यभिधेये इति तदर्थात् ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४ । ३ । १०३ ॥

कल्पस्ताभ्यां प्रोक्त इति स्मर्यते ॥ तस्यापि तद्विषयतेष्यते । काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः । कौशिकिनः । ऋषिभ्यां किम् । इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । ४ । ३ । १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिभ्यः । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशंपायनान्तेवासिभ्यः । आलम्बिनः ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु। ४। ३। १०५॥

तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद् ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति॥ पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः। भल्लु। भाल्लविनः। शाट्यायन। शाट्यायनिनः। कल्पे अर्थे उदाहरणमाह। पिङ्ग। पैङ्गी कल्पः। पुरेति किम्। याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि। सुलभेन प्रोक्तानि सौलभानि। आश्मरथः कल्पः। यज्ञवल्काश्मरथाभ्यां कण्वादिभ्यां यञन्ताभ्यामणि आपत्यस्येति यलोपः॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि। ४। ३। १०६॥

णिनिः प्रोक्ते। छाणोरपवादः। शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः। वाजसनेयिनः। छन्दसि किम्। शौनकीया शिक्षा। कठशक इत्यत्र पठ्यते तत्सङ्घातार्थम्। केवलाद्धि लुकं वक्ष्यति। कठशकाभ्यां प्रोक्तमधीयते काठशकिनः॥

कठचरकाल्लुक्। ४। ३। १०७॥

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात्॥ कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। चरकाः। कठाद्वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिणिनिः। चरकादण्। तयोर्लुक्। छन्दसीत्येव। चारकाः श्लोकाः॥

कलापिनोऽण्। ४। ३। १०८॥

वैशम्पायनान्तेवासित्वात्प्राप्तणिनेरपवादः॥ कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापी-त्यादुपसंख्यानादिनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावाभावाट्टिलोपः। अथाण्ग्रहणं किमर्थम्। न किं यथाविहितमित्येव वचनसामर्थ्यात् यो विहितो न च प्राप्नोति स एवाण् भविष्यति। एवन्तर्ह्याधिकविधानार्थम्। तेन माथुरी वृत्तिरित्यादौ छादयो न॥

छगलिनो ढिनुक् । ४ । ३ । १०९ ॥

कलाप्यन्तेवासित्वात्प्राप्तिणिनेरपवादः । छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः । ४ । ३ । ११० ॥

अत्र णिनिरनुवर्त्तते । तद्विषयता चेष्यते । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः ॥

कर्मन्दकृशाश्वादिनिः । ४ । ३ । १११ ॥

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । तद्विषयता चेष्यते । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ॥

तेनैकदिक् । ४ । ३ । ११२ ॥

सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ॥

तसिश्च । ४ । ३ । ११३ ॥

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ॥

उरसो यच्च । ४ । ३ । ११४ ॥

चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः ।

उपज्ञाते । ४ । ३ । ११५ ॥

तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् ॥

कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ११६ ॥

तेनेत्येव । वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ॥

संज्ञायाम् । ४ । ३ । ११७ ॥

तेनेत्येव । अग्रन्थार्थ आरम्भः । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु ॥

कुलालादिभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारु-डकम् ।

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । ४ । ३ । ११९ ॥

तेन कृते सञ्ज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ।

तस्येदम् । ४ । ३ । १२० ॥

उपगोरिदं औपगवम् ॥ वहेस्तुरणिट् च ॥ * ॥ इडर्थं वच-नम् । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् ॥ अग्नीधः शरणे रण् भञ्च ॥ * ॥ अग्निमिन्धे अग्नीत् । तस्य स्थानं आग्नीध्रम् । तात्स्थ्यात्सोऽप्या-ग्नीध्रः ॥ समिधामाधाने षेण्यण् ॥ * ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामि-धेनी ऋक् ॥

रथाद्यत् । ४ । ३ । १२१ ॥

रथ्यञ्चक्रम् ॥ रथाद्रथाङ्ग एवेष्यते नान्यत्र । रथसीताह-लेभ्यो यद्विधाने तदन्तविधिरुपसंख्यायते । परमरथ्यम् ।

पत्रपूर्वादञ् । ४ । ३ । १२२ ॥

पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदं आश्वरथम् ।

पत्राध्वर्युपरिषदश्च । ४ । ३ । १२३ ॥

अञ् स्यात् ॥ पत्राद्वाह्यइति वाच्यम् ॥ * ॥ अश्वस्येदं वहनीयं आश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ।

हलसीराट्ठक् । ४ । ३ । १२४ ॥

हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः ॥ ४ । ३ । १२५ ॥

काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका ॥ वैरे देवाऽसुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ दैवाऽसुरम् । राक्षोऽसुरम् ।

गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ ४ । ३ । १२६ ॥

औपगवकम् ॥ चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ काठकम् ॥

सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ ४ । ३ । १२७ ॥

घोषग्रहणमपि कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अञ् । बिदानां सङ्घोऽङ्को घोषो वा बैदः । बैदं लक्षणम् । यञ् । गार्गः । गार्गम् । इञ् । दाक्षः । दाक्षम् । परम्परासम्बन्धोऽङ्कः । साक्षात्तु लक्षणम् । णकारो बैदी स्थूणा अस्य बैदीस्थूण इत्यत्र अणन्तलक्षणङीप्पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः ॥

शाकलाद्वा ॥ ४ । ३ । १२८ ॥

अण् वोक्तेऽर्थे । पक्षे चरणत्वाद्वुञ् । शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः । तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे क्लीबता ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ ४ । ३ । १२९ ॥

छन्दोगानां धर्मः आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् । चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तम् । तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव ॥

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ ४ । ३ । १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवास्तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात् । दाक्षाः दण्डमाणवाः शिष्या वा ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । १३१ ॥

तस्येदमित्यर्थे ॥ वुञोऽपवादः । तेषां गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् । रैवतिकीयः । बैजवापीयः ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ ४ । ३ । १३२ ॥

कुपिञ्जलस्यापत्यं इहैव निपातनादण् अन्यथा इञ् स्यात् । तदन्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोत्रवुञोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः । इहैव निपातनादण् पद्भावश्च । अन्यथा यस्येतिलोपस्यासिद्धत्वान्न स्यात् । तस्यायं हास्तिपदः । चरणवुञोऽपवादः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ ४ । ३ । १३३ ॥

अण् स्यात् । अथर्वणा प्रोक्तो वेदः उपचारादथर्वा तमधीते वसन्तादित्वात् ठक् । आथर्वणिकः । दाण्डिनायनादिसूत्रेण निपातनाट्टिलोपाभावः । अथवा ऽथर्वणा प्रोक्तो वेदः तेन प्रोक्तमित्यण् । ततश्छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयतायामाथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठादध्येतरि ठक् । तस्य विधानसामर्थ्यान्न प्रोक्ताल्लुक् । आथर्वणिकः । तस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणवुञोऽपवादः । अत्रेदमवधेयम् । यथान्यासे आथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थे च चतुर्ग्रहणं क्रियते । वसन्तादिष्वथर्वन्शब्दः आथर्वणशब्दश्च पठ्यते । षष्ठाध्याये प्रकृतिभावार्थे ग्रहणं क्रियते । इदं चतुर्थमिकलोपार्थम् । तत्र । द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुगवश्यवक्तव्यः । वसिष्ठोऽनुवाकः । विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम् । ततो वक्तव्यम् । अथर्वणो वेति । तेन सिद्धं । अथर्वा इति । आथर्वण इति च । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्तद्विषयता वैकल्पिकी ।

अथ वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठितव्यस्तत्र नैवार्थः प्रकृतिभावार्थेन नापीकलोपार्थेन । ननु वसन्तादिष्वाथर्वणपाठेनाथर्वणमधीत इति विग्रहे आथर्वणिकसिद्धावपि अथर्वाणमधीत इति विग्रहे आथर्वणिको नैव सिध्येदिति चेन्न । तस्माद्धि प्रत्ययो नैवोत्पद्यते । किन्तु विग्रह एव । अस्वपदविग्रहन्यायात् । किन्तु आथर्वणिकानां धर्म आम्नायो वा इत्यर्थे आथर्वणशब्दो न सिध्यतीकलोपार्थवचनस्यासत्त्वे इति परम-वशिष्यते । तदपि न । अथर्वणा प्रोक्तमित्यर्थे आथर्वणशब्दस्य सिद्धत्वात् । अथर्वणा प्रोक्तस्यैव च तेषामाम्नायत्वात् । आम्नायान्तरस्य तु तेषामाथर्वणशब्दवाच्यस्याभावात् । तत्राथर्वणिकसम्बन्ध्याम्नाय इत्यर्थे सम्बन्धबोधकषष्ठीघटितवाक्यमेव प्रयोक्तव्यं आथर्वणिकाना-मिदमिति । न तु ततः प्रत्ययोऽनभिधानात् । धर्मस्त्वाथर्वणसा-दृश्यादाथर्वणशब्देनैवाभिधास्यत इति तत्रापि नैव प्रत्ययः । पुत्र-धनादिरूपसम्बन्ध्यन्तरे तु नैव प्रत्ययः प्राग्दीव्यतोऽणिति(?) चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वचनादिति नागनाथमतम् । समाप्ताः शैषिकाः ॥

तस्य विकारः ॥ ४ । ३ । १३४ ॥

अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्य इति टिलोपः । अश्मनो विकार आश्मनः । भास्मनः । मार्त्तिकः । हालः । सैरः । अश्मन्भस्मन्शब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तौ मृदस्तिकन् त्रयोऽपि नित्स्वरेणाद्युदात्ताः । हलं नब्विषयत्वात् । सीरः क्रन्नन्तत्वात् । शैषिकाणां निवृत्तत्वात्तदधिकारोक्ताश्छगादयोऽपि नेह ॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ ४ । ३ । १३५ ॥

चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । अत्र प्राणिभ्योऽञ् वक्ष्यति । लघावन्तइति मध्योदात्तोऽयम् । तत्रानुदात्तादे-

रञः सिद्धत्वादुदात्ताद्यर्थे वृद्धेषु मयड्बाधनार्थे चावश्यकमिदं पर-
त्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते । मैवं काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् ।
मुर्वाशब्दस्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तः । लघावन्तेइति
पिप्पलशब्दोऽपि ।

बिल्वादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १३६ ॥

काण्डपाटलीशब्दाभ्यां वृद्धलक्षणस्य मयटोऽपवादः । शेषे-
भ्यस्त्वनुदात्तादिलक्षणस्याञः । बैल्वः । अण्ग्रहणं बाधकबाधना-
र्थम् । बिल्वादिभ्यो यथाविहितमित्युच्यमाने हि पाटलीशब्दान्ङी-
षन्तादनुदात्तादिलक्षणस्याञो बाधके मयटि प्राप्ते पुनर्वचनादञेव
स्यात् । अण्ग्रहणात्त्वणेव भवति ॥

कोपधाच्च ॥ ४ । ३ । १३६ ॥

अणस्यात् । तर्कुः । तार्कवम् । तैत्तिडीकम् । लघावन्तेइति
मध्योदात्तोऽयम् ।

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ ४ । ३ । १३८ ॥

अभ्यामणस्याद्विकारे । एतयोः षुगागमश्च । त्रापुषम् ।
जातुषम् ॥

ओरञ् ॥ ४ । ३ । १३९ ॥

दैवदारवम् । पीतद्रुर्थानामित्याद्युदात्तोऽयम् । पीतद्रुः सरलो
वनस्पतिः सोऽर्थो येषां तेषा मादि रुदात्त इति तदर्थः ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ ४ । ३ । १४० ॥

दाधित्थम् । कापित्थम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदा-
त्तावेतौ ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ ४ । ३ । १४१ ॥

पालाशम् कारीरम् ॥

शम्याः ष्लञ् ॥ ४ । ३ । १४२ ॥

शामीलं भस्म । षित्वान्ङीष् । शामीली स्रुक् ।

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ ४ । ३ । १४३ ॥

प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः ॥ अश्ममयम् । आश्मनम् । भाषायां किम् । खादिरो यूपः । अभक्ष्येत्यादि किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । उभयत्र बिल्वाद्यण् । एतयोः किम् । इत उत्तरैर्विशेषप्रत्ययैः प्राणिरजतादिभ्योऽञित्येवमादिभिः सह समवधारणायां परत्वात्त एव स्युः पक्षे मयडपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । कपोतमयम् । पूर्वेषां तु प्रत्ययानां मयडभावपक्षे सावकाशत्वान्मयट्पक्षे परत्वान्मयडेव लभ्यते इति बोध्यम् ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ ४ । ३ । १४४ ॥

आम्रमयम् । शरमयम् । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यमिति किम् । योगविभागेनान्यत्रापि क्वचिन्नित्यार्थम् । तेनैकाचो नित्यम् । त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् । कथं तर्हि आप्यमम्मयमिति । तस्येदमित्यणन्तात्स्वार्थे ष्यञ् ॥

गोश्च पुरीषे ॥ ४ । ३ । १४५ ॥

गोः पुरीषं गोमयम् ॥

पिष्टाच्च ॥ ४ । ३ । १४६ ॥

मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैष्टी सुरेति । सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यण् ॥

संज्ञायां कन् ॥ ४ । ३ । १४७ ॥

पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् ॥

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ ४ । ३ । १४८ ॥

मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ ४ । ३ । १४९ ॥

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः ॥

द्व्यचश्छन्दसि ॥ ४ । ३ । १५० ॥

विकारे मयट् स्यात् ॥ शरमयं बर्हिः । यस्य पर्णमयी जुहूः ॥

नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ ४ । ३ । १५१ ॥

उत्वानुकारवान् । मौञ्जं शिक्यम् । वर्ध्रं चर्म । तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः । बैल्वो यूपः । तपरकरणं किम् । धूममयान्यभ्राणि । मतुब्निर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः । अन्यथेहैव स्यात् । वैणवी यष्टिः ॥

तालादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १५२ ॥

अञ्मयटोरपवादः । तालाद्धनुषि । तालं धनुः । अन्यत्ता-लमयम् । ऐन्द्रायुधम् । समासस्वरेणान्तोदात्तोऽयम् । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । अन्यथा यथाविहितमित्युच्यमाने प्राण्यजन्ता-द्बार्हिणशब्दाद्वृद्धान्मयट् स्यात् । वचनं तु जितश्च तत्प्रत्ययादित्यञो बाधनार्थं स्यात् ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ ४ । ३ । १५३ ॥

अण् स्यात् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः । तापनीयः ।

सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी यष्टिः ॥

प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् ॥ ४ । ३ । १५४ ॥

शौकम् । बाकम् । प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तावेतौ ॥ श्वानं विध्यतीति क्विप् । न हि वृतीति दीर्घः । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तोऽयम् । श्वाविधो विकारः शौवाविधः । द्वारादित्वादैजागमः । अचानुदात्तादिलक्षणाञो बाधको वृद्धिलक्षणो मयडप्यनेन परत्वाद्बाध्यते । राजतम् । अनुदात्तादीनामिह पाठो मयड्बाधनार्थः ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ ४ । ३ । १५५ ॥

ञिद्यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ्स्यात्तयोरेवार्थयोः ॥ मयटोऽपवादः । शामीलम् । दाधित्थम् । ञितः किम् । बैल्वमयम् ।

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ ४ । ३ । १५६ ॥

प्राग्वतेष्ठञित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते ॥ अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतम् । नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः । साहस्रः । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामित्यादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः ॥

उष्ट्राद्वुञ् ॥ ४ । ३ । १५७ ॥

प्राण्यञोऽपवादः । औष्ट्रकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ ४ । ३ । १५८ ॥

औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् । वुञभावे यथाक्रममणञौ । तृणधान्यानामित्युमाऽऽद्युदात्ता ॥

एण्या ढञ् ॥ ४ । ३ । १५९ ॥

ऐणेयम् । एणस्य तु ऐणम् । प्राग्यञ् ॥

गोपयसोर्यत् ॥ ४ । ३ । १६० ॥

गव्यम् । मयड्बाधनार्थं वचनम् । पयस्यम् ॥

द्रोश्च ॥ ४ । ३ । १६१ ॥

द्रुर्वृक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ ४ । ३ । १६२ ॥

द्रोरित्येव । द्रोर्विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणं द्रुवयम् । पीतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थेऽक्षं चयम् ॥

फले लुक् ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्फले । आमलक्याः फलमामलकम् ॥

प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १६४ ॥

विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् । नैयग्रोधम् ॥

जम्ब्वा वा ॥ ४ । ३ । १६५ ॥

जम्बूशब्दात्फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ् । तस्य लुक् । जम्बु ॥

लुप् च ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुब् वा स्यात् ॥ लुपि युक्तवत् । जम्ब्वाः फलं । जम्बूः ॥ फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ व्रीहयः । मुद्गाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलग्रहणान्नेह । पाटलानि

पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि । बाहुलकात्क्वचिल्लुक् । अशोकम् । कर-
वीरम् ॥

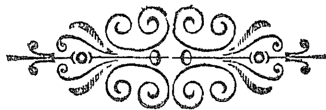
हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । १६७ ॥

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च ॥ ४ । ३ । १६८ ॥

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तश्छयतोश्च लुक् ॥ न तु यञञोर्विधानसामर्थ्यात् । नापि प्रकृतेर्लुक्शब्देन विधानात् । नाप्यौणादिकयोः । प्रातिपदिकाधिकारेण ततः परयोर्लुगित्यर्थात् । तेषामव्युत्पन्नत्वाच्च । कंसाय हितं कंसीयम् । तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम् । तस्य विकारः पारशवः । प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोण्डभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्टवि-
श्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिका-
समाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥



श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

—:o:—

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ ४ । ४ । १ ॥

तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ॥ तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ मा शब्दं कार्षीरिति य आह स माशब्दिकः ॥ आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः ॥ पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ॥ * ॥ सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । आनुशातिकादिः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ * ॥ पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ ४ । ४ । २ ॥

अक्षै र्दीव्यति आक्षिकः । अभ्र्या खनति आभ्रिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् ॥

संस्कृतम् ॥ ४ । ४ । ३ ॥

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ । ४ । ४ ॥

ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् ॥

तरति ॥ ४ । ४ । ५ ॥

उडुपेन तरति औडुपिकः ॥

गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ४ । ४ । ६ ॥

गौपुच्छिकः ॥

नौद्व्यचष्ठन् ॥ ४ । ४ । ७ ॥

नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री ॥

चरति ॥ ४ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना चरति दाधिकः ॥

आकर्षात् ष्ठल् ॥ ४ । ४ । ९ ॥

आकर्षो निकषोपलः । आकषादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । षित्वान्ङीष् । आकर्षिकी ।

आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥

षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥

पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ ४ । ४ । १० ॥

पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ॥

श्वगणाट्ठञ्च ॥ ४ । ४ । ११ ॥

चात् ष्ठन् । श्वादेरिञीत्यत्रेकारादावित्युपसङ्ख्यानादैच् । श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वागणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ ४ । ४ । १२ ॥

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ॥

वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ ४ । ४ । १३ ॥

वस्नेन मूल्येन जीवति वस्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ ४ । ४ । १४ ॥

चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ ४ । ४ । १५ ॥

उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ॥

भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ ४ । ४ । १६ ॥

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । षित्वान्ङीष् । भस्त्रिकी ॥

विभाषा विवधात् ॥ ४ । ४ । १७ ॥

विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एक-देशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपि ष्ठन् । वीवधिकः । वीवधिकी । विवधवीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तते ॥

अण् कुटिलिकायाः ॥ ४ । ४ । १८ ॥

कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः । कर्मारोपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगान् अङ्गारान् वा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च ॥

निर्वृत्ते ऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ ४ । ४ । १९ ॥

अक्षद्यूतेन निर्वृत्तं आक्षद्यूतिकं वैरम् ॥

क्त्रेर्मम् नित्यम् ॥ ४ । ४ । २० ॥

क्त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप्स्यान्नित्यम् ॥ कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् । नित्यग्रहणं योगविभागेन स्वातन्त्र्येण प्रयोगं वारयितुमिति तृतीये ड्वितःक्त्रिरित्यत्र निरूपितम् ॥ भावप्रत्ययान्तादिमप्वक्तव्यः ॥ * ॥ पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ ४ । ४ २१ ॥

यथासंख्यम् । अपमित्येति ल्यबन्तमव्ययम् । अपमित्य निर्वृत्तमापमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् ॥

संसृष्टे ॥ ४ । ४ । २२ ॥

दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ॥

लवणाल्लुक् ॥ ४ । ४ । २४ ॥

लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ॥

मुद्गादण् ॥ ४ । ४ । २५ ॥

मौद्ग ओदनः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ ४ । ४ । २६ ॥

दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् ॥

ओजःसहोम्भसा वर्त्तते ॥ ४ । ४ । २७ ॥

औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ ४ । ४ । २८ ॥

द्वितीयान्तादस्माद्वर्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः ॥ प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखञ्च ॥ ४ । ४ । २९ ॥

परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्विकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ४ । ४ । ३० ॥

द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ।

वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ वार्द्धुषिकः ॥

कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ॥ ४ । ४ । ३१ ॥

गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छत्यर्थे ॥ कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं । तत्प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश । ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छति इत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः ॥

उञ्छति ॥ ४ । ४ । ३२ ॥

बदराण्युञ्छति बादरिकः ।

रक्षति ॥ ४ । ४ । ३३ ॥

समाजं रक्षति सामाजिकः ॥

शब्ददर्दुरं करोति ॥ ४ । ४ । ३४ ॥

शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ ४ । ४ । ३५ ॥

स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ४ । ४ । ३६ ॥

अस्मात् द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् ॥ पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चोरः । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । ४ । ४ । ३७ ॥

दण्डाकारो माथः पन्थाः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः ॥

आक्रन्दाट्ठञ् च । ४ । ४ । ३८ ॥

अस्माट्ठञ् स्याच्चाट्ठक् धावत्यर्थे॥ आक्रन्दं दुःखिनां रोदन-स्थानं धावति आक्रन्दिकः ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति । ४ । ४ । ३९ ॥

पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ॥

प्रतिकण्ठार्थललामञ्च । ४ । ४ । ४० ॥

एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् ॥ प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ॥

धर्मं चरति । ४ । ४ । ४१ ॥

धार्मिकः ॥ अधर्माच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधर्मिकः ।

प्रतिपथमेति ठञ्च । ४ । ४ । ४२ ॥

चाट्ठक् । प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः ।

समवायान्समवैति । ४ । ४ । ४३ ॥

समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठक् स्यात्समवैतीत्यर्थे ॥ साम-वायिकः । सामूहिकः ॥

परिषदो ण्यः । ४ । ४ । ४४ ॥

परिषदं समवैति पारिषद्यः ॥

सेनाया वा । ४ । ४ । ४५ ॥

ण्यः स्यात् पक्षे ठक् ॥ सैन्याः । सैनिकाः ।

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति । ४ । ४ । ४६ ॥

ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । दूरे स्थित्वा प्रभो-र्ललाटं पश्यति न तु कार्येषूपतिष्ठत इत्यर्थः । कुक्कुटीशब्देन तत्पा-तार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते । कौक्कुटिको भिक्षुः । स हि पादविक्षेप-पर्याप्तदेशपर्य्यन्तमेव चक्षुः संयम्य गच्छति ॥

तस्य धर्म्यम् । ४ । ४ । ४७ ॥

आपणस्य धर्म्यं आपणिकम् ।

अण् महिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८ ॥

महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ।

ऋतोऽञ् । ४ । ४ । ४९ ॥

यातुर्धर्म्यं यात्रम् ॥ नराच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नरस्य धर्म्या नारी ॥ विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥ विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः ॥ * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजि-त्रम् ।

अवक्रयः । ४ । ४ । ५० ॥

षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेऽर्थे ॥ आपणस्यावक्रय आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः ॥

तदस्य पण्यम् । ४ । ४ । ५१ ॥

अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ॥

लवणाट्ठञ् । ४ । ४ । ५२ ॥

लावणिकः ।

किसरादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । ५३ ॥

किसरं पण्यमस्य किसरिकः । षित्वान्ङीष् । किसरिकी ।

किसर उशीर नलद इत्यादि किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः ॥

शलालुनो ऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४ ॥

ष्ठन् पक्षे ठक् ॥ शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः ॥

शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ ॥

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । मृदङ्गवादने प्रकृतेर्लक्षणा । मुख्यार्थवृत्तेस्त्वनभिधानान्न ॥

मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५६ ॥

मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः । माड्डुकिकः झार्झरः । झार्झरिकः ॥

प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ ॥

तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥

परश्वधाट्ठञ्च । ४ । ४ । ५८ ॥

चाट्ठक् । पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्ट्योरीकक् । ४ । ४ । ५९ ॥

शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । ४ । ४ । ६० ॥

तदस्येत्येव ॥ अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ॥

शीलम् । ४ । ४ । ६१ ॥

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥

छत्रादिभ्यो णः । ४ । ४ । ६२ ॥

गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् । ४ । ४ । ६३ ॥

प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः ॥ ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः । एकमन्यदिति विग्रहे तद्धितार्थेति समासः ॥

बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् । ४ । ४ । ६४ ॥

प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ॥

हितं भक्षाः । ४ । ४ । ६५ ॥

तदस्मा इतीहापकृष्यते ॥ प्रकृतिश्च तदीयभक्षणे लाक्षणिकी । अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् । ४ । ४ । ६६ ॥

नियुक्तं नियोगो अव्यभिचारः ॥ अग्रभोजनं नियतं दीयतेऽस्मै आग्रभोजनिकः ॥

श्राणामांसौदनाट्टिठन् । ४ । ४ । ६७ ॥

इकार उच्चारणार्थः । श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः । औदनिकः ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ६८ ॥

पक्षे ठक् ॥ भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः । ४ । ४ । ६९ ॥

आकरे नियुक्त आकरिकः ॥

अगारान्ताट्ठन् । ४ । ४ । ७० ॥

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् । ४ । ४ । ७१ ॥

निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक् स्यादध्येतरि ॥ श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । ४ । ४ । ७२ ॥

तत्रेत्येव ॥ वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशा वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनः । तस्मिन्देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति । ४ । ४ । ७३ ॥

नैकटिको भिक्षुः ॥

आवसथात् ष्ठल् । ४ । ४ । ७४ ॥

आवसथे वसति आवसथिकः ॥ षित्वान्ङीष् । आवसथिकी । ठकोऽवधिः समाप्तः ॥

प्राग्घिताद्यत् । ४ । ४ । ७५ ॥

तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । ४ । ४ । ७६ ॥

रथं वहति रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ।

धुरो यड्ढकौ । ४ । ४ । ७७ ॥

न भकुर्छुरामिति न दीर्घः । धुर्यः । धौरेयः ॥

खः सर्वधुरात् । ४ । ४ । ७८ ॥

सर्वधुरं वहति सर्वधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च । ४ । ४ । ७९ ॥

एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् । ४ । ४ । ८० ॥

शकटं वहति शाकटो गौः ॥

हलसीराट्ठक् । ४ । ४ । ८१ ॥

हलं वहति हालिकः । सैरिकः ।

संज्ञायां जन्याः । ४ । ४ । ८२ ॥

जनीशब्दादित्यर्थः ॥ रूढ्यर्थं वचनम् । जनी वधूस्तां वहति प्रापयति जन्या । जामातुर्वयस्या ॥

विध्यत्यधनुषा । ४ । ४ । ८३ ॥

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेत्तत्र धनुः करणम् ॥ पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ॥

धनगणं लब्धा । ४ । ४ । ८४ ॥

तृन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ॥

अन्नाण्णः । ४ । ४ । ८५ ॥

अन्नं लब्धा आन्नः ॥

वशं गतः । ४ । ४ । ८६ ॥

वश्यः परेच्छानुसारी ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् । ४ । ४ । ८७ ॥

पद्यः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः ॥

मूलमस्याबर्हि । ४ । ४ । ८८ ॥

आबर्हणमाबर्हं उत्पाटनं तदस्यास्तीत्याबर्हि । मूलमाबर्हि येषान्ते मूल्याः मुद्गाः ॥

संज्ञायां धेनुष्या । ४ । ४ । ८९ ॥

धेनुशब्दस्य षुगागमो यत्प्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् ॥ धेनुष्या बन्धके स्थिता । ऋणप्रत्यर्पणपर्यन्तं या धेनुर्दोहनार्थं उत्तमर्णाय दीयते तस्याः संज्ञेयम् । अन्तोदात्तश्चायम् । यति तु तित्स्वरः स्यात् ।

गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः । ४ । ४ । ९० ॥

गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्दक्षिणाग्न्यादौ न ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु । ४ । ४ । ९१ ॥

नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । आनाम्यमभिभवनीयम् । घटादीनामुत्पत्त्यर्थं यत् द्रव्यं तन्मूलं तेन लाभाख्यं द्रव्यमभिभूयते शेषीक्रियते । स च लाभाख्यो भाग एव । लोके तु यावता द्रव्येण घटादिकं विक्रीयते तत्र समुदाये निरूढोऽयम् । पोरदुपधादिति यति प्राप्ते आनाम्यमिति निपातनाद्यत् । मूलेन समो मूल्यः पटः ॥ सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया संमितं तुल्यम् । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्वयसा तुल्ये शत्रौ न ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । ४ । ४ । ९२ ॥

धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । शास्त्रीयात्पथोऽनपेतमित्यर्थः । अर्थ्यम् । न्याय्यम् । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह । पथोऽनपेतश्चोरः । मार्गादनपेत इत्यर्थः ॥

छन्दसो निर्मिते । ४ । ४ । ९३ ॥

छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः ॥

उरसोऽण् च । ४ । ४ । ९३ ॥

चाद्यत् । संज्ञायामित्येव । उरसा निर्मितः पुत्र औरसः । उरस्यः ॥

हृदयस्य प्रियः । ४ । ४ । ९५ ॥

हृद्यो देशः । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशः ॥

बन्धने चर्षौ । ४ । ४ । ९६ ॥

हृदयशब्दात्षष्ठ्यन्ताद्बन्धने यत्स्याद्वेदेऽभिधेये ॥ हृदयस्य बन्धनो हृद्यो वशीकरणमन्त्रः ॥

मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु । ४ । ४ । ९७ ॥

मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः ॥

तत्र साधुः । ४ । ४ । ९८ ॥

अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् । ४ । ४ । ९९ ॥

प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः ॥

भक्ताण्णः । ४ । ३ । १०० ॥

भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः ॥

परिषदो ण्यः । ४ । ४ । १०१ ॥

पारिषद्यः । परिषद इति योगविभागाण्णोऽपि । पारिषदः ।

कथादिभ्यष्ठक् । ४ । ४ । १०२ ॥

कथायां साधुः काथिकः ॥

गुडादिभ्यष्ठञ् । ४ । ४ । १०३ ॥

गुडे साधुर्गौडिक इक्षुः । साक्तुको यवः ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । ४ । ४ । १०४

पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयः । वसनं वसतिस्तत्र साधुः वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् ॥

सभाया यः । ४ । ४ । १०५ ॥

सभ्यः ॥

ढश्छन्दसि । ४ । ४ । १०६ ॥

सभेयो युवा ॥

समानतीर्थे वासी । ४ । ४ । १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः ।

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः । ४ । ४ । १०८ ॥

समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता । तित्स्वराणाद् ओकारस्योदात्तः ॥

सोदराद्यः । ४ । ४ । १०९ ॥

ओ चोदात्त इति नानुवर्तते । तेन प्रत्ययस्वरः । सोदर्यः अर्थः प्राग्वत् ॥

भवे छन्दसि । ४ । ४ । ११० ॥

सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । मेध्याय च विद्युत्याय च । यथायथं शैषिकाणां घादीनामणादीनाञ्चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि

भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा । मुञ्ज-वान्नाम पर्वतः । तत्र भवः मौञ्जवतः । सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः । आ चतुर्थसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारः ॥

पाथोनदीभ्यां ड्यण् । ४ । ४ । १११ ॥

तमुत्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथसि भवः पाथ्यः । नद्यां भवः नाद्यः ॥

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् । ४ । ४ । ११२ ॥

भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ।

स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ । ४ । ४ । ११३ ॥

पक्षे यत् । अतड्ययोस्तु स्वरे भेदः ॥ स्रोतसि भवः स्रोत्यः । स्रोतस्यः ।

सगर्भसयूथसनुताद्यन् । ४ । ४ । ११४ ॥

अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । योनः सनुत्य उत वा जिघत्नुः । नुतिर्नुतम् । नपुंसके भावे क्तः । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । समानस्य छन्दसीति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोऽपवादः ॥

तुग्राद् घन् । ४ । ४ । ११५ ॥

भवेऽर्थे । पक्षे यदपि छान्दसत्वात् । आवः शमं वृषभं तुग्र्यास्विति बह्वृचाः । तुग्रियास्विति शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञबर्हिष्षु तुग्रशब्द इति वृत्तिः ॥

अग्राद्यत् । ४ । ४ । ११६ ॥

घच्छौ च । ४ । ४ । ११७ ॥

स्यात् । अग्रे भवोऽग्र्यः । अग्रियः । अग्रीयः ॥

समुद्राभ्राद्घः । ४ । ४ । ११८ ॥

समुद्रिय। अप्सरसो मनीषिणाम् । नानदतोऽभ्रियस्येव घोषाः ॥

बर्हिषि दत्तम् । ४ । ४ । ११९ ॥

बर्हिष्येषु निधिषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी । ४ । ४ । १२० ॥

भागोंऽशः । दूत्यम् ।

रक्षोयातूनां हननी । ४ । ४ । १२१ ॥

या तेऽग्ने रक्षस्या तनूः । यातव्या ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । ४ । ४ । १२२ ॥

बाहुलकाद्भावे क्यप् । प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ।

असुरस्य स्वम् । ४ । ४ । १२३ ॥

असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

मायायामण् । ४ । ४ । १२४ ॥

आसुरी माया ॥

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । ४ । ४ । १२५ ॥

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः ।

अश्विमानण् । ४ । ४ । १२६ ॥

आश्विनीरुपदधाति । अश्वशब्दादतइनिठनाविति निः । तदन्तान्मतुप् । ततोऽणि कृते मतोश्च लुकि कृते इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावः ॥

वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्। ४। ४। १२७॥

तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते। मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम्। मत्वन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप् स्यात् प्रथमस्य मतोर्लुक् च॥ वयस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां तासु वयःशब्दवन् मन्त्रोपधेयास्विष्टकास्वित्यर्थः। यस्मिन्मन्त्रे मूर्धवयः-शब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु। मूर्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः। मतो नुट्॥

मत्वर्थे मासतन्वोः। ४। ४। १२८॥

नभोऽभ्रं तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः। ओजस्या तनूः। मासतन्वोः किम्। मधुमता यागेन चरन्ति॥ अनन्तरार्थे चेति वक्तव्यम्॥ * ॥ मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्ननन्तरमिति वा मधव्यो मासः॥ लुगकारेकाररेफशब्दाश्च प्रत्यया वक्तव्याः॥ * ॥ मधुः। तपः। नभः। मधुतपोनभांसि विद्यन्तेऽस्मिन्निति यतो लुक्। अन्त्ययोः क्लीबत्वं छान्दसम्। अकार। इडन्नं सोऽस्मिन्नस्ति इषः। ऊर्गस्मिन्नस्ति ऊर्जः। इकार। शोचनं शुक् आतपाधिक्येन देहशोषः। सोऽस्मिन्नस्ति शुचिः। रशब्द। शुक्रः। अयस्मयादित्वाज्ज-श्त्वं न॥

मधोर्ञ्च। ४। ४। १२९॥

मत्वर्थे। मधव्यः। माधवः।

ओजसोऽहनि यत्खौ। ४। ४। १३०॥

मत्वर्थे इत्येव। ओजस्यमहः। ओजसीनं वा॥

वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ। ४। ४। १३१॥

यथासंख्यं नेष्यते। मत्वर्थे इत्येव। वेशो बलं तदेव भाग

इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च । ४ । ४ । १३२ ॥

पूर्वशब्दात्तृतीयाबहुवचनान्तात्कृतमित्यर्थे इन इति य इति च प्रत्ययः स्यात् ॥ गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः । पूर्वैः कृतपूर्विणास्तैरित्यर्थः । ये ते पन्था सवितः पूर्व्यासः । पूर्वैः कृता इत्यर्थः ॥

अद्भिः संस्कृतम् । ४ । ४ । १३३ ॥

यस्येदमप्यं हविः ।

सहस्रेण संमितौ घः । ४ । ४ । १३४ ॥

सहस्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ॥

मतौ च । ४ । ४ । १३५ ॥

सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ॥

सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३६ ॥

सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥

मये च । ४ । ४ । १३७ ॥

सोमशब्दात् यः स्यान्मयडर्थे ॥ आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ॥

मधोः । ४ । ४ । १३८ ॥

य इति निवृत्तम् । मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः मधुमय इत्यर्थः ॥

वसोः समूहे च । ४ । ४ । १३९ ॥

थान्मयडर्थे यत्। वसव्यः समूहः। मयडर्थो वा। वसोरिति योगविभागात्स्वार्थेऽपि। हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः। वसव एव वसव्याः॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसङ्ख्यानम्॥ *॥ छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः। आश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं येयजामहइति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः॥

नक्षत्राद् घः। ४। ४। १४०॥

स्वार्थे॥ समूहे इत्यस्य निवृत्तत्वात्। नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा॥

सर्वदेवात्तातिल्। ४। ४। १४१॥

स्वार्थे॥ सविता नः सुवतु सर्वतातिम्। प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः॥

शिवशमरिष्टस्य करे। ४। ४। १४२॥

करोतीति करः॥ पचाद्यच्। शिवं करोतीति शिवतातिः। याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे। अथो अरिष्टतातये॥

भावे च। ४। ४। १४३॥

शिवादिभ्यो भावे तातिल् स्याच्छन्दसि॥ शिवस्य भावः शिवतातिः। शन्तातिः। अरिष्टतातिः॥ इति प्राग्घितीयाः॥

इत्योरम्भट्टेन श्रीघोगण्डभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्टविश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिकासमाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः॥

श्रीगणेशायनमः ।

पञ्चमाध्यायः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ॥

तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते ॥

उगवादिभ्यो यत् । ५ । १ । २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्यात् ॥ छस्यापवादः । सनङ्गुर्नाम चर्मविकारस्ततः परत्वाच्चर्मणोऽञित्येष विधिः प्राप्नोति । तथा चरुर्नाम हविः । सक्तुरन्नविकारः ॥ अपूपादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो विभाषा हविरपूपादिभ्य इति प्राप्नोति ॥ ततः पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एवेष्यते ॥ सनङ्गव्यं चर्म । चरव्यास्तण्डुलाः । सक्तव्या धाना इति ॥ नाभि नभञ्च ॥ * ॥ नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् । शरीरावयवे तु परेण बाधान्न ॥ शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ॥ * ॥ दीर्घसन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । चेन प्रकृतिभावः । तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । येचाभावकर्मणोरिति तु दुर्लभम् । सम्प्रसारणादौ कृते अनुरूपाभावादित्याहुः । दीर्घपक्षे तु तद्विधानसामर्थ्यादपि टिलोपो न भवति । शुन्यम् । शून्यम् ॥ ऊधसोऽनङ् च ॥ * ॥ ऊधन्यः ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ॥

यत्स्यात् ॥ कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् । कम्बलीया ऊर्णा ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः । ५ । १ । ४ ॥

आमिक्ष्यं दधि ॥ आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥ अन्नविकारेभ्यश्च ॥ * ॥ अन्नविकारा अन्नप्रकाराः । अदनीयविशेषाः । तेभ्यो यद्वा स्यात् ॥ ओदन्याः । ओदनीयाः । एवञ्च अपूपादीनां केषाञ्चित्पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ ॥

वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् ॥ शङ्कव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् ।

शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ ॥

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस्यम् । नाभ्यम् ॥ रथाच्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ रथाय हिता रथ्या । हितार्थ एव रथाद्यथा स्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थमुगवादिभ्यो यदित्यत्रोपसंख्यानं न कृतम् । केचिद्रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिमिच्छन्ति । अन्ये तु हलसीताशब्दयोः साहचर्याच्चतुर्थाध्यायविहिते एव यति तदन्तविधिर्न त्वस्मिन्नित्याहुः ।

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च । ५ । १ । ७ ॥

खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । वृष्णे हितं ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विग्रहे तु वाक्यमेव भवति । छप्रत्ययोऽपि न भवत्यनभिधानात् ।

अजाविभ्यां थ्यन् । ५ । १ । ८ ॥

अजथ्या यूथिः । अविथ्या ।

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः । ५ । १ । ९ ॥

आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावः । आत्मने हितं आत्म-

नीनम् । विश्वजनीनम् । कर्मधारयादेवेष्यते । षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्री-हेश्च छ एव । अये वार्तिकद्वयेऽप्येवम् । विश्वजनीयम् ॥ पञ्चज-नादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चजनीनम् ॥ सर्वजनाट्ठञ् खश्च ॥ * ॥ सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ॥ महाजनाट्ठञ् ॥ * ॥ माहाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । मातृपितृशब्दाभ्यान्तु औत्सर्गिकश्छ एव । मात्रीयः । पित्रीयः । राजभोगीणः । आचार्यादणत्वञ्च ॥ * ॥ आचार्यभोगीनः । राजाचार्याभ्यां तु अनभिधानात्खो न । किन्तु राज्ञे हितमाचार्याय हितमिति वाक्यमेव ।

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ । ५ । १ । १० ॥

सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वस्मै हितं सार्वम् । सर्वी-यम् ॥ पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु ॥ * ॥ भाष्यकारप्रयोगात्तेने-त्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते । एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इवेति माघः । तेन कृते तु ग्रन्थे अणि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् । ५ । १ । ११ ॥

माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । ५ । १ । १२ ॥

विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः स्यात् ॥ अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कव्यं दारु ॥

छदिरुपधिबलेर्ढञ् । ५ । १ । १३ ॥

छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते । उपधीयत इत्युपधिः । रथाङ्गम् । तदेव औपधेयम् ॥

ऋषभोपानहोर्ञ्यः । ५ । १ । १४ ॥

ढस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म ॥

चर्मणोऽञ् । ५ । १ । १५ ॥

चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ्स्यात् । बार्ध्रं इदं वार्ध्रं चर्म । वारत्रं चर्म ।

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति । ५ । १ । १६ ॥

प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन्प्राकारीयो देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ॥

परिखाया ढञ् । ५ । १ । १७ ॥

पारिखेयी भूमिः ॥

प्राग्वतेष्ठञ् । ५ । १ । १८ ॥

वक्ष्यति पूर्णोऽवधिः । अतः परं तेन तुल्यमिति वक्ष्यति ततः प्राक् ठञधिक्रियते ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् । ५ । १ । १९ ॥

तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादष्ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ।

असमासे निष्कादिभ्यः । ५ । १ । २० ॥

आर्हादित्येतत्तेन क्रीतमिति यावत् सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्यो ऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञ् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्युत्तरपदवृद्धिः । परमनैष्किकम् । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवतीतः प्राक् तदन्तविधिरिति । तेन सुगव्यं । यवापूप्यमित्यादि । इत ऊर्ध्वन्तु सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते । तच्चालुकि । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं शूर्पादञ्माभूत् । किं तु ठञ् । द्विशौर्पिकम् ॥

शताच्च ठन्यतावशते । ५ । १ । २१ ॥

शतेन क्रीतं शत्यम् । शतिकम् । अशते किम् । शतं परिमाणमस्य शतकः संघः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते । तेन ठन्यतौ न । किन्तु कनेव । प्रकृत्यर्थस्य शतस्य यत्र प्रत्ययार्थत्वं तत्रैवायं निषेध इष्यते । इह तु न । शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतम् । असमासे इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । ५ । १ २२ ॥

संख्यायाः कन्स्यादार्हीयेऽर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः ॥ पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः । चात्वारिंशत्कम् । अर्थवत्तिशब्दस्य ग्रहणात्तुत्यवयवस्य तिशब्दस्य पर्युदासो न । कतिकः ॥

वतोरिड्वा । ५ । १ । २३ ॥

वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात् ॥ तावतिकः । तावत्कः ।

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् । ५ । १ । २४ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् । असंज्ञायां तु ड्वुन् स्यात् ॥ कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु विंशतिकः । त्रिंशत्कः ।

कंसाट्टिठन् । ५ । १ । २५ ॥

टो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ अर्द्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अर्द्धिकः । अर्द्धिकी ॥ कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा ॥ * ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी ॥ प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पादञन्यतरस्याम् । ५ । १ । २६ ॥

शौर्पम् । शौर्पिकम् ।

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । ५ । १ । २७ ॥

एभ्योऽण् स्यात् ॥ ठञ्ठकनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शातमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ।

अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । ५ । १ । २८ ॥

अध्यर्धपूर्वात्परस्य द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य चार्हीयस्य लुक् स्यात् । अध्यर्द्धकंसम् । द्विकंसम् । द्विगुनिमित्तस्येति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमित्यत्र पूर्वोदाहृते द्वितीयस्य मा भूत् । द्विशूर्प्या क्रीतमित्यत्र तु न प्रत्ययोऽनभिधानात् । संज्ञाप्रतिषेधश्चाऽनर्थकः । असंज्ञायामिति हि द्विगोर्विशेषणं न तु प्रत्ययान्तस्य । पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पञ्चकलापं इत्येवंरूपा कृततद्धितलुक् इयं कस्यचित्संज्ञा । तत उत्पन्नस्य न लुक् ।

तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात् । पाञ्चकलापिकम् । प्रत्ययान्तसंज्ञाभिप्रायेण तु सूत्रकारेण संज्ञाप्रतिषेधः कृत इत्यवधेयम् ।

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । ५ । १ । २९ ॥

अध्यर्द्धपूर्वात् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात् ॥ अध्यर्द्धकार्षापणः । अध्यर्द्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । आदेशस्य प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वान्नादेशपक्षे प्रत्ययलुक् । अध्यर्द्धसहस्रम् । अध्यर्द्धसाहस्रम् । शतमानविंशतिकेति विहितस्याणो लुक् । तदभावे तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः । अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थमिति संख्यासंज्ञासूत्रस्थवार्त्तिके हि समासविधिशब्देन समासरूपो विधिस्तन्निमित्तको विधिश्च गृह्यते । अतः संख्यापूर्वपदकतदन्तविधिनिमित्तकः प्रत्यय उत्तरपदवृद्धिश्चेति बोध्यम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् ॥ सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अध्यर्द्धसुवर्णम् । अध्यर्द्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । अध्यर्द्धशतमानम् । अध्यर्द्धशातमानम् । द्विशतमानम् । द्विशातमानम् ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । ५ । १ । ३० ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कान्ताद्द्विगोरार्हीयस्य लुग्वा स्यात् ॥ अध्यर्द्धपूर्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपि नेह सम्बध्यते । द्विगोरिति तु सम्बध्यत एव षष्ठीसमासं व्यावर्तयितुम् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । अन्यथाध्यर्द्धपूर्वात् द्वित्रिपूर्वाच्च निष्कान्तादिति समुच्चयः स्यादित्याहुः । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ॥ बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुनिष्कम् ॥ बहुनैष्किकम् ।

बिस्ताच्च । ५ । १ । ३१ ॥

द्वित्रिबहुपूर्वाद्बिस्तान्ताद् द्विगोरार्हीयस्य लुग्वा स्यात् ॥ द्विबिस्तम् । द्विबैस्तकमित्यादि ॥

विंशतिकात्खः । ५ । १ । ३२ ॥

अध्यर्धपूर्वात् द्विगोरित्येव ॥ अध्यर्द्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् ।

खार्या ईकन् । ५ । १ । ३३ ॥

अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम् ॥ केवलायाश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ खारीकम् ॥ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ अध्यर्द्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । काकिणीकम् ।

पणपादमाषशताद्यत् । ५ । १ । ३४ ॥

अध्यर्द्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह पादः पदिति न । यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । पद्यत्यतदर्थे इत्यपि न । प्राण्यङ्गस्यैव तत्र ग्रहणात् । अध्यर्द्धमाष्यम् । द्विमाष्यम् । अध्यर्द्धशत्यम् । द्विशत्यम् ।

शाणाद्वा । ५ । १ । ३५ ॥

यत्स्यात् । पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अध्यर्द्धशाण्यम् । अध्यर्द्धशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् ॥ शताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूर्वेण नित्ये विकल्पार्थम् । अध्यर्द्धशत्यम् । अध्यर्द्धशतम् । पञ्चशत्यम् । पञ्चशतम् । यदभावे संख्यालक्षणकनो लुक् ॥

द्वित्रिपूर्वादण् च ॥ ५ । १ । ३६ ॥

शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन चेहृप्यम् । परिमाणान्तस्या

संज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्विशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । त्रैशाणम् । त्रिशाण्यम् । त्रिशाणम् । इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्ते इदानीमुच्यन्ते ॥

तेन क्रीतम् । ५ । १ । ३७ ॥

गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्किकम् । इद्गोण्या इतीकारादेशः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । ५ । १ । ३८ ॥

संयोगः सम्बन्धः । उत्पातः शुभाशुभसूचकम् । शत्यः शतिको धनपतिसंयोगः । शत्यं शतिकं दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् । शतस्य निमित्तमित्यर्थः ॥ वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सान्निपातिकम् ॥

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् । ५ । १ । ३९ ॥

गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । धन्यः । धन्यः । यशस्यः । स्वर्ग्यः । गोद्व्यचः किम् । विजयस्य वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् । पञ्चानां पञ्चकम् । साप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि । आश्विकम् ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चस्यम् ॥

पुत्राच्छ च । ५ । १ । ४० ॥

चाद्यत् । पुत्रीयः । पुत्र्यः ।

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ । ५ । १ । ४१ ॥

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते ॥

तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ ॥

तत्र विदित इति च । ५ । १ । ४३ ॥

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ् । ५ । १ । ४४ ॥

तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः ॥

तस्य वापः । ५ । १ । ४५ ॥

उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥

पात्रात्ष्ठन् । ५ । १ । ४६ ॥

पात्रस्य वापः पात्रिकं क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते । ५ । १ । ४७ ॥

वृद्धिर्दीयते इत्यादिक्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन्वृद्धिः आयो लाभः शुल्कं उपदा वा दीयते पञ्चकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा ॥ चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चास्मै वृद्ध्यादि दीयते पञ्चको देवदत्तः । सम्प्रदानेऽपि दानमितिवदधिकरणत्वविवक्षा वा ॥

पूरणाद्भागाट्ठन् । ५ । १ । ४८ ॥

यथाक्रमं ठक्टठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयकः । तृतीयिकः ॥ अर्द्धिकः । अर्द्धशब्दो रूपकस्यार्द्धे रूढः ॥

भागाद्यच्च । ५ । १ । ४९ ॥

चाट्ठन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्द्धे । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्भाग्यम् । भागिकं शतम् । भाग्या । भागिका विंशतिः ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः । ५ । १ । ५० ॥

वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकद्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहति आवहति वा वांशभारिकः । ऐक्षुभारिकः । भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरम् । भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । भारभूतान् वंशान् हरति वांशिकः । ऐक्षुकः ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ । ५ । १ । ५१ ॥

यथासंख्यं स्तः ॥ वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः । द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति । ५ । १ । ५२ ॥

प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमुपसंहरति पचति वेत्यर्थः ॥ तत्पचतीति द्रोणादण् च ॥ * ॥ द्रोणं पचति द्रौणी । द्रौणिकी ॥

आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् । ५ । १ । ५३ ॥

पक्षे ठञ् । आढकं संभवत्यवहरति पचति वा आढकीना । आढकिकी । आचितीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥

द्विगोः ष्ठंश्च । ५ । १ । ५४ ॥

आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः । पक्षे ठञ् । तस्याध्यर्द्धेति लुक् । षित्वान्ङीष् । द्व्याढकिकी । ढकी । द्व्याढकीना । द्विगोरिति ङीप् । द्व्याचितिकी । द्व्याचितीना । अपरिमाणेति ङीप्निषेधः । द्व्याचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ।

कुलिजाल्लुक्खौ च । ५ । १ । ५५ ॥

कुलिजान्तात् द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः ॥ चात् ष्ठंश्च । लुगभावे ठञः श्रवणम् । द्विकुलिजी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी । द्वैकुलिजिकी ॥

सो ऽस्यांशवस्नभृतयः । ५ । १ । ५६ ॥

अंशो भागः । वस्नं मौल्यम् । भृतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्नो भृतिर्वाऽस्य पञ्चकः ॥

तदस्य परिमाणम् । ५ । १ । ५७ ॥

इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते न तु सर्वतो मानमेव । उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् । प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु । ५ । १ । ५८ ॥

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । यद्वा द्व्येकयोरितिवत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा । संघे पञ्चकः । सूत्रे । अष्टकं पाणिनीयम् । संघशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्य पञ्चकमध्ययनम् । परिमाण-

ग्रहणानुवृत्तेर्नेह । पञ्च गावः स्वभूता अस्य ब्राह्मणसंघस्येति । योगश्चायं पूर्वस्यैव प्रपञ्चः । स्तोमे डविधिः । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठादिसञ्ज्ञिका या स्तुतिस्तत्करणीभूतमन्त्रसमूहः स्तोमः ।

पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् । ५ । १ । ५९ ॥

एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ॥ तथाचाह नावयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यम् ॥

पञ्चद्दशतौ वर्गे वा । ५ । १ । ६० ॥

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः ॥

सप्तनोऽञ् छन्दसि । ५ । १ । ६१ ॥

पञ्च परिमाणमिति वर्ग इति च । सप्त साप्तान्यसृजत् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् । ५ । १ । ६२ ॥

त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि । चात्वारिंशानि ।

तदर्हति । ५ । १ । ६३ ॥

लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः ॥ श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः ।

छेदादिभ्यो नित्यम् । ५ । १ । ६४ ॥

नित्यमभीक्ष्णम् । छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् ॥ विराग विरङ्गं च ॥ * ॥ विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च । ५ । १ । ६५ ॥

शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेदिकः । यठ्ठकोः सन्नियोगे शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ।

दण्डादिभ्यः । ५ । १ । ६६ ॥

एभ्यो यत्स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः ॥

छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीति यत् । सादन्यं विदथ्यम् ।

पात्राद्घंश्च । ५ । १ । ६८ ॥

चाद्यत् । तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः । पात्र्यः ।

कडङ्करदक्षिणाच्छ च । ५ । १ । ६९ ॥

चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहे ऽतएव निपातनात्खच् । कडङ्करं माषमुद्गादिकाष्ठं अर्हतीति कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ॥

स्थालीबिलात् । ५ । १ । ७० ॥

स्थालीबिलमर्हतीति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ।

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ । ५ । १ । ७१ ॥

यथासंख्यं स्तः ॥ यज्ञं ऋत्विजं वार्हति यज्ञियः । आर्त्विजीनो यजमानः ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ यज्ञियो देशः । आर्त्वीजीन ऋत्विक् ।

परायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । ५ । १ । ७२ ॥

आर्हीयाणां ठगादीनां पूर्णोऽवधिरतः परं ठञेव । पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ॥

संशयमापन्नः । ५ । १ । ७३ ॥

संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः । सन्देग्धरि तु प्रत्ययो नेष्यते ॥

योजनं गच्छति । ५ । १ । ७४ ॥

योजनिकः ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः ॥ यौजनशतिक आचार्यः ॥

पथः ष्कन् । ५ । १ । ७५ ॥

षो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् । ५ । १ । ७६ ।

पथः पन्थादेशो णश्च प्रत्ययः । पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्था ॥

उत्तरपथेनाहृतञ्च । ५ । १ । ७७ ॥

उत्तरपथेनाहृतं औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वारिपथिकमित्यादि ॥ अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आजपथिकम् । शांकुपथिकम् ॥ मधुमरीचयोरण् स्थलात् ॥ * ॥ स्थलात्परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तादित्यर्थः । स्थालपथं मधु मरीचं वा ॥

कालात् । ५ । १ । ७८ ॥

व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः प्रागधिक्रियते ॥

तेन निर्वृत्तम् । ५ । १ । ७९ ॥

अन्हा निर्वृत्यमान्हिकम् ॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी । ५ । १ । ८० ॥

अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतो स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतकालः । मासमधीष्टो

मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ॥

मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ ५ । १ । ८१ ॥

मासं भूतो मासीनः । अर्थान्तरे तु प्रत्ययार्थेन वयो न गम्यते ॥

द्विगोर्यप् ॥ ५ । १ । ८२ ॥

मासाद्वयसि इत्यनुवर्तते। यत्खञोरपवादः । द्वौ मासौ भूतो। द्विमास्यः ॥

षण्मासाण्ण्यच्च ॥ ५ । १ । ८३ ॥

वयसीत्येव । यबप्यनुवर्तते। चाठ्ठञ् ॥ षाण्मास्यः । षाण्मासिकः । षण्मास्यः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ५ । १ । ८४ ॥

चाण्ण्यत् । षाण्मासिको व्याधिः । षाण्मास्यः । तेन परिजय्येत्यतः प्राक् निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु यथायोगं प्रत्ययाः ॥

समायाः खः ॥ ५ । १ । ८५ ॥

समया निर्वृत्तः समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ५ । १ । ८६ ॥

समायाः ख इत्येव ॥ द्विसमीनः । द्वैसमिकः ॥

रात्र्यहःसंवत्सराच्च ॥ ५ । १ । ८७ ॥

द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः। द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः । द्वैयन्हिकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः ॥

वर्षाल्लुक् च ॥ ५ । १ । ८८ ॥

वर्षशब्दांताद् द्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् । वा च लुक् । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । भविष्यति तु द्वैवर्षिकः । द्विवर्षः ।

चित्तवति नित्यम् । ५ । १ । ८९ ॥

वर्षशब्दांताद् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे ॥ द्विवर्षो दारकः । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणं भूतेऽर्थे एव नित्यो लुग्यथा स्यादित्येवमर्थमिति हरदत्तः । तेनेह न । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः । इहाभविष्यतीत्यपि प्रतिषेधो न । गम्यते ह्यत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यंते । ५ । १ । ९० ॥

बहुवचनमतन्त्रम् ॥ षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपो निपात्यते ॥

वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि । ५ । १ । ९१ ॥

निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ॥

सम्परिपूर्वात्ख च । ५ । १ । ९२ ॥

छन्दसीत्येव । चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः । परिवत्सरीणः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् । ५ । १ । ९३ ॥

मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५ । १ । ९४ ॥

द्वितीयांतात्कालवाचिनो ऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । अत्र वाक्ये मासस्य प्राधान्यात्प्रथमैव न तु द्वितीया । तस्याः षष्ठीविषये विधानात् ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ महानाम्न्यो नाम विदामघवन्नित्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यं माहानाम्निकम् ॥ तच्चरतीति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ महानाम्नीसहचरितं व्रतं महानाम्न्यः । महानाम्नीश्चरति माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु भस्याढ इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह ॥ अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अवान्तरदीक्षां चरति अवान्तरदीक्षी । डित्करणमुत्तरार्थम् ॥ अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च ॥ * ॥ चाड्डिनिः । अष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणात् । अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी । वृत्तिविषये वर्षेष्वेव संख्येयेष्वष्टाचत्वारिंशच्छब्दो वर्तते ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च ॥ * ॥ चात् ड्वुन्डिनौ । चातुर्मास्यानि चरतीति चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥ चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भवे ॥ * ॥ चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञाः ॥ संज्ञायामण् वक्तव्यः ॥ * चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी । आषाढी ॥

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ । १ । ९५ ॥

द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५ । १ । ९६ ॥

प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् । योगविभाग-श्चात्र कर्तव्यः । तत्र च दीयते यज्ञाख्येभ्य इति । अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानामिति वचनात् । द्वयोर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकम् । कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् । ५ । १ । ९७ ॥

व्युष्टमहर्मुखं तत्र दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम् । पैलुमूलम् । व्युष्टतीर्थप्रवाससंग्राम इत्यादि । अथाण्ग्रहणमनर्थकम् । भववदित्यनुवर्तिष्यते । तेनाणेव भविष्यति । न चैवं व्युष्टनित्यशब्दाभ्यां कालाट्ठञः प्रसङ्गः । पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । सत्यम् । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वेन वृद्धिसंज्ञत्वस्य प्रवृत्तौ छः स्यात् । पठितेषु तु नास्ति दोषः ।

तेन यथाकथा च हस्ताभ्यां णयतौ । ५ । १ । ९८ ॥

यथाकथाचेत्यव्ययसङ्घातात् तृतीयांताद्धस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः ॥ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते । यथाकथा च दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ।

संपादिनि ॥ ५ । १ । ९९ ॥

तेनेत्येव ॥ अवश्यं संपद्यते इत्यावश्यके णिनिः । संपत्तिर्गुणोत्कर्षः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालङ्काराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ।

कर्मवेषाद्यत् ॥ ५ । १ । १०० ॥

कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण संपादी वेष्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः ।

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ॥ ५ । १ । १०१ ॥

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः ॥

योगाद्यच्च ॥ ५ । १ । १०२ ॥

चाट्ठञ् । योगाय प्रभवति योग्यः । यौगिकः ।

कर्मण उकञ् ॥ ५ । १ । १०३ ॥

कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् ।

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ ५ । १ । १०४ ॥

समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ।

ऋतोरण् ॥ ५ । १ । १०५ ॥

ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् ॥ उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ उपवस्ता उपवासस्य कर्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ।

छन्दसि घस् ॥ ५ । १ । १०६ ॥

ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे ॥ भाग ऋत्वियः ।

कालाद्यत् ॥ ५ । १ । १०७ ॥

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ ५ । १ । १०८ ॥

कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्यतेऽयमिति प्रकृष्टः । कर्मणि क्तः कालश्चानेन विशेष्यते । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थमन्यथाऽनन्तरस्य यतोऽनुवृत्तिः शङ्क्येत ॥

प्रयोजनम् ॥ ५ । १ । १०९ ॥

तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च ।

विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ५ । १ । ११० ॥

आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः ॥ विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो व्रतिनां दण्डः । वैशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्त्तेते तयोर्यथाकथञ्चिद्व्युत्पत्तिः क्रियते ॥ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चूडा । चौडम् । श्रद्धा । श्राद्धम् ।

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ ५ । १ । १११ ॥

अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ॥ विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ गेहानुप्रवेशनीयम् । प्रपापूरणीयम् । गोप्रपदनीयम् । प्रासादारोहणीयम् ॥ स्वर्गादिभ्यो यत् ॥ * ॥ स्वर्ग्यम् । धन्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग् वक्तव्यः ॥ * ॥ पुण्याहवाचनम् ।

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ५ । १ । ११२ ॥

व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ।

ऐकागारिकट् चौरे ॥ ५ । १ । ११३ ॥

एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चोरः । ससहाये तु गृहे मोषितुं न शक्यते । एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा च वार्तिकम् । एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणादिति । इह कस्मान्न भवति । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति । एकागारं चरेद्भैक्षं तत्परायणं मुनेर्व्रतमिति शास्त्रात् । अनभिधानात् । एतेन टित्वं नियमार्थं ङीबेव भवति न ञित्स्वर इत्यपास्तम् । ञित्स्वरस्येष्टत्वात् ।

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ५ । १ । ११४ ॥

समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याकाल आदेशः । आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिवसे मध्यान्हादौ उत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा ॥ आकालाट्ठंश्च ॥ * ॥ आकालिकी । आकालिका विद्युत् । ठञः पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ५ । १ । ११५ ॥

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेत्किम् । गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

तत्र तस्येव ॥ ५ । १ ११६ ॥

मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवत् मैत्रस्य गात्रः ।

तदर्हम् ॥ ५ । १ । ११७ ॥

विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम् ।

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ५ । १ । ११८ ॥

धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानोपसर्गात्स्वार्थे वतिः स्यात् ॥ यदुद्वतो निवतः । उद्गतान्निर्गतानित्यर्थः ।

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ५ । १ । ११९ ॥

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम् । गोता । त्वान्तं क्लीबम् । तलन्तं स्त्रियाम् । इह नानात्वं सहत्वं यौगपद्यमित्यादौ वृत्तिविषये नानाशब्दो असहभूतेऽर्थे वर्तते । सहशब्दश्च सहभूते । युगपच्छब्दश्च युगपद्भूते । ततोऽसहभावादौ भावप्रत्ययः । एवमन्यत्रापि यथासंभवं द्रष्टव्यम् । इह न ब्राह्मणस्य भाव

इति युगपद्भावे नञर्थेन च संबंधे विवक्षिते पूर्वं नञ्समासः पश्चात् त्वतलौ तेनाब्राह्मणत्वमब्राह्मणतेति । सति शिष्टत्वात् त्वप्रत्ययस्वरः । तलि लित्स्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति । न त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । परत्वात्तु त्वतलौ न प्राप्नुतः । सापेक्षत्वात् । ब्राह्मणार्थो ह्यत्र नञर्थमपेक्षते । नन्वेवं नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । ब्राह्मणस्य भावापेक्षत्वात् । नैष दोषः । प्रधानं ह्यत्र ब्राह्मणपदम् । उत्तरपदार्थप्रधानो नञ्समासः । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः । यथा राजपुरुषोऽभिरूप इति । वा छन्दसि । छन्दसि विषये क्वचित्पूर्वं त्वतलौ । पश्चान्नञ्समासः । अयोनित्वाय । अशिथिलत्वाय । अत्र नञ्स्वर एव भवति । क्वचिद्विपर्ययः । त्वतलव्यतिरिक्ते भावप्रत्यये पूर्वं स एवेष्यते पश्चान्नञ्समासः । तेनाप्रथिमेत्यादौ सति शिष्टत्वान्नञ्स्वर एव भवति । अशौक्ल्यमित्यादौ च नञः प्रकृतावनन्तर्भावात् शुक्लादौ वृद्धिः । पूर्वं तु नञ्समासे न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधात् ष्यञेव न स्यात् । सत्यपि वा ष्यञि नञो वृद्धिः स्यात् । ज्ञापकात्सिद्धम् । यदयं युवादिषु एकपासे हृदयासे इति नञ्समासे विषयभूते भावप्रत्ययप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति त्वतलपवादः प्रत्ययो नञर्थापेक्षादपि परत्वान्नञ्समासं बाधित्वा भवतीति ।

आ च त्वात् ॥ ५ । १ । १२० ॥

ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थम् । गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंस्नम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता । सवनादित्वात् ह्रस्वात्तादाविति षत्वं न ।

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुध-कतरसलसेभ्यः। ५। १। १२१॥

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा॥ अपतित्वम्। अपटुत्वम्। नञ्पूर्वात्किम्। बार्हस्पत्यम्। तत्पुरुषात्किम्। नास्य पटवः सतीत्यपटुस्तस्य भावः आपटवम्। अचतुरेति किम्। आचतुर्यम्। आसंगत्यम्। आलवण्यम्। आवट्यम्। आयुध्यम्। आकत्यम्। आरस्यम्। आलस्यम्। एषु कृते नञ्समासे ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ्।

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा। ५। १। १२२।

वावचनमणादिसमावेशार्थम्। पृथोर्भावः प्रथिमा। पार्थवम्। म्रदिमा। मार्दवम्।

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च। ५। १। १२३॥

चादिमनिच्। शौक्ल्यम्। शुक्लिमा। दार्ढ्यम्। द्रढिमा। षो ङीषर्थः। औचिती। याथाकामी।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। ५। १। १२४।

चाद्भावे। जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम्। मौढ्यम्। ब्राह्मण्यम्। अर्हतो नुम् च। अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम्। आर्हन्ती। ब्राह्मणादिराकृतिगणः॥ आपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः॥ चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्॥ *॥ चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्। चातुराश्रम्यम्। त्रैस्वर्यम्। षाड्गुण्यम्। सैन्यम्। सांनिध्यम्। सामीप्यम्। औपम्यम्। त्रैलोक्यमित्यादि। सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः। सर्वादेरिति लुक्। स एव सार्ववेद्यः।

चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः । स एव चातुर्वैद्यः । चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः ।

स्तेनाद्यन्नलोपश्च । ५ । १ । १२५ ॥

स्तेनेति संघातग्रहणम् । स्तेन चौर्ये पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति ।

सख्युर्यः । ५ । १ । १२६ ॥

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । दूतवणिग्भ्यां च । दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यं वणिज्यमिति काशिका । माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एवात्र प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह । भाष्ये तु दूतवणिग्भ्यां चेति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि ।

कपिज्ञात्योर्ढक् । ५ । १ । १२७ ।

कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । ५ । १ । १२८ ॥

सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । राजाऽसे । राजशब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । आधिराज्यम् ।

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ।५।१।१२९॥

प्राणभृज्जाति । आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचन । कौमारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्ठवम् । दौष्ठवम् ।

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । ५ । १ । १३०॥

द्वैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् ॥ श्रोत्रियस्य यलोपश्च ॥ * ॥ श्रौत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकूतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशलम् । कौशल्यमित्यादि ।

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । ५ । १ । १३१ ॥

शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् । इगन्तात्किम् घटत्वम् । लघुपूर्वात्किम् । पांडुत्वम् ।

योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ् । ५ । १ । १३२ ॥

रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । योपधात्किम् । कुलीनत्वम् । गुरूपोत्तमात्किम् । क्षत्रियत्वम् । सहायाद्वा । पक्षे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । साहाय्यम् । साहायकम् ।

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । ५ । १ । १३३ ॥

शैष्योपाध्यायिका । गौपालपशुपालिका । कौत्सकुशिकिका । मानोज्ञकम् ।

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु । ५ । १ । १३४ ॥

श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः । अत्याकारोऽधिक्षेपः । तदवेतस्ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः अवगतवान्वा । गार्गिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विकत्थत इत्यर्थः । गार्गिकयात्याकुरुते । गार्गिकामन्ववेतः । एवं काठिकया श्लाघत इत्यादि ।

होत्राभ्यश्छः । ५ । १ । १३५ ॥

होत्राशब्द ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ।

ब्रह्मणस्त्वः । ५ । १ । १३६ ॥

होत्रावचिनो ब्रह्मशब्दात् त्वः स्यात् ॥ छस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद् ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता । नञ्स्नञो-रधिकारः समाप्तः ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥



अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५ । २ । १ ।

भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ।

व्रीहिशाल्योर्ढक् । ५ । २ । २ ॥

व्रैहेयम् । शालेयम् ।

यवयवकषष्टिकाद्यत् । ५ । २ । ३ ॥

यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ।

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः । ५ । २ । ४ ॥

यद्वा स्यात् । पक्षे खञ् । तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ।

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ । ५ । २ । ५ ॥

असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वैश्चर्मभिः कृतः सर्वचर्मीणः । सार्वचर्मीणः ।

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । ५ । २ । ६ ॥

दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शन आदर्शादिः । मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्यान्त्यलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः ।

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति । ५ । २ । ७ ॥

सर्वादेः पथ्याद्यन्तात् द्वितीयान्तात्खः स्यात् ॥ सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मीणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति । ५ । २ । ८ ॥

पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः ॥

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु । ५ । २ । ९ ॥

अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः । तं नेय अयानयीनः शारः ॥

परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति । ५ । २ । १० ॥

परांश्च अवरांश्च अनुभवति परोवरीणः । अवरस्यादेरुत्वं निपात्यते । परांश्च परतरांश्च अनुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रमनुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्परा शब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम् । कथं पारोवर्यवदिति । असाधुरेवायम् । खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी । ५ । २ । ११ ॥

अवारपारं गामी अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता ॥

समांसमां विजायते । ५ । २ । १२ ॥

समायां समायामित्यत्र यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं

प्रसूयते ॥ खप्रत्ययानुत्पत्तौ पदद्वयेऽपि यलोपो वा वक्तव्यः ॥ * ॥ समासमां विजायते । समायां समायां वा ॥

अद्यश्वीनाऽवष्टब्धे । ५ । २ । १३ ॥

अवष्टब्धमासन्नम् । अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः ॥

आगवीनः । ५ । २ । १४ ॥

आङ् पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः । वृत्तिविषये गोशब्दः गोप्रत्यर्पणे वर्तते ॥

अनुग्वलङ्गामी । ५ । २ । १५ ॥

अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः ॥

अध्वनो यत्खौ । ५ । २ । १६ ॥

अध्वनो यत्खौ ॥ अध्वानमलङ्गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्राच्छ च । ५ २ । १७ ॥

चाद्यत्खौ ॥ अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे । ५ । २ । १८ ॥

गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः ॥

अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ॥

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः । आश्वीनोऽध्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः । ५ । २ । २०

रूढिशब्दावेतौ । अवयवार्थे तु नातीवाभिनिवेष्टव्यम् । शालाप्रवेशमर्हति शालीनोऽधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्वद्गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि ॥

व्रातेन जीवति । ५ । २ । २१ ।

व्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः

साप्तपदीनं सख्यम् । ५ । २ । २२ ॥

सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । ५ । २ । २३ ।

ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशो विकारार्थे खञ् निपात्यते ॥ ह्यःशब्दस्य गोदोहशब्देन सुप्सुपेति समासः । दुह्यते इति दोहः क्षीरम् । अत्र ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ । ५ । २ । २४ ॥

पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ॥

पक्षात्तिः । ५ । २ । २५ ॥

मूलग्रहणमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥

तेन वित्तश्चञ्चुप्चणपौ । ५ । २ । २६ ॥

यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः । तेन चस्य नेत्सञ्ज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचञ्चुः । विद्याचणः ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह । ५ । २ । २७ ॥

असहार्थे पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ ॥ विना । नाना ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ । ५ । २ । २८ ॥

क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे ॥ विस्तृतम् । विशालम् । विशङ्कटम् ॥

सम्प्रोदश्च कटच् । ५ । २ । २९ ॥

सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद्विकटम् ॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ अलाबूनां रजः अलाबूकटम् । तिलकटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् ॥ गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः ॥ * ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठम् ॥ सङ्घाते कटच् ॥ * ॥ अवीनां सङ्घातोऽविकटः ॥ विस्तारे पटच् ॥ * ॥ अविपटः ॥ द्वित्वे गोयुगच् ॥ * ॥ द्वावुष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम् ॥ षट्त्वे षड्गवच् ॥ * ॥ अश्वषड्गवम् ॥ स्नेहने तैलच् ॥ * ॥ तिलतैलम् । सर्षपतैलम् ॥ भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ ॥ * ॥ इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ॥

अवात्कुटारच्च । ५ । २ । ३० ॥

चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः । ५ । २ । ३१ ॥

अवादित्येव । नतं नमनं । नासिकाया नतं अवटीटम् ॥ अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽवटीटः ।

नेर्बिडज्बिरीसचौ । ५ । २ । ३२ ॥

निबिडम् । निबिरीसम् ॥

इनच्पिटच् चिक चि च । ५ । २ । ३३ ॥

नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिक चि इत्यादेशौ च ॥ कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ चिकिनम् । चिपिटम् । चिक्कम् ॥ क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी ॥ * ॥ क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः ॥ चुल् च ॥ * ॥ चुल्लः ॥

उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः । ५ । २ । ३४ ॥

संज्ञायामित्यनुवर्तते ॥ पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका ॥

कर्मणि घटोऽठच् । ५ । २ । ३५ ॥

घटत इति घटः पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ॥

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् । ५ । २ । ३६ ॥

तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् ॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः । ५ । २ । ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् । तच्च मात्रच् । द्वयसज्दघ्नञौ तु विशेषे स्मर्येते । तथा च भाष्यम् । प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्ध्वमाने मतौ ममेति । ऊर्द्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्द्ध्वमानमूर्वादि । तेन तिर्यङ्मानादौ न भवतः । ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् । ऊरुमात्रम् ॥ प्रमाणे लः ॥ * ॥ प्रमाणशब्दत्वेन ये प्रसिद्धा दिष्टिहस्तादयस्ततः परस्यैवायं लुग्विधीयते । शमः । दिष्टिः । वितस्तिः । एषु मात्रचो लुक् । इतरयोरसम्भवात् । शमादीनामनूर्द्ध्वमानत्वात् ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य

द्विशमम् । द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वेणाप्राप्तौ लुग्विधीयते । एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणान्ताद्द्विगोर्मात्रच् । ननु नेह विकल्पः प्रकृतः तत्किं नित्यग्रहणेन । अत्राहुः । अनुपदं वक्ष्यमाणः संशये मात्रच् शममात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते प्रमाणे ल इत्यस्य पूर्ववि-प्रतिविषयत्वात् । एवं द्विगोरपि न लुप्येत । इष्यते च लुक् द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति । तथा चाधिकसंग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति । एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणान्ताद् द्विगोः संशये मात्रच् न तु परिमाणाद्यन्तात् । अप्राप्तेः । तेन पञ्च कुडवाः स्युर्न वेति संशये वाक्यमेवेति दिक् ॥ डट् स्तोमे वक्तव्यः ॥ * ॥ अत्रायामादिमानस्यासम्भवात्परिच्छेदोपाधिकायाः संख्यायाः स्तोमेऽभिधेये डट्प्रत्ययः । डित्करणमेकविंशस्त्रयस्त्रिंश इत्यादौ टिलोपार्थम् । पञ्चदशादौ नस्तद्धित इत्येव सिद्धम् । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशी रात्रिः । स्तोमसाहचर्याद्रात्र्यादौ स्त्रियां वृत्तिः । टित्वान्ङीप् । तदस्य परिमाणं सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घेत्यत्र तु स्तोमे डो विहितस्तत्र टाप् भवति । यद्यस्ति प्रयोगः । अथ तु नास्ति ततोऽस्यैव प्रपञ्चः ॥ शन्शतोर्डिनिर्वक्तव्यः ॥ पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः । अत्र छन्दसि भाषायाञ्च डिनेः सामान्यविधानात्सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घेत्यत्र शन्शतोर्डिनिश्छन्दसीति वचनं केचित्पठ्यमानं प्रपञ्चार्थमेव ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः । प्रवरभेदेन विंशतिः प्रभेदा उच्यन्ते । तत्र विंशतिशब्दात्संख्यानमात्रवाचिनः संख्येये प्रमेये डिनिः । तिविंशतेरिति तिलोपः । तस्य यस्येतिचेत्यकारलोपे कर्त्तव्ये ऽसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वं न भवति । भाष्यकारवचनात् ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्च संशये मात्रज्वक्तव्यः ॥ * ॥ शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् ।

पञ्चमात्रम् ॥ वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ ॥ * ॥ तावदेव तावन्मात्रम् । तावद्द्वयसम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण् च । ५ । २ । ३८ ॥

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५ । २ । ३९ ॥

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ॥ युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये वतुप् वाच्यः ॥ * ॥ त्वावतः पुरुवसो । न त्वावान् । यज्ञं विप्रस्य मावतः । तत्सदृशस्येत्यर्थः ।

किमिदंभ्यां वो घः । ५ । २ । ४० ॥

आभ्यां वतुप्स्यात् वस्य च घः ॥ कियान् । इयान् ॥

किमः संख्यापरिमाणे डति च । ५ । २ । ४१ ॥

चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् ॥ का संख्या येषां ते कति । कियन्तः ॥

संख्याया अवयवे तयप् । ५ । २ । ४२ ॥

पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयम् ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ॥

द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् ॥

उभादुदात्तो नित्यम् । ५ । २ । ४४ ॥

उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात्स चाद्युदात्तः ॥ उभयम् ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः । ५ । २ । ४५ ॥

एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् । शतसहस्रयोरेवेष्यते ॥*॥ नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशत्याम् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वे एवेष्यते । नेह । एकादश माषा अधिका अस्मिन्सुवर्णशते ॥

शदन्तविंशतेश्च । ५ । २ । ४६ ॥

डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति तदादिनियमः स्यात् तं वारयितुमन्तग्रहणम् । तेन एकत्रिंशं शतं एकचत्वारिंशमित्यादि । नचैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इत्यादावतिव्याप्तिः । संख्याया अवयवे तयबित्यतः संख्याग्रहणानुवृत्तेः । अन्तग्रहणं च विंशतिशब्दानन्तरं बोध्यम् । शद्विंशत्यन्ताच्चेति । तेन एकविंशं शतमिति सिध्यति । अन्यथा ग्रहणवता तदन्तविधिप्रतिषेधादिह न स्यात् ।

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् । ५ । २ । ४७ ॥

तदस्य सञ्जातमित्यतस्तदस्येत्यनुवर्तते । गुणो भागः । निमानं मूल्यं निमीयते क्रीयतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् ॥ यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । भागेऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवति द्विमयमुदश्विदिति । गुणस्य चैकत्वं विवक्षितम् । तेनेह न भवति । त्रयो यवानां भागा निमानमनयोरुदश्विद्भागयोरिति । निमाननिमेययोः साम्येऽपि नेष्यते । एको यवभागो निमानमस्योदश्विद्भागस्येति ॥ निमेये चापि दृश्यते ॥ * ॥ निमेये वर्तमानायाः संख्यायाः निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ

निमेयस्य यवभागस्य द्विमया यवा उदश्वितः । संख्याया इति किम् । यवभागै। निमानमस्योदश्विद्भागस्य । गुणस्येति किम् । द्वौ व्रीहि-यवौ। निमानमस्योदश्वितः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेण ॥

तस्य पूरणे डट् । ५ । २ । ४८ ॥

एकादशानां पूरण एकादशः ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् । २ । ५ । ४९ ॥

डटो मडागमः स्यात् ॥ पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् । विंशः । असंख्यादेः किम् । एकादशम् ॥

थट् च छन्दसि । ५ । २ । ५० ॥

चान्मट् । पञ्चथम् । पञ्चमम् ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् । ५ । २ । ५१ ॥

एषां थुगागमः स्यात् डटि ॥ षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽपि अत एव ज्ञापकात् डट् ॥ कतिपयथः । चतुर्थः ॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ॥०॥ तुरीयः । तुर्यः ॥

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् । ५ ।२ । ५२ ॥

डटीत्येव ॥ पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यत एव डट् । बहुतिथ इत्यादि ।

वतोरिथुक् । ५ । २ । ५३ ॥

डटीत्येव । यावतिथः ॥

द्वेस्तीयः । ५ । २ । ५४ ॥

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ।

त्रेः संप्रसारणञ्च । ५ । २ । ५५ ॥

तृतीयः । इह हल इति दीर्घो न । द्वितीयतृतीयइति निर्देशात् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । ५ । २ । ५६ ॥

एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् ॥ विंशतितमः । विंशः । यद्यपि ग्रहणवतेति निषेधात्तदन्तविधिर्दुर्लभस्तथापि षष्ट्यादेश्चासंख्यादेरित्यत्र संख्यादिपर्युदासादिह प्रकरणे तदन्तग्रहणम् । एकविंशतितमः । एकविंशः । विंशत्यादयश्चेह प्रत्यासत्त्या पङ्क्त्यादिसूत्रे निपातिता गृह्यन्ते न तु लोकप्रसिद्धाः । विप्रकृष्टत्वात् । तेनेहापि । एकान्नविंशतेः पूरणः एकान्नविंशतितमः । एकान्नविंशः । लौकिकानां ग्रहणे तु नैतत्सिध्येत् विंशतेः प्राग्भावित्वादस्याः संख्यायाः ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च । ५ । २ । ५७ ॥

शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासादेरत एव डट् । मासतमो दिवसः । अर्द्धमासतमः । संवत्सरतमः ॥

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः । ५ । २ । ५८ ॥

षष्टितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव । एकषष्टः । एकषष्टितमः ।

मतौ छः सूक्तसाम्नोः । ५ । २ । ५९ ॥

प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः स्यात् ॥ अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् । ५ । २ । ६० ॥

मत्वर्थस्य छस्य । अत एव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः । अध्यायोऽनुवाकश्च ।

विमुक्तादिभ्योऽण् । ५ । २ । ६१ ॥

मत्वर्थेऽस्यादध्यायानुवाकयोः ॥ विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः । दैवासुरः ।

गोषदादिभ्यो वुन् । ५ । २ । ६२ ॥

मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ॥

तत्र कुशलः पथः । ५ । २ । ६३ ॥

वुन्स्यात् । पथि कुशलः पथकः ।

आकर्षादिभ्यः कन् । ५ । २ । ६४ ॥

आकर्षे कुशलः आकर्षकः । आकषादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः । आकषो निकषोपलः ।

धनहिरण्यात्कामे । ५ । २ । ६५ ॥

काम इच्छा न तु कामयिता । तत्रेति वर्तते । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । ५ । २ । ६६ ॥

केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः ।

उदराट्ठगाद्यूने । ५ । २ । ६७ ॥

अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । बुभुक्षयात्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः । आद्यूने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ।

सस्येन परिजातः । ५ । २ । ६८ ॥

कन्स्वर्यते न तु टक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । शस्येनेति पाठान्तरम् । शस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः शस्यकः साधुः ॥

अंशं हारी । ५ । २ । ६९ ॥

हारीत्यावश्यके णिनिः ॥ अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायादः ।

तन्त्रादचिरापहृते । ५ । २ । ७० ॥

तन्त्रं तन्तुवायशलाका । तन्यन्ते तन्तवोऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । तन्त्रादचिरापहृतस्तन्त्रकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः । अचिरः कालोऽपहृतोऽस्येति कालाः परिमाणिनेति समासः ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । ५ । २ । ७१ ॥

आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि । ५ । २ । ७२ ॥

संज्ञायामित्यनुवर्तते । शीतमिव शीतं मन्दं यथा स्यात्तथा करोति शीतकोऽलसः । उष्णमिव उष्णं शीघ्रं यथा स्यात्तथा करोति उष्णकः शीघ्रकारी ॥

अधिकम् । ५ । २ । ७३ ॥

अध्यारूढशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च ॥ यदि पुनरधिशब्दात्क्रियाविशिष्टसाधनवचनात्कन्निपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्यैवाभिधानं स्यात् । अध्यारूढशब्दस्तूभयार्थ इति तस्यैवेदमङ्गी-

कृतसाधनभेदं निपातनमिष्यते । अधिको द्रोणः खार्याम् । अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति ग्रामं गत इति वत् द्वितीयायां प्राप्तायां तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात्सप्तमीपञ्चम्यौ । अधिका खारी द्रोणेनेत्यत्र तु कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमैव ॥

अनुकाभिकाभीकः कमिता । ५ । २ । ७४ ॥

अन्वभिभ्यां क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां कन्स्वार्थे ॥ अभेः पाक्षिको दीर्घश्च ॥ अनु कामयते अनुकः । अभि कामयते अभिकः । अभीकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति । ५ । २ । ७५ ॥

अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । ५ । २ । ७६ ॥

तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः । दाण्डाजिनं दम्भः तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः ।

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा । ५ । २ । ७७ ॥

तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तनिर्देशः । तस्मात्कन् स्यात् पूरणप्रत्ययस्य च लुक् ॥ द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । कनो लुकि तु लुग्ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गः । पञ्चमं पञ्चमकमिति हि रूपद्वयं तेन साध्यं तच्च महाविभाषया विकल्पेन कन उत्पत्त्या सिद्धमेव ॥ तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यः नित्यञ्च लुक् ॥ * ॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः ॥

स एषां ग्रामणीः । ५ । २ । ७८ ॥

देवदत्तो मुख्यो येषान्ते देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः ।

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे । ५ । २ । ७९ ॥

शृङ्खलकः करभः ।

उत्क उन्मनाः । ५ । २ । ८० ॥

उद्गतमनस्त्ववृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उत्क उत्कण्ठितः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे । ५ । २ । ८१ ॥

कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे ॥ द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ॥

तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् । ५ । २ । ८२ ॥

प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् ॥ गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी ॥ वटकेभ्य इनिर्वाच्यः ॥ * ॥ वटकिनी पौर्णमासी ।

कुल्माषादञ् । ५ । २ । ८३ ॥

कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ॥

श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते । ५ । २ । ८४ ॥

श्रोत्रियः । वेत्त्यनुवृत्तेश्छान्दसः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ । ५ । २ । ८५ ॥

श्राद्धी । श्राद्धिकः ॥

पूर्वादिनिः । ५ । २ । ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्त्ताऽनुवर्त्तते । न च क्रियामन्तरेण

कर्ता सम्भवतीति क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ॥

सपूर्वाच्च । ५ । २ । ८७ ॥

पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वी । सुप्सुपेति समासं कृत्वा तद्धितः क्रियते ॥

इष्टादिभ्यश्च । ५ । २ । ८८ ॥

इष्टमनेन इष्टी । अधीती ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।५।२।८९॥

पर्य्यवस्थातृशब्दाच्छन्दसि पर्य्यायात्स्वार्थे इनिः प्रत्ययः अवस्थातृशब्दस्य च पन्थ, पर, इत्येतावादेशौ निपात्येते । अपत्यं परिपन्थिनम् । मा त्वा परिपरिणो विदन् । लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः ।

अनुपद्यन्वेष्टा । ५ । २ । ९० ॥

अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी ॥

साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम् । ५ । २ । ९१ ॥

साक्षात् द्रष्टा साक्षी । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥

क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५ । २ । ९२ ॥

क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीकार्य इत्यर्थः ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । ५ । २ । ९३ ॥

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात् । इन्द्रेण

दृष्टं ज्ञातं मम चक्षुर्मम श्रोत्रमित्यादिक्रमेण । सृष्टमदृष्टद्वारेण । जुष्टं प्रीणितं सेवितं वा दत्तं यथायथं विषयेभ्यः । इतिकरणः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । ५ । २ । ९४ ॥

गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान्देवदत्तः पर्वतो वा । इति करणाद्विषयविशेषलाभः । तथाहि ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीत्यर्थः । भूमा बहुत्वं तच्च आपेक्षिकम् । यस्य हि यावदुचितं तावदेव स्वशब्देनापि प्रतीयते । यथा व्यादिभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य बह्व्यो गाव इति व्यवहारः । राज्ञस्तु सहस्रगोरपि गावोऽल्पा इति । गोमान् । यवमान् । इह यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीत्यादौ जातिमात्रसम्बन्धस्य विवक्षितत्वाद्भूमाभावेऽपि मतुप् । भूमादिग्रहणं हि प्रायेण भूमादयोऽपि प्रतीयन्ते इत्येवंपरम् । निन्दायां । ककुदावर्तिनी कन्या । प्रशंसायाम् । रूपवान् । नित्ययोगे । क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने । उदरिणी कन्या । संसर्गे दण्डी । संसर्गः संयोगः । तेन संयुक्तदण्ड एवोच्यते न तु गृहावस्थितदण्डोऽपि ॥

रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ९५ ॥

मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श स्नेह गुणात् । एकाचः । स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् । तेन जलादिवाचि रसादिभ्यो न ।

कथं रूपिणी कन्या । रूपिको दारकः । रसिको नट इति । गुणा-दिति विशेषणसामर्थ्यात्प्रसिद्धतराणां रसनादीन्द्रियग्राह्याणां गुणानां ग्रहणात् । इह तु सौन्दर्यादयो गुणाः प्रतीयन्ते इत्याहुः ॥ गुणव-चनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः ॥ * ॥ शुक्लो गुणो ऽस्यास्ति शुक्लः पटः । कृष्णः ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । ५ । २ । ९६ ॥

चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान्दीपः । चूडावान् वृक्षः । आतः किम् । हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव । नेह मेधावान् । चिकीर्षावान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धेऽन्तोदात्तत्वे चूडालो-सीत्यादौ स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः ॥

सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ९७ ॥

लज्वा स्यात् । सिध्मलः ॥ सिध्मवान् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् ॥ तेनाकारांतेभ्य इनिठनै न । वातदन्तबलललाटानामूङ् च ॥ * ॥ वातूलः । दन्तूलः बलूलः । ललाटूलः ।

वत्सांसाभ्यां कामबले । ५ । २ । ९८ ॥

लच् स्यात् यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे ॥ वत्सलः । अंसलः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्नेहबलयोर्वर्तेते । यद्यपीह प्रकरणे सर्वत्र मतुप्समुच्चीयते तथापीह नेष्यते । मतु-बन्तेन तु अर्थान्तरमेव प्रतीयते । वत्सवती गौः । अंसवान्दुर्बलः ।

फेनादिलच्च । ५ । २ । ९९ ॥

चाल्लच् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते ॥ फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ।

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ । २ । १०० ॥

लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । पामादिभ्यो नः । पामनः ॥ अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना । लक्ष्म्या अच्च । लक्ष्मणः ॥ शाकीपलालीदद्र्वा ह्रस्वत्वञ्च ॥ * ॥ महत् शाकं शाकी तद्वत् शाकिनम् । महत्पलालं पलाली तद्वत्पलालिनम् ॥ दरिद्रातेर्यालोपश्च । चाद्रूः ॥ दद्रूः । त्वग्रोगविशेषः । तद्वान् दद्रुणः ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ * ॥ विषुणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । ५ । २ । १०१ ॥

प्राज्ञो व्याकरणम् । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः । वृत्तेश्च * ॥ वार्तः ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी । ५ । २ । १०२ ॥

विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् ॥

अण् च । ५ । २ । १०३ ॥

योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ज्योत्स्नः । तामिस्रः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च । ५ । २ । १०४ ॥

सैकतो घटः । शार्करः ॥

देशे लुबिलचौ च । ५ । २ । १०५ ॥

चादण् । मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ॥

दन्त उन्नत उरच् । ५ । २ । १०६ ॥

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ॥

ऊषशुषिमुष्कमधो रः । ५ । २ १०७ ॥

ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽराडः । मुष्करः । मधु माधुर्ये मधुरः ॥ रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ महत्कण्ठविवरं खं तद्वान् खरः । गर्दभे रूढोऽयम् । मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः कुञ्जरः ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ॥ * ॥ नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव ॥ कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥ कच्छुरः ॥

द्युद्रुभ्यां मः । ५ । २ । १०८ ॥

द्यौरस्यास्ति द्युमः । दिव उत् । द्रुमः ॥

केशाद्वो ऽन्यतरस्याम् । ५ । २ । १०९ ॥

प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणं इनिठनोः समावेशार्थम् । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ॥ मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम् ॥ * मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः । छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ चादुतः । मतुप् च । ई । रथीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमीमहे । उद्वा च । उद्गतमस्यास्तीति क्रियाविशिष्टसाधनवचनादुच्छब्दाद्वप्रत्यये टाप् । उद्वती च । मतुपो मय इति वत्वं ङीप् ॥ मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ मेधिरः । रथिरः । अपर आह ॥ वप्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ बिम्बावम् । कुररवम् । इष्टकावम् । अन्येषामपीति दीर्घः ॥ अर्णसोलोपश्च ॥ * ॥ अर्णवः ॥

गाण्डजगात्संज्ञायाम् । ५ । २ । ११० ॥

ह्रस्वदीर्घयोर्ग्रहणम्। तन्त्रेण निर्देशः। गाण्डीवम्। गाण्डिवम्। अर्जुनस्य धनुः। अजगवं पिनाकः॥

काण्डाऽण्डादीरन्नीरचौ। ५। २। १११॥

काण्डीरः। आण्डीरः॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्। ५। २। ११२॥

रजस्वला स्त्री। कृषीवलः। वले इति दीर्घः। आसुतीवलः शौण्डिकः। परिषद्वलः। पर्षदिति पाठान्तरम्। पर्षद्वलः। अन्येभ्योऽपि दृश्यते॥ * ॥ भ्रातृवलः। पुत्रवलः। शत्रुवलः॥ वल इत्यत्र सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम्। ५। २। ११३॥

दन्तावलो हस्ती। शिखावलः केकी॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः। ५। २। ११४॥

मत्वर्थे निपात्यन्ते। ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः। ज्योत्स्ना। तमस उपधाया इत्वं रश्च। तमिस्रा। स्त्रीत्वमतन्त्रम्। तमिस्रम्। शृङ्गादिनच्। शृङ्गिणः। ऊर्जसो वलच्। तेन बाधा मा भूदिति विनिरपि। ऊर्जस्वी। ऊर्जस्वलः। ऊर्जोऽसुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या। ऊर्जस्वीरितिवदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः। गोशब्दान्मिनिः। गोमी। मलशब्दादिनच्। मलिनः। ईमसच्च। मलीमसः॥

अत इनिठनौ। ५। २। ११५॥

दण्डी। दण्डिकः। एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। एकाक्षरात्। स्ववान्। कृतः। कारकवान्।

जातेः । व्याघ्रवान् । सप्तम्यां । दण्डा अस्यां सन्ति दण्डवती शाला । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र सम्बध्यते । तेन क्वचि-द्भवत्यपि । कार्यी । कार्यिकः । तण्डुली । तण्डुलिकः ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ ॥

व्रीही । व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः यवखदादिभ्य इकः अन्येभ्य उभयम् ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च । ५ । २ । ११७ ॥

चादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदर पिचण्ड यव व्रीहि । स्वाङ्गाद्विवृद्धौ । विवृद्ध्युपाधिकात् स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णावस्य कर्णिलः । कर्णी । कर्णिकः । कर्णवान् ॥

एकगोपूर्वाठञ् नित्यम् । ५ । २ । ११८ ॥

एकशतमस्यास्ति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । ५ । २ । ११९ ॥

निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे ॥ नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । ५ । २ । १२० ॥

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यो गौः । आहतेति किम् । रूपवान् ॥ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ * ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः । ५ । २ । ११२ ॥

पूर्वेण नित्यग्रहणेन तत्रासंबद्धमप्यन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्स-मुच्चयार्थमिह संबध्यत एव । तसौ मत्वर्थं इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणात् । प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे स्रग्वनरइति भाष्योदाहरणाच्च । यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । मायावान् । व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ ॥ मायी । मायिकः । मेधावी । क्विन्नन्तत्वात्कुः । स्रग्वी ॥

बहुलं छन्दसि । ५ । २ । १२२ ॥

मत्वर्थे विनिः स्यात् ॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शुनमष्ट्राव्यचरत् । मेखलावी । द्वयावी । मंहिष्ठमुभयाविनम् । रुजावी । हृदयावी । द्वयोभयहृदयानां दीर्घत्वं प्रयोजयति । अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् ॥ मर्मणश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मर्मावी ॥ सर्वत्रामयस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आमयावी ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ * ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥ फलबर्हाभ्यामिनच् ॥ * ॥ फलिनः । बर्हिणः ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥ अन्यतरस्यांग्रहणं इनिठनोः प्राप्त्यर्थम् । चकारस्य चुटू इतीत्संज्ञा । एवमन्यत्रापीति हरदत्तः । तेन हृदयालुशब्दोऽन्तोदात्तः । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने ॥ * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फायितंचीति रक् । तृप्रः पुरोडाशः । तन्न सहते तृप्रालुः । तृप्रं दुःखमिति माधवः ॥ हिमाच्चेलुः ॥ * ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बलाद्ूलः ॥ * ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ वातात्समूहे च ॥ * ॥ वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः ॥ तप्पर्वमरुद्भ्याम् ॥ * ॥ पर्वतः । मरुत्तः ॥

ऊर्णाया युस् । ५ । २ । १२३ ॥

सित्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तञ्चैतत् । अन्यथा हि अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्य्यात् ॥

वाचो ग्मिनिः । ५ । २ । १२४ ॥

वाग्मी । कुत्वे जश्त्वे च गद्वयस्य श्रवणम् । द्वित्वं तु दुर्लभम् । दीर्घादाचार्याणामिति निषेधात् । अथापि द्वयोरेकस्य वा श्रवणे विशेषाभावस्तथापि यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमनुनासिकः स्यात् ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि । ५ । २ । १२५ ॥

कुत्सित इति वक्तव्यम् । कुत्सितं बहु भाषते वाचालो । वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु वदति तत्र वाग्मीत्येव ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये । ५ । २ । १२६ ॥

ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् ॥ स्वामी ॥

अर्शआदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७ ॥

अर्शांस्यस्य विद्यन्ते स अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः । ५ । २ । १२८ ॥

द्वन्द्वः । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यं निंद्यम् । ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् । पुष्पफलवान् घटः ॥ प्राण्यङ्गान्न ॥ * ॥ पाणिपादवती । अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

वातातीसाराभ्यां कुक् च । ५ । २ । १२९ ॥

र्थादिनिः । वातकी । अतीसारकी ॥ रोगे चायमिष्यते ॥ * ॥ नेह । वातवती गुहा ॥ पिशाचाच्च ॥ * ॥ पिशाचकी वैश्रवणः ॥

वयसि पूरणात् । ५ । २ । १३० ॥

पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थ इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये ॥ मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । ठन्बाधनार्थमिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः ॥

सुखादिभ्यश्च । ५ । २ । १३१ ॥

इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । माला क्षेपे । माली ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च । ५ । २ । १३२ ॥

धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥

हस्ताज्जातौ । ५ । २ । १३३ ॥

हस्ती । जातौ किम् । हस्तवान्पुरुषः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । ५ । २ । १३४ ॥

वर्णी ॥

पुष्करादिभ्यो देशे । ५ । २ । १३५ ॥

पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान् हस्ती ॥ बाहूरुपूर्वपदाद्बलात् ॥ * ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ सर्वादेश्च ॥ * ॥ सर्वबीजी ॥ अर्थाच्चासंनिहिते ॥ * ॥ अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् ॥ तदन्ताच्च ॥ * ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ॥

बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । पक्षे प्रकृतेनेनिना बाधान्न ठन् ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् । ५ । २ । १३७ ॥

मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । म । हेमिनी । सोमिनी । संज्ञायां किम् । सोमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः । ५ । २ । १३८ ॥

कंशमिति मांतौ । कमित्युदकसुखयोः । शमिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः ॥ युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कंवः । कम्भः । कंयुः । कन्तिः । कन्तुः । कन्तः । कंयः । शंवः । शम्भः । शंयुः । शन्तिः । शन्तुः । शन्तः । शंयः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ ॥

तुन्दिवलिवटेर्भः । ५ । २ । १३९ ॥

वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । मूर्द्धन्योपधोयमिति माधवः । तुण्डिभः । वलिभः । वटिभः । पामादित्वाद्वलिनोऽपि ॥

अहंशुभमोर्युस् । ५ । २ । १४० ॥

अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः । इति मत्वर्थीयाः ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ पञ्चमस्या-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥



अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

प्राग्दिशो विभक्तिः । ५ । ३ । १ ॥

दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥ अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्त्तत एव ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्यः । ५ । ३ । २ ॥

किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् बहोः सूपात् । बहौ सूपे इति ॥

इदम इश् । ५ । ३ । ३ ॥

प्राग्दिशीये परे ॥

एतेतौ रथोः । ५ । ३ । ४ ॥

इदम्शब्दस्य एत इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे ॥ इशोऽपवादः ॥

एतदो ऽन् । ५ । ३ । ५

योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तो रथोः । थमु प्रत्ययः एतद उपसंख्येयः । ततोऽन् । एतद इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । ५ । ३ । ६ ॥

प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ॥

पञ्चम्यास्तसिल् । ५ । ३ । ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ॥ कुतिहोरिति किमः कुः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । इतः । अतः । अमुतः । बहुतः । द्व्यादेस्तु द्वाभ्याम् ॥

तसेश्च । ५ । ३ । ८ ॥

किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः अपादाने चाहीयरुहोरिति वक्ष्यमाणस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । कुत आगतः ॥ ततः । मत्तः । स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् ॥

पर्यभिभ्यां च । ५ । ३ । ९ ॥

आभ्यां तसिल् स्यात् ॥ सर्वोभयार्थाभ्यामेव ॥ * ॥ परितः सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः ।

सप्तम्यास्त्रल् । ५ । ३ । १० ॥

कुत्र । यत्र । तत्र । अत्र । बहुत्र ॥

इदमो हः । ५ । ३ । ११ ॥

त्रलोऽपवादः । इशादेशः । इह ।

किमोऽत् । ५ । ३ । १२ ॥

वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् पक्षे त्रल् । क्वातीति क्वादेशः । क्व । कुत्र ॥

वा ह च छन्दसि । ५ । ३ । १३ ॥

कुह स्थः । कुह जग्मथुः ॥

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ ॥

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते ॥

दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानांप्रियः । आयुष्मान् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा । ५ । ३ । १५ ॥

सप्तम्यनुवर्तते नत्वितराभ्य इति । सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे ।

इदमो र्हिल् । ५ । ३ । १६ ॥

सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । काले किम् । इह देशे ॥

अधुना । ५ । ३ । १७ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थे अधुना प्रत्ययः स्यात् । इश् । यस्येतिलोपः । अधुना ॥

दानीं च । ५ । ३ । १८ ॥

इदानीम् ॥

तदो दा च । ५ । ३ । १९ ॥

तदानीम् । तदो दा वचनमनर्थकम् विहितत्वात् ॥

तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि । ५ । ३ । २० ॥

इदन्तदोर्यथासङ्ख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ॥

अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् । ५ । ३ । २१ ॥

कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि ॥

सद्यः परुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्यु रन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्यु रुत्तरेद्युः । ५ । ३ । २२ ॥

एते निपात्यन्ते । समानस्य सभावो द्यस् चाहनि । समानेऽहनि सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारीच संवत्सरे । पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि । इदम इश् । समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे । अस्मिन्वत्सरे ऐषमः । परस्मादेद्यव्यहनि । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । इदमोऽश् द्यश्च । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युस् । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । उभयोरन्होरुभयेद्युः । द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः । उभयद्युः ॥

प्रकारवचने थाल् । ५ । ३ । २३ ॥

प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात्स्वार्थे ॥ तेन प्रकारेण तथा । यथा ॥

इदमस्थमुः । ५ । ३ । २४ ॥

थलोऽपवादः ॥ एतदोऽपि वाच्यः ॥ * ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् ॥

किमश्च । ५ । ३ । २५ ॥

केन प्रकारेण कथम् ॥

था हेतौ च छन्दसि । ५ । ३ । २६ ॥

किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाशेम । प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः । ५ । ३ । २७ ॥

सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशिरूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः प्रत्ययः स्यात् ॥ अस्ताति चेति पूर्वस्य पुरादेशः । पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । दिशिरूढेभ्यः किम् । पूर्वस्मिन्गुरौ वसति ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । ५ । ३ । २८ ॥

अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ॥

विभाषा परावराभ्याम् । ५ । ३ । २९ ॥

परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ॥

अञ्चेर्लुक् । ५ । ३ । ३० ॥

अञ्चत्यन्ताद्दिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् ॥ लुक्तद्धितलुकि । प्राच्याम् प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् उदक् । एवं देशे काले च ॥

उपर्युपरिष्टात् । ५ । ३ । ३१ ॥

अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशो रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ ॥ उपरि उपरिष्टाद्वा वसति । आगतो रमणीयं वा ।

पश्चात् । ५ । ३ । ३२ ॥

अपरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ॥ दिक्पूर्वपदस्य च । दक्षिणपश्चात् । दक्षिणस्या अपरस्याश्चान्तरालं दिक् तस्यामित्यादिरर्थः ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य चापरस्य दिग्वाचकैः समासे पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चार्द्धः ॥ विनापि पूर्वपदं अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पश्चार्द्धः ॥

पश्च पश्चा च छन्दसि । ५ । ३ । ३३ ॥

अपरस्यास्तात्यर्थे निपातौ । अपरस्य पश्चभावः अकाराकारौ च प्रत्ययौ । पश्च हि सः । नो ते पश्चा ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः । ५ । ३ । ३४ ॥

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । ५ । ३ । ३५ ॥

उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ॥

दक्षिणादाच् । ५ । ३ । ३६ ॥

अस्तातेर्विषये ॥ दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः । चकारोऽञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इत्यत्र विशेषणार्थः ॥

आहि च दूरे । ५ । ३ । ३७ ॥

दक्षिणात् दूरे आहिः स्यात् चादाच् ॥ दक्षिणाहि । दक्षिणा । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः ॥

उत्तराच्च । ५ । ३ । ३८ ॥

उत्तराहि । उत्तरा । अपञ्चम्या इत्येव । उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् । ५ । ३ । ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात् पुर् अध् अव् इत्यादेशाः स्युः ॥

अस्ताति च । ५ । ३ । ४० ॥

अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः ॥ पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् पुरः पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् ॥

विभाषावरस्य । ५ । ३ । ४१ ॥

अवरस्यास्ताति परेऽव स्याद्वा । अवस्तात् । अवरस्तात् । एवं देशे काले च । अस्ताति चेति ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते ।

संख्याया विधार्थे धा । ५ । ३ । ४२ ॥

क्रियाप्रकारे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् ॥ चतुर्धा । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च । ५ । ३ । ४३ ॥

द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् ॥ एकं राशिं पञ्चधा कुरु ॥

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ४४ ॥

ऐकध्यम् । एकधा ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् । ५ । ३ । ४५ ॥

आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् वा स्यात् ॥ द्वैधम् । द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा । धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् । पथि द्वैधानि ॥

एधाच्च । ५ । ३ । ४६ ॥

द्वेधा । त्रेधा ॥

याप्ये पाशप् । ५ । ३ । ४७ ॥

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ॥

पूरणाद्भागे तीयादन् । ५ । ३ । ४८ ॥

द्वितीयो भागः द्वितीयः । दृष्ट सामेत्यत्र तीयादीकगुक्तो न विस्मर्तव्यः ॥

प्रागेकादशभ्यो छन्दसि । ५ । ३ । ४९ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताद्भागे अन् । चतुर्थः । पञ्चमः ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च । ५ । ३ । ५० ।

चादन् । षष्ठो भागः षष्ठः । षाष्ठः । अष्टमः । आष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च । ५ । ३ । ५१ ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये ॥ षष्ठको भागः मानं चेत् । मानं व्रीहिपरिमितं सुवर्णमिति हरदत्तः । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । ञस्य अनो वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः । षाष्ठः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र ञानौ नित्याविति ज्ञापयति ॥

एकादाकिनिच्चासहाये । ५ । ३ । ५२ ॥

चात्कन्लुकौ । एकः । एकाकी । एककः ॥

भूतपूर्वे चरट् । ५ । ३ । ५३ ॥

आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः ॥

षष्ठ्या रूप्य च । ५ । ३ । ५४ ॥

षष्ठ्यन्ताद् भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः । कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वो गौः शुभ्रारूप्यः ॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ । ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः ॥ अयमेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ॥

तिङश्च । ५ । ३ । ५६ ।

तिङन्तादतिशयेऽर्थे तमप्स्यात् ॥ तदन्तात्किमेत्तिङेति वक्ष्य-

माण आमुः । पचतितमाम् । इष्ठन् तु नोक्तः । अजादी गुणवचना-देवेति नियमात्

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । ५ । ३ । ५७ ॥

द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः ॥ पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरः । लघीयान् । पचतितराम् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः। पटीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव । ५ । ३ । ५८ ॥

इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः ॥ नेह । पाचकतरः । पाचकतमः ॥

तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५९ ॥

तृन्तृजन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः ॥ तुरिष्ठेमेयस्स्विति तृशब्दस्य लोपः । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।

प्रशस्यस्य श्रः । ५ । ३ । ६० ।

अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः ॥ प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावः । श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥

ज्य च । ५ । ३ । ६१ ॥

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः परतः ॥ ज्येष्ठः । ज्यादा-दीयसः । आदेः परस्य । ज्यायान् ॥

वृद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ॥

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ॥

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । ५ । ३ । ६३ ॥

अजाद्योः ॥ नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । ६४ । ३ । ६४ ॥

एतयोः कनादेशो वा स्यात् इष्ठेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे यविष्ठः । अल्पिष्ठ इत्यादि ॥

विन्मतोर्लुक् । ५ । ३ । ६५ ॥

विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ।

प्रशंसायां रूपप् । ५ । ३ । ६६ ॥

सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ।

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः । ५ । ३ । ६७ ॥

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् । पचतिदेश्यम् । पचतिदेशीयम् ।

विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु । ५ । ३ । ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद् बहुज्वा स्यात् स च प्रागेव न तु परतः । ईषदूनः पटुः बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् ॥

प्रकारवचने जातीयर् । ५ । ३ । ६९ ॥

प्रकारवति चायं थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः ।

प्रागिवात्कः । ५ । ३ । ७० ॥

इवे प्रतिकृताविन्त्यतः प्राक्काधिकारः ।

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । ५ । ३ । ७१ ॥

तिङश्चेत्यनुवर्तते ॥

कस्य च दः । ५ । ३ । ७२ ॥

कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च ॥

अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ॥

कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके ॥ ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् ॥ * ॥ युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् । त्वयका । मयका ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः ॥ * ॥ मित्वादन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते ॥ शीले को मलोपश्च ॥ * ॥ तूष्णीं शीलः तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् ॥

कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ ॥

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः ॥

संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ७५ ॥

कुत्सिते कन् स्यात् तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते ॥ शूद्रकः । राधकः । स्वरार्थं वचनम् ॥

अनुकम्पायाम् । ५ । ३ । ७६ ॥

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ॥

नीतौ च तद्युक्तात् । ५ । ३ । ७७ ॥

सामदानादिरूपा या नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्प्रत्ययः स्यात् ॥ हन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः अनेन तु परम्परासम्बन्धेऽपीति विशेषः ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा । ५ । ३ । ७८ ॥

पूर्वसूत्रद्वयविषये ॥

घनिलचौ च । ५ । ३ । ७९ ॥

तत्रैव ॥

प्राचामुपादेरडज्वुचौ च । ५ । ३ । ८० ॥

उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात् पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः ॥ चाद्यथाप्राप्तम् । प्राग्ग्रहणं पूजार्थम् ॥

जातिनाम्नः कन् । ५ । ३ । ८१ ॥

जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयं तस्मात्कन् स्यात् अनुकम्पायां नीतौ च ॥ सिंहकः । रासभकः ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५ । ३ । ८२ ॥

अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपद-लोपश्च ॥ अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ॥

अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते ॥ अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः । देवियः । देवदत्तकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः । पितृकः । प्राचामुपादेरित्यस्योदाहरणानि । अनुकम्पितः उपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । षड् रूपाणि ॥ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥*॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः ॥ अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तकः । देवकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य च ॥ * ॥ दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः ॥ विनापि

प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तः । दत्तः । सत्यभामा । भामा । सत्या ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ * ॥ भानुदत्तः । भानुलः ॥ ऋवर्णादपि ॥ * ॥ सवितृदत्तः । सवितृलः ॥

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ॥

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ कहोडः । कहिकः ॥ एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वागाशीर्दत्तः । वाचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिकः । षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् । ५ । ३ । ८४ ॥

एषां मनुष्यनाम्नष्ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्य्यमिकः ॥ अकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुपर्याशीर्दत्तः सुपरिकः ॥

अल्पे । ५ । ३ । ८५ ॥

अल्प तैलं तैलकम् ॥

ह्रस्वे । ५ । ३ । ८६ ॥

ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः ॥

संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ८७ ॥

ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यायां कन् ॥ पूर्वस्यापवादः । वंशकः । वेणुकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । ५ । ३ । ८८ ॥

ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ॥

कुत्वा डुपच् । ५ । ३ । ८९ ॥

ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । कुतूः कृतेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान् ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् । ५ । ३ । ९० ॥

आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५ । ३ । ९१ ॥

वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रकृतिनिमित्ततनुत्वे प्रत्ययः ॥

किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । ५ । ३ । ९२ ॥

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । ५ । ३ । ९३ ॥

बहूनां मध्ये निर्द्धारणे डतमज्वा स्यात् ॥ जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया । यः । सः । किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि । कतरः ॥

एकाच्च प्राचाम् । ५ । ३ । ९४ ॥

डतरच् डतमच्च स्यात् ॥

अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ॥

अवक्षेपणे कन् । ५ । ३ । ९५ ॥

व्याकरणकेन गर्वितः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् ।

स्वतः कुत्सितं तु कुत्सिते इत्यस्य । प्रागिवीयानां पूर्वोऽवधिः ॥

इवे प्रतिकृतौ । ५ । ३ । ९६ ॥

कन्स्यात् ॥ अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् । गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च । ५ । ३ । ९७ ॥

इवार्थे कन्स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा ॥ अप्रतिकृत्यर्थ आरम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उष्ट्रकः ॥

लुम्मनुष्ये । ५ । ३ । ९८ ॥

संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये ॥ चञ्चा तृणमयः पुमान् । चञ्चेव मनुष्यः चञ्चा । वध्रिका ॥

जीविकार्थे चापण्ये । ५ । ३ । ९९ ॥

जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् ॥

वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान् विक्रीणीते ॥

देवपथादिभ्यश्च । ५ । ३ । १०० ॥

कनो लुप्स्यात् ॥ देवपथः । हंसपथः ।

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्चासु तावत् । शिवः ॥ विष्णुः । चित्रकर्मणि । अर्जुनः । दुर्योधनः । ध्वजेषु । कपिः । गरुडः । सिंहः । आकृतिगणोऽयम् ॥

वस्तेर्ढञ् । ५ । ३ । १०१ ॥

इवे इत्यनुवर्तते । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेयम् । वास्तेयी ॥

शिलाया ढः । ५ । ३ । १०२ ।

शिलाया इति योगविभागाड्ढञपीत्येके ॥ शिलेव शिलेयम् । शैलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यः । ५ । ३ । १०३ ।

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । अग्र्यः । शरण्यः ॥

द्रव्यञ्च भव्ये । ५ । ३ । १०४ ।

भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते । द्रुरिव द्रव्यमयं ब्राह्मणः ॥

कुशाग्राच्छः । ५ । ३ । १०५ ॥

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ॥

समासाच्च तद्विषयात् । ५ । ३ । १०६ ।

इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् ॥ काकतालीयो देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तकाकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः ॥

शर्करादिभ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ॥

शर्करेव शार्करम् ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् । ३ । ५ । १०८ ॥

अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । भरुजेव भारुजिकः ॥

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थे ठञ्वा ॥

पक्षे ठक् । एकशालेव एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकक् । ५ । ३ । ११० ॥

कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः ।

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि । ५ । ३ । १११ ॥

इवार्थे । तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा । इमशब्द इदमा समानार्थः प्रकृत्यन्तरम् ॥

पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् । ५ । ३ । ११२ ॥

इवार्थो निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगास्तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात् ॥ लौहितध्वज्यः । अग्रामणीपूर्वात्किम् । देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते दैवदत्तकाः । स एषां ग्रामणीरिति वुन् । अत्र समुदायः पूगवचनः ॥

व्रातच्फञोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ॥

शरीरायासजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः । तस्मात् कापोतपाक्यः । च्फञन्तात् । कौञ्जायन्यः । ब्राध्नायन्यः । अस्त्रियां किम् । कपोतपाकी स्त्री । कौञ्जायनी ॥

आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड् वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् । ५ । ३ । ११४ ॥

वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट् ॥ क्षौद्रक्यः । मालव्यः । टित्वान्ङीप् । क्षौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्घेति किम् । सम्राट् । वाहीकेषु किम् । शबराः । अब्राह्मणेति किम् । गोपालकाः । शालङ्कायनाः । राजन्याः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणं राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ॥

वृकाट्टेण्यण् । ५ । ३ । ११५ ॥

आयुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थे ॥ वार्केण्यः । आयुधेति किम् । जातिशब्दान्मा भूत् ॥

दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः । ५ । ३ । ११६ ॥

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात् ॥ त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः ।

आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ॥
क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥

जालकिस्त्रिगर्तः । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि । औलपीयः । औलपीयौ । औलपयः । त्रिगर्तषष्ठेभ्यः खल्वपि । कौण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः ॥

पर्श्वादियौधेयादिभ्यो ऽणञौ । ५ । ३ । ११७ ॥

आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यः एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे ॥ पार्शवः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः ॥

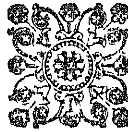
अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् । ५ । ३ । ११८ ॥

अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ्स्यात् ॥ अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः ॥ गोत्रादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । आभिजितो मूहूर्तः । आभिजितः स्थालीपाक इति । एकत्र नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् अपरत्र सास्य देवतेति । अस्य यञः स्वार्थिकत्वेन गोत्रत्वाद्गोत्रचरणाद्वुञिति वुञपि । आभिजित्यस्यायमाभिजितकः । आपत्यस्येति यलोपः ॥

ञ्यादयस्तद्राजाः । ५ । ३ । ११९ ॥

पूगाञ्ञ्य इत्यारभ्योक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥ तेनास्त्रियां बहुषु लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायना इत्यादौ लुक् सिध्यतीति सर्वंसिद्धिः ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥



पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च । ५ । ४ । १ ॥

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अलो न स्थानिवत् । पादः पत् । तद्धितार्थे इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । द्विमोदकिकाम् । द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादावतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्न ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च । ५ । ४ । २ ॥

वुन्स्यात् ॥ अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः । द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् । व्यवसृजति ददातीत्यर्थः ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३ ॥

जातीयरोऽपवादः । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । अणुकः ॥ चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चञ्चत्कः । बृहत्कः ॥ सुराया अहौ ॥ * ॥ सुरावर्णोऽहिः सुरकः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् । ५ । ४ । ४ ॥

अनत्यन्तगतिरशेषतः सम्बन्धाभावः । छिन्नकम् । भिन्नकम् । ईषद्भिन्नमित्यर्थः ॥

न सामिवचने । ५ । ४ । ५ ॥

सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन् ॥ सामिकृतम् । अर्द्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन्न प्राप्तः । इदमेव

निषेधसूचमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति ॥ बहुतरकम् ॥

बृहत्या आच्छादने । ५ । ४ । ६ ॥

कन् स्यात् ॥ द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा । आच्छादने किम् । बृहती छन्दः ॥

अषडक्षाशितंग्वलङ्कर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः ५ । ४ । ७ ॥

स्वार्थे ॥ अविद्यमानानि षडक्षीण्यस्मिन्नित्यषडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षजन्तात्खः । आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अलङ्कर्मणे अलङ्कर्मीणः । अलं पुरुषाय अलपुरुषीणः । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः । ईश्वराधीनः । नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् । अन्येऽपि केचित्स्वार्थिका नित्यमिष्यन्ते । तमबादयः प्राक्कनः । ञ्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राड्मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥

विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् । ५ । ४ । ८ ॥

अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे ॥ प्राक् । प्राचीनम् । प्रत्यक् । प्रतीचीनम् । अवाक् । अवाचीनम् । निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः ॥ अर्वन्तमञ्चतीत्यर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियां किम् । प्राची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं ग्रामादाम्राः ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । ५ । ४ । ९ ॥

ब्राह्मणजातीयः । भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः । ब्राह्मणत्व-

जात्याधारभूतः पिण्ड इत्यर्थः । बन्धुनि किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । ५ । ४ । १० ॥

सस्थानेन तुल्येन चेत्स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः ॥ पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् । गोः स्थानम् ॥

किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । ११ ॥

किमेदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्नतु द्रव्यप्रकर्षे । किन्तमाम् । किन्तराम् । प्राह्णेतराम् । प्राह्णेतमाम् । पचतितमाम् । पचतितराम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरुः ।

अमु च छन्दसि । ५ । ४ । १२ ॥

किमेत्तिङव्ययघादित्येव ॥ प्रतमु नय प्रतरम् । प्रतरां वा ॥

अनुगादिनष्ठक् । ५ । ४ । १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । स एवानुगादिकः ॥

णचः स्त्रियामञ् । ५ । ४ । १४ ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामित्येतदन्तादञ् ॥ व्यावक्रोशी । व्यावहासी ॥

अणिनुणः । ५ । ४ । १५ ॥

अभिविधौ भावइनुणन्तादण् स्वार्थे । सांराविणं वर्तते ॥

विसारिणो मत्स्ये । ५ । ४ । १६ ॥

अण् स्यात् । वैसारिणः । मत्स्ये किम् । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५ । ४ । १७ ॥

अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् ॥ पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः किम् । भूरिवारान् भुङ्क्ते ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । ५ । ४ । १८ ॥

कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्सस्य । चतुः ॥

एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १९ ॥

सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच्च । सकृद् भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति सुचो लोपः । न तु हल्ङ्याब्भ्यिति । अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् ॥

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । ५ । ४ । २० ॥

अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् । ५ । ४ । २१ ॥

प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये । प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीये अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥

समूहवच्च बहुषु । ५ । ४ । २२ ॥

सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयट् ॥ मोदकाः प्रकृता मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् । शष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे । मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः । ५ । ४ । २३ ॥

अनन्त एवानन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इतिहेति निपातसमुदायः । ऐतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् ॥

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । ५ । ४ । २४ ॥

तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्निदैवत्यम् । पितृदेवत्यम् ॥

पादार्घाभ्याञ्च । ५ । ४ । २५ ॥

पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यथादर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः । वसु । अपस् इति अप्शब्दाद् द्वितीयाबहुवचनान्तम् । ओक । कवि । क्षेम । वर्चस् । निष्केवल । उक्थ । जन । पूर्व । नव । सूर । मर्त । यविष्ठ । इत्येतेभ्यश्छन्दसि स्वार्थे यत्प्रत्ययो भवति । अग्निरीशे वसव्यस्य । अपस्यो वसानाः । द्वितीयाबहुवचनस्यालुक् । अपो वसाना इत्यर्थः । स्व ओक्ये । कव्योऽसि । क्षेम्यमध्यवस्यति । वायुर्वर्चस्यम् । निष्केवल्यं शंसति । उक्थ्यम् । जन्यम् । पूर्व्या विशः । स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । सूर्या मर्त्यः । यविष्ठ्यः । समशब्दादावतुप्रत्ययः । समावद्वसति । य इव ते लोके । य इव ते ब्राह्मणाः । अत्र छान्दसो दीर्घः । य इव ते इत्यर्थः । नवस्य नू आदेशः ॥ त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ॥ * ॥ नूत्नम् । नूतनम् । नवीनम् ॥ नश्च पुराणे प्रात् ॥ * ॥ पुराणे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः । चात्पूर्वोक्तम् । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ * ॥ भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥ मित्रधेये यतस्व ॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी ॥ अवयसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ आवयसे वर्धन्ते । मारुतं शर्धः ॥

अतिथेर्ञ्यः । ५ । ४ । २६ ॥

तादर्थ्ये इत्येव ॥ अतिथये इदमातिथ्यम् ॥

देवात्तल् । ५ । ४ । २७ ॥

देव एव देवता ॥

अवेः कः । ५ । ४ । २८ ॥

अविरेव अविकः ॥

यावादिभ्यः कन् । ५ । ४ । २९ ॥

याव एव यावकः ॥

लोहितान्मणौ । ५ । ४ । ३० ॥

लोहित एव मणिर्लोहितकः ॥

वर्णे चानित्ये । ५ । ४ । ३१ ॥

लोहितकः कोपेन ॥ लोहितालिङ्गबाधनं वा ॥ * ॥ लोहितिका । लोहिनिका ॥

रक्ते । ५ । ४ । ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दः तस्मात्कन् स्यात् ॥ लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका । लोहिनिका शाटी ॥

कालाच्च । ५ । ४ । ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्ठक् । ५ । ४ । ३४ ॥

विनय एव वैनयिकः । सामयिकः ॥ उपायाद् ध्रस्वत्वञ्च ॥*॥ औपयिकः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् । ५ । ४ । ३५ ॥

सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे टक् ॥ सन्देशवाग्वाचिकं स्यात् ॥

तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । ५ । ४ । ३६ ॥

कर्मैव कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः ॥ अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादकर्मारचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ कुलाल एव कौलालः । वारुडः । नैषादः । कार्मारः । चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः । सान्नाय । आनुजावर । आनुषूक । चातुष्प्राश्य । राक्षोघ्न । वैयातक । वैकृत । वारिवस्कृत । आग्रायण । आग्रहायण । सान्तपन । अण्णन्ताश्छन्दसि भाषायां च निपात्यन्ते ॥

ओषधेरजातौ । ५ । ४ । ३७ ॥

स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् । ओषधयः क्षेत्रे रूढाः ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च । ५ । ४ । ३८ ॥

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ॥

मृदस्तिकन् । ५ । ४ । ३९ ॥

मृदेव मृत्तिका ॥

सस्नौ प्रशंसायाम् । ५ । ४ । ४० ॥

रूपपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा । मृत्स्ना । उत्तरचान्यतरस्यांग्रहणान्नित्योऽयम् ॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि । ५ । ४ । ४१ ॥

स्वार्थे । यो नोदुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम् ।

बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । ४२ ॥

बहूनि बहुभिर्वा ददाति बहुशः । भूरिशः । अल्पानि अल्पशः । स्तोकशः । बह्वल्पार्थात्किम् । गान्ददाति । कारकात्किम् । बहूनां स्वामी ॥ बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ * ॥ नेह । बहु ददात्यनिष्टेषु । अल्पमाभ्युदयिकेषु ॥

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । ५ । ४ । ४३ ॥

द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव । संख्यैकवचनात्किम् । घटं घटं ददाति । वीप्सायां किम् । द्वौ ददाति । द्वारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । ५ । ४ । ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् ॥ प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ॥ आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आदौ आदितः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः ॥

अपादाने चाहीयरुहोः । ५ । ४ । ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् ॥ ग्रामादागच्छति ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् । स्वर्गाद्धीयते । पर्वतादवरोहति । हीयेति विकृतनिर्देशाज्जिहातेर्न । भूमित उज्जिहीते ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः । ५ । ४ । ४६ ॥

अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः ॥ अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणातिगृह्यते । चारित्रतो गृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न

व्यथते । वृत्ततो न चलतीत्यर्थः । वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च । ५ । ४ । ४७ ॥

हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः ॥ वृत्तेन हीयते । वृत्ततो हीयते । वृत्तेन पापः । वृत्ततः पापः । क्षेपस्या-विवक्षायामिदम् ॥ क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धः । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये । ५ । ४ । ४८ ॥

षष्ठ्यन्ताद्वा तसिर्नानापक्षसमाश्रये ॥ देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् । वृक्षस्य शाखाः ॥

रोगाच्चापनयने । ५ । ४ । ४९ ॥

रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् ॥ प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ॥

कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः । ५ । ४ । ५० ॥

अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विकारात्मनां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥ अस्य च्वौ । वेर्लोपः । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तं करोति कृष्णी करोति । ब्रह्मी भवति । गङ्गी स्यात् ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ॥

एषां लोपः स्यात् च्विश्च ॥ अरू करोति । उन्मनी स्यात् । उच्चक्षू करोति । विचेती करोति । विरही करोति । विरजी करोति ॥

विभाषा साति कार्त्स्न्ये । ५ । ४ । ५२ ॥

च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ॥ कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कार्त्स्न्ये किम् । एकदेशेन शुक्ली भवति पटः ॥

अभिविधौ सम्पदा च । ५ । ४ । ५३ ॥

सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्यात् व्याप्तौ ॥ पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते । अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसात्सम्पद्यते । जलीभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कार्त्स्न्यम् । बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः ॥

तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ॥

सातिः स्यात् कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे ॥ राजसात्सम्पद्यते । राजाधीनमित्यर्थः ॥

देये त्रा च । ५ । ४ । ५५ ॥

तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृञादियोगे ॥ विप्राधीनं देयं करोति । विप्रत्रा करोति । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्यो-

र्बहुलम् । ५ । ४ । ५६ ॥

देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः ॥

अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ।५।४।५७॥

कृभ्वस्तियोग इति मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्तते । द्व्यच् अवर न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत् । तादृशमर्द्धं यस्य तस्मात् डाच्स्यात् कृभ्वस्तिभिर्योगे ॥ डाचि विवक्षिते द्वे बहुलमिति द्वित्वम् । नित्यमाम्रेडिते डाचीति तकारपकारयोः पररूपम्पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । दृषत्करोति । द्व्यजवरार्द्धात्किम् । श्रत्करोति । अवरेति किम् । खरटखरटा करोति । चपटचपटाकरोति । अनेकाच इत्येव तु सूचयितुं युक्तम् । एवं हि डाचीति पररूपम्प्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् । पटिति करोति ॥

कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ । ५ । ४ । ५८ ॥

द्वितीयादिभ्यो डाच्स्यात्कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेर-व्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः । ५ । ४ । ५९ ॥

कृञो योगे कृषौ डाच्स्यात् ॥ द्विगुणाकरोति । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ॥

समयाच्च यापनायाम् । ५ । ४ । ६० ॥

कृषाविति निवृत्तम् । कृञो योगे डाच्स्यात् ॥ समया करोति । कालं यापयतीत्यर्थः ॥

सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने । ५ । ४ । ६१ ॥

सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः ॥ निष्पत्राकरोति । सपुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे । ५ । ४ । ६२ ॥

निष्कुला करोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् । निष्कोषणे किम् । निष्कुलं करोति शत्रुम् ।

सुखप्रियादानुलोम्ये । ५ । ४ । ६३ ॥

सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । सुखं करोति औषधपानम् ॥

दुःखात्प्रातिलोम्ये । ५ । ४ । ६४ ॥

दुःखाकरोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः । प्रातिलोम्ये किम् । दुःखं करोति कदन्नम् ॥

शूलात्पाके । ५ । ४ । ६५ ॥

शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः । पाके किम् । शूलं करोति कदन्नम् ॥

सत्यादशपथे । ५ । ४ । ६६ ॥

सत्या करोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ॥

मद्रात्परिवापणे । ५ । ४ । ६७ ॥

मद्रशब्दो मङ्गलार्थः परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति कुमारम् । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भद्रा-

करोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् । भद्रं करोति । अत्र सर्वत्र कृञ इत्यनुवर्तत इति काशिकायां स्पष्टम् ॥

समासान्ताः । ५ । ४ । ६८ ॥

अधिकारोऽयम् । इत ऊर्ध्वमा पादपरिसमाप्तेर्ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयवा ज्ञेया इत्यर्थः । तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम्, द्विपुरीत्यादौ द्विगोरिति ङीप् च सिध्यति ॥

न पूजनात् । ५ । ४ । ६९ ॥

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः ॥ सुराजा । अतिराजा ॥ स्वतिभ्यामेव ॥ * ॥ नेह परमराजः । पूजनात्किम् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह सुसक्थः । स्वक्षः ॥

किमः क्षेपे । ५ । ४ । ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः ॥ कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः । क्षेपे किम् । कस्य राजा किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् । ५ । ४ । ७१ ॥

समासान्ता न ॥ अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् । अधुरं शकटम् ॥

पथो विभाषा । ५ । ४ । ७२ ॥

नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्ताः ॥ अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः । अपथं वर्तते ॥

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् । ५ । ४ । ७३ ॥

सङ्ख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच् स्यात् ॥ उपदशाः । अबहुगणात्किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः ॥ * ॥ निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ॥ अव्ययादेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । गोत्रिंशत् । एतेनैकाधिका विंशतिरेकविंशतिरित्यादिव्यावृत्यर्थमन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यमित्यपास्तम् ॥

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । ५ । ४ । ७४ ॥

अ अनक्षे इति च्छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यादक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न ॥ अर्धर्चम् । अनृचबह्वृचावध्येतर्येव । नेह । अनृक्साम । बह्वृक्सूक्तम् । विष्णोः पूर्विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथो रम्यपथो देशः ॥

अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः । ५ । ४ । ७५ ॥

एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् ॥ प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥ कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते ॥ * ॥ कृष्णभूमः । उदक्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमस्त्रिभूमः प्रासादः ॥ संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च ॥ * ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अचिति योगविभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ॥

अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः ॥ लवणाक्षः । पुष्कराक्षः । गवामक्षीव गवाक्षः । अदर्शनात्किम् । ब्राह्मणाक्षि ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्म-नसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरा-त्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायु-षत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोप-शुनगोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ॥

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते ॥ आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ त्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते ॥ * ॥ त्रिचतुरः । चतुर्णां समीपे उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ चाक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू चाष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्ठीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पदादेशः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा चाहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगू । द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे श्वा । गोष्ठश्वः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ५ । ४ । ७८ ॥

अच् स्यात् ॥ ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः । ५ । ४ । ७९ ॥

अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धयतीत्यन्धं पचाद्यच् । अन्धन्तमोऽन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः । ५ । ४ । ८० ॥

वसुशब्दः प्रशस्तवाची । तत ईयसुनि । वसीयः । श्वस्शब्द उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामाशिषो विषयमाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ श्वोवसीयसं श्वःश्रेयसं ते भूयात् ॥

अन्ववतप्ताद्रहसः । ५ । ४ । ८१ ॥

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ।

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् । ५ । ४ । ८२ ॥

उरसि प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सप्तमीस्थात्किम् । प्रतिगतमुरः प्रत्युरः ॥

अनुगवमायामे । ५ । ४ । ८३ ॥

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे ॥ अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इति समासः । आयामे किम् । गवां पश्चादनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । ५ । ४ । ८४ ॥

द्विरावृत्ता तावतीत्यर्थे आवृत्तिक्रियाजन्मगणने सुच् । अच् प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् । वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः । ५ । ४ । ८५ ॥

प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । उपसर्गात्किम् । परमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । ५ । ४ । ८६ ॥

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् ॥ द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् । तत्पुरुषस्य किम् । पञ्चाङ्गुलिरत्यङ्गुलिः पुरुषः । तत्पुरुषाधिकारश्च द्वन्द्वात्त्वुदषहान्तादिति यावत् ॥

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ५ । ४ । ८७ ॥

एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः ॥ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः ॥

अन्होऽन्ह एतेभ्यः । ५ । ४ । ८८ ॥

सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्यान्हादेशः स्यात्समासान्ते परे ॥ प्रकरणबललभ्यमेतत् । सर्वेषां बुद्धिस्थत्वाविशेषेऽपि अहःशब्द इह न गृह्यतेऽसंभवात् । राजाहःसखिभ्य इति टच् तस्मिन्परे अन्हष्टखोरेवेति टिलोपे प्राप्ते अन्हादेशो विधीयते । सर्वान्हः । पूर्वान्हः । अपरान्हः । अन्होऽदन्तादिति णत्वम् । संख्यातान्हः । पुण्यशब्दात्प्रतिषेधं वक्ष्यति । द्वयोरह्नोर्भवः कालाट्ठञ् । द्विगोर्लुगनपत्य इति ठञो लुक् । द्व्यन्हः । त्र्यन्हः । स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप् । द्व्यन्हा । द्व्यन्हप्रियः । अत्यन्हः । परागतमहः परान्हः ॥

न संख्यादेः समाहारे । ५ । ४ । ८९ ॥

समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरन्हादेशो न स्यात् । संख्यादेरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरन्होः समाहारो द्व्यहः । त्र्यहः ।

उत्तमैकाभ्यां च । ५ । ४ । ९० ॥

आभ्यामह्नादेशो न ॥ उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूचयितुमुचितम् । पुण्याहम् । एकाहः । उत्तम-ग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके । संख्याताहः ॥

राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ ॥

एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् ॥ परमराजः । अतिराजौ । उत्तमाहः । कृष्णसखः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ॥

गोरतद्धितलुकि । ५ । ४ । ९२ ॥

गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासान्तो न तु तद्धितलुकि ॥ परमगवः । पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् । अतद्धि-तलुकि किम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । तद्धितग्रहणं किम् । सुब्लुकि प्रतिषेधो मा भूत् । राजगवमिच्छति राजगवीयति । लुग्ग्र-हणं किम् । तद्धिते एव मा भूत् । पञ्चभ्यो गोभ्य आगतं पञ्चग-वरूप्यम् ॥

अग्राख्यायामुरसः । ५ । ४ । ९३ ॥

टच् स्यात् ॥ अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः । अग्राख्यायां किम् । देवदत्तस्योरो देवदत्तोरः ॥

अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः । ५ । ४ । ९४ ॥

टच् स्याज्जातौ संज्ञायां च ॥ उपानसम् । अमृताश्मः । कालाय-सम् । मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् । अमृताश्मः । लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा । जातिसंज्ञयोः किम् । सदनः । सदश्मा ॥

ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्णः । ५ । ४ । ९५ ॥

ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः । स्वतन्त्रः । स चासौ तक्षा च कौटतक्षः ॥

अतेः शुनः । ५ । ४ । ९६ ॥

अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेवा । अतिनीचेत्यर्थः ॥

उपमानादप्राणिषु । ५ । ४ । ९७ ॥

अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात् ॥ आकर्षः श्वेवा-कर्षश्वः । अप्राणिषु किम् । वानरः श्वेव वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः । ५ । ४ । ९८ ॥

चादुपमानात् ॥ उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः । ५ । ४ । ९९ ॥

अतद्धितलुकीति मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्तते । नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच् स्यान्नतु तद्धितलुकि ॥ द्वाभ्यां नौभ्यामागतो द्विनावरूप्यः । द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणाद्गुलादेर्न लुक् । समर्थाना-मित्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद्वा । पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः ॥

अर्द्धाच्च । ५ । ४ । १०० ॥

अर्द्धान्नावष्टच् स्यात् ॥ नावोऽर्द्धमर्द्धनावम् । क्लीबत्वं लोकात् ॥

खार्याः प्राचाम् । ५ । ४ । १०१ ॥

द्विगोरर्द्धाच्च खार्याष्टज्वा ॥ द्विखारम् । द्विखारि । अर्द्धखारम् । अर्द्धखारि ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ ॥

टज्वा स्यात् द्विगौ॥ द्व्यञ्जलम् । द्व्यञ्जलि । अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३ ॥

वेति वक्तव्यम्॥ * ॥ ब्रह्मसाम भवति । देवच्छन्दसानि ब्रह्मसामा देवच्छन्दः । नपुंसकात्किम् । सुचामाणं पृथिवीद्यामनेहसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । ५ । ४ । १०४ ॥

ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् ॥ जनपदे भवो जानपदः । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । जानपदाख्यायां किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ ॥

आभ्यां वा टच् स्यात्तत्पुरुषे ॥ कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा ॥

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ॥

चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे ॥ वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ॥

शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे ॥ शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् । जराया जरस् च । उपजरसम् ।

प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । अक्ष्णेति च । प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोक्षे लिडिति निपातनात्परस्यौकारादेशः । परोक्षम् । परोक्षा क्रियेत्यादित्वर्शआद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ॥

अनश्च । ५ । ४ । १०८ ॥

अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात् ॥ नस्तद्धित इति टिलोपः । उपराजम् । अध्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०९ ॥

अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टज्वा ॥ उपचर्मम् । उपचर्म ।

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । ५ । ४ । ११० ॥

वा टच् ॥ उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ।

झयः । ५ । ४ । १११ ॥

झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा ॥ उपसमिधम् । उपसमित् ॥

गिरेश्च सेनकस्य । ५ । ४ । ११२ ॥

गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टज्वा ॥ सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम् । उपगिरि ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् । ५ । ४ । ११३ ॥

व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचि सक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् ॥ दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् । टचि प्रकृते षच्प्रकरणं ङीषर्थम् । गौरसक्थी स्त्रीत्यादौ हि सक्थं

चाक्रान्तादिति विभाषोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते तदभावपक्षे ङीपि सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादनुदात्तः श्रूयेत । ङीषि तु सर्वथोदात्तः सिध्यति । बहुव्रीहिग्रहणमापादपरिसमाप्तेरनुवर्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि । ५ । ४ । ११४ ॥

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद् दारुण्यर्थे ॥ पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या द्व्यङ्गुला यष्टिः । तद्धितार्थेति तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः । ५ । ४ । ११५ ॥

षः स्याद्बहुव्रीहौ ॥ द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्धः । यद्यत्र षजेवानुवर्तेत तदा चित्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् । द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहाविति तु विभाषान्तोदात्तत्वं यदा समासान्तविधेरनित्यत्वाद्द्विमूर्द्धेति समासान्ताभावस्तदा सावकाशम् । षे तु सति समासान्तपक्षेऽपि पक्षेऽन्तोदात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः ।

अप्पूरणीप्रमाण्योः । ५ । ४ । ११६ ॥

पूरणार्थप्रत्ययात् यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् ॥ कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स्त्रीप्रमाणः । पुंवद्भावनिषेधोऽप्यन्यपदस्य प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्[illegible] मुख्या । अन्यत्र तु नद्यृतश्चेति कप् । पुंवद्भावः । केऽण इति ह्रस्वत्[illegible] पीति सिद्धः । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य

पक्षस्यान्यपदार्थतया राचिरप्रधानम् ॥ नेतुर्नक्षत्रे अप् वक्तव्यः ॥ * ॥ मृगो नेता यासान्ता मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । छन्दसि च नेतुरप वक्तव्यः ॥ * ॥ बृहस्पतिनेत्राः । सोमनेत्राः ॥ मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठञ्विधेयः ॥ * ॥ पञ्च भृतिरस्य मासस्य पञ्चको मासः । सोऽस्यांशवस्नभृतय इति सङ्ख्यायाः कन् । पञ्चको मासोऽस्येति बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे ठञ् । पञ्चकमासिकः । षट्कमासिकः । दशकमासिकः ।

अन्तर्बहिर्भ्याञ्च लोम्नः । ५ । ४ । ११७ ॥

आभ्यां लोम्नोऽप्स्याद्बहुव्रीहौ ॥ अन्तर्लोमः बहिर्लोमः ॥

अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् । ५ । ४ ।११८ ॥

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच्स्यान्नासिकाशब्दश्च नसादेशं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः । अस्थूलात्किम् । स्थूलनासिकः ॥ खुरखराभ्यां वा नस् ॥ * ॥ खुरणाः । खरणाः । पक्षे अजपीष्यते ॥ खुरणसः । खरणसः । शितिनाः । अर्चनाः । अहिनाः । इति निगमे इष्यते ॥

उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११९ ॥

प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च ॥ असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिकाऽस्य उन्नसः । प्रणसः । उपसर्गाद्बहुलमिति णत्वम् ॥ वेर्ग्रो वक्तव्यः ॥ * ॥ विगता नासिकाऽस्य विग्रः ॥ ख्यश्च ॥ * ॥ विख्यः । कथन्तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् । पट्टन्नर्सिति नसादेशः ॥

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः । ५ । ४ । १२० ॥

एते बहुव्रीहयोऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १२१ ॥

अच् स्यात् ॥ अहलः । अहलिः । असक्थः । असक्थिः ॥ एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः ॥

नित्यमसिच्प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ॥

नञ्दुःसुभ्य इत्येव ॥ अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३ ॥

बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश । भाषायान्तु बहुप्रजः ॥

धर्मादनिच् केवलात् । ५ । ४ । १२४ ॥

केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हि न केवलं पूर्वपदं किन्तु मध्यमत्वाद्धापेक्षिकम् । सन्दिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवन्तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव । निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत् । पूर्वपदन्तु बहुव्रीहिणाऽक्षिप्यते ॥

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः । ५ । ४ । १२५ ॥

जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव

दन्ता अस्येति वा तृणजम्भा । एवं सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ५ । ४ । १२६ ॥

दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः । लुब्धयोगे किम् । दक्षिणेर्मं शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे । ५ । ४ । १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः । केशाकेशि । मुसलामुसलि ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । ५ । ४ । १२८ ॥

तादर्थ्ये चतुर्थी । एषां सिद्ध्यर्थमिच् प्रत्ययः स्यात् ॥ द्वौ दण्डौ प्रहरणे यस्मिन् तत् द्विदण्डि । द्विमुसलि । उभहस्ति । उभयाहस्ति ।

प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः । ५ । ४ । १२९ ॥

आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ ॥ प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः । संज्ञुः ॥

ऊर्ध्वाद्विभाषा । ५ । ४ । १३० ॥

ऊर्ध्वज्ञुः । ऊर्ध्वजानुः ॥

ऊधसोऽनङ् । ५ । ४ । १३१ ॥

स्त्रियामित्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः समासान्तः स्यात्स्त्रियाम् ॥ कुण्डोध्नी । स्त्रियां किम् । कुण्डोधो धैनुकम् ॥

धनुषश्च । ५ । ४ । १३२ ॥

धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् ॥ शार्ङ्गधन्वा ॥

वा सञ्ज्ञायाम् । ५ । ४ । १३३ ॥

शतधन्वा । शतधनुः ॥

जायाया निङ् । ५ । ४ । १३४ ॥

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ॥ लोपो व्योरिति यलोपः । पुंवद्भावः । युवतिर्जाया यस्य युवजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । ५ । ४ । १३५ ॥

एभ्यो गन्धस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् ॥ उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥ गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलञ्च । सुगन्धिर्वायुः । नेह । शोभना गन्धा द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः ॥

अल्पाख्यायाम् । ५ । ४ । १३६ ॥

सूपस्य लेशो गन्धो यस्मिन् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि ॥ गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोरिति विश्वः ॥

उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ ॥

पद्मस्येव गन्धो यस्य पद्मगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ ॥

हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ ॥ स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः ॥

कुम्भपदीषु च । ५ । ४ । १३९ ॥

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ॥ पादः पत् । कुम्भपदी । स्त्रियां किम् । कुम्भपादः ॥

संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ॥

पादशब्दस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ द्विपात् । सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दतृ । ५ । ४ । १४१ ॥

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि ॥ द्विदन् । चतुर्दन् । षड् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती । वयसि किम् । द्विदन्तः करी । सुदन्तः ॥

छन्दसि च । ५ । ४ । १४२ ॥

दन्तस्य दतृ स्याद्बहुव्रीहौ ॥ उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ॥

दन्तस्य दतृ स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ अयोदती । फालदती । संज्ञायां किम् । समदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । ५ । ४ । १४४ ॥

दन्तस्य दतृ बहुव्रीहौ ॥ श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ॥

एभ्यो दन्तस्य दतृ वा । कुड्मलाग्रदन् । कुड्मलाग्रदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्त इत्यादि ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः । ५ । ४ । १४६ ॥

अजातककुत् । पूर्णककुत् । अवस्थायां किम् । श्वेतककुदः । त्रिककुत्पर्वते । त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४७ ॥

लोपः ॥ उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदन्तालु ॥

पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४८ ॥

पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १४९ ॥

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते ॥ सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः दुर्हृदयः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ५ । ४ । १५० ॥

व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान् । अनड्वान् । पयः । नौः । लक्ष्मीरित्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप् । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः । अर्थान्नञः । अनर्थकम् । नञः किम् । अपार्थकम् । अपार्थम् ॥

इनः स्त्रियाम् । ५ । ४ । १५१ ॥

बहुदण्डिका नगरी । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । बहुवाग्मिका । स्त्रियां किम् । बहुदण्डी । बहुदण्डिको ग्रामः ॥

नद्यृतश्च । ५ । ४ । १५२ ॥

नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात् ॥ बहुकुमारीको । बहुब्रह्मबन्धूको देशः । बहुकर्तृकः ॥

शेषाद्विभाषा । ५ । ४ । १५३ ॥

अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थबहुव्रीहेः कप् वा स्यात् ॥ महायशस्कः । महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्थात्किम् । उपबहवः । उत्तरपूर्वाः । सपुत्रः । तन्त्रादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः ॥

न सञ्ज्ञायाम् । ५ । ४ । १५४ ॥

शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात् सञ्ज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः ॥

ईयसश्च । ५ । ४ । १५५ ॥

ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य बहुश्रेयसी । अत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया नद्यृतश्चेति नित्यं कप् प्राप्तो निषिध्यते । ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वचनात् गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वोऽपि न ॥

वन्दिते भ्रातुः । ५ । ४ । १५६ ॥

पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता । सुभ्राता । न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवेत्युक्तम् । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि । ५ । ४ । १५७ ॥

ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे । ५ । ४ । १५८ ॥

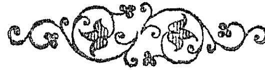
स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् ॥ बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्त-

त्वाभावाद् ह्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् । बहुनाडीकस्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणिश्च । ५ । ४ । १५९ ॥

कबभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाणी अस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्तवानो नव इत्यर्थः ॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादोऽध्यायश्च पञ्चमः समाप्तः ॥



षष्ठाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य । ६ । १ । १ ॥

इत उत्तर यद्वक्ष्यामः प्राक्सम्प्रसारणविधानात्तदेतदधिक्रियते । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य ॥ जजागार । पपाच । पपाठ । इयाय । आर । एकाजिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा प्रथमविशेषणम् । धातुविशेषणत्वे तु जजागारेत्यत्र न स्यात् । पपाचेयायेत्यादौ प्रथमत्वैकाच्त्वधात्ववयवत्वानि व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यानि । यद्यपि पपाचेत्यादावनेके एकाचः सन्ति । तथापि समुदायद्वित्वेनावयवानुग्रहसद्भावादवयवविषयकशास्त्राहानेः समुदायद्वित्वम् । द्विः प्रयोगश्चेदं द्विर्वचनम् । स्थाने द्विर्वचनत्वे तु आटिटदित्यादौ णिलोपो न स्यात् । अथात्र पक्षे सिषेधेत्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधापत्तिः । सिधेरत्र तिङ् विहित इति द्वितीयोच्चारणविशिष्टस्य पदत्वात्पदादित्वस्योत्तरखण्डाद्यसकारे सत्वात् । नैष दोषः । तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सैव च प्रकृतिराद्या । आदिग्रहणं च कृतं समुदायपदत्वमेतेनेति भाष्येण समाधानात् । यौ ततो विधानावधेः परौ तावेवेमौ सुप्तिङौ यतो विहितौ सा प्रकृतिराद्यैव आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायात् । द्वितीयोच्चारणस्यैव विधेयत्वात् । आद्या आद्योच्चारणविषया न तु द्वितीयोच्चारणेन व्यवधानमत आह । आदिग्रहणमिति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यस्यात्रानुवर्तनात्समुदायपदत्वमिति उच्चारणद्वयविषयत्वेन समुदायव्यवहार इति तदर्थः ॥

अजादेर्द्वितीयस्य । ६ । १ । २ ॥

प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयम् । द्वितीयद्विर्वचनमधिक्रियते । अटिटिषति । अशिशिषति । अरिरिषति । इह रिस्शब्दस्य द्वित्वम् । इस इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगात् द्विर्वचनेऽचीति न प्रवर्तते । आट आटतुरित्यादावजादेर्धातोर्द्वितीयाभावे प्रथमवाक्येनैव प्रथमस्य द्वित्वम् । व्यपदेशिवद्भावेन तु न द्वितीयत्वम् । प्रथमस्येन्युक्त्योभयसत्तायामेवाजादेरित्यस्य प्रवृत्तेः । अत्र द्वितीयस्येति अजादेरिति बहुव्रीहेः षष्ठीत्यभिप्रायेण कृतं किन्तु तथात्वे गौरवादिन्दिद्रीयिषतीत्यत्र दकारस्य नन्द्रा इति द्वित्वनिषेधापत्तेश्चाजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमीति द्वितीयस्येति न कर्तव्यम् ॥

न न्द्राः संयोगादयः । ६ । १ । ३ ॥

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति ॥ उन्दिदिषति । अड्डिडिषति । उपदेशे दोपधोऽयम् । तेन क्विपि अदिति भवति । अर्चिचिषति । ऊर्णुनाव । नुशब्दस्य द्वित्वम् । णत्वस्यासिद्धत्वात् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति त्वनित्यम् । उभौ साभ्यासस्येति लिङ्गात् । न्द्रा इति किम् । ईचिक्षिषते । संयोगादय इति किम् । प्राणिणिषति । अचः परा इति किम् । दिद्रासति । नन्वदिद्रपादित्यादौ लावस्थायामडिति पक्षे आदेरचः परत्वमस्त्येव । किञ्च चडीति द्वित्वात्परत्वादपि प्रथममट् न्याय्य इति चेन्न । नन्द्रा इत्यस्याधिकारसूत्रत्वेन तत्तत्सूत्रे उपस्थितौ तत्र धातोरिति सत्वेन प्रत्यासत्त्या व्याख्यानेन च धातुसञ्ज्ञाकालिकादादेरचः परा नदरा इत्यर्थादित्याहुः ॥ उब्जिरुपदेशे दोपधः । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयो-

रिति निपातनाद्धस्य बः । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये नन्द्रा इति निषेधाद्बकारात्परभागस्य द्वित्वे कृते प्रवर्त्तते न तु ततः प्राग् दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । अभ्युद्गः समुद्गः इत्येतच्चोभ्दोर्घञन्तस्य रूपं किन्तूपसर्गद्वयपूर्वकाद्गमेरन्येष्वपीति डः । रूढिशब्दत्वाच्चावयवार्थविवेच्य न दोषः । तथा चामरम् । समुद्गकः संपुटक इति । उब्जिजिषति औब्जिजत् । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरार्यत इति भाष्योदाहरणात् ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयस्यैकाच इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । ईर्ष्यियिषति । ऐर्ष्यियत् । द्वितीये तु अजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यापवादतया सन्नन्ते एव प्रवर्तते । ईर्ष्यिषिषति । णिजन्ताच्चङि च षकार एवाभ्यासे श्रूयते हलादिःशेषात् द्वित्वन्तु द्वितीयस्यैव तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । ऐर्षिष्यत् ॥ कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ कण्डूयियिषति । असूयियिषति । सन्यङोरिति प्रथमस्यैकाचोऽजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्वं प्राप्तम् ॥ यथेष्टं नामधातुषु ॥ * ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्य न तु यथासम्भविनामन्यतमस्य नापि युगपत्सर्वेषां पूर्वञ्च त्रयाणामेवोपस्थितेर्बाध्यबाधकभावस्य च निर्णयात् । पुपुत्रीयिषति । पुतुत्रीयिषति । अशिश्वीयिषति । अश्वीयियिषति ॥ नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सनि द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रीयिषति । इन्द्रीयियिषति । चिचन्द्रीयिषति । चन्दिद्रीयिषति । अजादेरिति समुदितानुवृत्तिं कृत्वा आदिभूतादचः परस्यैव द्वित्वनिषेध इति मते तु चनिन्द्रीयिषति । चन्द्रीयियिषति । प्रियमाख्यातुमाचष्टाणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति । प्रापि-

यिषति । प्रापयियिषति । ऊढम् । विवारयिषति । वारिरयिषति वारयियिषति । बाढम् । सिसाधयिषतीत्यादि रूपत्रयम् । षत्वन्तु नास्ति । आदेशरूपत्वाभावात्सकारस्य ॥

पूर्वोऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससञ्ज्ञः स्यात् ॥ पपाच । पिपक्षति । पापच्यते । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशा अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ ॥

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसञ्ज्ञे स्तः ॥ ददति । ददत् । दधति । दधत् । उभे समुदिते किम् । नेनिजतीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं समुदाये यथा स्यात् । प्रत्येकं पर्यायेण वा मा भूत् । अभ्यस्तप्रदेशा अदभ्यस्तादित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ॥

षट् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एते अभ्यस्तसञ्ज्ञाः स्युः ॥ जक्षत् । जक्षतौ । जक्षतः । जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । दीधीवेव्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् ॥

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । ६ । १ । ७ ॥

तुजादिराकृतिगणः । प्रभरा तूतुजानः । सूर्यं मामहानम् । दाधार यः पृथिवीं स तूताव । दीर्घश्चैषां छन्दसि प्रत्ययविशेषे एव दृश्यते । अतोऽन्यत्र न भवति । तुतोज शबलान्हरीनिति ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६ । १ । ८ ॥

लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य ॥ जजागार । पपाच । ऊर्णु-नाव । इयाय । लिटीति किम् । कर्ता । हर्ता । धातोरिति किम् । लिटीति प्रथमैकाच एव विशेषणं मा भूत् । तथा सति पपाचेत्यादावेव स्यान्न तु जजागारेत्यादौ । अनभ्यासस्येति किम् । अजुगुप्सत् । अलोलूयत् । चङीति द्वित्वं मा भूत् ॥ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणि ।

सन्यङोः । ६ । १ । ९ ॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य ॥ पिपक्षति । यियक्षति । अटिटिषति । उन्दिदिषति । न चोर्णुनविषतीत्यत्र परत्वाद् गुणावादेशयोः सतोः पश्चाद्द्वित्वे अभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । द्विर्वचनेऽचीति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् । कार्यमनुभवन् हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते नत्वननुभवन्नपि । नचेह सन् द्वित्वमनुभवति । ईर्षिषिषतीत्यत्र तु नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्ये हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेर्ऋदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् । यङन्तस्य । पापच्यते । अटाट्यते । अरार्यते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिषते । लोलूयिषते ॥

श्लौ । ६ । १ । १० ॥

धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । बिभेति ॥

चङि । ६ । १ । ११ ॥

चङि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजा-

देस्तु द्वितीयस्य ॥ अपीपचत्। अपीपठत्। आटिटत्। आशिशत्। आर्चिचत्। जनयतेश्चङि ओः पुयण्ज्यपरे इति सूत्रे पयोरिति वक्तव्ये वर्णप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गम्। णिच्यच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कार्ये इति। तेन न शब्दस्य द्वित्वं तत उत्तरखण्डे ऽल्लोपः। ओननत्। मा भवानूननत्। यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्। तेनाचिक्कीर्तदित्यादि सिद्धम्॥

दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च। ६। १। १२॥

दाशेर्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ सहेर्दीर्घत्वं च मिहेर्ढत्वं च निपात्यते॥ दाश्वांसो दाशुषः। सुतं साह्वान् बलाहकः। मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृडय। मतुवसो रुः संबुद्धाविति रुत्वम्॥ द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम्॥ * ॥ चक्रं चिक्लिदं चक्नसः। घञर्थ कविधानमिति कः॥ चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्॥ * ॥ आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो हलादिःशेषश्च न॥ चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः॥ हन्तेर्घत्वं च ॥ * ॥ घत्वमागमश्चाभ्यासस्य उत्तरस्य तु अभ्यासाच्चेति कुत्वम्। घनाघनः॥ पाटेर्णिलुक् चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य॥ * ॥ पाटूपटः। पक्षे चरः। रात्रेःकृतीति वा मुम्। रात्रिञ्चरः। रात्रिचरः। चलः। पतः। वदः। हनः। पाटः॥

ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे। ६। १। १३॥

इह तत्पुरुषे इत्यनेन पूर्वपदमुत्तरपदञ्चाक्षिप्यते। ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे। कारीषगन्धीपुत्रः। कारीषगन्धीपतिः। ष्यङ इति किम्। क्षत्रियापुत्रः।

अनुबन्धद्वयोच्चारणं पाशादिभ्यो यस्य ष्यञो वृद्धेदिति ज्यङश्च व्यावृत्यर्थम् । पुत्रपत्योः किम् । कारीषगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुषे किम् । कारीषगन्ध्यापतिरयं ग्रामः । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपसर्जने तु अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः । विशेषणविशेष्यभावे कामचारादिहोत्तरपदेन पुत्रपती विशेष्येते । तेनेह न कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः । निर्दिश्यमानपरिभाषया अप्रत्ययस्यषो न । वाराहीपुत्रः ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६ । १ । १४ ॥

बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ ॥ कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ मातच्मातृकमातृषु वा ॥ * ॥ कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेश कब्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह । कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते ॥

वचिस्वपियजादीनां किति । ६ । १ । १५ ॥

वचिस्वप्योर्यजादीनां च प्रसारणं स्यात् किति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम् । ऊचतुः । उच्यात् । सुषुपतुः । सुप्यात् । ईजतुः । इज्यात् । ऊपतुः । ऊहतुः । ऊषतुः । ऊयात् । विव्यतुः । हूयात् । ऊदतुः । शूयात् ॥ धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषया नेह । वाच्यति । वाचिकम् । यज् डुवप् वह वस वेञ् व्येञ् ह्वेञ् वद टुओश्वि एते यजादयः ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छति-भृज्जतीनां ङिति च । १ । ६ । १६ ॥

एषां किति ङिति च संप्रसारणं स्यात् ॥ गृहीतः । गृह्णाति । जीनः । ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् । जिनाति । हल इति दीर्घत्वे प्वादीनां ह्रस्वः । वयिश्च वेञो वयिरेव परस्मैपदिग्रह्या-दिसाहचर्यात् । नत्वयवयेति दण्डकपठितात्मनेपद्येव । तस्य च ङिदभावात्किदेवोदाह्रियते । ऊयतुः । एवं च वयिग्रहणमनर्थ-कमेव । यजादित्वात्सिद्धेः । न च वेञ इति प्रतिषेधः । लिटि-वयो य इति यकारप्रतिषेधो हि ज्ञापकोऽप्रतिषेधस्य । न च यका-रस्यैवेति नियमार्थः सः । एवमपि संप्रसारणसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । विद्धः । विध्यति । उशितः । उशन्ति । विचितः । विचति । वृक्णः । वृश्चति । पृष्टः । पृच्छति । नङि । प्रश्ने चासन्नकाले इति निपातनान्न भवति । प्रश्नः । भृष्टः । रम्भावान्नित्यत्वात्संप्रसारणम् । भृज्जति ॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । ६ । १ । १७ ॥

वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि ॥ उवाच । सुष्वाप । इयाज । उवाय । उवाह । उवास । उवाय । विव्याय । परमपि हलादिःशेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् । उभयेषां ग्रहणसामर्थ्येन पुनर्विधानाद्विध्यन्तराणां बाधात् । अन्यथा वच्या-दीनां गृह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किन्तेन । इदमेव च सामा-न्यतो ज्ञापयति । अभ्यासलोपाभ्याससंप्रसारणविषयेऽभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नेति न प्रवर्त्तत इति बोध्यम् । तेन व्यथो लि-

टीत्यस्यापि लोपं बाधित्वा प्रवृत्तिः । संप्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्यं ब-लवदिति तु उभयेषांग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या भाष्ये प्रत्याख्यातमिति दिक् ॥ व्हयतेः सेत्स्यति । उवाद । श्वयतेः प्रतिषेत्स्यति । ग्रहेरविशेषः । जिग्र्यो । वयिर्यजादिषूदाहृतः । विव्याध । उवाश । वव्याच । वव्रश्च । संप्रसारणमृकारः । उरदत्वम् । तस्य स्थानि-वद्भावान्न संप्रसारण इति वस्योत्वं न । पृच्छति भृज्जत्योरविशेषः । लिटि किम् । विवक्षति ॥ व्यचेः कुटादित्वमनसि वक्तव्यम् ॥ * ॥ उद्विचितुम् । उद्विचितव्यम् । अनसि किम् । उरुव्यचाः कण्टकः । उरु विचतीति मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वमित्यौणादिकोऽसिः । धातूपप-दयोगो मिथुनम् । अनसीति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयञ्चैतत् । तेनेह न अव्याचीत् ॥

स्वापेश्चङि । १ । ६ । १८ ॥

णयन्तस्य स्वापेश्चङि संप्रसारणं स्यात् । असूषुपत् । चङि किम् । स्वाप्यते । स्वापितः । क्तीति निवृत्तम् । ङितीति केवलमि-हानुवर्तत इत्येतद् दुर्विज्ञानम् ॥

स्वपिस्यमिव्येञां यङि । ६ । १ । १९ ॥

संप्रसारणं स्यात् । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते । यङि किम् । स्वप्नक् ॥

न वशः । ६ । १ । २० ॥

वावश्यते । यङीत्येव । उशन्ति ॥

चायः की । ६ । १ । २१ ॥

यङीति वर्तते । चेकीयते । दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम् । अत एव न लुमतेति निषेधेऽपि तत्र प्रवर्तते । चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ ६ । १ । २२ ॥

स्फीतः । कथं स्फीतिकामः । स्फीतमाचष्टे इति ण्यन्ता-दुच इः ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ ६ । १ । २३ ॥

सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ प्रस्त्योऽन्यतरस्यामिति पक्षे मकारः । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । संप्रसारणे कृते यण्वतोविरहान्नत्वं न । प्रपूर्वस्य किम् । संस्त्यानः । प्रस्त्य इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणमि-हापि यथा स्यात् । प्रसंस्तीतः । व्यधिकरणषष्ठ्यौ प्रपूर्वसमुदायस्य यः स्त्या तस्येत्यर्थात् । मत्वं तु न प्रस्त्य इत्युक्तेः । अत्र स्त्यै ष्ट्यै इत्युभयोरपि ग्रहणम् ।

द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ ६ । १ । २४ ॥

स्पर्शोऽत्र गुणो न तु रोगः । अन्यथा प्रतिपूर्वस्य रोगवा-चितायां एव सत्वेन प्रतेश्चेति व्यर्थं स्यात् । तद्विषये नत्वं च न स्यात् । द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ शीनं घृतम् । काठिन्यं प्राप्तमित्यर्थः । श्योऽस्पर्शे इति निष्ठानत्वम् । स्पर्शे । शीतं वर्तते । जलं च शीतम् । गुणे तद्वति च प्रवृत्तिरस्य । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीता-त्सङ्कुचित इत्यर्थः ।

प्रतेश्च ॥ ६ । १ । २५ ॥

प्रतेः परस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥

विभाषा ऽभ्यवपूर्वस्य ॥ ६ । १ । २६ ॥

श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ अभिश्यानं घृतम् । अभि-शीनम् । अभिश्यानम् । अभिशीतं जलम् । अवश्यानोऽवशीनो

वृश्चिकः । उभयत्र विभाषेयम् । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनेह न । समवश्यानः । पूर्वग्रहणादिहापि । अभिसंशीनः ॥

शृतं पाके ॥ ६ । १ । २७ ॥

श्रातिश्रपयत्योः क्ते विभाषा शृभावो निपात्यते पाके ॥ व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेनेह नित्यम् । शृतं क्षीरं हविर्वा । स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वा देवदत्तेनेत्यर्थः । नैवान्यत्र । श्राणा श्रपिता वा यवागूः । पाकश्चेह विक्लित्तिर्विक्लेदना च । न तु पाचयितृनिष्ठः पाचनालक्षणः । तेनेह न । श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेन ॥

प्यायः पी ॥ ६ । १ । २८ ॥

वा स्यान्निष्ठायाम् ॥ व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः पीनः स्वेदः ॥ सोपसर्गस्य न ॥ * ॥ प्रप्यानश्चन्द्रमाः ॥ आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः ॥

लिड्यङोश्च ॥ ६ । १ । २९ ॥

लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् ॥ पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वम् । एरनेकाच इति यण् । पिप्ये । पेपीयते ॥

विभाषा श्वेः ॥ ६ । १ । ३० ॥

श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च ॥ शुशाव । नित्यत्वात्संप्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे वृद्ध्यावौ । शुशुवतुः ॥ श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः ॥ * ॥ तेन लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वियतुः । यङि । शोशूयते । शेश्वीयते । उभयत्र विभाषेयम् ॥

णौ च संश्चङोः ॥ ६ । १ । ३१ ॥

सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वा स्यात् ॥ शुशावयिषति । शिश्वाययिषति । चङि । अशूशवत् । अशिश्वयत् । संप्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्यं बलवदिति वचनाद् वृद्ध्यायादेशाभ्यां परत्वेन द्वित्वाच्च पूर्वं संप्रसारणम् । पूर्वत्वं च । ततो णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वाद्द्वित्वे वृद्ध्यादयः । एतच्च णौ च संश्चङोरिति विषयसप्तमीमिद्धम् । नन्वियं परिभाषा । भृष्टः । जुहुवतुः । शुशुवतुरित्यत्र रम्भावाल्लोपेयङ्यणाम् निवर्त्यमानतया तत्फलानामन्यथासाधनेन तस्या भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।

ह्वः सम्प्रसारणम् ॥ ६ । १ । ३२ ॥

सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः संप्रसारणं स्यात् ॥ जुहावयिषति । अजूहवत् । ओःपुयण्ज्यपरे इति ह्रस्वः । अजुहावत् । इह पूर्वसूत्रोक्तरीत्या शाच्छ सेति युक् प्रागेव न । पुनः संप्रसारणमिति विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ६ । १ । ३३ ॥

अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिस्तस्याभ्यस्तप्रकृतेर्ह्वेञः संप्रसारणं स्यात् ॥ जोहूयते । जुहूषति । जुहाव । जुहुवतुः । ह्वा अतुसित्यत्राल्लोपापेक्षयाऽनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वात्संप्रसारणे वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे ततो द्वित्वे उवङ् । उवङि पूर्वरूपस्य न स्थानित्वम् । उवर्णान्तधातोरुवङ्विधानेनाकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावात् । आकारैकादेशस्याकारात्परभूतनिमित्तकत्वाभावाच्च । प्रत्यासत्त्याऽचः परस्मिन्नित्यत्रादेशस्य स्थान्यपेक्षया परत्ववन्निमित्तकस्यैव ग्रहणात् । एतेन

शुशुवतुरिति व्याख्यातम् । श्यङो नित्यत्वात्सम्प्रसारणम् । यणोऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वमिति तु विशेषः । योगविभागो ज्ञापको ऽयस्ततन्निमित्तयोर्व्यवधाने संप्रसारणाभावस्य । तेनेह न । जिह्वायकीयिषति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ६ । १ । ३४ ॥

ह्वः सम्प्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव ऊतये । लटि तङुत्तमैकवचने बहुलं छन्दसीति शपो लुकि संप्रसारणमुवङादेशः । न च भवति । ह्वयामि मरुतः शिवान् ॥

चायः की ॥ ६ । १ । ३५ ॥

स्याद्बहुलं छन्दसि । न्या अन्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिट्युसि रूपम् । न च भवति । अग्निर्ज्योतिर्निचाय्यम् ॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्ताः ॥ ६ । १ । ३६ ॥

एते छन्दसि निपात्यन्ते ॥ इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । स्पर्धेर्लङ्याथामि द्वित्वं रः संप्रसारणमल्लोपश्च निपातनात् । लोके त्वस्पर्धेथाम् । यदि त्वपपूर्वात्संप्रसारणमल्लोपस्तदाऽपास्पर्धेथाम् । अर्कमानृचुः । वसून्यानृहुः । अर्चेरर्हेश्च लिट्युसि । चिच्युषे । च्युङो लिटि थासि । अभ्यासस्य संप्रसारणमनिट्त्वं च । यस्तित्याज । त्यजेर्णलि । श्रातास्त इन्द्र सोमाः । श्रिता नो ग्रहाः । श्रीञ् पाके निष्ठायाम् । श्राभावश्रिभावौ । नाशिरं दुह्रे । मध्यत आशीर्तः । आङ्पूर्वस्य श्रीञ एव क्विपि निष्ठायां च शिरादेशः । निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात् । सूत्रे आशीरिति वैरिति दीर्घः ।

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ६ । १ । ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् ॥ अत एव

ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेधः ॥ विद्धः । विचितः । पुनः संप्रसारणग्रहणं विदेशस्थस्यापि निषेधार्थम् । विव्यथे । यूनः । न च स्थानिवत्वेनोकारव्यवधानात्कथं निषेध इति वाच्यम् । व्यथ इत्यत्र यग्रहणेनैव सिद्धा संप्रसारणग्रहणस्य श्वयुवेति निषेधेनैव चारितार्थ्यस्य सत्त्वेन व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः । यून स्तोरिति निर्देशाच्च । नन्वनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषया सिद्धे किमनेन सूत्रेणेति चेत् । फलाभावान्न कर्तव्यमेवेत्येतत्सूत्रस्थभाष्यस्वरसः ॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्छन्दसि ॥ * ॥ ऋक्शब्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तृचं सूक्तम् । छन्दसि किम् । त्र्यृचानि ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥ आरेवानेतु नो विश । न च भवति । रयिमान्पुष्टिवर्धनः ।

लिटि वयो यः ॥ ६ । १ । ३८ ॥

वयो यस्य संप्रसारणं न स्याल्लिटि ॥ उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । लिड्ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति । ६ । ३९ ॥

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि ॥ ऊवतुः ऊवुः । उश्चास्येत्येव सिद्धे वादेशविधानसामर्थ्याद्वकारे कृते तस्य सम्प्रसारणं न । ऊयतुः । ऊयुः । किति किम् । उवाय । उवयिथ ॥

वेञः । ६ । १ । ४० ॥

सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि ॥ ववौ । ववतुः । ववे । ववाते । लिटि किम् । ऊयते । अथ अन्यतरस्यां किति वेञ इति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र लिटीत्यनुवर्तनात्किति लिटि वेञः संप्रसारणं वा न भवतीत्यर्थात् संप्रसारणाभावे ववतुरिति । संप्रसारणे च

द्विर्वचनेऽचीत्युवङादेशात् पूर्वं द्वित्वे ततो वार्णादाङ्गमिति सवर्ण-दीर्घात् पूर्वमुवङादेशे ततः सवर्णदीर्घे ऊवतुरिति । वयेरपि नित्यं यकारस्य संप्रसारणनिषेधादूयतुरिति किति लिटि रूपत्रयं सिद्धम् । ल्यपि चेति चकारेण लिटोऽनुकर्षणादकिति लिटि ववौ । ववियेत्यपि सिद्धमिति । वश्चास्य ग्रहणं न कर्तव्यम् ॥

ल्यपि च । ६ । १ । ४१ ॥

वेञो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ॥

ज्यश्च । ६ । १ । ४२ ॥

ल्यपीत्येव ॥ प्रज्याय ।

व्यश्च । ६ । १ । ४३ ॥

ल्यपीत्येव ॥ उपव्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः । ६ । १ । ४४ ॥

परेर्व्येञो वा संप्रसारणं स्याल् ल्यपि ॥ तुकं बाधित्वा पर-त्वाद्धल इति दीर्घः । परिवीय । परिव्याय ॥

आदेच उपदेशेऽशिति । ६ । १ । ४५ ॥

लिटि धातोरित्यतो धातोरिति वर्तते । शितीति च कर्मधारयात्सप्तमी । पूर्वोत्तरसूत्राणां प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्तेस्तत्साहचर्यादच शितीति शिति प्रत्यये इत्येतद्वाक्यैकदेशः । एवञ्चोपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यान्नत्वित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये इत्यर्थः । ग्लाता । ग्लातुम् । ग्लातव्यम् । एचः किम् । कर्ता । धातोः किम् । चक्रे । गोभ्याम् । अस्ति ह्यत्रापि गमेर्डो इत्युपदेशे एव एच् । उपदेशे किम् । चेता । लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेत् । एवं तर्हि वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन

ज्ञापयतीत्यादौ कृतात्वानां पुक् सिध्यति । अशिति किम् । ग्लायति । एश आदिशित्वाभावात्तस्मिन्भवत्यात्वम् । जग्ले । अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति सुग्लः सुग्ला सुग्लान इत्याकारान्तलक्षणाः काङ्युचः । जग्ले इत्यभ्यासाकारश्च । ननूदीचां माङ इत्यात्वानुपपत्तिः । अनुबन्धलोपोत्तरं तद्विनिर्मुक्तस्यैव धातुतया न धातुलोपसूत्रभाष्ये उक्तत्वेन ङकारसत्वे धातुत्वाभावात् । तथा च नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमित्यर्थज्ञापकता तस्य भज्येतेति चेत् । अत्र केचित् । धातोरिति निवृत्तम् । गोभ्यामित्युणादीनामव्युत्पन्नत्वात्प्रातिपदिकानामुपदेशाभावाच्च सिद्धम् । एवञ्च वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकताऽपि उपदेश इत्यस्य चिन्त्या । एवं सति उपदेशे य एच् तस्यात्वमित्यर्थे ढौकितेत्यतिप्रसङ्गस्तु कर्मव्युत्पन्नोपदेश इति षष्ठ्यर्थसप्तम्या एजन्तस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थात्परिहर्तव्यः । चक्रे इति तु शिति नेत्युक्त्या शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यस्यैवैजन्तस्य ग्रहणात्सिद्धम् । एवं च ङकारसत्वे एजन्तत्वाभावादात्वाप्राप्तेस्तदसङ्गतौ तदर्थज्ञापकता तस्य सुस्थेत्याहुस्तन्मन्दम् । तस्यामवस्थायां धातुत्वाभावेऽपि तद्योग्यतायाः सत्वात् । न च योग्यताग्रहणे गमकाभावो निर्देशस्यैव गमकत्वात् । तस्मादेतादृशसरलरीत्या सर्वेष्टसिद्धौ कर्मव्युत्पन्नोपदेशशब्दाद्याश्रयणादिक्लिष्टरूपानेकाक्लृप्तकल्पनाप्रयासो विफलः । शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यस्यैव ग्रहणमिति स्वोक्त्या सह विरुद्धश्च । तद्योग्यस्यैव ग्रहणे ढौकितेत्यतिप्रसङ्गस्यैवास्थितत्वात् ॥

न व्यो लिटि । ६ । १ । ४६ ॥

व्येञ आत्वं न स्याल्लिटि ॥ विव्याय ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि । ६ । १ । ४७ ॥

एच आत्स्यात् ॥ स्फारः । स्फालः ॥

क्रीङ्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ॥

एषामेव आत्वं स्याण्णौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥ आत्वं णौ। लीयतेरुपसंख्यानं प्रलम्भनशलीनीकरणयोः ॥ * ॥ विभाषा लीयतेरिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थमिदम् । बालमुल्लापयते । वञ्चयत इत्यर्थः । यत्तु वञ्चयतीत्यर्थ इति तन्न । गृधिवञ्च्योः प्रलम्भन इत्यात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । अभिभव-तीत्यर्थः । संमानने तु विकल्प एव भवति । अन्ये त्वाहुः । प्रलम्भ-नशालीनीकरणग्रहणमात्मनपदविषयोपलक्षणार्थमिति सम्मानने ऽपि नित्यं भवति । तथा च पठन्ति ॥ प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्वमशिति वाच्यम् ॥ * ॥ उदाहरन्ति च । जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । अचाशितीति प्रकरणाल्लभ्यम् । अशित्त्वाच णिरेव क्रीङ्जीनामित्यत्र पाठात् । भाष्ये णावित्युक्तेश्च ॥

सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४९ ॥

ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्वं स्याण्णौ ॥ अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः सिध्यति । तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः । सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः षिध गत्यामित्यादेर्निवृत्त्यर्थ इति वृत्तिः ॥

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । ६ । १ । ५० ॥

एषामात्वं स्याल्ल्यपि चकाराद्देज्विषये ॥ यत्वचाशितीत्य-नुवर्तयन्ति । तन्न । फलाभावात् । प्रमाय । प्रमाता । निमाय । निमाता ।

उपदाय । उपदाता । दातुमिच्छति दित्सति इत्यत्र तु एज्विषयत्वाभावान्मीनातिमिनोतीत्यात्वं न । अत एव सनि मीमेतिसूत्रे माधातोः पृथङ्मीग्रहणं कृतम् । प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वविधानादेरच् न भवति किन्तु घञेव । अवदायः । आदन्तलक्षणो णयुचोच । अवदायः । ईषदवदानम् । निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्यम् ॥ * ॥ पचाद्यच एरचश्च सामान्यग्रहणम् । ईषन्निमयः । निमयः । ईषत्प्रमयः । प्रमयः । ईषद्विलयः । विलयः ।

विभाषा लीयतेः । ६ । १ । ५१ ॥

लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । तेन ली श्लेषणे इति क्र्यादेः लीङ् श्लेषणे इति दिवादेश्च ग्रहणम् । ली द्रवीकरणे इत्याधृषीयस्य तु न ग्रहणम् । लिनातिलीयत्योर्यका निर्देश इति भाष्यात् । लीलीङोरात्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च विलाता । विलेता । विलाय । विलीय ॥

खिदेश्छन्दसि । ६ । १ ५२ ॥

खिद दैन्ये । अस्यैच आत्वं स्यात् । चिखाद । चिखेद । छन्दसि किम् । खेदयति ।

अपगुरो णमुलि । ६ । १ । ५३ ॥

अस्यैच आत्वं स्याण्णमुलि ॥ अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरम् ॥

चिस्फुरोर्णौ । ६ । १ ५४ ॥

अनयोरेच आत्वं स्याण्णौ । चुरादिषु ज्ञपादिष्विच्च । तस्य मित्वात् ह्रस्वः । चपयति । चययति । चिनोतेस्तु चापयति ।

चाययति । स्फारयति । स्फोरयति । णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति । पुस्फोरयिषति । अपुस्फारत् । अपुस्फुरत् ।

प्रजने वीयतेः ६ । १ । ५५ ॥

प्रजनं गर्भग्रहणम् । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेष्वित्यस्य आद्वा स्याण्णौ ॥ वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥

बिभेतेर्हेतुभये । ६ । १ । ५६ ॥

आद्वा स्याण्णौ प्रयोजकाद्भयं चेत् । मुण्डो भापयते भीषयते । हेतुभये किम् । कुञ्चिकयैनं भाययति ।

नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ॥

आत्वं स्याण्णौ हेतुभये । भय इति धात्वर्थोपलक्षणम् । जटिलो विस्मापयते । हेतुभये किम् । कुञ्चिकयैनं विस्माययति । कथं तर्हि विस्मापयन्विस्मितमात्मवृत्ताविति । मनुष्यत्वाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा भीस्म्योर्हेतुभये इति शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा मनुष्यत्वात् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तया सिद्धो विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्णौ शतेति व्याख्येयम् ॥

सृजिदृशोर्झल्यमकिति । ६ । १ । ५८ ॥

अनयोरमागमः स्यात् झलादावकिति ॥ लघूपधगुणापवादः । स्रष्टा । द्रष्टा । अस्राक्षीत् । अद्राक्षीत् । सिचि वृद्धिरमि कृते भवति । पूर्वन्तु प्रतिपदोक्तत्वाद्बाध्यते । झलि किम् । सर्जनम् । दर्शनम् ।

अकिति किम् । सृष्टः । दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहणं इतीह न । रज्जु-सृड्भ्याम् । देवदृग्भ्याम् ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । ६ । १ । ५९ ॥

उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम् वा स्यात् झलादावकिति ॥ स्रप्ता । सर्प्ता । अनुदात्तस्य किम् । बढा । बृहू उद्यमने । उदात्तोपदेशः । ऊदित्वाद्वेट् । उपदेशे किम् । स्रप्तुम् । लित्स्वरेण सम्प्रत्युदात्तः । ऋदुपधस्य किम् । भेत्ता । झलि किम् । सर्पणम् अकिति किम् । सृप्तः ॥

शीर्षंश्छन्दसि । ६ । १ । ६० ॥

शिरःशब्दस्य शीर्षन्स्यात् ॥ शीर्ष्णो जगतः । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वाच्छिरो मे शीर्षते मुखे । छन्दसि किम् । शिरः ।

ये च तद्धिते । ६ । १ । ६१ ॥

यादौ तद्धिते शिरसः शीर्षन्नादेशः स्यात् ॥ शीर्षण्यः । तद्धिते किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ * ॥ शीर्षण्याः शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः । ६ । १ । ६२ ॥

अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः ॥ स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् । इह हास्तिशीर्ष्येति शिरसो ग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षन्प्राप्नोति । सन्निपातपरिभाषया न भवति । शीर्षादेशसन्नियोगेन जातस्य ष्यङ-स्तदविघातकत्वात् ॥ छन्दस्यतद्धितेऽप्यजादौ शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वे शीर्षे सप्त हस्तासः ॥

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुद-न्नासञ्छस्प्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ॥

अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः । ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्ति । पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष, दोष, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । ये तु आसनशब्दस्यासन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम् । पदः । पादान् । दतः । दन्तान् । नसः । नासिकाः । मासः । मासान् । स्त्वे यत्वे च कृते यलोपः । माभ्याम् । हृन्दि । हृदयानि । निशः । निशाः । निड्भ्याम् । व्रश्चेति षस्य जश्त्वेन डः । सुपि डः सीति पक्षे धुट् षत्वम् । तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति टतयोश्चयौ न । न पदान्ताट्टोरिति ष्टुत्वं न । निट्त्सु । षढोः कः सीति तु न । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु व्रश्चसूत्रे दादेर्धातोरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्तयन्ति तन्मते शस्य जश्त्वेन जकारे कृते निज्भ्याम् । श्चुत्वम् । निच्शु । चोः कुरिति कुत्वं तु न । जश्त्वस्यासिद्धत्वात् । असानि । असृञ्ज । असभ्याम् । असृग्भ्याम् । सृजेः क्विनो विधानादसृजः पदान्ते क्विन्प्रत्ययस्येत्यस्यासिद्धत्वाद् व्रश्चेति षत्वे कुत्वम् । षत्वन्तु स्रष्टुमित्यादौ सावकाशम् । वश्वसृड् देवेड् इत्यादौ तु न । सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगेणानव्ययपूर्वपदे कुत्वाभावबोधनात् । काम्यच्सूत्रे उपयट्काम्यतीति च भाष्ये प्रयोगात् । यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः । तयोः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि विशिष्य षत्वबोधनेन तत्सामर्थ्यादत्रापि तावेव । भाष्यप्रयोगो मानम् । स्रगृत्विक्शब्दयोस्तु निपातनादेवापवादाप्रवृत्तिमात्रबोधनेन पदान्ते कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋच् प्रत्यय एव बोध्यः । यूष्णः । यूषान् । दोष्णः । दोषः । दमेर्डोस् । डित्वसामर्थ्य-

दमस्यापि टेर्लोपः । यक्नानि । यकृन्ति । शक्नानि । शकृन्ति । उदानि । उदकानि । आसानि । आस्यानि ॥ मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा ॥ * ॥ मांसि । मांसानि । पृतः । पृतनाः । स्नूनि । सानूनि । स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिङ्गः सानुशब्दः ॥ नस् नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु ॥ * ॥ नस्यम् । नस्तः । अपादाने चाहियेति तसिः । नःक्षुद्रः । नासिकया क्षुद्र इति सुप्सुपेति समासः । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा चोङः स्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इति मांस्पचन्या उखाया इति चोदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न । तेन पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् । स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यादि सङ्गच्छते ॥ आसन्यं प्राणमूचुरिति च । आस्ये भव आसन्यः । दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति सङ्गच्छते । भुज बाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वम् । दोषं तस्य तथाविधस्य भजत इति । अत्र छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ । तथापि अपो भीत्यत्र मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥

धात्वादेः षः सः । ६ । १ । ६४ ॥

धातोरादेः षस्य सः स्यात् ॥ सिञ्चति । धातुग्रहणं किम् । षोडन् । षडिकः । आदिग्रहणं किम् । प्रनिलषति । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वव्यवस्थार्थं षादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः । के पुनस्ते ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते ।

सेकृसृप्सृस्तृसृजस्तुसत्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः ।
एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क् स्विद्स्वद्स्वञ्जस्वप् स्मङः ॥

दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्त्योष्ठजोऽपि । ष्वक्कादीनां पृथग्ग्रहणात् । तेन स्वाद आस्वादने इत्यस्यासिस्वददिति सिद्धम् । सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ षण्डीयति । ष्ठीवति । अस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारो वेति वृत्तिः । तेन तिष्ठेव टिष्ठेवेति भवति । ष्वष्कते ॥

णो नः ॥ ६ । १ । ६५ ॥

धातोरादेर्णस्य नः स्यात् ॥ नमति । धात्वादेः किम् । प्राणिति । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वव्यवस्थार्थं णादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः । के पुनस्ते । ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते ॥

णोपदेशास्त्वनर्द नाटिनाथ्नाध्नन्दनक्कनॄनृतः ॥

नाटेर्दीर्घाहस्य पर्युदासात् घटादिर्णोपदश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नॄ नन्द्योश्च केचिण्णोपदेशतामाहुः ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६ । १ । ६६ ॥

वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि ॥ क्नूनम् । युवजानिः । जीवेरदानुक् । जीरदानुः । स्निवेर्मनिन् । आस्रेमाणम् । उणादयो बहुलमिति वचनादिह नोठ् । व्रश्चादिषूपदेशसामर्थ्यान्न लोपः । न च वृश्चतीत्यवकाशो बहिरङ्गत्वात्संप्रसारणस्य । सखीयतेः क्विपि सखीरित्यत्र वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ । ६७ ॥

अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् ॥ ऋत्विक् । अपृक्तस्य किम् । दर्विः । जागृविः । वृदृभ्यां विन् । जृशृस्तृजागृभ्यः क्विन् ॥

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६ । १ । ६८ ॥

हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल्लुप्यते ॥ राजा । उखास्रत् । अबिभर्भवान् । अभिनोऽत्र । गौरी । कस्य स्त्री कौ । कौशब्दादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो यङ्लुकि लङि अचेकेदित्यादौ । तिस्योर्ङ्यन्तादपि गङ्गीयतेः क्विप् गङ्गीरित्यादौ । सोश्चाबन्तादपि यथा नलोपस्तथा जराया इति सूत्रे स्फुटी भविष्यति । रमा । मालेवाचरदमालादित्यादौ आबन्तात्तिस्योर्न लोपः । ङीसाहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात् । हल्ङ्याब्भ्यः किम् । ग्रामणीः । दीर्घात्किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । बिभर्ति । हल् किम् । बिभेद । प्रथमेहल् किम् । राजेत्यादौ नलोपादयो न स्युः संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ॥ ६ । १ । ६९ ॥

एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते सम्बुद्धिश्चेत् । हे हरे । हे विष्णो । हे राम । हे गौरि । संबुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरत् कुलेति । एङ्ग्रहणं किम् । हरे विष्णो इत्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति ॥

शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६ । १ । ७० ॥

लोपः स्यात् । अग्ने त्री ते वाजिना ॥ त्री षधस्था । ता ता पिण्डानाम् ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ६ । १ । ७१ ॥

अग्निचित् । प्रकृत्य । ह्रस्वस्य किम् । प्रलूय । ग्रामणीः । पिति किम् । कृतम् । कृति किम् । पटुतरः । ग्रामणि कुलमिति ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वात्तुग्न भवति ॥

संहितायाम् ॥ ६ । १ । ७२ ॥

अधिकारोऽयम् । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यतः प्राक् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति इको यणचि । दध्यत्र । संहितायां किम् । दधि अत्र ॥

छे च ॥ ६ । १ । ७३ ॥

ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात् संहितायां विषये ॥ श्चुत्वम् । इच्छति । पदान्ते तु श्चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः । ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः । तस्य चर्त्वेन चः । श्चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिवच्छाया ॥

आङ्माङोश्च ॥ ६ । १ । ७४ ॥

एतयोश्छे तुक् स्यात् ॥ पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः । आच्छादयति । मा च्छिदत् ॥

दीर्घात् ॥ ६ । १ । ७५ ॥

दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् ॥ दीर्घस्यायं तुक् न तु छस्य । सेनासुराच्छायेति ज्ञापकात् । ह्रीच्छति । चेच्छिद्यते । हलादिःशेषस्तु न । तुकोऽभ्यासानवयवत्वात् । प्रनिदारयतीतिवत् ॥

पदान्ताद्वा ॥ ६ । १ । ७६ ॥

दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात् ॥ लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीछाया । अन्तग्रहणं पदान्तविधिरयं न पदविधिरिति बोधनद्वारा समर्थपरिभाषाया अप्रवृत्त्या तिष्ठतु कुमारी छत्रं हर देवदत्तेत्यत्र तुग्विकल्पार्थम् ॥ विश्वजनादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनछत्रम् ॥

इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥

इकः स्थाने [illegible] संहितायां विषये ॥ दध्यत्र । सुध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः । लाकृतिः । स्थानत आन्तर्यादिकारादीनां यकारा[illegible] पूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो वक्त[illegible] इह । मोर यिह ॥

एचोऽयवायावः ॥ ६ । १ । ७८ ॥

एचः क्र[illegible] आय् आव् एते स्युरचि ॥ यवयोरुच्चारणमर्थ्यादित्संज्ञा [illegible] न । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ६ । १ । ७९ ॥

यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरवावौ स्तः ॥ गोर्विकारो गव्यम् । गोपयसोर्यत् । नावा तार्यं नाव्यम् ॥ नौवयोधर्मेत्यादिना यत् । वान्तः किम् । रैयति । [illegible] किम् । गोभ्याम् । प्रत्यये किम् । गोयानम् ॥ गोयूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ आनो मधावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः । छन्दसि किम् । गोयूतिः ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥ गव्यूतिमध्वानं गतः । अन्यत्र गोयूतिः । वान्त इत्यत्र वकाराद्गोर्यूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योर्वलीति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव । ६ । १ । ८० ॥

यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशः स्यात्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य ॥ लव्यम् । अवश्यलाव्यम् । धातोः किम् । प्रातिपदिकस्यैव नियमो मा भूत् । तथा सति गव्यमित्यत्र न

स्यात् । श्रायते इत्यत्र च स्यात् । तन्निमित्तस्य किम् । श्रायते । श्रायत । एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । अन्यथा बाभ्रव्यो व्याकुप्येत ॥

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे । ६ । १ । ८१ ॥

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् , जेतुं शक्यं जय्यम् । शक्यार्थे किम् । क्षेतुं योग्यं क्षेयं पापम् । जेतुं योग्यं जेयं मनः ॥

क्रय्यस्तदर्थे । ६ । १ । ८२ ॥

तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम् । क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रेयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ॥

भय्यप्रवय्ये च छन्दसि । ६ । १ । ८३ ॥

बिभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमन्यत्र । छन्दसि किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ हृदय्या आप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे छन्दसीति यत् । अकारस्यायादेशः ॥

एकः पूर्वपरयोः । ६ । १ । ८४ ॥

अधिकारोऽयम् । ख्यत्यात् परस्येति प्रागेतस्मात् सूत्रात् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वस्य परस्य च द्वयोरपि स्थाने एक एवादेशो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यत्यादुगुण इति । तत्राधि पूर्वस्यावर्णान्न परस्य स्थाने एको गुणो भवति । गङ्गेशः । पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथैकस्यैव स्यात् । न ह्युभे सप्तमीपञ्चम्यौ युगपत् प्रकल्पिके भवतः । एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा स्थानिभेदाद्भिन्नादिषु नत्ववद् द्वावादेशौ स्याताम् ।

अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ॥

योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत् परस्यादिवत् स्यात् ॥ क्षीरे पेण । अत्रैकाजुत्तरपदत्वमन्तवद्भावेन । वृक्षौ । अत्रादिवद्भावात् सुप्त्वम् । वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावो न भवति । षत्वतुकोरसिद्धवचनात् । तेन खट्वाभिरित्यत्रैस् न । तपरकरणं कीलालपाभिरित्यत्र कृतार्थम् । जुहाव इत्यत्र आत औ णल इति च न । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वे परम्प्रत्यादिवत्त्वे चैकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधात् । तेनाभीयादित्यत्रैतेर्लिङीति ह्रस्वत्वमुपसर्गात् परस्य विधीयमानं न । प्रार्च्छतीत्यादौ रेफस्यान्तवद्भावेन पदान्तस्य न विसर्गः । उभयथर्क्षु कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् ॥

षत्वतुकोरसिद्धः । ६ । १ । ८६ ॥

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् ॥ कोऽसिचत् । कोऽस्य । अधीत्य । प्रेत्य ॥ पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शकहूषु । उषा । वसेः क्विपि संप्रसारणम् । वृक्षे च्छत्रम् । दीर्घात् पदान्ताद्वेति वैकल्पिकस्तुग्न । किमर्थं षत्वतुकोरादेशस्यासिद्धत्वमुच्यते । यावता द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादेवैकादेशस्यासिद्धत्वं सिद्धम् । एवं तर्हि ज्ञापनार्थम् । एतज्ज्ञापयत्यचोरानन्तर्ये बहिरङ्गस्यापि नासिद्धत्व भवति । तेनाक्षद्यूरित्यत्रोठोऽसिद्धत्वाभावाद्यणादेश उपपन्नो भवति ॥

आद् गुणः । ६ । १ । ८७ ॥

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् संहितायां विषये ॥ रमेशः । गङ्गोदकम् । कृष्णर्द्धिः । तवल्कारः ।

वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ॥

आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥

एत्येधत्यूठ्सु । ६ । १ । ८९ ॥

अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः ॥ पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान् प्रेदिधत् । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनेयं वृद्धिरेङि पररूपस्यैव बाधिका न त्वोमाङोश्चेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव ॥ अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अक्षौहिणी सेना ॥ स्वादीरेरिणोः ॥ * ॥ स्वैरः । स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी । स्वैरिणी ॥ प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ॥ * ॥ प्रौहः । प्रौढः । अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य ग्रहणम् । व्रश्चेति सूत्रे राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणात् । तेनोढग्रहणे क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः ॥ प्रौढवान् । प्रौढिः । इष इच्छायां तुदादिः । इष गतौ दिवादिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः । एषां घञि ण्यति च एष एष्य इति रूपे । तत्र पररूपे प्राप्ते ऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्तु ईष उञ्छे । यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घोपधत्वादीष ईष्य इत्यस्त्वाद्गुणेन प्रेषः । प्रेष्यः ॥ ऋते च तृतीयासमासे ॥ * ॥ सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे ॥ * ॥ प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि । ऋणापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ॥

आटश्च । ६ । १ । ९० ॥

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ ऐक्षत । औब्जीत् । औज्झीत् ॥

उपसर्गादृति धातौ । ६ । १ । ९१ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ उपार्च्छति । प्रार्च्छति । उपसर्गात् किम् । खट्वर्च्छति । प्रगत ऋच्छकः प्रर्च्छकः । ऋति किम् । उपेतः । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन ऋत्यक इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ॥

वा सुप्यापिशलेः । ६ । १ । ९२ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् ॥ आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति । सावर्ण्याल्लृवर्णस्य ग्रहणम् । प्राल्कारीयति । प्रल्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घे न । उप ॠकारीयति । उपर्कारीयति ॥

औतोऽम्शसोः । ६ । १ । ९३ ॥

आ ओत इति च्छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् ॥ गाम् । गाः । द्याम् । द्याः । ऊः शम्भुः स्मृतो येन तं स्मृताम् । स्मृताः । शसा साहचर्यात् सुबेवाम् गृह्यते । तेनेह न । असुनवम् । अचिनवम् ॥

एङि पररूपम् । ६ । १ । ९४ ॥

आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ प्रेजते । उपोषति । इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन एङादौ सुब्धातौ वा । उपेडकीयति । उपैडकीयति । प्रोधीयति । प्रौधीयति ॥ एवे चानियोगे ॥ * ॥ नियोगोऽवधारणम् । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवक्लृप्तावेष शब्दः । अनियोगे किम् । तवैव ॥

शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् ॥ * ॥ तच्च टेः । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । साराङ्गोऽन्यः । आकृतिगणोऽयम् । मार्तण्डः ॥ ओत्वोष्ठयोः समासे वा ॥ * ॥ स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बौष्ठः । समासे किम् । तवौष्ठः ॥ एमन्नादिषु छन्दसि ॥ * ॥ अपां त्वा एमन् । अपां त्वेमन् । अपां त्वोद्मन् । अपां त्वा ओद्मन् ॥

ओमाङोश्च । ६ । १ । ९५ ॥

अवर्णादोमि आङि च परे पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ शिवायोन्नमः । शिव एहि शिवेहि । आ ऋश्यात् अर्श्यात् । अद्यार्श्यात् । प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात् परोऽपि सवर्णदीर्घो बाध्यते ॥ उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः ॥ * ॥ औस्रीयत् । औङ्कारीयत् । औढीयत् । अत्र यद्वक्तव्यं तत्तृतीये निरूपितम् ॥

उस्यपदान्तात् । ६ । १ । ९६ ॥

अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ भिन्द्युः । छिन्द्युः । अपदान्तात् किम् । का उस्रा कोस्रा । उसि किम् । चक्रुः ॥

अतो गुणे । ६ । १ । ९७ ॥

अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ पचन्ति । पचे । अतः किम् । यान्ति । गुणे किम् । अपचे । अपदान्तात् किम् । दण्डाग्रम् । रामा इत्यत्र तु परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुण इति हि पुरस्तादपवादन्यायेनाकः सवर्णे इत्यस्यैवापवादो न तु प्रथमयोरित्यस्यापि ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । ६ । १ । ९८ ॥

ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ पटत् इति पटिति । अव्यक्तानुकरणस्य किम् । जगज्जगदिति । अतः किम् । श्रटंगिति । इतौ किम् । पटदत्र ॥ एकाचो न ॥ * ॥ श्रदिति । कथं पटदितीति । दान्तमेतत् ॥

नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा । ६ । १ । ९९ ॥

आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यादन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् ॥ पटत्पटेति । पटत्पटदिति । डाचि बहुलं द्वे भवत इति बहुलवचनाद् द्वित्वम् । समुदायानुकरणे तु भवत्येव पटत्पटिति ॥

नित्यमाम्रेडिते डाचि । ६ । १ । १०० ॥

डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन् परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् ॥ इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटायति ॥

अकः सवर्णे दीर्घः । ६ । १ । १०१ ॥

अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घरूप एकादेशः स्यात् ॥ दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । अचि किम् । कुमारी शेते । नाज्झलाविति निषेधस्तु न दीर्घशकारयोः । ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः । अतः किम् । हरये । अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवचम् ॥ ऋति सवर्णे ऋ वा ॥ * ॥ होतृकारः । होतॄकारः ॥ ऌति सवर्णे ऌ वा ॥ * ॥ होतॢकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । होतॄकारः । ऋति ऋ वा ऌति ऌ वेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा । अभितोऽज्भक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ शेषं प्राग्वत् ।

इहोभयत्रापि च्छन्दसि इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६ । १ । १०२ ॥

प्रथमाशब्देन प्रथमाद्वितीययोः सुपसुब्विभक्त्योर्ग्रहणम् । अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः ॥ अग्नी । वायू । वृक्षाः । प्लक्षाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । अचि किम् । वृक्षः । अकः किम् । गावौ । नावौ । पूर्वग्रहणं किम् । अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् । दीर्घग्रहणं किम् । चिमाचक्ष्य इत्य निनलिमाचो मा भूत् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि । ६ । १ । १०३ ॥

शस इत्यवयवषष्ठी । स चावयवः परत्वेन विशेष्यते । पूर्वसवर्णदीर्घात् परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात् पुंसि ॥ वृक्षान् । अग्नीन् । वायून् । तस्मात् किम् । एतान् गाः पश्य । शसः किम् । वृक्षाः । पुंसि किम् । नदीः ॥

नादिचि । ६ । १ । १०४ ॥

अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ शिवोऽर्च्यः । वृक्षौ । खट्वे । आत् किम् । अग्नी । इचि किम् । वृक्षान् ॥

दीर्घाज्जसि च । ६ । १ । १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् ॥ गौर्यौ । विश्वपाः । विश्वपौ ॥

वा छन्दसि । ६ । १ । १०६ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् ॥ मारुतीश्चतस्रः पिण्डीः । मारुत्यश्चतस्रः पिण्ड्यः । वाराही । वाराह्यौ । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन सम्बध्यते । तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात् ।

शर्मो च शम्यन्न्न सूम्यं सुषिराभिव । सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः ॥

अमि पूर्वः । ६ । १ । १०७ ॥

अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ वृक्षम् । अग्निम् । पटुम् । पूर्वग्रहणं किम् । रामम् । गौरीम् । अत्र द्विर्विमात्रो मा भूत् ॥

सम्प्रसारणाच्च । ६ । १ । १०८ ॥

सम्प्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ इष्टम् । उप्तम् । गृहीतम् । सुप्युपास्यः शक्रहूयः शक्रह्वौ इत्यादौ तु न संप्रसारणपूर्वत्वे । समानाङ्गग्रहणमिति वार्तिकोक्तेः । सम्प्रसारणस्यानिकस्य हल इत्यारम्भसामर्थ्यात् संप्रसारणत्वेऽपि तत्स्थाने जातस्यातथात्वाच्च ॥

एङः पदान्तादति । ६ । १ । १०९ ॥

पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ हरेऽव । विष्णोऽव । एङः किम् । दध्यत्र । पदान्तात् किम् । भवति । अति किम् । वायवित । तपरे किम् । वायवायाहि ॥

ङसिङसोश्च । ६ । १ । ११० ॥

एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ अग्नेर्वायोरागच्छति । अग्नेर्वायोः स्वम् ॥

ऋत उत् । ६ । १ । १११ ॥

ऋदन्तान्ङसिङसोरति परे उदेकादेशः स्यात् ॥ रपरत्वम् । रात् सस्येति सलोपः । रेफस्य विसर्गः । कर्तुः । भ्रातुः । गम्लृ शक्लृ अनयोरनुकरणे लपरत्वम् । संयोगान्तलोपः । गमुल् ।

शकुल् । ऋत इति तपरकरणं किम् । कॄ तॄ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकत्वादित्वाभावपक्षे क्रः । त्रः ॥

ख्यत्यात् परस्य । ६ । १ । ११२ ॥

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां च कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत् स्यात् ॥ सख्युः । पत्युः । सखीयतेः सह खेन वर्तत इति सखस्तमिच्छतीति क्यच् । सखीयतेः सुखीयतेः सुतीयतेश्च क्विपि सख्युः । सुख्युः । सुत्युः । लूनीयतेः क्षामीयतेः प्रस्तीमीयतेश्च क्विबन्तात् ङसिङसोर्यणि नत्वमन्वयेऽसिद्धत्वादुत्वम् । लून्युः । क्षाम्युः । प्रस्तीम्युः । विकृतनिर्देशः किम् । अतिसखेः । सेनापतेः । शुष्कीयतेः पक्वीयतेश्च क्विबन्तात् ङसिङसोः संयोगपूर्वत्वाद्यणभावे इयङि शुष्कियः । पक्वियः । परस्येति ग्रहणमेकः पूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते । ६ । १ । ११३ ॥

अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति ॥ भोभगो इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति । रुत्वमनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात् ॥ शिवोऽर्च्यः । अतः किम् । अग्निरत्र । अपरः किम् । देवा अत्र । अति किम् । वृक्ष इह । तपरः किम् । श्व आगन्ता । अप्लुतात् किम् । एहि सुस्रोता३ अत्र स्नाहि । प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम् । अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अप्लुते किम् । तिष्ठतु पय आ३ग्निदत्त । गुरोरनृत इति प्लुतः । रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह । प्रातरत्र ॥

हशि च । ६ । १ । ११४ ॥

अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि ॥ शिवो वन्द्यः । उकारानुबन्धग्रहणान्नेह । प्रातर्गच्छ ॥

प्रकृत्या ऽन्तःपादमव्यपरे । ६ । १ । ११५ ॥

पादशब्देन ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिहेष्यते । ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यादति न तु यकारवकारपरेऽति । सुजाते अश्वसूनृते । उप प्रयन्तो अध्वरम् । अन्तःपादं किम् । एता य एते ऽर्चन्ति । अव्यपरे किम् । तेऽवदन् । तेऽयस्मयन् । एङ् किम् । प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यत् । केचिदिदं सूत्रं नान्तःपादमिति पठन्ति ते संहितायामिह यत् प्राप्तं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ।६।१।११६॥

एषु व्यपरे ऽप्यति एङ् प्रकृत्या ॥ वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रता । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशिकासो अवस्यवः । यद्यपि बह्वृचैस्तेनोऽवन्तु रथतूः सोऽयमागात् तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते । तथापि बाहुलकात् समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ॥

यजुष्युरः । ६ । १ । ११७ ॥

उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि ॥ उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ॥

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बे ऽम्बाले ऽम्बिकेपूर्वे । ६ । १ । ११८ ॥

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बालिके

इत्येतौ चाम्बिकेशब्दात् पूर्वौ यजुषि पठितौ । ते यजुषि अति प्रकृत्या ॥ आपो अस्मान्मातरः । शुभगो अग्निराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्याम् । धर्षिष्ठे अधि नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके यजुषीदमीदृशमेव पठ्यते । अस्मादेव वचनादम्बार्थेति ह्रस्वो न ॥

अङ्ग इत्यादौ च । ६ । १ । ११९ ॥

अङ्गशब्दे एङ् तदादौ च अकारे य एङ्पूर्वः सोऽपि प्रकृत्या यजुषि ॥ ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे वृषो वृषः ॥

अनुदात्ते च कुधपरे । ६ । १ । १२० ॥

कवर्गधकारपरे ऽनुदात्ते ऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि ॥ अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् । अधो ऽग्रे रुद्रे । अत्रेन्द्राग्रेत्यग्रशब्द आद्युदात्तो निपात्यते । कुधपरे किम् । सोऽयमग्निमन्तः ॥

अवपथासि च । ६ । १ । १२१ ॥

अनुदात्ते ऽकारादौ अवपथाः शब्दे परतो यजुषि एङ् प्रकृत्या ॥ त्रिरुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेर्लङि थासि तिङ्ङतिङ इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् । यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः । निपातैर्यद्यदीति निघातो न ॥

सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ॥

लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते ॥ गो अग्रम् । गोऽग्रम् । छन्दसि । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः । एङन्तस्य किम् । चित्रग्वग्रम् । प्रतिपदोक्तस्यैङो ग्रहणान्नेह । चित्रगोऽग्रम् । पदान्ते किम् । गोः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य । ६ । १ । १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वा स्यात् ॥ गवाग्रम् । गवेन्द्रम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः । आद्युदात्तोऽवङादेशो निपात्यते । स च बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने एव भवति । नावो ग्रं यस्य गवाग्रमिति । अन्यत्र तु गवाक्ष इत्यादौ [illegible] न्तोदात्तत्वे सत्यवङ्प्रकृ इत्युपदेशिवद्भावात् पू[illegible] अङ्ग [illegible]दात्तत्वं भवति । स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् ॥

इन्द्रे च । ६ । १ । १२४ ॥

एङन्तस्य गोरवङ् स्यादिन्द्रे च । गवेन्द्रः ॥ गवेन्द्रयज्ञः ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ६ । १ । १२५ ॥

प्लुताः प्रगृह्याश्चाचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्णा३ अत्र गौश्चरति । आगच्छ भो प्लुतः सिद्धः । सुहरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । पचेते इमौ । अचीति वर्तमाने पुनरज्ग्रहणं प्रत्यासत्त्या यदाचि अनयोः प्रकृतिभावस्तदज्निमित्तकार्यस्यैव तेनाभाव इत्यर्थम् । तेन जानु उ अस्य रुजति । जानू अस्येत्यादौ सवर्णदीर्घरूपसन्धिर्भवत्येव । नित्यमिति किम् । हरी एताविप्यादाव-मेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिकोऽसवर्णे इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् । शाकल्यस्येति तु ह्रस्वार्थे विभक्तो वाशब्दो वा बोध्यः ॥

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । ६ । १ । १२६ ॥

आङोऽचि परे संहितायामनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या ॥ अभ्र आँ अपः । गभीर आँ उग्रपुत्रे । इह बहुलमिति पठन्ति । तेनेह न । इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् । आतरत् ।

इको ऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ६ । १ । १२७ ॥

पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा ॥ अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि अत्र । चक्र्यत्र । इकः किम् । खट्वेन्द्रः । असवर्णे किम् । कुमारीन्द्रः । पदान्ता इति किम् । गौर्यौ । शाकल्यग्रहणं पूजार्थम् । आरम्भसामर्थ्यादेव हि यथादेशेन विकल्पः सिद्धः ॥ सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ पार्श्वम् । कुमार्यर्थं व्याकरणम् । नित्यग्रहणेन नार्थः । सित्समासयोरित्येव । इदमपि सिद्धम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ॥ ईषाअक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषा अक्षो हिरण्ययः । ज्या इयम् । पूषा अविष्टुः ॥

ऋत्यकः । ६ । १ । १२८ ॥

ऋति परेऽकः प्राग्वत् ॥ ब्रह्म ऋषिः । ब्रह्मर्षिः । होतृ ऋकारः । अकः किम् । खट्वेन्द्रः । असवर्णे किम् । कुमारीन्द्रः । पदान्ता इत्येव । आर्च्छत् । ईषदसमाप्त ऋच्छको बहृच्छकः । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्तऋषीणाम् । सप्तर्षीणाम् । सवर्णार्थमनिगर्थञ्चेदं वचनम् ॥

अप्लुतवदुपस्थिते । ६ । १ । १२९ ॥

उपस्थितोऽनार्ष इति शब्दस्तस्मिन् परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति ॥ अप्लुतकार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः । सुश्लोकाउ इति सुश्लोकेति । वत् किम् । अप्लुत इत्युक्ते ऽप्लुत एव विधीयेत । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् । अग्नीउ इति ॥

ई चाक्रवर्मणस्य । ६ । १ । १३० ॥

ई प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा ॥ चिनुही३ इदम् । चिनुहीदम् चिनुही३ इति । चिनुहीति । उभयत्र विभाषेयम् । ईग्रहणेन नार्थः । अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याप्लुतवदित्येव । इदमपि सिद्धम् । वशा३ इयम् । वशेयम् ॥

दिव उत् । ६ । १ । १३१ ॥

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात् पदान्ते ॥ द्युकामः । द्युमान् । विमलद्यु नभः । द्युभ्याम् । सुद्युभ्याम् । निरनुबन्धकस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणान्नेह । अक्षद्यूभ्याम् । तपरत्वं तु च्छ्वोः शूडित्यत्र क्ङितीत्यननुवृत्तिपक्षे द्युभ्यामित्यादौ परत्वादूठि कृते ऽनेन ह्रस्व एव यथा स्यादान्तर्यतो दीर्घो मा भूदिति । भाव्यमानत्वादेव न भविष्यतीति चेत् । एवं तर्हि भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान्न गृह्णातीत्यर्थज्ञापनार्थम् । तेनामूभ्यामित्यादौ दीर्घस्य दीर्घो भवति । क्ङितीत्यनुवृत्तिपक्षे तु तपरत्वसामर्थ्याद्धल इति दीर्घाभावार्थम् । पदान्ते किम् । दिवौ ॥

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि । ६ । १ । १३२ ॥

अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे ॥ एष विष्णुः । स शम्भुः । अकोः किम् । एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् । असः शिवः । हलि किम् । एषोऽत्र ॥

स्यश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १३३ ॥

स्य इत्यस्य सो लोपः स्याद्धलि ॥ एष स्य भानुः । न च भवति । यत्र स्यो निपतेत् ॥

सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् । ६ । १ । १३४ ॥

छन्दस्यस्य सेर्लोपः स्यादृचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत ॥ सेमामविड्ढि प्रभृतिम् । इह ऋक्पाद एव गृह्यत इति वामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादस्यापीत्यपरे । सैष दाशरथी रामः । लोपे सतीति किम् । स इत्येव न । स [illegible] । सत्येवेत्यवधारणं तु बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोऽहमाजन्मशुद्धानाम् । बाहुलकादेव लोपं विनापि पादपूरणेऽपि क्वचिन्न भवति । सास्म आयुः । अस्मै इति छेदः ॥

सुट् कात्पूर्वः । ६ । १ । १३५ ॥

अधिकारोऽयम् । पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । वक्ष्यति सम्पर्युपेभ्य इत्यादि । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । संस्क्रियते । संस्क्रियात् । कात्पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थम् । तेन संयोगादिलक्षणा-विड्गुणौ न भवतः । टित्करणं सुट्स्तुस्वञ्जामिति विशेषणार्थम् ॥

[1]अडभ्यासव्यवायेऽपि । ६ । १ । १३६ ॥

सुट् कात्पूर्वः स्यात् ॥ समस्करोत् । सञ्चस्करतुः । ऋतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र संयोगग्रहणाद्गुणः । कात्पूर्व इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । एवं चान्तरङ्गत्वादुपसर्गनिमित्तः सुट् पूर्वम् । ततोऽड्द्वित्वे । एवं च ऋतश्च संयोगादेरित्येव गुणः । संयोगादिलक्षणाविड्गुणौ तु ऋतश्च संयोगादेरित्यत्र एकाच उपदेश इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानाद्गुणोऽर्तीति सूत्रे नित्यं छन्दसीति सूत्रान्नित्यमित्यनुवर्त्य नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थाच्च परिहर्तव्यौ ॥

---

१ इदं वार्तिकं सूत्रेषु पठितम् ।

सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ॥

समवाये च । ६ । १ । १३८ ॥

सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्यात् भूषणे सङ्घे चार्थे ॥ संस्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापकात् । परिष्करोति ॥

उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । ६ । १ । १३९ ॥

उपात् कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु चात् प्रागुक्तयोरर्थयोः ॥ प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलङ्कृतेत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूत इत्यर्थः ॥

किरतौ लवने । ६ । १ । १४० ॥

उपात् किरतेः सुट् स्यात् छेदेऽर्थे ॥ उपस्किरति । उपास्किरत् । उपचस्कार ॥

हिंसायां प्रतेश्च । ६ । १ । १४१ ॥

उपात् प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्धिंसायाम् ॥ प्रतिस्किरति ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । ६ । १ । १४२ ॥

अपात् किरतेः सुट् स्यात् ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ एवमेवाऽऽत्मनेपदविधावुक्तम् । अपस्किरते

वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी । श्वा आश्रयार्थी । हर्षादिष्विति किम् । म्रियमाणो वृषभः पादैर्भुवमपकिरति ॥

कुस्तुम्बुरूणि जातिः । ६ । १ । १४३ ॥

अत्र सुण्निपात्यते ॥ कुस्तुम्बुरुर्धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जातिः किम् । कुतुम्बुरूणि । कुत्सितानि तिन्दुकफलानीत्यर्थः ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये । ६ । १ । १४४ ॥

सुण्निपात्यते ॥ अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ॥ समो हिततत्तयोर्वा लोपो वक्तव्यः ॥*॥ सहितम् । संहितम् । सन्ततम् । सततम् । सततस्य भावः सातत्यम् । सन्ततशब्दात्तु ष्यञ् न भवति ॥ संतुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ सकामः । भोक्तुकामः ॥ मनसि च वक्तव्यम् ॥ * ॥ समनाः । भोक्तुमनाः ॥ अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अवश्यभाव्यम् ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । ६ । १ । १४५ ॥

सुट् षत्वञ्च निपात्यते ॥ गावः पद्यन्ते ऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो वा गोष्पदः । असेविते । अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे । गोष्पदमात्र क्षेत्रम् । सेवितेत्यादि किम् । गोः पदम् गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । ६ । १ । १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते ॥ आस्पदमनेन लब्धम् । प्रतिष्ठाऽनेन लब्धेत्यर्थः । प्रेति किम् । आपदापदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये । ६ । १ । १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतयाऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन् सुट् निपात्यते ॥ आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । चित्रमद्भुतमित्यर्थः । अनित्ये किम् । आचर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्के ऽवस्करः । ६ । १ । १४८ ॥

कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलं तस्मिन् सुट् ॥ अवकीर्यत इत्यवस्करः । वर्चस्के किम् । अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् । ६ । १ । १४९ ॥

अपकरोऽन्यः ॥

विष्किरः शकुनौ विकिरो वा । ६ । १ । १५० ॥

पक्षे विकिरः ॥ वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूदिति वृत्तिः । तन्न । भाष्य-विरोधात् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । ६ । १ । १५१ ॥

ह्रस्वात् परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुट् स्यान्मन्त्रे ॥ हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः । ह्रस्वात् किम् । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा । मन्त्रे किम् । सुचन्द्रा पौर्णमासी । उत्तरपदे किम् । शुक्रमसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रति पूर्वस्य पचाद्यचि सुडिनपात्यते षत्वञ्च ॥ सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । ६ । १ । १५३ ॥

हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् ॥ ऋषौ किम् । प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ । १५४ ॥

मकरशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते ॥ वेणिवति कम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ॥

ईषत्तीरमस्येति कास्तीरं नाम नगरम् ॥ अजस्येव तुन्दमस्येत्यजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् ॥

कारस्करो वृक्षः । ६ । १ । १५६ ॥

कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः ॥ अन्यत्र कारकरः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६ । १ १५७ ॥

एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि ॥ पारस्करः । किष्किन्धा ॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ * ॥ तात् पूर्वं चत्वेन दकारोऽपि बोध्यः । तद्बृहतोस्तकारदकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुट् । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः ॥ प्रात्तुम्पतौ गवि कर्त्तरि ॥ * ॥ प्रस्तुम्पति गौः ॥ श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न । प्रतोतुम्पीति ॥ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ॥ * ॥ प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६ । १ । १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया ॥ यस्मिन् पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत् पदमनुदात्ताच्कं स्यात् ॥

गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः । शिष्टमनुदात्तम् । एकग्रहणं विधीयमानोपलक्षणम् । तेन तवैवान्त इत्यादौ ह्याद्दीनां वर्जनसिद्धिः । इन्द्राबृहस्पती इत्यत्र देवताद्वन्द्वे चेति पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां वर्जनम् । बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वात् ह्युदात्तः । पदग्रहणं किम् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन । वाक्ये प्रतिपदं पृथक् स्वरो भवति । तच्च परिमाणार्थम् । यस्य भावि पदत्वं तस्य प्रागपि पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वम् । तेन कुवल्या विकारः कौवलमित्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ् सिद्धः । अन्यथा अनुदात्तादेरित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वान्न स्यात् । कुवलशब्दो हि ग्रामादित्वादाद्यु-दात्तः । तस्माद्गौरादित्वान्ङीष् । न चानुदात्तादेरिति समर्थविशेष-णमेवास्तु विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां ङ्यन्तस्यानुदात्तादित्वादिति वाच्यम् । वाचो विकारस्त्वचो विकार इत्यत्राप्यापत्तेः । सावेकाच इति विभक्तेरु-दात्तत्वात् । प्रातिपदिकयोस्तु धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । सर्वेषां विकारः सार्व इत्यत्रानापत्तेश्च । सर्वशब्दश्च सर्वस्य सुपीति सुप्याद्युदात्तः । केवलस्त्वयमुणादिष्वन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादिः । तस्मा-द्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागनुदात्तादित्वमाश्रयणीयम् । अत एवानुदात्ता-दिलक्षणाञ्बाधनार्थं भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दपाठः सार्थकः ॥ अर्तिगृभ्याम्भन्निति प्रत्ययस्य नित्वाद्गर्भशब्दो ह्याद्युदात्तः ॥ एषा चाधिककार्यार्थस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । तेन देवदत्ते-त्यादौ प्लुतासिद्धत्वात् पूर्वं आष्टाद्युदात्तत्वे ततः प्लुते तदेकवाक्यता-पन्नशेषनिघाताभावेनोदात्तद्वयसमावेशः । परनित्यान्तरङ्गापवादैः स्वरैः सर्वत्र व्यवस्थानं वेदितव्यम् । किञ्च ॥ सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्व-

मन्यच विकरणस्वरान्नञ्स्वराच्चेति वक्तव्यम् ॥*॥ तेन गोपायतमित्यत्र गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यचेति किम् । यज्ञ यज्ञमभिवृधे गृणीतः । अत्र सति शिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किन्तु तस एव । अतिस्रः। विभक्तिस्वरो न शिष्यते । किन्तु नञ्स्वर एव । अचत्वारः । आम्स्वरो न शिष्यते । किन्तु नञ्स्वर एव । अकरणिः । आक्रोशे नञ्यनिः । गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरो न शिष्यते । किन्तु नञ्स्वर एव । अन्यच विकरणस्वरादित्यंशे तासेः परस्यानुदात्तवचनं ज्ञापकं बोध्यम् ॥

कर्षाऽऽत्वतो घञोऽन्त उदात्तः । ६ । १ । १५९ ॥

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ कर्षः । शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः । दायः । धायः । ञित्स्वरापवादोऽयम् ॥

उञ्छादीनाञ्च । ६ । १ । १६० ॥

अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते । कालविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगे युगे । अन्यत्र । योगे योगे तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । उत्तमशश्वत्तमावपि । उदुत्तमं वरुणम् । शश्वत्तमर्मीलते ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः । ६ । १ । १६१ ॥

यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् ॥ देवीं वाचम् । अत्र ङीबुदात्तः ॥

धातोः । ६ । १ । १६२ ॥

धातोरन्त उदात्तः स्यात् ॥ पचति । ऊर्णोति । गोपायतं नः । असि सत्यः ॥

चितः । ६ । १ । १६३ ॥

अन्त उदात्तः । भङ्गुरम् । भासुरम् ॥ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् ॥ * ॥ चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । बहुपटुः । नभन्तामन्यके समे । यके सरस्वन्तीं तकत्सुते ॥

तद्धितस्य । ६ । १ । १६४ ॥

चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः ॥ पूर्वेणैव सिद्धे ञ्नित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कौञ्जायनाः ॥

कितः । ६ । १ । १६५ ॥

कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यदाग्नेयः ।

तिसृभ्यो जसः । ६ । १ । १६६ ॥

अन्त उदात्तः । तिस्रो द्यावः सवितुः ।

चतुरः शसि । ६ । १ । १६७ ॥

चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे ॥ चतुरः कल्पयन्तः । अचि र इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य । चतेरुरन् । नित्वादाद्युदात्तता ।

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६ । १ । १६८ ॥

सुः सप्तमीबहुवचनं तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता ॥ वाचा विरूपा । सौ किम् । राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि

राजन्शब्दात् परस्य मा भूत् । राज्ञो नुते विधत्ते राजनि त्वे । तृतीयादिः किम् । न ददर्श वाचम् ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । ६ । १ । १६९ ॥

नित्याधिकारविहितसमासादन्यच यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् ॥ परमवाचा ।

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् । ६ । १ । १७० ॥

अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने असर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् । प्रतीचो बाहून् ।

ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः । ६ । १ । १७१ ॥

एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा ॥ ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अक्षद्युवा । अक्षद्युवे । इदम् । एभिर्नृभिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्तताऽप्यस्तीति वाच्यम् । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादाविति सूत्रेणानुदात्तस्याशो विधानात् ॥ प्रतेबभूमाभ्यां [illegible] । पद्दन्नोमास्हृन्निशसि षट् पदादयः । एकाच इत्यनुवृत्तेः । पद्भ्यां भूमिः । दद्भिर्न जिव्हा । जायते मासि मासि । मनश्चिन्मे हृद आ । अप् । [illegible] मिनेन । पुम् । अम्नाते व पुंसः । रै । राया वयम् । रायो धर्ता । [illegible] । दिवे दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् । ६ । १ । १७२ ॥

शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । अष्टाभिर्दशभिः ॥

शतुरनुमो नद्यजादी । ६ । १ । १७३ ॥

अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । अच्छावरं प्रथमा जानती कृण्वते । अन्तोदात्तात् किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । अनुमः किम् । तुदन्ती । एकादेशो ऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात् परत्वात् शतुर्लसार्वधातुक इति निघातः ॥ बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ बृहती बृहता । महता । शतृवद्भावादेव सिद्धत्वान्नियमार्थमेतत् । पृषदादिभ्यो मा भूदित्येवमर्थम् ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् । ६ । १ । १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात् परा नदी शसादिर्विभक्तिश्चोदात्ता स्यात् ॥ चोदयित्री सूनृतानाम् । एवां नेत्री । कर्त्रे देवाय कृण्वते सवित्रे । उदात्तग्रहणं किम् । कर्त्ता । तृन्नन्तो ऽयमाद्युदात्तः । हल्पूर्वादिति किम् । बहु तितवा ब्राह्मण्या ॥ नकारग्रहणञ्च कर्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्पत्नी । तत्पुरुषः । न भूवाक्चिद्दिधिष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधात् समासान्तोदात्तत्वम् । विभाषा सपूर्वस्येति नकारादेशः ॥

नोङ्धात्वोः ॥ ६ । १ । १७५ ॥

अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः ॥ ब्रह्मबन्ध्वा । सेन्पृक्ष्नः सुभ्वे ॥

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ ६ । १ । १७६ ॥

ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः ॥ यो अब्दिमाँ उदनि माँ इयर्ति । नुटः । अक्षण्वन्तः । अन्तोदात्तात् किम् ।

मोत्वा विदद्विषुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदच न । मरुत्वानिन्द्र । नियुत्वान्वा यवागहि ॥ रैशब्दाच्च ॥ * ॥ रैवां इन्द्रेवतः ॥ वैश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्ति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ ६ । १ । १७७ ॥

मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात् परो नामुदात्तो वा ॥ चेतन्ती सुमतीनाम् । ह्रस्वात् किम् । कुमारीणाम् । अन्तोदात्तात् किम् । वधूनाम् ॥

ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६ । १ । १७८ ॥

ङ्याः परो नामुदात्तो वा ॥ देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । वेत्युक्तेनेह । जयन्तीनामरुतो यन्तु । अन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने बहुलोक्तिरन्तोदात्तादित्यस्य निवृत्त्यर्था ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ ६ । १ । १७९ ॥

एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । आषड्भिर्हूयमानः । त्रिभिष्ट्वन्देव । हलादिः किम् । चतस्रः पश्य ॥

झल्युपोत्तमम् ॥ ६ । १ । १८० ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् ॥ अध्वर्युभिः पञ्चभिः । नवभिर्वाजैर्नवती च । सप्तभ्यो जायमानः । आदशभिर्विवस्वतः । उपोत्तमं किम् । आ षड्भिर्हूयमानः । विश्वैर्देवैस्त्रिभिः । झलि किम् । नवानाम् । नवतीनाम् ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ ६ । १ । १८१ ॥

पूर्वसूत्रविषये ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ ६ । १ । १८२ ॥

एभ्यः प्रागुक्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । सावेकाच इति प्राप्तः । सुगुना । सुगुभ्याम् । अन्तोदात्तादिति प्राप्तः । शुनश्चिच्छेप । पूर्ववत् प्राप्तः । परमशुना । परमश्वभ्याम् । पूर्ववत् प्राप्तः । सौ प्रथमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो द्युम्नं तेषां पाहि श्रुधी हवम् । राट् । राजा । परमराजा । अङ् । अञ्चतेः क्विन्नन्तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम् । यत्रास्य नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । नाञ्चेः पूजायामिति प्रतिषिध्यते । नलोपः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । नलोपविषये तु भवत्येव । विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्राचा । क्रुङ् । क्विन्नन्त एव । क्रुञ्चा । परमक्रुञ्चा । कृत् । करोतिः । कृतिर्वा । क्विबन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो झल् ॥ ६ । १ । १८३ ॥

दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । द्युभिरक्तुभिः । स त्वेकाच इति ऊडिदंपदादीति वा प्राप्तः । झलिति किम् । उपत्वाग्ने दिवे दिवे ।

नृ चान्यतरस्याम् ॥ ६ । १ । १८४ ॥

नुः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता । नृभिर्ये मा नः ।

तित् स्वरितम् ॥ ६ । १ । १८५ ॥

निगदव्याख्यातम् । क्व नूनम् ॥

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्हिङोः । ६ १ । १८६ ॥

अस्मात् परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । ङितः । अभि-

चष्टे अनृतेभिः । अदुपदेशात् । पुरुभुजा चनस्यतम् । चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते । वर्धमानं स्वे दमे । तास्यादिभ्यः किम् । अभिवृधे गृणीतः । उपदेशग्रहणान्नेह । हतो वृत्राण्यार्या । इह च भवति । पचावः । लग्रहणं किम् । कृतीह निघ्नानाः । सार्वेति किम् । शिश्ये । अन्विङ्डोः किम् । न्हुने । यदधीते ॥ विदीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इन्धे । राजा । एतच्चानुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ६ । १ । १८७ ॥

सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा । यासिष्टं वर्तिरश्विनौ । मा हि कार्ष्टाम् । मा हि कार्ष्टाम् । एकोऽत्राद्युदात्तः । परोऽन्तोदात्तः मा हि लाविषाताम् । माहि लाविषाताम् । एकोऽत्राद्युदात्तः । अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चित्करणमागमानुदात्तत्वं बाधते ॥ सिच आद्युदात्त्वेऽनिटःपितःपक्ष उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मा हि कार्षम् । पक्षे आद्युदात्तम् । पक्षे त्वन्तोदात्तम् । अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात् । अनिटः किम् । मा हि लाविषम् । पक्षे आद्युदात्तं तिङन्तम् । पक्षे मध्योदात्तम् । सिच्स्वरेण नत्वन्तोदात्तम् ॥

स्वपादिहिंसामच्यनिटि । ६ । १ । १८८ ॥

स्वपादीनां हिंसेश्चानिट्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् ॥ स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । अनिटि किम् । स्वपितः । अचि किम् । स्वप्यात् । लेति किम् । चानशि स्वपानः । सार्वधातुके किम् । सुषुपतुः । ङित्येवेष्यते । नेह । स्वपानि । हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः । ६ । १ । १८९ ॥

अनित्यजादौ लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः ॥ ये ददति प्रिया वसु । जक्षति । जाग्रति । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना इन्द्रे । आदिरित्यनुवर्तमाने आदिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च । ६ । १ । १९० ॥

अनुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्देशः । अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुकेपरेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे मा हि स्म दधात् । नित्यत्वादिकारलोपे कृतेऽप्ययं स्वरः प्रवर्तत एव ॥

सर्वस्य सुपि । ६ । १ । १९१ ॥

सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥ सर्वे नन्दन्ति यशसा । प्रत्ययलक्षणेनाऽप्ययं स्वरो भवति । सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वात् । सर्वस्तोमः । सुपि किम् । सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदात्तादिप्रकृतिकसुबन्तलक्षणाञ् प्रत्ययो यथा स्यात् ॥ सर्वस्वरोऽनकस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सर्वकः ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति । ६ । १ । १९२ ॥

भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं स्यात् । बिभेति । जिह्रेति । बिभर्ति योऽग्निहोत्रं जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । मदेर्बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः । जजनदिन्द्र । जन जनने इत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । माता यद्वीरं दधनत् । धन धान्ये इत्यस्य । दरिद्राति । जागर्षि त्वम् । भ्यादीनां

किम् । ददाति । प्रत्ययग्रहणं किम् । बिभयानि । आट एव मा भूत् । ननु पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते । एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणं स्वरविधौ सङ्घातः कार्यीति ज्ञापयति । तेन चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वस्य विप्रतिषेध उपपद्यते । यतो लसार्वधातुकस्य सर्वस्यानुदात्तत्वं तन्वादेरेकस्मिन्विषये प्रसङ्गादुदात्तानुदात्तयोः । पूर्वग्रहणं सौवराणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वज्ञापनार्थम् । तेनोपोत्तममिति चङ्यन्यतरस्यामित्यादौ रिदन्तस्य चङन्तस्येत्यर्थलाभः । चतुरः शसीत्यत्र तु शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न । अन्यथा ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः चतुर्भ्यश्चेत्येव वदेत् । असर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादेश्चोदात्तत्वविधानाच्छस एव भविष्यति । पिति किम् । बिभृतः । दरिद्राति ॥

लिति । ६ । १ । १९३ ॥

प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः । भौरिकिविधम् ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् । ६ । १ । १९४ ॥

अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा स्याण्णमुलि परे । लोलूयं लोलूयम् । पक्षे लित्स्वरः ॥

अचः कर्तृयकि । ६ । १ । १९५ ॥

तास्यनुदात्तेदित्यत उपदेशग्रहणमनुवर्तते । उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव । स्तीर्यते केदारः स्वयमेव । जनेरन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मकर्तरि । जायते स्वयमेवेत्यत्र तु ये विभाषेत्यत्र य इति विषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वप्रवृत्त्या सिद्धम् । अचः किम् । भिद्यते स्वयमेव । कर्तृग्रहणं किम् । लूयते केदारो देवदत्तेन ॥

थलि च सेटीडन्तो वा । ६ । १ । १९६ ॥

सेटि थलन्ते पदे इडुदात्त अन्तो वा आदिर्वा स्यात् ॥ यदा नैते त्रयस्तदा लितीति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम् । लुलविथ । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः । सेटि किम् । ययाथ ॥

ञ्नित्यादिर्नित्यम् । ६ । १ । १९७ ॥

ञिदन्तस्य निदन्तस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥ यस्मिन्विश्वानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् । चायतेरन्ने ह्रस्वश्चेति चकारादसुनो नुडागमः ॥

आमन्त्रितस्य च । ६ । १ । १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥ अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने । ६ । १ । १९९ ॥

आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्मतः पथो रक्ष । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् ॥

अन्तश्च तवै युगपत् । ६ । १ । २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः ॥ हर्षसे दातवा उ ॥

क्षयो निवासे । ६ । १ । २०१ ॥

आद्युदात्तः ॥ स्वे क्षये शुचिव्रत ॥

जयः करणम् । ६ । १ । २०२ ॥

करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः ॥ जयत्यनेन जयोऽश्वः ॥

वृषादीनां च । ६ । १ । २०३ ॥

आदिरुदात्तः ॥ आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्र वाणीः ॥

संज्ञायामुपमानम् । ६ । १ । २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः ॥ चञ्चेव चञ्चा । कनो लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित् स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । तेन गर्गाः वत्साः बिदाः उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुः । इत्यत्र ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वमञ्य इति तद्धितस्य कित इत्यन्तोदात्तत्वं पथिप्रिय इति पथिमथोः सर्वनामस्थाने इत्याद्युदात्तत्वं सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेत्यामन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वमा हि दातामित्यादिः त्रिचोऽन्यतरस्यामित्यादयो न भवन्ति । संज्ञायां किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानं किम् । चैत्रः ॥

निष्ठा च द्व्यजनात् । ६ । १ । २०५ ॥

निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः ॥ दत्तः । द्व्यच् किम् । चिन्तितः । अनात् किम् । त्रातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह । कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ । ६ । १ । २०६ ॥

एतावाद्युदात्तौ स्तः ॥ असंज्ञार्थमिदम् । अतसन्न शुष्कम् । धृष्टः ॥

आशितः कर्ता । ६ । १ । २०७ ॥

कर्तृवाच्याशितशब्द आद्युदात्तः ॥ कृषं नित्फाल आशितम् ॥

रिक्ते विभाषा । ६ । १ । २०८ ॥

रिक्तशब्दे वादिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायान्तु निष्ठा च द्व्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

जुष्टार्पिते च च्छन्दसि । ६ । १ । २०९ ॥

आद्युदात्ते वा स्तः ॥

नित्यं मन्त्रे । ६ । १ । २१० ॥

एतत् सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । षलर आहुरर्पितमि-त्यादेः पूर्वेणैव सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीता-पादनायोगात् । अर्पिताः षष्टिर्न चलाचलास इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥

युष्मदस्मदोर्ङसि । ६ । १ । २११ ॥

आदिरुदात्तः स्यात् । न हिषस्तव नो मम ॥

ङयि च । ६ । १ । २१२ ॥

तुभ्यं हिन्वानः । मह्यं वातः पवताम् । पृथग्योगकरणं यथा-संख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतोऽनावः । ६ । १ । २१३ ॥

यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विना । युज्जन्त्य-स्य काम्या । कर्मणि ङन्तादचो यत् ॥

ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः । ६ । १ । २१४ ॥

एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः । ईड्यो नूतनैरुत । आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । उक्थमिन्द्राय शस्यम् ॥

विभाषा वेण्विन्धानयोः । ६ । १ । २१५ ॥

आदिरुदात्तः ॥ वेणुः । इन्धानो अग्निम् । वेणुरिव वेणुरित्यत्र संज्ञायां पूर्वविप्रतिषेधेन संज्ञायामुपमानमिति नित्यमेवाद्युदात्तत्वम् ॥

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् । ६ । १ । २१६ ॥

आदिरुदात्तो वा । आद्यास्त्रयो घञन्ताः । चयः पक्षाद्य-जन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति । ६ । १ । २१७ ॥

रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् ॥ यदाहवनीये ॥

चङ्यन्यतरस्याम् । ६ । १ । २१८ ॥

चङन्ते उपोत्तममुदात्त वा ॥ माहि चीकरताम् । धात्वकार उदात्तः । पक्षान्तरे चङुदात्तः । उपोत्तमं किम् । माहि स्म दधदिति ॥

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् । ६ । १ । २१९ ॥

मतो पूर्व आकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि ॥ उदुम्बरावती । शरावती । आत् किम् । इक्षुमती । संज्ञायां किम् । खट्वावती । स्त्रियां किम् । शरावान् ॥

अन्तोऽवत्याः । ६ । १ । २२० ॥

अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः ॥ वेत्रवती । ङीपः पित्वादनु-दात्तत्वं प्राप्तम् । वत्या इत्युक्तौ तु राजवतीत्यत्रापि स्यात् स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वान्नायमवतीशब्दः । वत्वं पुनराश्रयात् सिद्धम् ।

ईवत्याः । ६ । १ । २२१ ॥

ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् ॥ अहीवती । मुनीवती ॥

चौ । ६ । १ । २२२ ॥

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः । उदात्तनिवृत्तिस्वरा-पवादः । देवद्रीचीं नय यत देवयन्तः ॥ अतद्धित इति वाच्यम् ॥ * ॥ दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र ॥

समासस्य । ६ । १ । २२३ ॥

अन्त उदात्तः ॥ यज्ञप्रियम् । राजदृषदित्यादौ हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति हलन्तोऽप्यन्त उदात्तो भवति । यतोऽनाव इत्यत्र नौप्रतिषेधस्त्वाचार्यं ज्ञापकः । सूत्रं तु एय इत्यादौ चरितार्थ-मिति दिक् ॥

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोंडभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथ-भट्ट विश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिकाभिधायां पाणि-निसूत्रवृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १ ।

उदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तते । उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्दस्ति-त्स्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्व-पदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । समपादः । समशब्दः सर्वानुदात्तः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय-द्वितीयाकृत्याः । ६ । २ । २ ॥

सप्तैते तत्पुरुषे पूर्वपदभूताः प्रकृत्या॥ तुल्यश्वेतः । कृत्यतु-ल्याख्या अजात्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पान-यन्मन्दयत्सखम् । मन्दयतीति मादके इन्द्रे सखेति तत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा ॥ अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अयज्ञो वा एष कुब्राह्मणः । निष्कौशाम्बिः । परिगणनं किम् । स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते । ६ । २ । ३ ।

वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्दो रुहेरश्च लो वेतीतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णे किम् । कृष्णतिलाः । अनेते किम् । कृष्णैतः ॥

गाधलवणयोः प्रमाणे । ६ । २ । ४ ॥

एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द अर्तिलूधू इत्यादिना इत्रान्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्र न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् ॥

दायाद्यं दायादे । ६ । २ । ५ ॥

तत्पुरुषे प्रकृत्या ॥ धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायाद्यं किम् । परमदायादः ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः । ६ । २ । ६ ॥

प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याकरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥

पदेऽपदेशे । ६ । २ । ७ ॥

व्याजवाचिनि पदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशे किम् । विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे । ६ । २ । ८ ॥

निवातशब्दे परे वातत्राणवाचितत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ कुटीनिवातम् । कुड्यनिवातम् । कुटशब्दो गौरादिङीषन्तः । कुड्यशब्दो ड्यगन्तः । यन्नन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे ॥

शारदेऽनार्तवे । ६ । २ । ९ ॥

ऋतौ भवमार्तवं तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥ रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः तस्यास्वपदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः स्कन्देः सलोपश्चेति वर्तमाने सृजेरसुम् चेत्युप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । तच्च धान्ये निदित्यधिकारात् । अनार्तवे किम् । उत्तमशारदम् ॥

अध्वर्युकषाययोर्जातौ । ६ । २ । १० ॥

एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्माद्वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति णिनिः । कठचरकाल्लुगिति लुक् । द्वारे नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ । ११ ॥

अनयोः पूर्वं प्रकृत्या ॥ पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे । ६ । २ । १२ ॥

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति

माचचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । द्विगौ किम् । व्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम् । परमस-प्तसमम् ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे । ६ । २ । १३ ॥

वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वं प्रकृत्या । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दः रक्प्रत्ययान्तः । गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । ६ । २ । १४ ॥

मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षाया-स्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्द-शब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो नित्वात् । नपुंसके किम् । कुड्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते । ६ । २ । १५ ॥

एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा ॥ गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् । परमसुखम् ॥

प्रीतौ च । ६ । २ । १६ ॥

प्रीतौ गम्यायाम् ॥ ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणछात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् ।

स्वं स्वामिनि । ६ । २ । १७ ॥

स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गोस्वामी । स्वं किम् । परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये । ६ । २ । १८ ॥

दमूना गृहपतिर्दमे ॥

न भूवाक्चिद्दिधिषु । ६ । २ । १९ ॥

पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥

वा भुवनम् । ६ । २ । २० ॥

उक्तविषये ॥ भुवनपतिः । भूसूधूभ्रस्जिभ्य इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः ॥

आशङ्काऽबाधनेदीयःसु सम्भावने । ६ । २ । २१ ॥

अस्तित्वाध्यवसायः सम्भावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति वा सम्भाव्यते । सम्भावने किम् । परमनेदीयः ॥

पूर्वे भूतपूर्वे । ६ । २ । २२ ॥

आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते । भूतपूर्वे किम् । परमपूर्वः ॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये । ६ । २ । २३ ॥

एषु पूर्वं प्रकृत्या ॥ मद्रसविधम् । गन्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । काश्मीरसदेशम् । सामीप्ये किम् । सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । ६ । २ । २४ ॥

विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् । परमलवणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः ।

विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । सम्पन्न । पण्डित । पटु । कुशल । चपल । निपुण ॥

श्रज्याऽवमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये । ६ । २ । २५ ॥

श्र ज्य कन् इत्यादेशवति अवमशब्दे पापवाचिनि चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेति किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । केति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् ॥

कुमारश्च । ६ । २ । २६ ॥

कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

आदिः प्रत्येनसि । ६ । २ । २७ ॥

कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य स प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ॥

पूगेष्वन्यतरस्याम् । ६ । २ । २८ ॥

पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । कुमारलोहितध्वजाः । आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्चेत्येव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । ६ । २ । २९ ॥

एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः । काल । पञ्च मासान्भूतः पञ्चमास्यः । दशमास्यः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्यप् । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । न्नः संख्यायाः इति पञ्चन्शब्द आद्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् । परमारत्निः ॥

बह्वन्यतरस्याम् । ६ । २ । ३० ॥

बह्वरत्निः । बहुमास्यः । बहुकपालः ॥ बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च । ६ । २ । ३१ ॥

एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् । ६ । २ । ३२ ॥

अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु ॥ साङ्काश्यसिद्धः । साङ्काश्येति ण्यान्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । भ्राष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः । चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात् किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ॥

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु । ६ । २ । ३३ ।

एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानोत्तरपदम् । तयोरेव वर्जनार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति प्रत्यग्नि ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु । ६ । २ । ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्यग्रहणं किम् । द्वैप्यभैमायनाः

द्वीपे भवा द्वैप्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थं न चैमे तथा । बहुवचनग्रहणं किम् । सङ्कर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् । वृष्णीनां कुमारा वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिषु किम् । कुरुपञ्चालाः ।

संख्या । ६ । २ । ३५ ॥

संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेस्त्रयसादेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते ।

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । ६ । २ । ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणं सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचेति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासी किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ।

कार्तकौजपादयश्च । ६ । २ । ३७ ॥

एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ कार्तकौजपौ । कृतस्यापत्यं कुजपस्यापत्यमित्यण्णन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ।

महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु । ६ । २ । ३८ ॥

महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महच्छब्दो ऽन्तोदात्तः । सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः ।

यद्येवं प्रवृद्धग्रहणं किमर्थं कर्मधारयेऽनिष्ठेत्येव सिद्धेरिति चेन्न। महानिरष्टो दक्षिणा दीयत इत्यत्र तद्व्यावृत्त्यर्थम्। तथापि प्रतिपदोक्त-श्रेण्यादिसमासस्यैव ग्रहणात्॥

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे। ६। २। ३९॥

चान्महान्। क्षुल्लकवैश्वदेवम्। महावैश्वदेवम्। क्षुधं लातीति क्षुल्लः। तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः॥

उष्ट्रः सादिवाम्योः। ६। २। ४०॥

उष्ट्रसादी। उष्ट्रवामी। उषेः ष्ट्रनि उष्ट्र आद्युदात्तः॥

गौः सादसादिसारथिषु। ६। २। ४१॥

गोसादः। गोसादिः। गोसारथिः॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा-पारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलो दासीभाराणां च। ६। २। ४२॥

एषां सप्तानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या। कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम्। उप्रत्ययान्तः कुरुः॥ वृजेरिति वाच्यम्॥ *॥ वृजिगार्हपतम्। वृजिराद्युदात्तः। रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः। रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्द आद्युदात्तोऽन्तोदात्तो वा। असूता जरती असूतजरती। असूतशब्दो नञ्स्वरेणाद्युदात्तः। अश्लीलम् सिध्मादित्वाल्लच्। कपिलकादित्वाल्लत्वम्। पारे वडवेव पारेवडवा निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादित्वादन्तो-दात्तः। तैतिलकद्रूः। तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः। तितिलिनो ऽपत्यं छात्रो वा इत्यणन्तः। पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः।

पण्यकम्बलः ॥ संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते हि समासे द्वितीया प्रकृत्या इत्येष स्वरो विहितः । दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । अन्तोदात्तं पूर्वपदं यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते विशिष्य वचनं च नास्ति स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः । स राये स पुरन्ध्याम्। पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किः प्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । नब्विषयस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ॥

चतुर्थी तदर्थे । ६ । २ । ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपदारु । यूपशब्द आद्युदात्तः ॥

अर्थे । ६ । २ । ४४ ॥

अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ॥ देवार्थम् ॥

क्ते च । ६ । २ । ४५ ॥

क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या ॥ गोहितम् ॥

कर्मधारयेऽनिष्ठा । ६ । २ । ४६ ॥

क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या ॥ श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताकृतम् । आकृतमिति छेदः । कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानमिति प्रतिपदोक्तः समासः । अकृतमिति छेदे तु क्तान्तोत्तरपदत्वाभावेनाप्राप्तिः ॥

अहीने द्वितीया । ६ । २ । ४७ ॥

अहीनवाचिसमासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्ट-

श्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेण आद्युदात्तः । अहीने किम् । कान्तारातीतः ॥ द्वितीयानुपसर्गे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह सुखप्राप्तः । थाथेत्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि । ६ । २ । ४८ ॥

कर्मवाचके क्तान्ते तृतीयान्तं प्रकृत्या । त्वोतासः । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम् । रथेन यातो रथयातः ॥

गतिरनन्तरः । ६ । २ । ४९ ॥

कर्मार्थक्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या ॥ थाथेत्यस्यापवादः । पुरोहितम् । अनन्तरः किम् । अभ्युद्धृतः । कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्याथादिस्वर एव । दूरादागतः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ । ६ । २ । ५० ॥

तकारादौ निति तुवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्ने राया नृतमस्य प्रभूतौ । सङ्गतिं गोः । कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् । प्रजल्पाकः । निति किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः । कृति किम् । कृदुपदेशे यस्तकारादिरित्येवं यथा विज्ञायेत तेनेडादावपि । प्रल[illegible] अतौ किम् । आगन्तुः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् । ६ । २ । ५१ ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् ॥ अन्वेतवा उ । कृत्स्वरापवादः ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ६ । २ । ५२ ॥

अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्च-

स्तान् । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । चुस्वरात् परत्वादः यमेव । जहि वृषण्यानि कृणुहि पराचः । वप्रत्यये किम् । उदञ्चनम् ॥

न्यधीच । ६ । २ । ५३ ॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ् उत्तानः । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ॥

ईषदन्यतरस्याम् । ६ । २ । ५४ ॥

ईषत्कडारः २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥

हिरण्यपरिमाणं धने । ६ । २ । ५५ ॥

सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णम् । तदेव धनं हि सुवर्णधनम् २ । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रस्थधनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाला ॥

प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ । ६ । २ । ५६ ॥

प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः । अचीति किम् । प्रथमवैयाकरणः । वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमौ कर्मधारये । ६ । २ । ५७ ॥

वा प्रकृत्या । कतरकठः । कतमकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ।

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ६ । २ । ५८ ॥

आर्यकुमारः २ । आर्यब्राह्मणः २ । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः । ब्रेति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ॥

राजा च । ६ । २ । ५९ ॥

ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः २ । राजकुमारः २ । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

षष्ठी प्रत्येनसि । ६ । २ । ६० ॥

षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । षष्ठी किम् । अन्यत्र न ॥

क्ते नित्यार्थे । ६ । २ । ६१ ॥

क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । सततप्रहसितः । कालाः इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । सततशब्दो यदा भावे क्तान्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः कर्मणि तु गतिस्वरेणाद्युदात्तः । नित्यार्थे किम् । मुहूर्तप्रहसितः । थाथादिस्वरस्य पाक्षिकोऽपवादोऽयम् ॥

ग्रामः शिल्पिनि । ६ । २ । ६२ ॥

वा प्रकृत्या ॥ ग्रामनापितः २ । ग्राम आद्युदात्तः । ग्रामः किम् । परमनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् । ६ । २ । ६३ ॥

शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थे राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राजकुलालः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः । शिल्पिनि किम् । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः । ६ । २ । ६४ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६ । २ । ६५ ॥

सप्तम्यन्त हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे ॥ देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटे-कार्षापणम् । हलेद्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । कार-नाम्नि चेत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्ये किम् । स्तम्बेरमः । अहरणे किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकाले शरीरपुष्ट्यर्थं दीयते तद्धरण-मित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यते इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति ॥

युक्ते च । ६ २ ६६ ॥

युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोवल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः

विभाषाऽध्यक्षे । ६ । ६७ ॥

गवाध्यक्षः ॥ २ ॥

पापं च शिल्पिनि । ६ । २ । ६८ ॥

वा । पापनापितः २ । पापाणके इति प्रतिपदोक्तग्रहणात् षष्ठीसमासे न ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे । ६ २ । ६९ ॥

भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतोऽपत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभ-

कामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयन्ते त एवं क्षिप्यन्ते ॥ भिक्षामाणवः। भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः। भयब्राह्मणः। भयेन ब्राह्मणः संपद्यते। गोत्रादिषु किम्। दासीश्रोत्रियः। क्षेपे किम्। परमब्राह्मणः॥

अङ्गानि मैरेये। ६।२।७०॥

मद्यविशेषो मैरेयः। मधुमैरेयः। मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम्। अङ्गानि किम्। परममैरेयः। मैरेये किम्। पुष्पासवः॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु। ६।२।७१॥

भक्तमन्नम्। भिक्षाकंसः। भाजीकंसः। भिक्षादयोऽन्नविशेषाः॥ भक्ताख्याः किम्। समाशशालयः। समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते। तदर्थेषु किम्। भिक्षाप्रियः। बहुव्रीहिरयम्। अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम्॥

गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने। ६।२।७२॥

धान्यगवः। गोबिडालः। तृणसिंहः। सक्तुसैन्धवः। धान्यं गौरिवेति विग्रहः। व्याघ्रादिः। गवाकृत्या संनिवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते। उपमाने किम्। परमसिंहः॥

अके जीविकार्थे। ६।२।७३॥

दन्तलेखकः। यस्य दन्तलेखनेन जीविका। नित्यं क्रीडेति समासः। अके किम्। रमणीयकर्ता। जीविकार्थे किम्। इक्षुभक्षिकां मे धारयसि॥

प्राचां क्रीडायाम्। ६।२।७४॥

प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे ऽकप्रत्ययान्ते

परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति वुल् । प्राचां किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्यायेति ण्वुच् ॥

अणि नियुक्ते । ६ । २ । ७५ ॥

अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छत्रधारः । नियुक्ते किम् । काण्डलावः ॥

शिल्पिनि चाकृञः । ६ । २ । ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासे ऽण्णन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृञो न भवति । तन्तुवायः । तुन्नवायः । शिल्पिनि किम् । काण्डलावः । अकृञः किम् । कुम्भकारः ।

संज्ञायां च । ६ । २ । ७७ ॥

अण्णन्ते परे ॥ तन्तुवायो नाम कीटः । अकृञ इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्तियवं पाले । ६ । २ । ७८ ॥

गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः । गो इति किम् । वत्सपालः । पाले किम् । गोरक्षः ॥

णिनि । ६ । २ । ७९ ॥

पुष्पहारी ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । ६ । २ । ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम् । उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम् । वृकवञ्ची । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव

यथोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्थो तथैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ॥

युक्तारोह्यादयश्च । ६ । २ । ८१ ॥

आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । आगतप्रहारी । णिन्यन्ताः पूर्वोत्तरपदनियमार्थं पठ्यन्त इति केचित् । इह मा भूत् । वृक्षारोही । युक्ताध्यायीति । क्षीरहोता । भगिनीभर्त्ता । याजकादित्वात् षष्ठीसमासावेतौ । एकशितिपात् । एकः शितिः पादो यस्येति त्रिपदो बहुव्रीहिः । तत्र एकशितिशब्दस्तद्धितार्थोत्तरपद इति तत्पुरुषसञ्ज्ञः तस्य निमित्तस्वरबलीयस्त्वादन्तोदात्तत्वं प्राप्तमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते । अन्यथैकशब्दस्य कन्नन्तत्वेनाद्युदात्तत्वात् बहुव्रीहिनिमित्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे तत् व्यर्थं स्यात् । एवमपि नार्थ एतेन इगन्ते द्विगाविति सिद्धत्वात् । एवं तर्हि ज्ञापनार्थमेतत् ज्ञापयति शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र द्विशितिशब्दोऽन्तोदात्तो भवति । निमित्तस्वरबलीयस्त्वस्यापि एकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति । फल द्विशितिपादित्येव । पात्रे समितादयश्च युक्तारोह्यादयस्तास्तेऽप्याद्युदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे । ६ । २ । ८२ ॥

कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥

अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः । ६ । २ । ८३ ॥

बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात् पूर्वमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम् । दग्धजानि तृणानि ॥

ग्रामे ऽनिवसन्तः । ६ । २ । ८४ ।

ग्रामे परे पूर्वमाद्युदात्तं तच्चेत् निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः ॥

घोषादिषु च । ६ । २ । ८५ ॥

दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिह्रदः ॥

छात्र्यादयः शालायाम् । ६ । २ । ८६ ॥

छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ॥

प्रस्थे ऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् । ६ २ । ८७ ॥

प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रस्थः । अकेति किम् । कर्कीप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ॥

मालादीनां च । ६ । २ । ८८ ॥

वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ॥

अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् । ६ । २ । ८९ ॥

नगरे परे महन्नववर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न । ब्रह्मनगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । नान्दीनगरम् ॥

अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच् । ६ । २ । ९० ॥

अर्मे परे ह्रस्वं च्यच् पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । अवर्णं किम् । बृहदर्मम् । ह्रस्वं च्यच् किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवमित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् । ६ । २ । ९१ ॥

अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि ॥ भूतार्मम् । अधिकार्मम् । संजीवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदासाय दाशुषे वध्र्यश्वाय दाशुषे ॥

अन्तः । ६ । २ । ९२ ॥

अधिकारोऽयं प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ।

सर्वं गुणकार्त्स्न्ये । ६ । २ । ९३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वं किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्तते । गुणेति किम् । सर्वसौवर्णः । कार्त्स्न्ये किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । गुणान्तरेण समासस्तरलोपश्च वक्तव्य इत्यनेनात्र समासस्तरलोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः । ६ । २ । ९४ ॥

एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डनिकायः । संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्यां वयसि । ६ । २ । ९५ ॥

पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासंप्रयोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समाना-

धिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम् । परमकुमारी ॥

उदके ऽकेवले । ६ । २ । ९६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ गुडोदकम् । स्वरे कृतेऽच एकादेशः । स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् । शीतोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ । ६ । २ । ९७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ गर्गत्रिरात्रम् । द्विगौ किम् । अतिरात्रः । क्रतौ किम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रम् । बिल्वसप्तरात्रम् ॥

सभायां नपुंसके । ६ । २ । ९८ ॥

सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् ॥

पुरे प्राचाम् । ६ । २ । ९९ ॥

शिवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च । ६ । २ । १०० ॥

पुरे परे ऽरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टश्रित पुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः । ६ । २ । १०१ ॥

पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदोरपत्यमिति शुभ्रादित्वाड्ढक् ॥

कुसूलकूपकुम्भशालं बिले । ६ । २ । १०२ ॥

एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालबिलम् । कुसूलादि किम् । सर्वबिलम् । बिले किम् । कुसूलस्वामी ॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । ६ । २ । १०३ ॥

दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । आख्यान । पूर्वयायातम् । ययातिमधिकृत्य कृतमाख्यानमित्यर्थः । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि । ६ । २ । १०४ ॥

सप्तम्यर्थे प्रथमा । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति ॥ पूर्वपाणिनीयाः । आचेति किम् । पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च । ६ । २ । १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति ॥ सर्वपाञ्चालकः ॥ अपरपाञ्चालकः । अधिकारग्रहणं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । ६ । २ । १०६ ॥

बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा । विश्व-

देवः। आविश्वदेवं सत्पतिम्। बहुव्रीहौ किम्। विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः। संज्ञायां किम्। विश्वदेवः। विश्वमित्रो विश्वाजिन इत्यत्र संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्भवति परत्वात्। प्रागव्ययीभावात् बहुव्रीह्यधिकारः॥ अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्॥ * ॥ मरुद्वृधः सुवया उपस्थे॥

उदराश्वेषुषु। ६। २। १०७॥

वृकोदरः। हर्यश्वः। सुवर्णपुङ्खेषुः॥

क्षेपे। ६। २। १०८॥

उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम्॥ घटोदरः कटुकाश्वः। अनिघातेषुः। अनुदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥

नदी बन्धुनि। ६। २। १०९॥

बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमुदात्तं बहुव्रीहौ। गार्गीबन्धुः। नदी किम्। ब्रह्मबन्धुः। ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः। बन्धुनि किम्। गार्गीप्रियः॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्। ६। २। ११०॥

निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा। प्रधौतपादः २। निष्ठा किम्। प्रसेवकमुखः। उपसर्गपूर्वं किम्। शुष्कमुखः॥

उत्तरपदाऽऽदिः। ६। २। १११॥

उत्तरपदाधिकार आपादान्तं आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालमित्यवधिकः॥

कर्णो वर्णलक्षणात् । ६ । २ । ११२ ॥

वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् । श्वेतपादः । वर्णलक्षणात् किम् । शोभनकर्णः ॥

संज्ञौपम्ययोश्च । ६ । २ । ११३ ॥

मणिकर्णः । गोकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च । ६ । २ । ११४ ॥

संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ ॥ शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः । गोजङ्घः ॥

शृङ्गमवस्थायां च । ६ । २ । ११५ ॥

शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ ॥ उद्गतशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् । ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेषशृङ्गः । अवस्थेति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥

नञो जरमरमित्रमृताः । ६ । २ । ११६ ॥

नञः पर एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । ता मे जराय्वजरम् । अमरम् । अमित्रमर्दय अवो देवेष्वमृतम् । नञः किम् । ब्राह्मणमित्रः । जेति किम् । अशत्रुः ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी । ६ । २ । ११७ ॥

सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् ॥ नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादाविमौ । सुकर्माणः । सुयुजः । स नो वक्षदनिमानः सुब्रह्मा । शिवा पशुभ्यः सुमनाः । सुवर्चाः । सुपेशसस्क-

रति । सोः किम् । कृतकर्मा । मनसी किम् । सुराजा । अलोमो-षसी किम् । सुलोमा । सूषाः । कपि तु परत्वात् कपि पूर्वमिति भवति । सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ॥

क्रत्वादयश्च । ६ । २ । ११८ ॥

सोः परे आद्युदात्ताः स्युः ॥ साम्राज्याय सुक्रतुः । सुप्रतीकः । सुहव्यः । सुप्रतूर्तिमनेहसम् ।

आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि । २ । ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत् सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम् ॥ अधा स्वश्वाः सुरथा आतिथिग्वे । नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तं किम् । या सुबाहुः । द्व्यच् किम् । सुगुरसत्सु हिरण्यः । हिरण्यशब्दस्त्र्यच् ॥

वीरवीर्यौ च । ६ । २ । १२० ॥

सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । सुवीरेण रयिणा सुवीर्यस्य गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात् ॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे । ६ । २ । १२१ ॥

उपकूलम् । परितीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् ॥

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । ६ । २ । १२२ ॥

द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् । परमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६ । २ । १२३ ॥

शालान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्ग उत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् । दृढशालम् । ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाला ॥

कन्था च । ६ । २ । १२४ ॥

तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥ सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । नपुंसके किम् । दाक्षिकन्था ॥

आदिश्चिहणादीनाम् । ६ । २ । १२५ ॥

कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः ॥ चिहणकन्थम् । मडरकन्थम् । आदिरिति वर्त्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् । ६ । २ । १२६ ॥

चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि ॥ पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डं । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । व्याघ्रादित्वात् समासः । गर्हायां किम् । परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् । ६ । २ । १२७ ॥

वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् ॥

पललसूपशाकं मिश्रे । ६ । २ । १२८ ॥

घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः । मिश्रे किम् । परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् । ६ । २ । १२९ ॥

आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दाण्डायनस्थली । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् । ६ । २ । १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । अकेति किम् । परमराज्यम् ॥ चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च । ६ । २ । १३१ ॥

अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारये इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः ॥

पुत्रः पुंभ्यः । ६ । २ । १३२ ॥

पुंशब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । माहिषपुत्रः । पुत्रः किम् । कौनटिमातुलः । पुंभ्यः किम् । दासीपुत्रः ।

नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । ६ । २ । १३३ ॥

एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात् पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुःपुत्रः । ऋतो विद्येत्यलुक् । संयुक्ताः सम्बन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातुष्पुत्रः । पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः । ६ । २ । १३४ ॥

एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात् पराणि आद्युदात्तानि तत्पुरुषे ॥ मुद्गचूर्णम् । अप्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् ॥

षट् च काण्डादीनि । ६ । २ । १३५ ॥

अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि॥ दर्भकाण्डम् । दर्भचीरम् । तिलपललम् । मुद्गसूपः । मूलशाकम् । नदीकूलम् । काण्डादीनि पूर्वसूत्रनिर्दिष्टानि गृह्यन्ते । तेषां सिद्धे स्वरे पुनर्वचनं गर्हाद्युपाधिनिरासार्थम् । षट् किम् । राजसूदः । अप्रेति किम् । दत्तकाण्डम् ॥

कुण्डं वनम् । ६ । २ । १३६ ॥

कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचितत्पुरुषे ॥ दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्येन वने वर्तते । वनं किम् । मृत्कुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् । ६ । २ । १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या ॥ कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदालम् । कुम्भीकपालम् । मध्योदात्ता एते प्रकृत्येत्यधिकृतमन्त इति यावत् ॥

शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत् । ६ । २ । १३८ ॥

शितेः परं नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या ॥ शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंस शब्दः प्रत्ययस्य नित्वात् । शितेः किम् । दर्शनीयपादः । नित्याबह्वच् किम् । शितिललाटः । नित्येति किम् । शितिककुत् । ककुदस्यावस्थायां लोपोऽन्यत्र शितिककुद इत्येवेति । नायं नित्याबह्वच्कः । बहुव्रीहौ किम् । शितेः पादः शितिपादः । अभसत्किम् । शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः ॥

गतिकारकोपपदात् कृत् । ६ । २ । १३९ ॥

एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे । प्रकारकः ।

प्रहरणम् । शोणा धृष्णू नृवाहसा । इध्मप्रव्रश्चनः । उपपदात् । उच्चैःकारम् । ईषत्करः । गेति किम् । देवस्य कारकः देवकारकः । शेषे षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रपचतितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते आम् । तत्र सति शिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके । प्रपचतिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । ६ । २ । १४० ॥

एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृत्या । वनस्पतिं वन आ । बृहस्पतिं यः । बृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । हर्षया शचीपतिम् । शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः । शचीभिर्न इति दर्शनात् ॥ तनूनपात् । न राशंसं वाजिनम् । निपातनात् दीर्घः । शुनःशेपम् ।

देवताद्वन्द्वे च । ६ । २ । १४१ ॥

उभे युगपत् प्रकृत्या स्तः । आय इन्द्रावरुणौ इन्द्राबृहस्पती वयम् । देवता किम् । प्लक्षन्यग्रोधौ । द्वन्द्वे किम् । अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ।६।२।१४२ ॥

पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । इन्द्राग्निभ्यां कंवृषणः । अपृथिव्यादौ किम् । द्यावापृथिवी जनयन् । आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः । सोमारुद्रौ । रोदेर्णिलुक् चेति रगन्तो रुद्रः । इन्द्रापूषणौ । श्वन्नुक्षन्पूषन्निति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्थिनौ । शुक्रो रगन्तत्वात् मन्थिन् मत्वर्थीयेनिनान्तोदात्तौ । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् । द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ॥

अन्तः । ६ । २ । १४३ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

थाथघञ्क्ताऽजबित्रकाणाम् । ६ । २ । १४४ ॥

थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात् परेषामन्तोदात्तः । प्रभृथस्यायोः । आवसथः । घञ् । प्रभेदः । क्त । धर्ता वज्री पुरुष्टुतः । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रक्षयः । अप् । प्रलवः । इत्र । प्रलवित्रम् । क । गोवृषम् । मूलविभुजादित्वात् कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

सूपमानात् क्तः । ६ । २ । १४५ ॥

सोरुपमानाच्च परं गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तम् ऋतस्य योनौ सुकृतस्य । शशप्लुतः ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् । ६ । २ । १४६ ॥

गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन् वर्जयित्वा ॥ उपहूतः शाकल्यः । परिजग्धः कौण्डिन्यः । संभूतो रामायणः । प्राप्यर्थाद्भवतेः कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इत्यत्र हि कर्मणीति वर्तते । तद्बाधनार्थं चेदम् । धनुःखाता नदी । कुद्दालखातं नगरम् । हस्तिमृदिता भूमिः । तृतीया कर्मणीति प्राप्तिरिह बाध्यते । अनेति किम् । आचितम् । आस्थापितम् ॥

प्रवृद्धादीनां च । ६ । २ । १४७ ॥

एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् ॥ प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ॥

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि । ६ । २ । १४८ ॥

संज्ञायामन्तोदात्तः । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः । विष्णु-रेनं भूयात् विष्णुभूतः । कारकात् किम् । अकारकान्नियमो मा भूत् । सम्भूयात् संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनेति न । तृतीया कर्मणीति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं यथा स्यात् । दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्तोदात्तो भवति । सम्श्रुतः । आशिषि किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेना-नाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शब्दविशेषस्य सञ्ज्ञेयम् । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

इत्थम्भूतेन कृतमिति च । ६ । २ । १४९ ॥

इत्थम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तमुत्त-रपदमन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भावे एव । तेनै प्रलपितादापि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः । भावे प्रलपितादीनां थाथा-दिस्वरेणैव सिद्धमन्तोदात्तत्वम् ॥

अनो भावकर्मवचनः । ६ । २ । १५० ॥

कारकात् परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनञ्चान्तोदात्तम् ॥ पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । अनः किम् । हस्तदायः । भेति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकात् किम् । निदर्शनम् ॥

मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजका-दिक्रीताः । ६ । २ । १५१ ॥

कारकात् पराण्येतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्व-रापवादोऽयम् । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् ।

राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । अत्र तृतीया कर्मणीत्यस्य व्याख्यानशयनासनस्थानाना-मभावकर्मार्थं वचनम् । कारकात् किम् । प्रभूतौ सङ्गतिम् । अत्र तादौ च नितीति स्वरः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् । ६ । २ । १५२ ॥

अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् । वेदेन पुण्यम् । वेदपुण्यम् ।

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ॥

माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपद-प्रकृतिस्वराऽपवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थे इति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

मिश्रञ्चानुपसर्गमसन्धौ । ६ । २ । १५४ ॥

पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । मिश्रं किम् । गुडधानाः । अनुपसर्गं किम् । तिलसम्मिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ किम् । ब्राह्मण-मिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सहित एकार्थ्यमापन्नः ॥

नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्था-स्तद्धिताः । ६ । २ । १५५ ॥

सम्पाद्याद्यर्थकतद्धितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात् परे ऽन्तोदात्ताः ॥ कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकम् । न कार्णवेष्ट-किकमकार्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छै-

दिकः ॥ न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असान्तापिकः । नञः किम् । गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधे किम् । गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्त सम्पादितत्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यथोच्यते तथायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । सम्पेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । अपाणिनीयः । तद्धितः किम् । वोढुमर्हो वोढा न वोढा अवोढा ॥

ययतोश्चातदर्थे । ६ । २ । १५६ ॥

ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात् परस्यान्त उदात्तः । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । अतदर्थे किम् । अपाद्यम् । तद्धितं किम् । अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम् । दन्त्यादन्यदन्त्यम् । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति नेह । अवामदेव्यम् ॥

अच्कावशक्तौ । ६ । २ । १५७ ॥

अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः । पक्तुं न शक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेध इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः ॥

आक्रोशे च । ६ । २ । १५८ ॥

नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे ॥ अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते । अविक्षिपः ॥

संज्ञायाम् । ६ । २ । १५९ ॥

नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः ॥

कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च । ६ । २ । १६० ॥

नञः परे ऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलङ्करिष्णुः । इष्णुच्ग्रहणे खिष्णुचो ह्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणम् । इकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यम्भविष्णुः । चार्वादि । अचारुः । असाधुः ॥ राजाह्नोश्छन्दसि ॥ * ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञः स्वर एव ॥

विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु । ६ । २ । १६१ ॥

तृन् । अकर्ता २ । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षे ऽव्ययस्वरः ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने । ६ । २ । १६२ ॥

एभ्यो ऽनयोरन्त उदात्तः ॥ इदं प्रथमं यस्य स इदंप्रथमः । एतद्द्वितीयः । तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगविभागात् समासः । इदमेतत्तद्भ्यः किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बहून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणने किम् । अयं प्रथमो येषान्ते इदंप्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । गणने किम् । अयं प्रथम एषान्ते इदंप्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदंप्रथमकाः । बहुव्रीहावित्यधिकारो बनं समास इत्यतः प्राक् ॥

संख्यायाः स्तनः । ६ । २ । १६३ ॥

बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुःस्तना । संख्यायाः किम् । दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् । द्विशिराः ॥

विभाषा छन्दसि । ६ । २ १६४ ॥

द्विस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः । ६ । २ । १६५ ॥

देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः । ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ॥ * ॥ विश्वामित्र ऋषिः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् । ६ । २ । १६६ ॥

व्यवधानवाचकात् परमन्तरमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवायिनः किम् । आत्मान्तरः । स्वभावोऽन्यो यस्येत्यर्थः ।

मुखं स्वाङ्गम् । ६ । २ । १६७ ॥

गौरमुखः ॥ स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला ।

नाव्ययदिक्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । ६ । २ । १६८ ॥

उच्चैर्मुख । उपाग्निमुख इत्यादावव्ययीभावपूर्वपदकोऽयं निषेधः केषां चिन्मते प्रवर्तते । केषां चिन्न नेत्यव्ययीभावश्चेत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ।

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ६ । २ । १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वाऽन्तोदात्तं बहुव्रीहौ ॥ प्रक्षालितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् । सिंहमुखः ॥

जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः। ६। २। १७०॥

सारङ्गजग्धः। मासजातः। सुखजातः। दुःखजातः। सुखादयः सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्रत्याः। जात्यादिभ्यः किम्। पुत्रजातः। अनाच्छादनात् किम्। वस्त्रच्छन्नः। अकृतेति किम्। कुण्डकृतः। कुण्डमितः। कुण्डप्रतिपन्नः। अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः॥

वा जाते। ६। २। १७१॥

जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वाऽन्तोदात्तः। दन्तजातः। मासजातः॥

नञ्सुभ्याम्। ६ २। १७२॥

बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम्। अव्रीहिः। सुमाषः॥

कपि पूर्वम् ६। २। १७३॥

नञ्सुभ्यां पूर्वमुदात्तं कपि परे॥ अब्रह्मबन्धूकः। सुकुमारीकः।

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम्। ६। २। १७४॥

ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात् पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां बहुव्रीहौ॥ अव्रीहिकः। सुमाषकः। पूर्वमित्यनुवर्तमाने पूर्वग्रहणं प्रकृतिभेदेन नियमार्थं ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वं नञ्सुभ्यां परमुदात्तं न कपि पूर्वमिति। अज्ञकः। सुज्ञकः। अत्र नञ्सुभ्यामिति कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम्। तद्धि समासस्यान्तोदात्तत्वमिष्यते। समासान्ता वा उत्तरपदावयवा भवन्तीति। अनृचो बह्वृच इत्यत्रापि

कृते समासान्ते तेनान्तोदात्तत्वं भवति । अत एव कपि पूर्वमिति सङ्गच्छते ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ६ । २ । १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिः । बहुकुमारीकः । बहुव्रीहिकः । नञ् वद्वचनं विदेशस्थस्यापि नञो जरमरेत्यस्यातिदेशेन प्रवृत्त्यर्थम् । बहुजरः । बहुमरः । बहुमित्रः । बहुमृतः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः ।

न गुणादयोऽवयवाः । ६ । २ । १७६ ॥

अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो न नञ्वत्स्वरका बहुव्रीहौ ॥ बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः किम् । बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु । ६ । २ । १७७ ॥

प्रपृष्ठः । प्रललाटः । प्रमुख इत्यत्र मुखं स्वाङ्गमित्यस्य नाव्ययेति निषेधं परत्वाद्बाधित्वेदं भवति । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात् । किम् । प्रदर्शनीयपृष्ठः । स्वाङ्गं किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्बाहुः । अपर्शु किम् । विपर्शुः ॥

वनं समासे । ६ २ । १७८ ॥

समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् ॥ तस्येदिमे प्रवणे । प्रनिरन्त इति णत्वम् । समासग्रहणं बहुव्रीह्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् । उपसर्गात् किम् । शरवणो देशः ॥

अन्तः । ६ । २ । १७९ ॥

अस्मात् परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् ॥

अन्तश्च । ६ । २ । । १८० ॥

उपसर्गादन्तशब्दोऽन्तोदात्तः । प्रान्तः । पर्यन्तः । समन्तः ॥

न निविभ्याम् ॥ ६ । २ । ८१ ॥

न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ ६ । २ । १८२ ॥

परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत् कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिः प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा । अव्ययीभावपक्षे कूलतीरेति परिप्रत्युपेति वा प्राप्तम् ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ ६ । २ । १८३ ॥

प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् । संज्ञायां किम् । प्रशाखो वृक्षः ॥

निरुदकादीनि च । ६ २ । १८४ ।

अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

अभेर्मुखम् । ६ । २ । १८५ ।

अभिमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च । ६ । २ । १८६ ।

अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अञ्जस् । अपाञ्जः । अध्वन् । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षि । सीरनाम । अपसीरम् । अपहलम् । अपनाम । स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च ॥

अधेरुपरिस्थम् । ६ । २ । १८७ ।

अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरिजातो दन्तः । उपरिस्थं किम् । अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी । ६ । २ । १८८ ।

अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थञ्च कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः । ६ । २ । १८९ ।

अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥

अतेरकृत्पदे । ६ । २ । १९० ।

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । अकृत्पदे किम् । शोभनः कारकोऽतिकारकः ॥

अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारकमतिकारकः ।

नेरनिधाने । ६ । २ । १९१ ।

निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशमित्यर्थः । निमूलम् । न्यक्षम् । अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे । ६ । २ । १९२ ।

प्रतेः परेंऽश्वादयो ऽन्तोदात्ताः ॥ प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ॥

उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः । ६ । २ । १९३ ।

उपात् परं द्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन् वर्जयित्वा ॥ उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादय. किम् । उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ।

सोरवक्षेपणे । ६ । २ । १९४ ।

सुप्रत्यवसितः ॥ सुरत्र पूजायामेव वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा । असूयया तथाऽभिधानात् । सोः किम् । कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे किम् । सुवृषणम् ॥

विभाषोत्पुच्छे । ६ । २ १९५ ।

तत्पुरुषे ॥ उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः २ । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते ग्स्च् उत्पुच्छः । तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तस्योदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । ६ । २ । १९६ ॥

आभ्यां परेष्वेतेष्वन्तोदात्तो वा ॥ द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय । त्रिपादूर्ध्वः । द्विदन् । त्रिदन् । द्विमूर्धानं सप्तरश्मिम् । मूर्द्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्द्धशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । तदापि च समासान्तः क्रियते तदाऽप्यस्य स्वरस्य बहुव्रीहिकार्यत्वात् समासान्तस्य तदेकदेशत्वाच्चैतत्सूत्रविहितं समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । अत्र हि सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वमुत्तरपदावयवाः समासान्ता वेति सिद्धान्तः । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्द्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्द्धा द्विमूर्द्धा ॥

सक्थं चाऽक्रान्तात् । ६ । २ । १९७ ॥

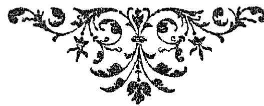
कृतसमासान्तः सक्थशब्दोऽन्तोदात्तो वा बहुव्रीहौ क्रशब्दान्तात् परश्चेन्न भवति ॥ गौरसक्थः । श्लक्ष्णसक्थः । अक्रान्तात् किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य षचश्चित्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् । ६ । २ । १९८ ।

छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा ॥ अञ्जसक्थमालभेत । अत्र वार्तिकम् ॥ परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं यत इति ॥ * ॥ तुविजाता उरुक्षया । उरूणां बहूनां क्षयावित्यर्थः । क्षयशब्दः क्षयो निवास इत्याद्युदात्तः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं तत्थाथादिस्वरेण बाधितमतो बाहुलकेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वमिति वेदभाष्ये स्थितम् । परान्तः ।

नि येन मुष्टिहत्यया । मुष्ट्या हननं मुष्टिहत्या । हनस्तचेति क्यप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽत्र प्राप्तः । पूर्वान्तः । विश्वायुर्धेहि । विश्वमायुर्यस्मिन् धने इति बहुव्रीहिः । विश्वशब्दः क्वन्नन्तत्वादाद्युदात्तः । तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । पूर्वाद्युदाहरणं आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानमिति पूर्वोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचक्रेण त्रिबन्धुरेण त्रिवृतारथेन त्रिचक्रेणेत्यादौ बहुव्रीहिस्वरे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं विधीयते एतदपि परान्तस्यैवोदाहरणम् । एवं पूर्वपदान्तोदात्तत्वप्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दसीत्यपि पूर्वान्तोदाहरणम् ।

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोण्डभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्ट-
विश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिका-
समाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ॥



अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अलुगुत्तरपदे । ६ । ३ । १ ।

अलुगधिकारः प्रागानङ उत्तरपदाधिकारस्त्वा पादसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रालुगुत्तरपदे इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । स्तोकान्मुक्तः । उत्तरपदे किम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निस्तोकः । आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । उत्तरपदे किम् । होतापोतृभ्याम् । पोतृशब्दस्यानङ् न भवति । इको ह्रस्वो । उत्तरपदे किम् । ग्रामणीः ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । ६ । ३ । २ ॥

एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे ॥ स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । द्विवचनबहुवचनान्तानां स्तोकादीनां समास एव नानभिधानात् ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राण्युपचाराद् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानादेव ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ६ । ३ । ३

ओजसाकृतमित्यादि ॥ अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अञ्जसाकृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः ॥ पुंसानुजो जनुषान्ध इति च ॥ * ॥ यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः ॥

मनसः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ४ ।

मनसागुप्ता ॥

आज्ञायिनि च । ६ । ३ । ५ ।

मनस इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च । ६ । ३ । ६ ।

आत्मनस्तृतीयाया अलुक् ॥ पूरण इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति तु बहुव्रीहिर्बोध्यः । पूरणे किम् । आत्मकृतम् ।

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । ६ । ३ । ७ ।

आत्मन इत्येव ॥ आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषाः । तादर्थ्ये चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात् समासः ॥

परस्य च । ६ । ३ । ८ ॥

परस्मैपदम् । परस्मैभाषाः ॥

हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ९ ॥

हलन्तादन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । गविष्ठिर इत्यत्र तु गवियुधिभ्यां स्थिर इति वचनादेवालुक् । हलदन्तात् किम् । भूम्यां पशो भूमियशः । संज्ञायां किम् । अक्षशौण्डः । हृद्द्युभ्यां च ॥ * ॥ हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ । ६ । ३ । १० ॥

स्वामिग्राह्यो भागः कारः ॥ प्राचां देशे यत् कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् । मुकुटेकार्षापणम् । दृषदिमाषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । कारनाम्न्येव प्राचामेव

हलादावेवेति । कारनाम्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यै-तद्द्वयस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् । अविकटो-रणः । हलदन्तात् किम् । नद्यां दोहो नदीदोहः ॥

मध्याद् गुरौ । ६ । ३ ११ ॥

मध्येगुरुः । अन्ताच्च । अन्तेगुरुः ॥

अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । ६ । ३ । १२ ॥

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्द्धमस्तकात् किम् । मूर्द्ध-शिखः । अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः ॥

बन्धे च विभाषा । ६ । ३ । १३ ॥

हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः । चक्रबन्धः । हलेति किम् । गुप्तिबन्धः ।

तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६ । ३ । १४ ॥

स्तम्बेरमः । कर्णेजपः । क्वचिन्न । कुरुचरः । विभाषा च भवति । सरसिजम् । सरोजम् ॥

प्रावृट्शरत्कालदिवां जे । ६ । ३ । १५ ॥

प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् । ६ । ३ । १६ ॥

एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः । वर्षजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः । ६ । ३ । १७ ॥

सप्तम्या विभाषा अलुक् स्यात्। घ। पूर्वाह्णतरे। पूर्वाह्णेतरे। पूर्वाह्णतमे। पूर्वाह्णेतमे। काले। पूर्वाह्णेकाले। पूर्वाह्णकाले। तन। पूर्वाह्णतने। पूर्वाह्णेतने। कालनाम्नः किम्। शुक्लतरे॥

शयवासवासिष्वकालात्। ६। ३। १८॥

खेशयः। खशयः। ग्रामेवासः। ग्रामवासः। ग्रामेवासी। ग्रामवासी। अकालात् किम्। पूर्वाह्णशयः। हलदन्तादित्येव। भूमिशयः॥ अपो योनियन्मतुषु॥ *॥ अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः। अप्सु भवोऽप्सव्यः। अप्सुमन्तावाज्यभागौ॥

नेन्सिद्धबध्नातिषु च। ६। ३। १९॥

इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुक्। स्थण्डिलशायी। साङ्काश्यसिद्धः। चक्रबद्धः॥

स्थे च भाषायाम्। ६। ३। २०॥

सप्तम्या अलुक् न स्यात्। समस्थः। भाषायां किम्। कृष्णोऽस्याखरेष्ठः॥

षष्ठ्या आक्रोशे। ६। ३। २१॥

चौरस्यकुलम्। आक्रोशे किम्। ब्राह्मणकुलम्॥ वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु॥ *॥ वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च॥ *॥ अमुष्यापत्यमामुष्यायणः। नडादित्वात् फक्। अमुष्य पुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका। मनोज्ञादित्वाद् वुञ्। एवमामुष्यकुलिका॥ देवानां प्रिय इति च मूर्खे। अन्यत्र देवप्रियः॥ शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः॥ *॥

शुनःशेपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । दिवश्च दासे ॥ * ॥ दिवोदासः ॥

पुत्रे ऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । २२ ॥

षष्ठ्याः पुत्रे परे ऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः । दासीपुत्रः । निन्दायां किम् । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः । ६ । ३ । २३ ॥

विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिन ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक् ॥ होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् ॥ * ॥ नेह । होतृधनम् । पितृगृहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः । ६ । ३ । २४ ॥

ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुग्वा स्वसृपत्योः परयोः । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । मातृष्वसा । पितृष्वसा । दुहितुःपतिः । दुहितृपतिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । ६ । ३ । २५ ॥

विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । ऋत इत्यनुवर्तमाने पुनरृत इत्युक्तेः सर्वावयवद्वारा द्वन्द्वविशेषणार्थो । तेन पितृपितामहादौ नानङ् । नकारोच्चारणमुरणरपर इति व्यावृत्त्यर्थम् । अत्र ऋकारस्य निर्दिश्यमानत्वेऽपि ङकारो मित्रावरुणावित्यादावन्त्यादेशत्वायोत्तरार्थः । पुत्रेऽन्यतरत्यामित्यतो मण्डूकप्लुत्या पुत्र इत्यनु-

वृनेरृदन्तस्य पुत्रे आनङित्यर्थात्पितापुत्रौ तानपुत्रावित्यादावानङ्-तदभावौ ॥

देवताद्वन्द्वे च । ६ । ३ । २६ ॥

इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ ॥ वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ * ॥ अग्निवायू । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नाऽपि लोके प्रसिद्धसाहचर्यम् ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ६ । ३ । २७ ॥

देवताद्वन्द्वे इत्येव । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥

इद्वृद्धौ । ६ । ३ । २८ ॥

वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्नामरुतौ देवतेऽस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवतेऽस्य आग्निवारुणम् । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिके वाक्ये आनङ्मीत्वं च बाधित्वा इः । वृद्धौ किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ॥ विष्णौ न ॥ * ॥ आग्नावैष्णवम् ॥

दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ ॥

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षामा ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् । ६ । ३ । ३० ॥

दिव इत्येव । चात् द्यावा । आदेशेऽकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं मा भूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । छन्दसि दृष्टानुविधिः । द्यावा चिदस्मै पृथिवी । दिवस्पृथिव्योररतिरित्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति ॥

उषासोषसः । ६ । ३ । ३१ ॥

उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् ॥

मातरपितरावुदीचाम् । ६ । ३ । ३२ ॥

उदीचां किम् । मातापितरौ ॥

पितरामातरा च च्छन्दसि । ६ । ३ । ३३ ॥

आमागन्ता पितरामातरा चामा सोमोऽमृतत्वाय गम्यात् । चाद्विपरीतमपि न मातरापितरानूचि दिष्टौ । छन्दसि किम् । मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥

भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्क शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति भाषितपुंस्क शब्दस्वरूपम् । अर्शआद्यच् । भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावो यस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात् पञ्चम्या अलुक् । षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात् पर ऊङभावो यथा तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनां बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः । तन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् । पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपद-

शब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः। पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे इति वदन्ति। वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते। आनङ् ऋत इत्यत्र यथा। तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव। चित्राजरद्गुरित्यादि। अत एव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भे तु चित्राजरद्गुरिति भाष्यम्। कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्। जरच्चित्रगुः। कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः। स्त्रियाः किम्। ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणि-दृष्टिः। स्त्रीवाचकशब्दस्येति किम्। स्त्रीप्रत्ययग्रहे भाषितपुंस्कादनूङ्। यस्मिन् तादृशस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य पुंवदित्यर्थेन इडविडोऽपत्यं स्त्री इडविड्। जनपदशब्दादित्यञ्। अतश्चेति स्त्रियां लुक्। सा भार्या यस्य ऐडविडभार्य इत्यत्र इडविडित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभा-वेन पुंवत्त्वानापत्तेः। भाषितपुंस्कात् किम्। गङ्गाभार्यः। तुल्ये प्रवृत्ति-निमित्ते किम्। द्रोणीभार्यः। द्रोणशब्दः परिमाणवृत्तिः पुमान् सादृश्यनिबन्धनस्तु स्त्रियाम्। कथं गर्भिभार्यः प्रसूतभार्यः प्रजातभार्य इति। गर्भो व्रीहिः प्रसूतोऽयमित्यादिप्रयोगात् पुंस्त्वविशिष्टस्यापि बोधनाद्भाषितपुंस्कत्वमस्ति। गर्भसम्बन्धोऽपत्यापत्यवत्सम्बन्धश्चो-भयत्रापि तुल्यं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यदोषः। अनूङ् किम्। वामोरूभार्यः। समानाधिकरणे किम्। कल्याण्याः माता कल्या-णीमाता। स्त्रियां किम्। कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः। अपूरणीप्रियादिष्विति किम्। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। अप्पूरणीप्रमाण्योरित्यप्समासान्तः। पुंव-द्भावनिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेवेति वक्तव्यम्। रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या। अन्यत्र तु कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। नद्यृतश्चेति कप्समासान्तः। केऽण इति ह्रस्वो न कपीति

निषिद्धः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पदस्यान्यपदार्थतया राचिं रप्रधानम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया एते प्रियादयः । सामान्ये नपुंसकम् । दृढं भक्ति र्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायान्तु दृढाभक्तिः ।

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः । ६ । ३ । ३५ ॥

तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय । त्रतसौ । तरप्तमपौ । चरट्जातीयरौ । कल्पब्देशीयरौ । रूपप्पाशपौ । थाल् । तिल्थ्यनौ । बह्वीषु बहुच । बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । पट्वितरा । पट्वितमेत्यादौ तु घरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात् पुंवद्भावं बाधते । पटुचरी । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीय-देशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृकी वृकतिः । अजाभ्यो हिता अजथ्या । अथ कथं दारदिका । अत्र हि दरदोऽपत्यं स्त्री द्व्यञ्मगधेत्यणोऽतश्चेति स्त्रियां लुक् । प्रागि-वात्कः । तसिलादिष्विति पुंवत्त्वं न प्राप्नोति कस्यापरिगणितत्वा-दिति चेत् सत्यम् । के ह्रस्वस्यावकाशो नर्तकिका । पुंवत्त्वावकाशो दारदिका । इहोभयं प्राप्नोति । पट्विकेति पुंवत्कर्मधारयेति सूत्र-भाष्यप्रामाण्येन कस्यापि परगणनं बोध्यम् ॥ शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ बह्वीभ्यो देहीति बहुशः । अल्पशः ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य ॥ * ॥ शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् । शुक्लता । गुणवचनस्य किम् । कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम् । शरदः कृतार्थेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ॥ * ॥ भस्याढे तद्धिते । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ।

हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । बह्वीनां पूरणी बहुतिथी । अत्र डटि चिकीर्षिते प्रागेव पुंस्त्वम् । अन्यथा पुंवत्वापेक्षया प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतिथुगागमस्यान्तरङ्गत्वेन पूर्वं प्रवृत्तौ ङ्यन्ते भत्वाभावात् पुंवत्वानापत्तिः । स्पष्टं चेदं बहुपूगगणसङ्घस्येति सूत्रे भाष्ये ॥ अढे किम् । रौहिणेयः । स्त्रीभ्यो ढगिति ढोऽत्र गृह्यते । अग्नेर्ढगिति ढकि तु पुंवदेव । आग्नायी देवताऽस्य स्थालीपाकस्याग्नेयः ॥ सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दाच्छार्ङरवादित्वान् ङीन्येकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भावितपुंस्कस्तृतीयः । आद्ययोः शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव न त्वण् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः । कुण्डिन्या अपत्यं गर्गादित्वाद्यञ् कौण्डिन्यः । अत्र पुंवद्भावे सति टिलोपे च कौण्ड्य इति प्राप्नोति । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति निपातनात् सिध्यति । ठक्छसोश्च । भवत्याश्छात्रा भावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्तिकमेकतद्धिते चेति सूत्रं च न कर्तव्यम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति दक्षिणोत्तराभ्यामिति सूत्रस्थभाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः । सर्वकाम्यति । सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः । सर्वप्रिय इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् । भस्त्रैषाद्वेति लिङ्गात् । तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः । मात्रग्रहणं क्वचित् सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावार्थम् । तेन दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः ॥

क्यङ्मानिनोश्च । ६ । ३ । ३६ ॥

एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीव हरितायते । गुर्वीव गुरूयते । सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । युवतिरिव युवायते । पट्वीव पटूयते । पट्वीमृद्व्याविव पट्वीमृदूयते । स्वभिन्नां काञ्चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः । भाषितपुंस्कादित्येव । सपत्नीयते ॥

न कोपधायाः । ६ । ३ । ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् ॥ पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । पाचिकायते । मद्रिकामानिनी ॥ कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः ।

संज्ञापूरण्योश्च । ६ । ३ । ३८ ॥

अनयोर्न पुंवत् ॥ दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । ६ । ३ । ३९ ॥

वृद्धिशब्द आवर्तते । वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् ॥ स्रौघ्नीभार्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन किम् । तावद्भार्यः । रक्ते तु काषायी कन्या यस्य स काषायकन्यः । विकारे तु हैमी मुद्रिकाऽस्य हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः । अतएव प्रवाहणस्य

परस्य वृद्धिर्न । पूर्वस्य तु वेत्यर्थके प्रवाहणस्य ढे इति सूत्रे प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं जातेरिति भविष्यतीति भाष्यं सङ्गच्छते ॥

स्वाङ्गाच्चेतः । ६ । ३ । ४० ॥

स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । स्वाङ्गात् किम् । पटुभार्यः । ईतः किम् । अकेशभार्यः ॥ अमानिनीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुकेशमानिनी ॥

जातेश्च । ६ । ३ । ४१ ॥

जातेः परो यः प्रत्ययस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । शूद्रा भार्या यस्य शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवाय निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढे इति भवत्येव ॥

पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ६ । ३ । ४२ ॥

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात् पर ऊङभावो यस्मिन् तथाभूतं पूर्वं पुंवत् ॥ पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी । कृष्णाचतुर्दशी । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । सौघ्नभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया । पाचकदेशीयेत्यादि । कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु ॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ॥

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः । ६ । ३ । ४३ ॥

भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् घरूप-कल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु ॥ ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि । ब्रूञः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते । चेलादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः । ङ्यः किम् । दत्तात्तरा । अनेकाचः किम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति । भाषितपुंस्कात् किम् । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । ६ । ३ । ४४ ॥

अङ्यन्तनद्याः ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ॥ ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । कृन्नद्या न ॥ * ॥ लक्ष्मीतरा ॥

उगितश्च । ६ । ३ । ४५ ॥

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ॥ विदुषितरा । ह्रस्वाभावे तसिलादिष्विति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्यादिषु तु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ ॥

महत आकारोऽन्तादेशः स्यात् समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे ॥ महाब्राह्मणः । महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे किम् । महतः सेवा महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति समासो ग्रहीष्यत इति चेन्महाबाहुर्न स्यात् । तस्माल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्तते ।

समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । अमहान्महान्सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र तु गौणत्वान्महदर्थस्य न भवत्यात्वम् । एकादशेत्यत्र तु आदिति योगविभागादात्वम् । प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा । महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजातीया ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च ॥ * ॥ असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः महाकरः । महाविशिष्टः ॥ अष्टनः कपाले हविषि ॥ * ॥ अष्टाकपालः ॥ गवि च युक्ते ॥ गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टागवं शकटम् । अच् प्रत्यन्ववेत्यत्राजिति योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा ॥

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । ६ । ३ । ४७ ॥

आत् स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । द्व्यधिका दशेति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । द्व्यष्टनः किम् । पञ्चदश । संख्यायां किम् । द्वैमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः । द्व्यशीतिः । प्राक्शताद्वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । द्विशतम् । द्विसहस्रम् । अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रेस्त्रयः । ६ । ३ । ४८ ॥

त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात् पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु त्रिदश । त्रिदशाः । सुजर्थे बहुव्रीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ६ । ३ । ४९ ॥

द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्यात् चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ।

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु । ६ । ३ । ५० ॥

हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् । घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् । उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

वा शोकष्यञ्रोगेषु । ६ । ३ । ५१ ॥

हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्द्यम् । सौहृदय्यम् । हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । ६ । ३ । ५२ ॥

एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । अज्यतिभ्यां पादे चेतीण् प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ॥ पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्त इति पदादेश उपदेश एवान्तोदात्तो निपात्यते । तेन पदोपहत इति तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्ते तदेकादेशः पक्षे स्वरितः । पदाजिरित्यादौ तु कृत्स्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

पद्यत्यतदर्थे । ६ । ३ । ५३ ॥

पादस्य पद् स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः

शर्करा: । अतदर्थे किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् ॥ इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ष्ठन् ॥

हिमकाषिहतिषु च । ६ । ३ । ५४ ॥

पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः ॥

ऋचः शे । ६ । ३ । ५५ ॥

ऋचः पादस्य पत् स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः शंसति । पादम्पादमित्यर्थः । ऋचः किम् । पादशः कार्षापणं ददाति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु । ६ । ३ । ५६ ॥

पादस्य पत् । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः ॥ निष्के चेति वाच्यम् ॥ * ॥ पन्निष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ५७ ॥

उदमेघः ॥ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरोदः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च । ६ । ३ । ५८ ॥

उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ५९ ॥

उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्थाली । पूरयितव्ये किम् । उदकपर्वतः ॥

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च । ६ । ३ । ६० ॥

उदमन्थः । उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः । इत्यादि ॥

इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य । ६ । ३ । ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अङ्य इति किम् । गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ इयङुवङ्भाविनामव्ययानाञ्च नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्रीमदः । भ्रूभङ्गः । शुक्लीभावः । अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रूकुंसः । भ्रूकुटिः । अकारो ऽनेनेति विधीयत इति व्याख्यानान्तरम् । भ्रकुंसः । भ्रकुटिः । भ्रूवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य स स्त्रीवेषधारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् ॥

एकतद्धिते च । ६ । ३ । ६२ ॥

एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च ॥ एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकक्षीरम् ॥

ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् । ६ । ३ । ६३ ॥

रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् ॥

त्वे च । ६ । ३ । ६४ ॥

त्वप्रत्यये ङ्यापोर्बहुलं ह्रस्वः संज्ञाछन्दसोः । अजत्वम् । रोहिणित्वम् । संज्ञाया असम्भवाच्छन्दस्येवोदाहरणम् ॥

इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु । ६ । ३ । ६५ ॥

इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तर-

पदेषु ह्रस्वः स्यात् ॥ इष्टकचितम्। पक्वेष्टकचितम्। इषीकतूलम्। मुञ्जेषीकतूलम्। मालभारी। उत्पलमालभारी ॥

खित्यनव्ययस्य। ६। ३। ६६ ॥

खिदन्ते परेऽजन्तस्य पूर्वपदस्यानव्ययस्य ह्रस्वः स्यात्। खट्वम्मन्यः। कीलालपम्मन्यः। कालिम्मन्यः। हरिणिम्मन्यः। शुनिन्मन्यः। मुमा ह्रस्वो न बाध्यते अन्यथा ह्रस्वविधानमनवकाशं स्यात्। अजन्तस्य किम्। वाङ्मन्यः। कालिम्मन्या। हरिणिम्मन्येत्यादौ ह्रस्वः परत्वात् पुंवत्त्वं बाधते। अनव्ययस्य किम्। दिवामन्या रात्रिः। अनव्ययस्येत्येव ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्। ६। ३। ६७ ॥

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य। अरुन्तुदः। मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः। द्विषन्तं तापयतीति द्विषन्तपः। परन्तपः। जनमेजयः। अनव्ययस्य किम्। दिवामन्या रात्रिः। अव्ययीभावस्य चेष्यते ॥ * ॥ उपकुम्भम्मन्यः ॥

इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च। ६। ३। ६८ ॥

अमित्यावर्तते। इजन्तादेकाचोऽम् स्यात् स च स्वाद्यम्वत् खिदन्ते परे। औतोऽम्शसोः। गाम्मन्यः। वाम्शसोः। स्त्रियम्मन्यः। स्त्रीम्मन्यः। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः। नरम्मन्यः। अचि श्नुधातु। श्रियम्मन्यः। भुवम्मन्यः। प्रत्ययत्वमात्रातिदेशे आत्वादि न सिध्येत्। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्। अस्यामः सुपो धात्विति लुग् न विधानसामर्थ्यात्। इचः किम्। त्वद्मन्यः।

श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलमित्यत्र तु भाष्यकारवचनात् । यथा प्रष्ठादयः शब्दाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्तन्ते प्रष्ठी गणिकेति तथा श्रीशब्दस्य परित्यक्तस्वलिङ्गस्य क्लीबे वर्तमानस्य ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः । मुम् तु नापवादेनामा बाधात् । स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुक् । अस्य तु लुको नानेन बाधो मध्येऽपवादन्यायात् ॥ नन्वेवमपि असिद्धपरिभाषया बहिरङ्गस्यामोऽन्तरङ्गो लुग् न भविष्यति । एवं तर्हि नैषा परिभाषोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुमिहैव दोषः स्यात् द्विषन्तपः परन्तप इति संयोगान्तलोपो न स्यात् । मोऽनुस्वारश्च न स्यात् । न चैषा त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । त्रिपाद्या असिद्धत्वादिति वाच्यम् । पूर्वस्मिन् कर्तव्ये परस्यासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभावेन त्रिपाद्यां कार्यकालपक्षेऽपि तदप्रवृत्तिमतस्य निर्युक्तिकत्वादिति दिक् ॥ एतेन श्रियम्मन्यमिति भवितव्यमिति भाष्ये पूर्वपक्षयुक्तिः प्रत्युक्ता । अतएव तस्मात् श्रिमन्यमित्येव भवितव्यमित्यन्ते उपसंहृतं सिद्धान्तिनेति भाष्यविचारकुशला विभावयन्तु ॥

वाचंयमपुरन्दरौ च । ६ । ३ । ६९ ॥

वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । पुरं दारयतीति पुरन्दरः । वाचि यमो व्रते इति पूःसर्वयोर्दारिसहोरिति च खच् ॥

कारे सत्यागदस्य । ६ । ३ । ७० ॥

मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ॥ अस्तोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्तुङ्कारः ॥ * ॥ भक्षस्य छन्दसि ॥ भक्षङ्कारः ।

छन्दसि किम् । भद्रङ्कारः । धेनोर्भव्यायाम् । धेनुम्भव्या ॥ लोकस्य पृणे ॥ * ॥ लोकम्पृणः । पृण इति मूलविभुजादित्वात् कः ॥ इत्येऽनभ्याशस्य ॥ * ॥ अनभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥ भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे ॥ * ॥ भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥ गिलेऽगिलस्य ॥ * ॥ तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिलगिलः ॥ गिलगिले च ॥ * ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे ॥ * ॥ उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् । सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड् वा । सूतपुत्री । सूतदुहितेत्यादि । टित्वान् ङीप् । पुत्रटः स्थानिवद्भावेन दुहितृशब्दत्वेऽपि न षडिति निषेधो न । तस्य ऋन्नेभ्य इति ङीप्मात्रबाधकत्वात् । टित्वसामर्थ्याच्च शार्ङ्गरवादिष्वपि पुत्रशब्दः पठ्यते । तेन शैलपुत्री पुत्रीव हर्षं हृदये तनोतीत्यादि सङ्गच्छते ॥ नन्वत्र टित्वाण्ङीपि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तः । ङीनन्तेन तत्पुरुषेऽपि समासस्वरेणान्तोदात्त एवेति स्वरे विशेषाभावादिदमनर्थकमिति चेत् । अत्रोच्यते । सूतादिपुंशब्देभ्यः परे ङीनन्ते तत्पुरुषे पुत्रः पुंभ्य इत्यनेन पुंशब्दात्परपुत्रशब्दान्ततत्पुरुषे पुत्रशब्दस्यादिरुदात्त इत्यर्थकेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पुत्रीशब्दोकारोदात्तत्वम् । पुत्रडादेशे तु न तत्प्रवृत्तिः । सानुबन्धकत्वात् । अतस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति दिक् ॥

श्येनतिलस्य पाते ञे । ६ । ३ । ७१ ॥

श्येनतिलयोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्ययान्तपातशब्दे उत्तरपदे ॥ श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनम्पाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तिलम्पाता स्वधा । घञः साऽस्यां क्रियेति ञ इति ञप्रत्ययः । श्येनतिलस्य किम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता । ञे किम् । श्येनपातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा । ६ । ३ । ७२ ॥

रात्रिंचरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु अरुर्द्विषदिति पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव मुम् । रात्रिम्मन्यः ॥

नलोपो नञः । ६ । ३ । ७३ ॥

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । अब्राह्मणः । नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं किम् । कर्णपुत्रः । प्रश्नपुत्रः । पामनपुत्रः । नैकधा । अत्र नशब्देन सुप्सुपेति समासः । एवमपि स्त्रैणपुत्रे कस्मान्न भवति । प्रत्ययञित्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वान्निपातञित्वस्यानन्यार्थत्वात्तातङ्न्यायात् ॥ नञो नलोपस्तिङि क्षेपे ॥ * ॥ अपचसि त्वं जाल्म ॥

तस्मान्नुडचि । ६ । ३ । ७४ ॥

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् ॥ अनश्वः । तस्मात् किम् । नञ एव मा भूत् । ननु नुक् क्रियताम् । इत्थं सति तदोः सः सावित्यत्र तौरित्युक्तावपि अनेष इत्यत्र दोषोऽपि नास्ति । न च नलोपापत्तिर्विधानसामर्थ्यादिति चेन्न । ङमुडापत्तेः । न अः अनः । तमाचष्ट इति णिजन्तात्क्विपि णिटिलोपे अन्मित्रं यस्यान्मित्र इत्यादौ नञो जरमरेति स्वरापत्तेश्चेति दिक् ॥

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । ६ । ३ । ७५ ॥

पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुन्नन्तः । न सत्या असत्याः । न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् । नखमस्य नखम् । न स्त्री पुमान् नपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसक-

आद्यो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्डः । नाकमस्मिन्निति नाकः ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् । ६ । ३ । ७६ ॥

एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्यादुगागमश्च ॥ नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात् समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः । एकाद्नविंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ७७ ॥

नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगा अगाः पर्वताः । अप्राणिषु किम् । अगो वृषलः शीतेन ।

सहस्य सः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ७८ ।

उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहयुध्वा । निपाता आद्युदात्ता इति सहशब्द आद्युदात्तस्तस्य स्थाने जायमानः सादेश उदात्तः स्याद्वाऽनुदात्त इति विचारे स्वरितः स्यादित्युपदेशो यत्र उदात्तो निपात्यते तेन सपुत्र इत्यादौ बहुव्रीहिप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तः । सेष्टिसपशुबन्धमित्याद्यव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वमेव ।

ग्रन्थान्ताधिके च । ६ । ३ । ७९ ॥

अनयोरर्थयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्यौतिषमधीते । कालोत्तरपदत्वादव्ययीभावे साकाले इत्यनेन न सिद्धिः । सद्रोणा खारी ॥

द्वितीये चानुपाख्ये। ६। ३। ८०॥

उपाख्यं प्रत्यक्षं तद्भिन्ने ऽनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात्॥ सराक्षसीका निशा। राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयाऽनुमीयते॥

अव्ययीभावे चाकाले। ६। ३। ८१॥

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले। चक्रेण युगपत् सचक्रम्। काले तु सहपूर्वाह्णम्।

वोपसर्जनस्य। ६। ३। ८२॥

अत्रोपसर्जनस्येति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तमुत्तरपदेन सन्निधापितस्य समासस्यावयवद्वारकं विशेषणम्। सहशब्दस्य तावदसत्त्ववाचित्वाद्द्वन्द्वाभावोऽनभिधानाच्च। अन्यस्मिंस्तु समासे सर्वत्र क्वचिदवयव उपसर्जनमेवेत्युपसर्जनग्रहणसामर्थ्यात् सर्वोपसर्जनावयवः समास उपसर्जनशब्देनोच्यते। व्यधिकरणा च षष्ठी उपसर्जनस्य सर्वोपसर्जनावयवस्यार्थाद्बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा उत्तरपदे। पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः। अत्रोपसर्जनसर्वावयवकत्वमुपसर्जनपदेन शास्त्रीयलौकिकोभयोरपि ग्रहणाद्बोध्यम्। उक्तव्याख्यानान्नेह। सहकृत्वा। राजनि युधि कृञः। सहे चेति क्वनिप्। उपपदसमासः। सहकृत्वप्रिय इत्यत्रापि यदुत्तरपदं प्रियशब्दस्तत्परः सहशब्दो न भवतीति सादेशो न भवति॥

प्रकृत्याऽशिषि। ६। ३। ८३॥

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि। स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय॥ अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्॥ * ॥ सगवे। सवत्साय। सहलाय॥

समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु । ६ । ३ । ८० ॥

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्धादिषु ॥ अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यन् । अमूर्द्धादिषु किम् । समानमूर्द्धा । समानप्रभृतयः । समानोदर्काः । समानस्येति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः सधर्मा । सजातीय इत्यादि सिद्धमिति काशिका । अथवा सहशब्दो वृत्तिविषये सदृशवचनोऽस्ति । सदृशः सख्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । समानः पक्षोऽस्येत्यादि ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । ६ । ३ । ८१ ॥

एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् ॥ सज्योतिः सजनपद इत्यादि ।

चरणे ब्रह्मचारिणि । ६ । ३ । ८२ ॥

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः स सब्रह्मचारी ॥

तीर्थे ये । ६ । ३ । ८३ ॥

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् ॥ सतीर्थ्यः । एकगुरुकः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः । पूर्वमेव सादेशेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन समानतीर्थशब्दत्वम् । एवञ्च सतिशिष्टत्वाद्यत्स्वर एवोदाहरणे । एतदर्थमेव विवक्षिते इति व्याख्यातम् ।

विभाषोदरे । ६ । ३ । ८४ ॥

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव ॥ सोदर्यः । समानोदर्यः । समानोदरे शयित ओ चोदात्त इति यत् । साद्देशपक्षे तु सोदराद्यः ।

दृग्दृशवतुषु । ६ । ३ । ८९ ॥

सदृक् । सदृशः ॥ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृक्षः । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च । समानान्ययोश्च क्सो वक्तव्य इति कञ्क्विन्क्साः । वतुरुत्तरार्थः ॥

इदङ्किमोरीश्की । ६ । ३ । ९० ॥

दृग्दृशवतुषु दृक्षे च इदम ईश् किमः की स्यात् ॥ ईदृक् । ईदृशः । ईयान् । ईदृक्षः । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । कीदृक्षः ॥

आ सर्वनाम्नः । ६ । ३ । ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारान्तादेशः स्यात् दृग्दृशवतुषु दृक्षे च ॥ तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृक्षः । दीर्घः । मन्त्वोत्वे । अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये । ६ । ३ । ९२

अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशो वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । विश्वद्र्यङ् । देवद्र्यङ् । तद्र्यङ् । यद्र्यङ् । विश्वग्देवयोः किम् । अश्वाची । अञ्चतौ किम् । विश्वगयुक् । वप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनायस्कारः ॥ छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवद्रीची नयत देवयन्तः । कद्रीची । न च भवति । विश्वाची घृताची ॥

समः समि । ६ । ३ । ९३ ॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात् ॥ सम्यङ्। सम्यञ्चौ। सम्यञ्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे। ६। ३। ९०॥

अलोप इत्यत्र शकन्ध्वादित्वात् पररूपेणाकारः प्रश्लिष्यते ॥ अस्य अलोपो लोपाभावो यस्मिन्नञ्चतौ तस्मिन् वप्रत्ययान्ते परे तरसस्तिर्यादेशः स्यात् ॥ तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिर्यञ्चः। अलोपे किम्। तिरश्चः। तिरश्चा।

सहस्य सध्रिः। ६। ३। ९१॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। सध्र्यङ्। सध्र्यञ्चौ। सध्रीचः। सध्रीचा। अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्। विष्वद्र्यङ्। उदात्तस्वरितेति स्वरितोऽञ्चत्यकारो भवति ॥

सधमादस्थयोश्छन्दसि। ६। ३। ९२

सहस्य सधादेशः स्यात्। इन्द्र त्वास्मिन्सधमादे। सोमः सधस्थम् ॥

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्। ६। ३। ९३॥

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम्। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। ऋभ्योऽपस्य ईत्स्यात्। द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम्। अन्तरीपम्। प्रतीपम्। समीपम्। समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम्। कृतसमासान्तग्रहणान्नेह। स्वप्। स्वपौ। अवर्णान्ताद्वा ॥ प्रेपम्। परेपम्। प्रापम्। परापम्। उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणम्।

ऊदनोर्देशे । ६ । ३ । ९४ ।

अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । देशे किम् अन्वीपम् । दीर्घोच्चारणमवग्रहार्थम् ।

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । ६ । ३ । ९५ ॥

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु ॥ अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यः कारकोऽन्यत्कारकः । अन्यद्रागः । अन्यस्मिन्भवोऽन्यदीयः । अन्यदुत्सुकः । अषष्ठीत्यादि किम् । अन्यस्यान्येन वाशीरन्याशीः । कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकोन्यत्कारकः । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । द्विर्नञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

अर्थे विभाषा । ६ । ३ । ९६ ॥

अन्यदर्थः । अन्यार्थः ।

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ६ । ३ । ९७ ॥

अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम् । कूष्ट्रो राजा ॥ त्रौ च ॥ * ॥ कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः ।

रथवदयोश्च । ६ । ३ । ९८ ॥

कद्रथः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ । ६ । ३ । ९९ ॥

कत्तृणं नाम तृणजातिः । जातौ किम् । कुतृणानि ॥

का पथ्यक्षयोः । ६ । ३ । १००

कापथः । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ।

ईषदर्थे । ६ । ३ । १०१ ॥

ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात् कादेशः । काम्लः ।

विभाषा पुरुषे । ६ । ३ । १०२ ॥

कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव ।

कवं चोष्णे । ६ । ३ । १०३ ॥

उत्तरपदे कोः कवं का च वा स्यात् ॥ कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि च छन्दसि । ६ । ३ । १०४ ॥

पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कव का च वा स्यात् ॥ कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् । पथि । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०५ ॥

पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि । पृषत उदर पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च लत्वम् ।

भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।
गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात् पृषोदरम् ।

जीवनस्य मूतो जीमूतः। वनलोपः। शवानां शयनं श्मशानम्। शवस्य श्मः शयनस्य शानः। ऊर्ध्वंमुखमस्येत्युलूखलः। उर्ध्वमुखयोरुलूखलो। पिशितं शः पिशाचः। पिशितस्य आशः। आशस्य अचः। ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्ति बृसी। ब्रुवच्छब्दस्य बृ आदेशः। सदेरधिकरणे ड्ट्। मह्यां रौति मयूरः। रौतेरचि टिलोपो मह्या मयूः॥ एवमश्वत्थमहित्थकपित्थप्रभृतयोऽवगन्तव्याः॥ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा॥ *॥ दक्षिणतारम्। दक्षिणतीरम्। उत्तरतारम्। उत्तरतीरम्। वाचो वादे डत्वं वल्भावश्चोत्तरपदस्येञि॥ *॥ वाचं वदति वाग्वादः तस्यापत्यं वाड्लिः। षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च धासु वेति वाच्यम्॥ *॥ षोडन्। षोडश। षोढा। षड्धा कुरु। धास्विति बहुवचनं नानाधिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रतिपत्त्यर्थम्। इह मा भूत्। षड् दधातीति षड्धा। आतोऽनुपसर्गे कः स्त्रियां टाप्॥ दुरो दूभावो दाशनाशदभध्येषूत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च॥ *॥ दुःखेन दाश्यते नाश्यते दभ्यते दूडाशः। दूणाशः। दूडभः। खल्घञोर्दम्भेर्नलोपो निपात्यते। दुष्टं ध्यायतीति दूढ्यः। आतश्चोपसर्गे कः॥ स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वम्॥ *॥ एहि त्वं जाये स्वो रोहाव। लोडुत्तमद्विवचनम्॥ पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपः॥ *॥ पीवोपवसनानाम्। पयोपवसनानाम्। प्रियेदम्। पीवस्पयस् इत्येतयोः सलोपः। प्रिये इदमिति स्थिते इकारलोपः।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।

धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्।

आकृतिगणोऽयम्॥

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याऽहन्नन्यतरस्यां
ङौ। ६। ३। १०६॥

संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याहनादेशो वा स्याड्डौ। द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः । द्व्यह्नि । द्व्यहनि । द्व्यह्ने । विगतमहर्व्यह्नः । व्यह्नि । व्यहनि । व्यह्ने । अह्नः सायः सायाह्नः। अतएव ज्ञापकात् समास इति द्वितीये प्रतिपादितम् । सायाह्नि । सायाहनि । सायाह्ने । सङ्ख्येत्यादि किम् । पूर्वाह्णे ।

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । ६ । ३ । १०७ ॥

ढ्रलोप इति न तत्पुरुषोऽनीयरि चचारेत्यादौ च दोषात् । नापि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणत्वात् । किन्तु णिजन्तात् कर्मण्युपपदसमासः । ढरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन् वर्णे अर्थाड्ढकारे रेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् ॥ लीढम् । मीढम् । पुना रमते । हरी-रम्यः । शम्भू राजते । अणः किम् । तृढः । वृढः । तृहू हिंसायाम् । वृहू उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्घाः । लीढः ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य । ६ । ३ । १०८ ॥

अनयोरवर्णस्यौत् स्यात् ढलोपे । सोढा । वोढा । अवर्णस्य किम् । ऊढः । वर्णग्रहणं किम् । परत्वाद्वृद्धौ कृतायामपि यथा स्यात् । उदवोढाम् । अन्यथा तपरत्वान्न स्यात् ॥

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे । ६ । ३ । १०९ ॥

सहेः क्त्वाप्रत्ययेऽस्य आद्यं द्वयं तृतीयं तृनि ओत्वाभावः पक्षे त्वाप्रत्ययस्य ध्यैभावश्च निपात्यते ॥ मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साळ्हा । अचोर्मध्यस्थस्य डस्य ळ. ढस्य ळ्हश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः

ल्हकारतामेति । स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्त इति अन्याचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य स डकारः प्रातिशाख्ये पूर्वोक्तरूपो लकारः सम्पद्यते इति अन्याचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य स एव प्रातिशाख्ये पूर्वोक्तरूप एव ढकारः ऊष्मणा सम्प्रयुक्तः सन् ल्हकारतामेतीति चान्वयः ॥

संहितायाम् । ६ । ३ । ११० ॥

अधिकारोऽयम् । वक्ष्यति । द्व्यचोऽतस्तिङः । विद्मा हि त्वा सत्पतिं शूरगोनाम् । संहितायां किम् । पदपाठे मा भूत् ।

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य । ६ । ३ । १११ ॥

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । दात्राकर्णः । यत्पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धे ज्ञानार्थं दात्राकारादि क्रियते तदिह लक्षणम् । तेन लम्बकर्णो न । लक्षणस्य किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ । ६ । ३ । ११२ ॥

क्विबन्तेष्वेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । सहेः पृतनर्ताभ्यां चेत्यत्र सहेरिति योगविभागादनुक्तसमुच्चयार्थाच्चकाराद्वा षत्वमिति न्यासकारः । पूर्वपदादिति षत्वमिति हरदत्तः । परीतत् । क्वाविति किम् । परिणहनम् । विभाषा पुरुष इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषाऽनुवर्तते । सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ॥

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् । ६ । ३ । ११३ ॥

कोटरादीनां वने परे किंशुलकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात् सञ्ज्ञायाम् । कोटरावणम् । सारिकावणम् । सिध्रकावणम् । मिश्रकावणम् । पुरगावणम् । वनं पुरगेति णत्वविधौ कोटरान्ताः पञ्चात्र कोटरादयो बोध्याः । किंशुलकागिरिः । अञ्जनागिरिः । किंशुलक अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट किंशुलकादिः । कोटेति किम् । असिपत्रवनम् । कृष्णागिरिः ।

वले । ६ । ३ । ११४ ॥

वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात् संज्ञायाम् । कृषीवलः । दन्तावलः । सञ्ज्ञायां किम् । भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । रजः कृषीत्यत्रान्येभ्योऽपि दृश्यत इति वलच् ॥

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । ६ । ३ । ११५ ॥

अमरावती । वारणावती । अनजिरादीनां किम् अजिरवती । राजहंसवती । बह्वचः किम् । व्रीहिमती । सञ्ज्ञायामित्येव । नेह । वलयवती ।

शरादीनां च । ६ । ३ । ११६ ॥

संज्ञायामित्येव । शरावती । पद्मावती । शर पद्म धूम वंश अहि कपि मणि मुनि शुचि शरादयः ।

इको वहे ऽपीलोः । ६ । ३ । ११७ ॥

इगन्तस्य दीर्घः स्यात् वहे ॥ ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः

किम् । पिण्डवहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् ॥ अपील्वादीना-मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दारुवहम् ।

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । ६ । ३ । ११८ ॥

उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात् घञन्ते परे न तु मनुष्ये ॥ परिपाकः । परीपाकः । अपामार्गः । न च भवति । प्रसवः । प्रसरः । प्रवादः । साद्कारयोः कृत्रिमे । प्रासादः । प्राकारः । नेह प्रसादः । प्रकारः ॥ प्रतिवेशादीनां वा ॥ * ॥ प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रतिकारः । प्रतीकारः । अमनुष्ये किम् । निषादः ॥

इकः काशे । ६ । ३ । ११९ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः । वीकाशः । नीकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । पचाद्यजन्तः काशशब्दोऽयम् । यद्वाऽत्र घञीत्यनु-वृत्त्या इगन्तस्यैव काशे इति नियमार्थमिदम् ॥

दस्ति । ६ । ३ । १२० ॥

इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तर-पदे । तरि चेति चर्त्वमाश्रयात् निर्दत्तम् । नीतम् । वीतम् । दः किम् । वितीर्णम् । ति किम् । सुदत्तम् । इकः किम् । प्रत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२१ ॥

अष्टापदम् । अष्टावक्रः । संज्ञायां किम् । अष्टपुत्रः ॥

छन्दसि च । ६ । ३ । १२२ ॥

अष्टनो दीर्घः स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ।

चितेः कपि । ६ । ३ । १२३ ॥

एकचितीकः । द्विचितीकः ।

विश्वस्य वसुराटोः । ६ । ३ । १२४ ॥

विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे ॥ विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्त्वं-मविवक्षितम् । विश्वाराट् । विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराड्भ्यामित्यादि ॥

नरे संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२५ ॥

विश्वस्य दीर्घः । विश्वा नरो यस्य वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायां किम् । विश्वे नरा अस्य विश्वनरो राजा ।

मित्रे चर्षौ । ६ । ३ । १२६ ॥

विश्वामित्रो नाम ऋषिः । ऋषौ किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ । ६ । ३ । १२७ ॥

दीर्घः स्यात् ॥ सोमावतीम् । अश्वावतीम् । इन्द्रियावान् मदिन्तमः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् । ६ । ३ । १२८ ॥

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्यः । अदधात्योषधीषु । विभक्तौ किम् । ओषधिपते । अप्रथमायां किम् । स्थिरे यमस्योषधिः ॥

ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् । ६ । ३ । १२९ ॥

दीर्घः स्यात् । आतून इन्द्र । नूमर्तः । उतवा घा स्यात् । मक्षू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । नहिति थादेशस्य ङित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । शृणोत ग्रावाणः । नप्तनप्तनथना-श्चेति तबादेशः । कूमना: । अत्राते भद्रा । यत्रा नश्चक्रा । उरुष्या णः ।

उरुष्येति कण्ड्वादियगन्तो रक्षणार्थकः । लोटः सेर्हिस्तस्य लुक् । न इत्यस्य नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वम् ।

इकः सुञि । ६ । ३ । १३० ॥

सुञिति निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुञि दीर्घः स्यादृचि ॥ अभीषुणः सखीनाम् । सुञ इति षः ।

द्व्यचोऽतस्तिङः । ६ । ३ । १३१ ॥

द्व्यचस्तिङन्तस्याकारान्तस्य दीर्घो मन्त्रे । विद्मा हि चक्र जरसम् । द्व्यचः किम् । अश्वा भवथ वाजिनः । अतः किम् । आदेवान् वक्षि यक्षि च ।

निपातस्य च । ६ । ३ । १३२ ॥

दीर्घो मन्त्रे । एवा हि ते ।

अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३३ ॥

दीर्घः । स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । केशाकेशि । दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । बाहूबाहवि । तुराषाट् ॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु ॥ * ॥ श्वादन्त इत्यादि । यत्र न विहितं दीर्घत्वं दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्तव्यम् । पुरुषः । पूरुषः । नरकः । नारक इति ॥

चौ । ६ । ३ । १३४ ॥

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । अत्र इत्यल्लोपस्य विषये अन्तरङ्गावप्येकादेशयणादेशौ न प्रवर्तेते । अकृतव्यूहा इति परिभाषया । प्राचः । प्राचा । प्रतीचः । प्रतीचा ।

सम्प्रसारणस्य । ६ । ३ । १३९ ॥

दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यर्थेऽणोऽणिञोरिति ष्यङि यङश्चाप् । पूर्वान्तवत्त्वेन ष्यङन्तत्वात् सम्प्रसारणे पूर्वत्वे चाल्विधावपि दीर्घविधिसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणत्वाद्दीर्घः । व्यवस्थितविभाषया इको ह्रस्व इति ह्रस्वो न । हल इत्यनेन तु नात्र दीर्घः सम्प्रसारणपूर्वस्य हलः सम्प्रसारणनिमित्तनिरूपिताङ्गावयवत्वाभावात् । प्रत्यासत्त्या तादृशाङ्गावयवस्यैव तत्र ग्रहणात् । अत एव निहतमित्यादौ न दीर्घः ॥

इत्योरम्भट्टेन विरचितायां व्याकरणदीपिकासमाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥



षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अङ्गस्य । ६ । ४ । १ ॥

आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरयमधिकारो यदित ऊर्ध्वं वक्ष्यामोऽङ्गस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । हलः । हूतः । जीनः । अङ्गस्य किम् । निरुतम् । दुरुतम् । नामि । अग्नीनाम् । अङ्गस्य किम् । पामनां पश्य । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः । अकार्षीत् । अङ्गस्य किम् । प्राकरोत् । अङ्गस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी यथायोगं विशेषेष्ववतिष्ठते । अथवा प्रातिपदिकार्थमात्रमविवक्षितविभक्त्यर्थमधिक्रियते । तदुत्तरत्र यथायोगं विपरिणम्यतेऽतोऽकारान्तादङ्गाद्भिस ऐसित्यादि सङ्गच्छते ॥

हलः । ६ । ४ । २ ॥

अङ्गावयवाद्धलः परं यत् सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । हूतः । जीनः । अङ्गावयवात् किम् । निरुतम् । तदन्ताङ्गस्य किम् । विद्धः । तृतीये द्वितीयतृतीयेति निपातनाद्दीर्घः । अङ्गस्येति द्विरावर्तनीयम् । तत्रैकं हलो विशेषणमपरं सम्प्रसारणस्य विशेष्यम् ॥

नामि । ६ । ४ । ३ ॥

नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । अग्नीनाम् । रामाणाम् । सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात् परिभाषा बाध्यते ॥

च्छन्दसीत्येवास्तु । न चाग्नीनामित्यादौ नित्यत्वात् पूर्वं दीर्घे कृते नुट् न स्यात् । वचनसामर्थ्यात् । न च नृणामित्यत्र नृचेति धाता धातॄणामित्यादिमन्त्रे छन्दस्युभयथेति च विकल्पेन दीर्घाभावे चारितार्थ्यम् । यदि छन्दसि ऋकारान्तभिन्नस्य नामि दीर्घाभावो न दृश्यते तदा ऋन्नद्याप इत्येव सिद्धेरिति चेन्न । नोपधाया इत्युत्तरार्थत्वात् । तेन चर्मणामिति दीर्घाभावः सिद्ध इति दिक् ।

न तिसृचतसृ । ६ । ४ । ४ ॥

एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् ॥ तिसृणाम् । चतसृणाम् ।

छन्दस्युभयथा । ६ । ४ । ५ ॥

नामि दीर्घो वा । धातॄणाम् । धातृणाम् । बह्वृचाः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ।

नृ च । ६ । ४ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नॄणाम् ।

नोपधायाः । ६ । ४ । ७ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि । नलोपः । पञ्चानाम् । परमपञ्चानाम् । सप्तानाम् । अष्टानाम् । नः किम् । चतुर्णाम् । उपधायाः किम् । पञ्चानामित्यादौ पकारात्कारस्य मा भूत् । नामः प्रत्ययत्वेनाङ्गविशेषणत्वात् ॥

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । ६ । ४ । ८ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥ राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सामानि

तिष्ठन्ति । सामानि पश्य । सर्वनामस्थाने किम् । राजनि । असम्बुद्धौ किम् । हे राजन् ॥

वा षपूर्वस्य निगमे । ६ । ४ । ९ ॥

नान्ताङ्गावयवस्य षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥ ऋभुक्षणम् । ऋभुक्षाणम् । निगमे किम् । तक्षा । तक्षाणौ ॥

सान्तमहतः संयोगस्य । ६ । ४ । १० ॥

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥ श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । श्रेयांसम् । श्रेयांसौ । श्रेयांसि । यशांसि । शिरांसि । महान् । महान्तौ । महान्तः । महान्तम् । महान्तौ । महान्ति । उपधाग्रहणं पूर्वत्वमात्रोपलक्षणम् । पारिभाषिककार्यस्येहासम्भवात् । सर्वनामस्थाने इति च सान्तसंयोगविशेषणम् । तेन हंसशिरांसीत्यादौ न दोषः । सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव न तु धातोर्महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिंसौ ॥

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् । ६ । ४ । ११ ॥

अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । आपः । नित्यात् परादपि नुमः प्राग्दीर्घः । प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वाम्पि । निरवकाशत्व प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव । स्वम्पि । तृन् । कर्ता कर्तारौ कटस्य । स्वसारौ । नप्तारौ । नेष्टारौ । त्वष्टारौ । क्षत्तारौ । होतारौ । पोतारौ । प्रशास्तारौ । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे निय-

मार्थम् । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव । समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । ६ । ४ । १२ ॥

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र ॥ दण्डीनि । वाग्मीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि । अन्यत्र दण्डिनौ । वृत्रहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ । उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानात् वृत्रहायते वृत्रहणीत्यत्राकृत्सार्वेत्यनुनासिकस्य क्वीत्यनयोर्भावाभावौ सिद्धौ ॥

सौ च । ६ । ४ । १३ ॥

इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे ॥ दण्डी । वृत्रहा । पूषा । अर्यमा । असम्बुद्धौ किम् । हे दण्डिन् । वृत्रहन् । पूषन् । अर्यमन् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६ । ४ । १४ ॥

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे ॥ परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घस्ततो नुम् ॥ धीमान् । कृतवान् । भातेर्डवतुः । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । भवान् । शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः भवतीति भवन् । धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति गोमानिवाचरति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । उगिदचामिति सूत्रे अधातोरित्यस्याधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्नुम् । गोमान् । वेधाः । चन्द्रमाः । सुपयाः । सुयशाः । सुस्रोताः । अधातोः किम् । सुष्ठु वस्ते सुवः । पिण्डं ग्रसते इति पिण्डग्रः । ग्रसु ग्लसु अदने । असम्बुद्धौ किम् । हे धीमन् । गोमन् । वेधः ।

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति । ६ । ४ । १५ ॥

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ च क्ङिति ॥ प्रशान् । प्रतान् । शान्तः । शंशान्तः । तन्तान्तः । यङ्लुगन्तानम् । अनुनासिकस्य किम् । ओदनपक् । पक्वः । पङ्क्तिः । क्विझलोः किम् । गम्यते । रम्यते । क्ङिति किम् । गन्ता । रन्ता ।

अज्झनगमां सनि । ६ । ४ । १६ ॥

इह सनीत्येव दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्य विशेषणादजन्ताङ्गस्य दीर्घस्ततो हनिगम्योरिति सिद्धेऽज्ग्रहणमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमेर्विशेषणम् । अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । चिचीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । जिघांसति । सनि चेतीणादेशो गमिरिवङ्दिगितीगादेशस्य । कर्मणि लङ् । गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । इङश्चेतीङादेशस्य । अधिजिगांसते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । स्जिगंसते ॥ झलादौ किम् । इणिगादेशगमेर्जिगमिषति । अधिजिगमिषति ॥

तनोतेर्विभाषा । ६ । ४ । १७ ॥

अस्योपधाया दीर्घो वा स्यात् झलादौ सनि ॥ तितांसति । तितंसति । तितनिषति ॥

क्रमश्च क्त्वि । ६ । ४ । १८ ॥

क्रम उपधाया वा दीर्घः स्याज्झलादौ क्त्वि परे ॥ क्रान्त्वा । क्रन्त्वा । क्रमित्वा ॥

च्छ्वोः शूडनुनासिके च । ६ । ४ । १९ ॥

सतकारस्य छस्य वस्य च क्रमात् श ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति ॥ विश्नः । प्रश्नः । स्योनः । सिवेरौणादिको नः । पृच्छतीति प्राट् । अक्षद्यूः । पृष्टः । पाप्रष्टः । द्यूतः । स्यूतः । स्त्रिव भूतप्रादुर्भावे क्र्यादिः । भूतप्रादुर्भावोऽनिक्रान्तोत्पत्तिः । वान्तोऽयमित्येके । स्त्रोनानि । सतकारस्य किम् । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं तुकि कृते विशिष्टस्य यथा स्यात् । पुतं छादयतीति पुच्छम् । कर्मण्यण् । पृषोदरादित्वाद्धातूपपदयोष्टिलोपः । पुच्छमुदस्यतीति णिङ् । ततः क्विप् । सतक्कारस्य छस्य षकारे कृते वल्-लक्षत्वे चोत्पुडिति च यथा स्यात् । केवलस्य छस्य षकारे कृते तस्य च संयोगान्तत्वाल्लोपे उत्पुदिति मा भूत् ॥ तथा वाञ्छतेर-प्रत्यये वान् वाञ्छाविति यथा स्यात् वान् वांशाविति मा भूत् । क्ङिति किम् । द्युभ्याम् । ननु च भोः किमर्थं क्ङितीत्यनुवर्त्तयसि । न हि द्युभ्यामित्यत्र परत्वादूठि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दिव उदिति तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति । इत्थं सति प्रश्नादिसूत्रे छग्रहणं न कर्त्तव्यमिति । लाघवञ्चैतत्कृतयस्यैव यत्वेन सिद्धेः । इन्तैतावन्तमेव तु विशेषमिह प्रतिपादयन् भगवान् यकारवकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुग् नास्तीत्यत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनितवान् । कैयटोऽपि स्पष्टीकृतवान्न चेदं ध्वनयिष्यद्दिवेर्यङ्लुकि देद्योति देदेतीत्यूठो भावाभावाभ्यां मन्ये नूनं महान्विशेषोऽभविष्यत् ॥ इदं च च्छ्वोरिति यदोठ् तद्विषयकम् । ज्वरेत्यूठ्भाविनोः स्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् । माधवादिसम्मतञ्च । मव्य बन्धने । अयं यान्त ऊठ्भावी । तेवृ देवृ देवने इत्यादयो वान्ताः ॥

ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ६ । ४ । २० ॥

ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये ॥ अत्र क्ङितीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि ओतुरिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणञ्चानुवर्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात् । जूः । जुरौ । जूर्तिः । तूः । तुरौ । तूर्तिः । स्रूः । स्रुवौ । स्रूतिः । ऊः । उवौ । ऊतिः । मव बन्धने । मूः । मुवौ । मूतिः । यङ्लुकि ईडभावे उठि पिति गुणः । मामोति । मामूतः ।

राल्लोपः । ६ । ४ । २१ ॥

रेफात् परयोश्छ्वोर्लोपः स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये परे ॥ मुर्छा । मूः । मुरौ । मूर्तिः । मोमोर्ति । मोमूर्तः । त्वर हिंसायाम् । तूः । तुरौ । तूर्तिः । तोतोर्ति । तोतूर्तः । तोर्थोर्ति । दोधोर्ति । वलि लोपेन सिद्धे वलोपविधानमूठो बाधनार्थम् ॥

असिद्धवदत्राभात् । ६ । ४ । २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः आ अध्यायपरिसमाप्तेस्तदसिद्धवद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् । आभादिति विषयनिर्देशः । भसंशब्दनमभिव्याप्य यदुच्यते तत्र कर्तव्ये अत्रग्रहणं समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तत्रेदच भवति यथान्यदाभाच्छास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेवासिद्धवद्भवतीत्यर्थः । व्याश्रयन्तु नासिद्धवद्भवतीत्यर्थः । एधि । शाधि । अचेत्वशाभावयोः कृतयोर्झलक्षणं धित्वं न प्राप्नोति तयोरसिद्धत्वाद्भवति । आगहि । बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । जहि । अनुनासिकलोपे जभावे च कृतेऽतोहेरिति लुक् प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति । आभात् किम् । अभाजि । रागः । अत

उपधाया इति वृद्धौ कर्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति । अत्रग्रहणं किम् । पपुषः । चिच्युषः । लुलुवुषः । वसोः संप्रसारणमाल्लोपे यणि उवङि च कर्तव्ये नासिद्धम् । आल्लोपादीनि हि वसौ वस्वन्तस्य विभक्तौ सम्प्रसारणमिति समानाश्रयत्वाभावात् । समानाश्रयत्वं च तत्प्रयोगे प्राप्तासिद्धत्वाश्रयशास्त्रीयशब्दरूपनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽन्यूनानतिरि- क्ताश्रयकत्वम् । तत्र पपुष इत्यादौ न्यूनः । चाखायितेत्यादावधिकः । तत्र यङ्निमित्ते ये विभाषेत्यात्वं तन्निमित्ते यस्य हल इति लोपे नासिद्धम् । अतिरिक्तमपि पूर्वविध्युपात्ततावच्छेदकरूपेणाश्रितं चेत्तदपि समानाश्रय- मेव अत एव चिणो लुक् चिणो लुक्यसिद्ध इति संगच्छते । स्त्री इयती- त्यत्र यस्येति लोपापेक्षया स्त्रिया इतीयङि अधिकस्य स्त्रीशब्दस्या- पेक्षणाद् व्याश्रयत्वमिति दिक् । नन्वेवमपि सम्प्रसारणस्य बहिर- ङ्गासिद्धत्वं कस्मान्न भवति । आभाच्छास्त्रीयान्तरङ्गपरिभाषायां प्रवर्तमानायां संप्रसारणादीनामनेनैवासिद्धत्वादेव । नन्वेवं विप्रतिषेधोऽपि न स्यात् । तथा च शातः शातयानित्यत्रा- नुनासिकलोपापेक्षया जनसनेत्यात्वं विप्रतिषेधेनेति सिद्धान्तो भज्येतेति चेन्न । विप्रतिषेधेन हि व्यवस्थायां क्रियमाणायामसि- द्धत्वं न भवति । घुमास्थेत्यत्र हल्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । तद्धि गोद इत्यादौ परत्वादीत्वं मा भूदित्यर्थम् । यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्याद्धल्ग्रहणाभावे सत्यपीत्वे तस्यासिद्धत्वाल्लोपेन सिद्धे तद्व्यर्थ- मेव । न च पुनरीत्वं पुनर्लोप इति चक्रकेणाव्यवस्थापत्त्या शास्त्रस्य व्यवस्थाकारित्वेन लोपेनावस्थानमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि विनिगम- नाविरहादीत्वेनैवावस्थानमिति कुतो नेत्यापत्तिवारणार्थं हलादावीत्वं यथा स्यादजादौ मा भूदिति व्यवस्थार्थं हल्ग्रहणं चरितार्थमिति

वाच्यम् । अविशेषेणैवेत्वं विधाय तस्याजादावाल्लोपस्यापवादस्य विधानेनैवेष्टसिद्धेः । तथाहि आतो लोप इटि च ततः घुमास्थागापाजहातिसां लोपो भवति इटि च अजादौ क्ङितीति । किमर्थं पुनरिदं ईत्वं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम् । ततः ईत् ईच्च भवति घ्वादीनाम् । अत्र क्ङितीत्यपेक्ष्यते । ततः एर्लिङि वाऽन्यस्य संयोगादेः । न ल्यपि । मयतेरिदन्यतरस्याम् । ततः यति यति च इद्भवतीति ॥ वस्तुतस्त्वेकस्यासिद्धत्वे सिद्धेन सह तुल्यबलत्वाभावाद्युक्तो विप्रतिषेधाभावः । द्वयोरपि परस्परमसिद्धत्वं तु तुल्यबलत्वाच्चतेः कुतो न विप्रतिषेधः । परस्परदृष्ट्या परस्परमसिद्धत्वेन पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थं शास्त्रप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । न च कार्यकालपक्षे विप्रतिषेध इति परिभाषाया आभीयत्वेन तद्दृष्ट्योभयोरप्यसिद्धत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः । द्वयोः शास्त्रयोः समानाश्रयत्वे तदाश्रयाश्रयकस्यापि समानाश्रयत्वमिति वाच्यम् । विप्रतिषेधे इत्यस्या यथोद्देशत्वस्यैव सत्वात् । कार्यकालपक्षेऽपि स्वदेशत्यागाभावेनाभीयत्वाभावाच्च । आभीयत्वे तु तदुपस्थितिसामर्थ्यादेवासिद्धत्वबाधाच्चेति दिक् । तस्मात् सर्वथा भवतीह विप्रतिषेध इति स्थितम् ॥

नन्वस्याधिकारत्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यस्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति एषामनुनासिकस्य लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे । स चासिद्धो भवति । अत्र झलादौ क्ङित्येव निमित्ते सति यदाभीयं प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्ये इति । एवञ्च यत्र यदोपस्थानं तत एवारभ्य यदाभीयं तस्मिन्नेव कर्तव्येऽसिद्धत्वं स्यान्न तु ततः पूर्वस्मिन्नपि । ततश्च घ्वसोरित्येत्वं पूर्वस्मिन्धित्वे कर्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेत् । भवेदयं दोषः शब्दाधिकारे । अयं त्वर्थाधिकारः । अतश्चेह श्नान्नलोप इति

अथधिर्निर्णीतः । स एव प्रतिरूपमुपतिष्ठते । अत्रापि शास्त्रासिद्धत्व-मेव । तेनैधि शाधीत्यत्र स्थानिना झलन्तत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात्तन्नि-बन्धनं धित्वं सिध्यति । इदं पुनरिहावधेयम् । आस् सामिति स्थिते परत्वादल्लोपे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानेनाटि लक्ष्य-भेदाल्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाप्राप्तेः प्राप्तस्याटो लोपस्य वारणाय श्नसोरल्लोप इति तपरकरणादनित्यमिदं सूत्रम् । आटोऽसिद्धत्वेनैव लोपाप्राप्तेः । तेन देभतुरित्यत्र दम्भेर्नलोपस्यासिद्धत्वेऽप्येत्वाभ्यासलोपौ सिद्धाविति दम्भेरेत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्याविति न कर्तव्यमित्यत एके-तिषु भाष्यकृतः ॥ वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । दिदीये । दिदीयाते । दिदीयिरे ॥

श्नान्नलोपः । ६ । ४ । २३ ॥

श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । अनक्ति । भनक्ति । हिनस्ति । सणकारग्रहणं किम् । यज्ञानां यत्नानामित्यत्र नामीति दीर्घापेक्षया परत्वान्नलोपो मा भूत् ॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति । ६ । ४ । २४ ॥

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात् किति ङिति । स्रस्यते । ध्वस्यते । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । अनिदितां किम् । नन्द्यते । नानन्द्यते । हलः किम् । नीयते । नेनीयते । उपधायाः किम् । नह्यते । नानह्यते । क्ङितीति किम् । स्रंसिता । ध्वंसिता ॥ लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ विलगितः । कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापो न तु रोगः । विकपितः । शरीरविकारोऽत्र व्याधिर्न तु स्थौल्यादि । उभयत्राप्यकर्मक-

स्यात् कर्त्तरि क्तः । आद्यः कृच्छ्रं प्राप्तः । परो व्याधितः । उपेति किम् । विलङ्घितः । विकम्पितः । रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः । * । मृगरमणमाखेटः । रजयति मृगान् । लोपे वृद्धौ च जनीजृष्क्नसु-रञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्वाद् ह्रस्वः । मृगेति किम् । रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान् तृणदानेन । घिनुणन्तो रागी त्यजर-जेति निपातनात् सिद्धः । रजकः । क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरित्युणादि-क्वुन्नन्तः । न तु शिल्पिनि ष्वुन्नन्तः । रजकीति पुंयोगे ङीष् । क्रियासम्बन्धमात्रविवक्षायामपुंयोगे तु रजिकेत्येव । रजनं रञ्जेः क्युन्नन्तम् । स च बाहुलकाट्टित् । तेन रजनी सिद्धा । रजस्तु युरञ्जिभ्याङ्किदित्यसुन्नन्तम् ॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि । ६ । ४ । २५ ॥

रञ्जेश्च । ६ । ४ । २६ ॥

एषां शपि नलोपः स्यात् ॥ दंश दशने । दशनम् । दंष्ट्राख्या-पारः । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके तेनामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थानदेशस्याधुनिकत्वात् । दशति सजति । स्वजते । रजति । रजते ॥

घञि च भावकरणयोः । ६ । ४ । २७ ॥

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रजत्य-स्मिन् रङ्गः ॥

स्यदो जवे । ६ । ४ । २८ ॥

स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः ॥

अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः। ६। ४। २९॥

अवोदः। अवक्लेदनम्। उन्देरवपूर्वस्य घञि नलोपो निपात्यते। एधः। इन्धनम्। इन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च। ओद्मः। उन्दनम्। उन्देरौणादिके मप्रत्यये नलोपो गुणश्च। प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च श्रन्थेर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च॥

नाञ्चेः पूजायाम्। ६। ४। ३०॥

पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात्। अञ्चिता अस्य गुरवः। अञ्चितमिव शिरो वहति। पूजायां किम्। उदक्तमुदकं कूपात्। उद्धृतमित्यर्थः॥

क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः। ६। ४। ३१॥

एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि परे। स्कन्त्वा। स्यन्त्वा अवस्कन्द्य। स्यन्दित्वेनीट्पक्षे न क्त्वा सेडित्येव सिद्धम्॥

जान्तनशां विभाषा। ६। ४। ३२॥

जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे। भङ्क्त्वा। भक्त्वा। रङ्क्त्वा। रक्त्वा। मस्जिनशोरिति नुम्। तस्य पक्षे लोपः। मक्त्वा मंक्त्वा। नष्ट्वा। नंष्ट्वा। अक्त्वा। अंक्त्वा। केचिदिह झलादावित्ति वदन्ति। नेह। अञ्जित्वा। अनिदितामित्यतः क्ङितीत्यनुवर्त्य किति क्त्वीति व्याख्येयम्। सेट् क्त्वा च न किदिति तद्व्याख्यातारः। अत्र मूलं मृग्यम्॥

भञ्जेश्च चिणि। ६। ४। ३३॥

नलोपो वा स्यात्। अभाजि। अभञ्जि॥

शास इदङ्हलोः। ६। ४। ३४॥

शास उपधाया इत् स्यादङि हलादौ क्ङिति च । सर्तिशा-स्तीत्यङ् । अशिषत् । अशिषताम् । शिष्टः । शिष्टवान् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः । क्विप् चेति क्विप् । तौ शिष्टः । आवां शिष्वः । वयं शिष्मः । अङ्हलोः किम् । शासति । शशासतुः । क्ङिति किम् । शास्ति । शास्मि । शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव ग्रहणमङ्साहचर्यात् । तेनेह न । आशास्ते । आशास्यमानः । किन्तु अङ्विधौ परस्मैपद-कमन्येनात्मनेपदप्रक्रियायां मा समरत मा समरेतामित्याद्युदाहर-णां मते आशास्तेरप्यङ्विधौ ग्रहणं कस्मान्न अस्त्येवेति चेत् । आङः शासु इच्छायामित्यत्र कुतो नाङुदाहृतः । तस्मान्नास्तीति सत्यम् । तत्कस्मान्नेति तु विभाव्यताम् । आशासः क्वावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आशीः ॥

शा हौ । ६ । ४ । ३५ ॥

शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे । शाधि ॥

हन्तेर्जः । ६ । ४ ३६ ॥

हौ परे । जहि । श्तिपा निर्देशान्नेह । जङ्घहि ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक-लोपो झलि क्ङिति । ६ । ४ । ३७ ॥

अनुनासिकेति लुप्तषष्ठीकं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनु-नासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे । यमि रमि नमि गमि हनि मन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु षणु क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु घृणु मनु वनु तनोत्यादयः ॥ यतः । यतवान् । यत्वा । यतिः । एवं रतः अहतः इत्यादि । वनतेः वतिः क्तिन्येतत् । क्तिचि

तु न क्तिचीति प्रतिषेधेन भाव्यम् । अन्यत्र तु क्तलादौ इटा भवित-व्यमिति वृत्तिः । तनोत्यादीनाम् । ततः । ततवान् । तत्वा । ततिः । सनोतेरात्वं वक्ष्यति । एवं क्षुत इत्यादि । ङिति खल्वपि । तौ हतः । अतत । अतथाः । तनादिभ्यस्तथासोरिति सिचो वा लुक् । अक्षत अक्षथा इत्यादि । अनुदात्तेत्यादि किम् । शान्तः । क्षान्तः । अनुनासिकेति किम् । पक्वः । झलि किम् । यम्यते । क्ङिति किम् । यन्ता । उपदेशग्रहणं किम् । इह च यथा स्यात् । गतिः । रतिः । इह च मा भूत् । शान्तः । शान्तवान् ॥

वा ल्यपि । ६ । ४ । ३८ ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्-ल्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा नान्तानिटां व-नादीनाञ्च नित्यम् । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । आगत्य । आगम्य । आहत्य । अवमत्य । प्रवत्य । प्रतत्य ॥

न क्तिचि दीर्घश्च । ६ । ४ । ३९ ॥

अनिटां वनतितनोत्यादीनां दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे ॥ यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ॥

गमः क्वौ । ६ । ४ । ४० ॥

अनुनासिकलोपः स्यात् ॥ अङ्गगत् ॥ गमादीनामिति वक्त-व्यम् ॥ * ॥ परीतत् । संयत् । सुनत् ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यमनुनासिकलोपश्च ॥ * ॥ अग्रेगूः । परेभूः । ङित्करणमन-र्थकमन्त्यादेशेन सिद्धेः ॥

विड्वनोरनुनासिकस्यात् । ६ । ४ । ४१ ॥

विड्वनोः परयोरनुनासिकस्यात् स्यात् ॥ अब्जाः ॥ गोजाः । विजायते इति विजावा । ओण् । अवावा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् ॥

जनसनखनां सञ्झलोः । ६ । ४ । ४२ ॥

एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च परे। जातः । जातवान् । जन जनने जुहोत्यादिः । तौ जजातः । सिषासति । सातः । सातवान् । असात । असाथाः । खातः । खातवान् । चङ्खातः । झलादौ किम् । जिजनिषते । सिसनिषति । चिखनिषति ॥

ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥

जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति परे ॥ जायते । जन्यते । जाजायते । जञ्जन्यते । जजायात् । जजन्यात् । जायात् । जन्यात् । सायते । सन्यते । सासायते । संसन्यते । सायात् । सन्यात् । खायते । खन्यते । चाखायते । चङ्खन्यते । खायात् । खन्यात् । चङ्खायात् । चङ्खन्यात् ॥

तनोतेर्यकि । ६ । ४ । ४४ ॥

आकारोन्तादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते । यकि किम् । तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४५ ॥

सनोतेः क्तिचि आत्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सातिः । सतिः सन्तिः । न क्तिचीति दीर्घनिषेधः । वन षण सम्भक्तावित्यस्य तु सान्तिरित्येव ॥

आर्द्धधातुके। ६। ४। ४६॥

अधिकारोऽयं न ल्यपीति यावत्। वक्ष्यति। णेरनिटि। पाच्यते। आर्द्धधातुके किम्। पाचयति॥

भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्। ६। ४। ४७॥

भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके॥ मित्वादन्त्यादचः परः। स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः। बभर्ज। बभ्रज्ज। बभर्जिथ। बभ्रज्जिथ। भ्रष्टा। भर्ष्टा। भ्रष्टव्यम्। भर्ष्टव्यम्। भर्जनम्। भ्रज्जनम्। क्ङिति रमागमं बाधित्वा नित्यत्वात् संप्रसारणम्। भृष्टः। भृष्टवान्। भृज्ज्यात्। भृज्ज्यास्ताम्। उपदेश इति वर्त्तते। तेनेह न। बरीभृज्ज्यते॥

अतो लोपः। ६। ४। ४८॥

आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्द्धधातुके परे॥ गोपायिता। चिकीर्षिता। तपरकरणं किम्। याता। वाता। आर्द्धधातुके किम्। वृक्षत्वम्। उपदेशे किम्। अक्कृगत्। अयवयप्रभृतिभ्यः क्विपि वलि लोपे अत् वत्। कथं धिनुतः। कृणुतः। धिन्विकृण्व्योरचेति सौत्रक्रमेण पूर्वमकारादेशः पश्चादुप्रत्यय इति सिद्धान्तात्॥ वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन॥ * ॥ चिकीर्षकः। चिकीर्ष्यते॥

यस्य हलः। ६। ४। ४९॥

यस्येति संघातग्रहणम्॥ हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके। आदेः परस्य। अतो लोपः। तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न। बेभिदिता। चेच्छिदिता। संघातग्रहणं किम्।

ईर्ष्यिता । नम्यिता । इह त्वनर्थकत्वान्न । पुत्रकाम्यिता । सन्निपातपरिभाषयेह न । गव्यिता । नाव्यिता । हलः किम् । लोलूयिता ॥

क्यस्य विभाषा । ६ । ४ । ५० ॥

हलः परयो क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके ॥ आदेः परस्य । समिधिता । समिध्यिता ॥

णेरनिटि । ६ । ४ । ५१ ॥

अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् ॥ गयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् ॥*॥ णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्तु अनिटीति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चेयङादेरपवाद एवायम् । इयङ् । अततक्षत् । यण् । आटिटत् । गुणः । कारणा । वृद्धिः । कारकः । दीर्घः । कार्यते । ज्ञीप्सति । अत्र सनीवन्तर्धेतीडभावे अज्झनेति दीर्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते ॥ अनिटि किम् । कारयिता ॥

निष्ठायां सेटि । ६ । ४ । ५२ ॥

णेर्लोपः स्यात् । कारितः । कारितवान् । सेटि किम् । इटि कृते णिलोपो यथा स्यान्न तु पूर्वम् । अन्यथैकाच इति निषेधादिण् न स्यात् । न च संज्ञपितः पशुरित्यत्र सनीवन्तर्धेति वेट्कत्वेन यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधाण्णिलोपाभावार्थं तदिति वाच्यम् । पूर्वेण दुर्वारत्वात् । यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेरिट्प्रतिषेधाभावाच्च । अत एव दरिद्रितः सिद्धः ॥

जनिता मन्त्रे । ६ । ४ । ५३ ॥

इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता ॥

शमिता यज्ञे। ६। ४। ५४॥

शमयितेत्यर्थः॥

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु। ६। ४। ५५॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात्॥ णिलोपापवादः। कारयाञ्चकार। अन्त। गण्डयन्तः। तृविशिभ्यां झच् इत्यतोऽनुवर्तमाने तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्चेत्यौणादिको झच्। झोऽन्तः। गडेर्घटादित्वान्मित्वे ह्रस्वः। मण्डयन्तः। आलु। स्पृहयालुः। स्पृहिगृहीत्यादिना आलुच्। आय्य। स्पृहयाय्यः। श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्य इत्यौणादिकः। इत्नु। स्तनयित्नुः। स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् इत्यौणादिकः। इष्णु। पारयिष्णवः। णेश्छन्दसीति इष्णुच्।

ल्यपि लघुपूर्वात्। ६। ४। ५६॥

लघुपूर्वात् परस्य णेरयादेशः स्याल्ल्यपि। विगणय्य। प्रणमय्य। प्रबेभिदय्य। लघुपूर्वात् किम्। सम्प्रधार्य।

विभाषाऽऽपः। ६। ४। ५७॥

आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्याल्ल्यपि। प्रापय्य। प्राप्य। इङादेशस्य लाक्षणिकत्वान्न। अध्याप्य।

युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि। ६। ४। ५८॥

ल्यपीत्यनुवर्तते। वियूय। विप्लूय। छन्दसि किम्। वियुत्य। आप्लुत्य।

क्षियः। ६। ४। ५९॥

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात्। प्रक्षीय।

निष्ठायामण्यदर्थे । ६ । ४ । ६० ॥

ण्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः ॥ क्षियो दीर्घादिति नत्वम् । प्रक्षीणः सः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया ।

वा ऽऽक्रोशदैन्ययोः । ६ । ४ । ६१ ॥

क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च ॥ क्षीणायुर्भव । क्षितायुर्भव । क्षीणोऽयं तपस्वी क्षितो वा ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झन-ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च । ६ । ४ । ६२ ॥

उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात् स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च ॥ अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्द्धधातुक इत्यधिकृत सीयुटो विशेषणं नेतरेषामव्यभिचारात् । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

वृद्धिश्चिण्वद्युक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघाती ॥

चिण्वद्भावाद्वृद्धिः । भाविष्यते । भविष्यते । अभाविष्यत । अभविष्यत । अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाताम् । भाविषीष्ट । भविषीष्ट । भाविता । भविता । चिण्वदिट आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः । भाविष्यते । पक्षे भावयिष्यते । अभाविष्यत । अभावयिष्यत । अभाविषाताम् । अभावयिषाताम् । भाविषीष्ट ।

भावयिषीष्ट। भाविता। भावयिता। सन्नन्ताद्यङन्ताच्चाविशेषः। यङ्लुगन्तात्तु बोभाविष्यते। बोभविष्यते इत्यादि। स्ताविष्यते। स्तोष्यते। अस्ताविषाताम्। अस्तोषातामित्यादि। परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे च कृतेऽजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट्। आरिष्यते। स्मारिष्यते। कारिष्यते। अरिष्यते। स्मरिष्यते। करिष्यते इत्यादि। गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम्। तथाहि। चिण्वदिटो दीर्घो न। प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो वृतो वेत्यनेन दीर्घविधानात्। अगारिध्वम्। द्वितीये त्विटि वृतो वेति वा दीर्घः। अगरीध्वम्। अगरिध्वम्। एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयञ्चेति पञ्च वैकल्पिकानि। इत्थं षण्णवतिः। लिङ्सिचोरिति विकल्पादिडभावे उश्चेति कित्वमित्वं रपरत्वं हलि चेति दीर्घः। इणः षीध्वमिति नित्यं ढत्वं अगीर्ढ्वम्। ढवमानां द्वित्वविकल्पेऽष्टौ। उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता सङ्ख्येति।

> इट् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वं ढत्वं द्वित्वचिकं तथा।
> इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम्॥

चिण्वद्भावाद्युक्। दायिष्यते। धायिष्यते। ग्लायिष्यते। दास्यते। धास्यते। ग्लास्यते। अदायिषाताम्। अधायिषाताम्। अग्लायिषाताम्। अदिषाताम्। अधिषाताम्। अग्लासाताम्। एवं दायिषीष्ट। दासीष्ट। दायिता। दातेत्यादि। चिण्वद्भावाद्वा दीर्घः। हेतुमण्ण्यन्तात् शाम्यतेः कर्मणि स्यडादयः। शामिष्यते। शमिष्यते। शमयिष्यते। अशामिष्यत। अशमिष्यत। अशमयिष्यत। अशामिषाताम्। अशमिषाताम्। अशमयिषाताम्। शामिषीष्ट। शमिषीष्ट।

शमयिषीष्ट । शमिता । शमिता । शमयिता । ण्यन्ताणिच्यप्येवम् ।
न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात् । पूर्वत्रासिद्धे न
स्थानिवदित्यवगन्तव्यं द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्ग्रहणं प्रत्या-
ख्यातृणां भाष्यकाराणां मते तु णाविति जातिपरो निर्देशः ।
यङन्ताण्णिच्च शंशामिष्यते । शंशमिष्यते । शंशमयिष्यते इत्यादि ।
यङ्लुगन्ताण्णिच्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो
नास्तीति विशेषः । अथ हनादयः स्यादिषूदाह्रियन्ते । चिण्वद्भावा-
द्धो हन्तेरिति कुत्वम् । अचिण्णलोरित्युक्तेर्हनस्तो न । घानिष्यते ।
हनिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । अघानिषाताम् । अहसाताम् ।
पक्षे आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति वधादेशः । अवधिषाताम्
आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः । आर्द्धधातुके सीयुट
इति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे वधिषीष्ट । घानिता ।
हन्ता । न च स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेशः स्यादिति
वाच्यम् । अङ्गस्येत्यधिकाराद्दाङ्गस्यैवातिदेशात् । अत एव । एष्यते ।
आयिष्यते । अध्येष्यते । अध्यायिष्यते इत्यादौ इणिङादेशा अपि
न भवन्ति । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यै-
वेटो ग्रहो लिटीत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते ।
अग्राहिष्यत । अग्रहीष्यत । अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् ।
ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । ग्राहिता । ग्रहीता । दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते ।
अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । अदर्शिषाताम् । सिचः कित्त्वा-
दम् । अदृक्षाताम् । दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट । दर्शिता । द्रष्टा ।
स्यादिषु किम् । चेतव्यम् । आर्द्धधातुके किम् । प्रस्नुयीत । कर्म-
कर्त्तरीदम् । तत्र न दुहस्नुनमामिति यकः प्रतिषेधः । क्रियेत

ह्रियेतेत्यत्र यक्सत्त्वेपि तदन्तस्यैव च मा भूत् । सति तु वृद्धियुक्तौ स्याताम् । अतो लोपो वा स्यादिति सर्वथा रूपासिद्धिः । भावकर्मणोः किम् । चेष्यति । दास्यति । अचम्हनग्रहदृशां किम् । पठिष्यते ।

दीङो युडचि क्ङिति । ६ । ४ । ६३ ॥

दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्धधातुकस्य युट् स्यात् । दिदीये । अचि किम् । देदीयते । क्ङिति किम् । उपदानम् ।

आतो लोप इटि च । ६ । ४ । ६४ ॥

अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । पपतुः । पपुः । प्रदा । प्रधा । पपिथ । तस्थिथ । अजाद्योः किम् । ग्लायते । दासीय । आर्द्धधातुकयोः किम् । यान्ति । यान्ति । व्यत्यरे । व्यत्यले ॥

ईद्यति । ६ । ४ । ६५ ॥

यति परे आत ईत् स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि । ६ । ४ । ६६ ॥

एषामात ईत् स्याद्धलादौ क्ङित्यार्द्धधातुके ॥ दीयते । धीयते । देदीयते । देधीयते । मीयते । मेमीयते । स्थीयते । तेष्ठीयते । गीयते । जेगीयते । अध्यगीष्ट । अध्यगीष्यत । गाङ्कुटादिसूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणात् नेह । गाङ् गतौ । अगास्त । पा पाने । पीयते । पेपीयते । पै ओवै शोषणे इत्यस्य च नेह ग्रहणम् । यङस्य लुग्विकरणत्वादपरस्य लाक्षणिकत्वात् । हीयते । जेहीयते । जहातीति

भृजामिदितीत्वरहितनिर्देशेन ओहाङो न । अवसीयते । अवसेषी-यते । स्यतेरेव ग्रहणम् । व्याख्यानात् । तन्त्रान्तरे स्यतीति श्यना निर्देशाच्च । न तु सै जै षै क्षये इत्यस्य । हलि किम् । ददतुः । क्ङिति किम् । दाता ।

एर्लिङि । ६ । ४ । ६७ ॥

घुसंज्ञकानां मास्थादीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके क्ङिति लिङि ॥ देयात् । धेयात् । मेयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । हेयात् । अवसेयात् । क्ङिति किम् । दासीष्ट । जहातीति श्तिपा निर्देशान्नेह । आशिषि जाहायात् ।

वान्यस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ ॥

घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वा स्यादार्ध-धातुके क्ङिति लिङि ॥ ग्लायात् । ग्लेयात् । अन्यस्य किम् । स्थेयात् । संयोगादेः किम् । यायात् । क्ङिति किम् । ग्लासीष्ट ।

न ल्यपि । ६ । ४ । ६९ ॥

ल्यपि परे घुमास्थादेरात ईत्वं न ॥ प्रदाय । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । अवसाय । मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते प्रमाय । निमाय । उपदाय ।

मयतेरिदन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ७० ॥

मेङ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य । अपमाय वा याचते । याचित्वा अपमयते इत्यर्थः । उदीचां माङो व्यतीहारे इत्यपूर्वकालेऽपि विकल्पेन क्त्वा ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः । ६ । ४ । ७१ ॥

एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात् स चोदात्तः ॥ अभूत् । अभवत् । अभविष्यत् ।

आडजादीनाम् । ६ । ४ । ७२ ॥

अजादीनामाट् स्याल्लुङादिषु स चोदात्तः ॥ अटोऽपवादः । आटश्चेति वृद्धिः । ऐधिष्ट । ऐक्षत । ऐक्षिष्यत । कथमैज्यत । औप्यत । औह्यत । औयत इत्यादि । लङि कृते लावस्थायामेवाडागमोऽनन्तरङ्गत्वाल्लादेशः । तत्र कृते विकरणो नित्यत्वादडागमं बाधते । शब्दान्तरप्राप्तेरडागमस्यानित्यत्वम् । कृते हि विकरणे विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यमकृते तु धातुमात्रस्य शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति विकरणो नानित्यः । विकरणे कृते सम्प्रसारणमडागमान्नित्यत्वादेव भवति । सम्प्रसारणे कृते त्वजादाङ्गम्भवतीत्याडजादीनामित्याडागमः । यद्वा उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते इति न्यायेन पूर्वमड् न प्रवर्तते । सम्प्रसारणोत्तरमाडागमस्योपजनिष्यमाणनिमित्तत्वात् । अपवादोऽपि यद्यन्यत्रेति न्यायस्य तु नात्र विषयः । अडप्राप्तियोग्यविषये आटश्चारिताभ्याभावादितोऽप्यधिकं ग्रन्थगौरवभयादनुक्तं स्वयमूहनीयं सुबुद्धिभिः । अत्राजादीनामप्यटैव सिद्धिप्रकारस्तु भाष्यकैयटाभ्यामवगन्तव्यः ।

छन्दस्यपि दृश्यते । ६ । ४ । ७३ ॥

अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः । मन्त्रे घसह्वरेति लेर्लुक् । आयुनक् । युजेर्लङ् ।

न माङ्योगे । ६ । ४ । ७४ ॥

अडाटौ न स्तः । मा भवान्भूत् । मा भवानीहिष्ट ।

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि । ६ । ४ । ७५ ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे माय: । क्षेचे पखीजान्यवाप्सु: ॥

इरयो रे । ६ । ४ । ७६ ॥

बहुलमित्यनुवर्तते । प्रथमं दध्र आपः । रेभावस्याभीयत्वे-नासिद्धत्वादातो लोपः । अत्र रेशब्दस्येटि कृते पुनरपि रेभावस्त-दर्थं सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति । न च भवति । कर्माणि चक्रिरे ।

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ । ६ । ४ । ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्येवर्णोवर्णान्तस्य धातोर्भ्रू इत्येतस्य चाङ्गस्ये-यङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे ॥ ङिच्चेत्यन्तादेशः । आन्तरतम्या-दिरियङ् ओरुवङ् । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । लुलुवतुः । लुलुवुः । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः । भ्रुवौ । भ्रुवः ॥ अमेर्डूप्रत्ययान्तोऽयं न तूङ् च गमादीनामित्यूङन्तः । तथा चाति धातुत्वादेव सिद्धः । अचि किम् । आप्नुयात् । श्न्वादीनां किम् । लक्ष्म्यौ । य्वोः किम् । चक्रतुः । चयनं चायको लवनं लावक इत्यादौ तु परत्वाद्गुणवृद्धी भवतः ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ * ॥ तन्वं पुषेम तनुवं पुषेम । त्रियम्बकम् । त्र्यम्बकम् । स्वर्गं लोकम् । सुवर्गं लोकम् ।

अभ्यासस्यासवर्णे । ६ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि ॥ इयाय ।

इयेष । उवोष । उवोख । इयर्ति । असवर्णे किम् । ईषतुः । अचि किम् । इयाज ।

स्त्रियाः । ६ । ४ । ७९ ॥

स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे ॥ स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः २ । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् ।

वाम्शसोः । ६ । ४ । ८० ॥

अमि शसि च परे स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियः । स्त्रीः ।

गुणनाभावौ त्वनुङ्भिः परत्वात् पुंसि बाध्यते ।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥
आस्योकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥

अतिस्त्रियौ २ । अतिस्त्रयः । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियोः २ । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रौ । क्लीबे तु नुम् । अतिस्त्रिणी २ । अतिस्त्रीणि २ । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । अतिस्त्रिणः २ । अतिस्त्रिणोः २ । अतिस्त्रिणि । ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात् पक्षे प्राग्वद्रूपम् । स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । शसि । अतिस्त्रीः । अतिस्त्रियः । टायामतिस्त्रिया । ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासस्तत्सम्बद्धस्यैवानुवृत्तेर्दीर्घस्यायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य ।

आण्नद्या इत्याट् । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रियाः २ । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्रौ ।

इणो यण् । ६ । ४ । ८१ ॥

अजादौ प्रत्यये । मध्येऽपवादन्यायेनायमियङोऽपवादः । यन्ति । यन्तु । आयन् । यण आभीयासिद्धत्वादाट् । गुणवृद्धिभ्यां परत्वादयं बाध्यते । अयनम् । आयकः ।

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । ६ । ४ । ८२ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे ॥ निन्यतुः । निन्युः । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी । कुमार्यौ । कुमार्यः । अमि शसि च । कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्या । कुमार्यै । कुमार्याः । कुमारीणाम् । अत्र परत्वान्नुट् । कुमार्याम् । एः किम् । असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्यादङ्गविशेषणं मा भूत् । तथा सति प्रध्यं प्रध्यः ग्रामण्यं ग्रामण्य इत्यादि न सिध्येत् । लुलुवतुः लुलुवुरिति तु ओः सुपीति नियमादपि सिध्यति । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उन्नयतीत्युन्नीः । उन्न्यौ । उन्न्यः । उन्न्यम् । उन्न्यः । उन्न्याम् । अनेकाचः किम् । नीः । नियौ । नियः । नियम् । नियः । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ । यवक्रियौ ॥ गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते ॥ * ॥ शुद्धधियौ । परमधियौ । कथं तर्हि दुर्धियौ वृश्चिकभियेत्यादि । उच्यते दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दम्प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः स्युः ।

वृश्चिकशब्दस्य तु बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिक-सम्बन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा ॥

ओः सुपि । ६ । ४ । ८३ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि ॥ गतिकारकेतर-पूर्वपदस्य यण् नेष्यते । खलप्वौ । खलप्व इत्यादि । एवं सुल्वा-दयः । अनेकाचः किम् । लूः । लुवौ । लुवः । धात्ववयवेति किम् । उल्लूः । उल्लुवौ । उल्लुवः । असंयोगपूर्वस्य किम् । कटप्रूः । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतीत्यादि किम् । परमलुवौ । सुपि किम् । लुलुवतुः ।

वर्षाभ्वश्च । ६ । ४ । ८४ ॥

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि ॥ वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः ॥ दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः ॥ * ॥ दृन्भ्वम् । दृन्भ्व इत्यादि खलपूवत् । करभ्वम् । करभ्वः । दीर्घपाठे कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ । कारभ्वः । पुनर्भूर्योगिकः पुंसि । रूढस्तु नित्यस्त्रीलिङ्गः । पुनर्भ्वावित्यादि । अमि पुनर्भ्वाम् । स्त्रि-यान्तु यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । एवं वर्षाभूशब्देऽपि । कैयटवृत्तिकारयोर्मतभेदनिबन्धननदीत्वविकल्पान्नुड्विकल्पो द्रष्टव्यः । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः । न च नेयङुवङिति निषेधः । यणा उवङो बाधनात् । दृम्भूकाराभूशब्दौ तु स्वयंभूवत् । कथं दृम्भ्वौ दृम्भ्व इत्यादि । दृम्भतीति दृम्भूः । अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरित्युणादिसूत्रेण कू इत्यादितः

तत्र हुश्नो यणचीति यण् । स च दृम्भ्वं दृम्भ्वनित्यत्र बाध्यते । दृम्भूरित्यत्र तु दृन्निति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विबिति विशेषः ॥

न भूसुधियोः । ६ । ४ । ८५ ॥

गतयोर्यण् न स्यादचि सुपि ॥ स्वभुवौ । स्वभुवः । सुधियौ । सुधिय इत्यादि ।

छन्दस्युभयथा । ६ । ४ । ८६ ॥

भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च । वनेषु चित्रं विभ्वं विभुवं वा । सुधियो नव्यमग्ने सुध्यो वा ।

हुश्नुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ ॥

जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके ॥ उवङोऽपवादः । जुह्वति । जुह्वतु । अजुह्वत । शृण्वन्ति । सुन्वन्ति । चिन्वन्ति । हुश्नुवोः किम् । योयुवति । बोभुवति । रोरुवति । इदमेव हुश्नुग्रहणं ज्ञापकं भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । छन्दसि तु छन्दस्युभयथेति आर्द्ध-धातुकत्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । सार्वधातुके किम् । जुहुवतुः । असंयोगपूर्वस्य किम् । आप्नुवन्ति ।

भुवो वुग् लुङ्लिटोः । ६ । ४ । ८८ ॥

भुवो वुगागमः स्याल्लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्गुणवृद्धी बाधते । अभूवन् । अभूवम् । अबोभूवीत् । अबोभूवुः । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । बभूविथ । अचि किम् । अभूत् । अभूताम् ।

ऊदुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८९ ॥

गुह उपधाया ऊत् स्याद् गुणहेतावजादौ प्रत्यये ॥ गूहति । गूहते । गूहयति । उपधायाः किम् । अन्त्यस्य मा भूत् । विकृतनिर्देशः किम् । जुगुहतुः । जुगुहुः । अचि किम् । गोढा ॥

दोषो णौ । ६ । ४ । ९० ॥

दुष इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत् स्याण्णौ । दूषयति ।

वा चित्तविरागे । ६ । ४ । ९१ ॥

विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ।

मितां ह्रस्वः । ६ । ४ । ९२ ॥

मितामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ परे । के पुनर्मितः । चुरादौ भ्वादौ च पठ्यन्ते । तत्र तावच्चुरादौ ये त उच्यन्ते । ज्ञप मिच्च । अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते । ज्ञपयति । यम च परिवेषणे । चान्मित् । परिवेषणमिह वेष्टनं न तु भोजनं नापि वेष्टना । उभयत्रापि हेतुमण्ण्यन्तत्वेनामन्तत्वादेव सिद्धेः । न च वेष्टनायां यमोऽपरिवेषणे इति निषेध इति वाच्यम् । तत्र विनिगमनाविरहाद्भोजनावद्वेष्टनाया अपि ग्रहणात् । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः । चह परिकल्कने । चहयति । अचीचहत् । कथादेस्तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वात्सन्वद्भावो न । अचचहत् । चप इत्येके । चपयति । रह त्यागे इत्येके । रहयति । अरीरहत् । कथादेस्तु अररहत् । बल प्राणने । बलयति । चिञ् चयने । चिस्फुरोर्णौ वा आत्वम् । अर्तिह्रीति पुक् । चपयति । चययति । ञित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः । चयति । चयते । नेर्गदेत्यत्र चिनोतेर्ग्रहणान्नेह । प्रणिचययति । प्रनिचययति । नान्ये मितोऽहेतौ । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये

मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न । इति चुरादिर्मितः । अथ भ्वादिर्मितः । तत्र त्वरत्यन्तास्त्रयोदश अनुदात्तेतः षितश्च । ये धातवोऽन्यत्राधीता इह पठ्यन्ते तेषामर्थनियमः । ये त्विहैव पठ्यन्ते तेषामुपसर्गादिनार्थान्तरसत्त्वेऽपि मित्त्वमस्त्येवेति न्यासधातुवृत्त्यादिषु स्थितम् । घट चेष्टायाम् । घटादयो मित इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । घटयति । कथन्तर्हि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये । प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादि । शृणु । घट संघाते इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयम् । एवञ्च कथं विघटयतीत्यादौ मित्त्वमिति वाच्यम् । नान्ये मितोऽहेताविति निषेधात् । अनुवादसामर्थ्येन तद्बाधकल्पनापेक्षया स्वातन्त्र्यकल्पनस्यैवोचितत्वात् । व्यथ भयसञ्चलनयोः । प्रथ प्रख्याने । प्रस विस्तारे । म्रद मर्दने । स्खद स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् । क्षजि गतिदानयोः । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्णमुलोरिति दीर्घविकल्पः । अक्षञ्जि । अक्षाञ्जि । क्षञ्जम् २ । क्षाञ्जम् २ । एवमग्रेऽपि । दक्ष गतिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिशैघ्र्ययोरनुदात्तेत्सु पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः । क्रप कृपायां गतौ । कदि क्रदि क्लदि वैक्लव्ये । वैकल्य इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिक्रदी इदितौ । कद क्लदेति चानिदिताविति मैत्रेयः । कदिक्रदीक्लदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च । ञित्वरा संभ्रमे । घटादयः षितः षित्वादङ् कृत्सु भवति ॥ अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः । ज्वर रोगे । गड सेचने । हेड वेष्टने । हेडृ अना-

दरे इति घटादिभ्यः पूर्वमात्मनेपदिषु गतः स एवोत्स्वृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषमित्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात् परस्मैपदम् । हेडति । हिडयति । अनादरे तु हेडयति । वट भट परिभाषणे । वट वेष्टने भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मित्वार्थोऽनुवादः । नट नृत्तौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु घटादौ नट नताविति पठन्ति । गताविकत्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठात् घटादिर्णोपदेश एव । ष्टक प्रतीघाते । चक तृप्तौ । तृप्तिप्रतिघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्वार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात् परस्मैपदम् । कखे हसने । रगे शङ्कायाम् । लगे सङ्गे । ह्रगे ल्हगे षगे ष्टगे संवरणे । कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ इति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये । अक अग कुटिलायां गतौ । कण रण गतौ । चण शण श्रण दाने । शण गताविकत्यन्ये । श्रथ क्नथ क्रथ क्लथ हिंसार्थाः । जासिनिप्रहणेतिसूत्रे क्राथेति मित्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्वन्तु निपातनात् परत्वाच्चिण्णमुलोरिति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि । अक्राथि । क्रथम् २ । क्राथम् २ । वन च हिंसायामिति शेषः । वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । न च तस्यैवानुवाद इत्यर्थं तदिति वाच्यम् । विशिष्यार्थो नोच्यत इत्युक्त्या नियमस्य वक्तुमशक्यत्वेन तद्वैयर्थ्यात् । अत एव पूर्वपठितवनो

नानुवादः । उत्तारीत्यार्थनियमासम्भवेन तत्र वनपाठस्य वैयर्थ्या-पत्त्या तदनुवादासम्भवात् । उदित्त्वफलन्तु णिजभावे । तेन क्रिया-सामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते । ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थे पठिष्यमाण एवायं मित्वार्थ-मनूद्यते । प्रज्वलयति । ह्वल ह्मल चलने । प्रह्वलयति । स्मृ-आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्वार्थोऽनुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । दॄ भये दॄ विदारणे इति क्र्यादेरय-मनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्घटादौ अरस्वृदॄ त्वरेति सूत्रे च दॄ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति । तन्नेति माधवः । नॄ नये क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति । श्रा पाके श्रै इति कृतात्वस्य श्रा इत्यादादिकस्य च सामान्येना-नुकरणम् । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य । लक्षणप्रतिपदो-क्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषाभ्याम् । श्रपयति । विक्लेदयती-त्यर्थः । पाकादन्यत्र श्रापयति । स्वेदयतीत्यर्थः । मारणतोषणनिशा-मनेषु ज्ञा । निशामनं चाक्षुषं ज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्र-मित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् । ननु माधवमते ज्ञीप्स्यमानो बोधयितुम-भिप्रेत इति वृत्तिग्रन्थस्य का गतिः । ज्ञप मिच्चेति चुरादौ ज्ञापनं मारणादिकञ्च तस्यार्थः । कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति । तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च । शृणु । माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्वा-भावात् । ज्ञापनमात्रे मित्वमिति मते तु ज्ञा नियोगे इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हर-

दत्तादीनां मते तु ज्ञा नियोगे इति चौरादिकस्य न क्वाऽप्यनुवर्तिः । कम्पने चलिः । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थ इति । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्र चालयति । क्षिपतीत्यर्थः । छदिरूर्जने छद अपवारणे इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जेऽर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छादयति । बलीभवति । प्राणीभवति । अपवारयति वेत्यर्थः । जिह्वोन्मथने लडिः । लड विलासे इति पठितस्य मित्वार्थोऽनुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् । गालयतीत्यर्थः । लडयति दधि । उन्मथ्नाति विलोडयतीत्यर्थः । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् । मदी हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्वार्थोऽयमनुवादः । ईदित्वन्त्वस्यैवानुवाद इति बोधनार्थम् । मदयति । हर्षयति ग्लेपयति वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति । चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । ध्वन शब्दे । भाव्ययं मित्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अत्र भोजः । दलि वलि स्खलि रणि ध्वनि त्रपि क्षपयश्चेति पपाठ । तत्र ध्वनिरणौ उदाहृतौ । दल विदारणे वल संवरणे । स्खल सञ्चलने । त्रपूष् लज्जायामिति गताः । तेषां णौ । दलयति । वलयति । स्खलयति । त्रपयति । क्षै क्षये इति

वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुंसा निर्देशः । क्षपयति । स्वन अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वानयति । घटादयो मितः । मित्संज्ञा इत्यर्थः । जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च । मित इत्यनुवर्तते । जॄषिति षिन्निर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु जनीजॄष्ग्रसु इति पठित्वा ग्रसु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति । ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा । एषां मित्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति । ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्वम् । प्रज्वलयति । कथन्तर्हि प्रज्वालयति उन्नामयतीति । घञन्तात्तत्करोतीति णौ । एवमपि कथं संक्रामयतीति नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधादिति चेत् । मितां ह्रस्व इति सूत्रे वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन रजो विश्रामयन् राज्ञां धुर्यान् विश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम् । ग्लास्नावनुवमां च । अनुपसर्गादेषां मित्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा । न कम्यमिचमाम् ॥ अमन्तत्वात् प्राप्तं मित्वमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति । शमो दर्शने । शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः । कथन्तर्हि निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो ममेति । शम आलोचने इति चौरादिकस्येदम् । धातूनामनेकार्थत्वात् श्रवणे वृत्तिः शाम्यतिवत् । यमोऽपरिवेषणे । यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न स्यात् ॥ आयामयति । द्राघयति । व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि तु अर्शआद्यजन्तनियमशब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् । स्खदिरवप-

रिभ्याश्च ॥ मित्त्येव । अवस्वादयति । परिस्वादयति । अपाव-परिभ्य इति न्यासकारः । स्वामी तु न कमीति नञमुत्तरचिसूत्र्या-मननुवर्त्य शम अदर्शने इति चिच्छेद । यमेस्त्वपरिवेषणे मित्व-माह तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव । उपसृष्टस्य स्वदेश्चेदवादिपूर्वस्यैवेति नियमात् प्रस्वादयतीत्याह । तस्मात् सूत्र-द्वये उदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादिवि-रोधादुपेक्ष्यम् । फण गतौ । नेति निवृत्तमसम्भवात् । निषेधात् पूर्वमसौ न पठितः फणादिकार्यानुरोधात् । फणयति । वृत् घटादिः समाप्तः । फणेः प्रागेव वृदित्येके । तन्मते फाणयतीत्येव । इति भ्वादिमितः ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ९३ ॥

चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् ॥ अशमि । अशामि । अतमि । अतामि । शमम् २ । शामम् २ । तमम् २ । तामम् २ । प्रकृतौ मितां ह्रस्व एव तु न विकल्पितः । णणन्तायणौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ णिचो लोपो न स्थानि-वदिति दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । किञ्च हेड वेष्टने इति घटादिषूदाहृतस्य ह्रस्वविकल्पे अहिडि अहेडीति स्यात् । दीर्घविकल्पे तु अहिडि अहीडीति भवति । मित्वप्रयुक्तह्रस्वे-कारस्य दीर्घविधानेन दीर्घकारस्यैव प्रवृत्तेः । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्या-ताः । णाविति जातिपरो निर्देश इति तदाशयः । यङन्तात् णिचि । अशंशमि । अशंशामि । शंशमम् २ । शंशामम् २ । यङ्लुगन्तात्णि-च्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङन्तात्णिचि दीर्घो नास्तीति विशेषः ॥

खचि ह्रस्वः । ६ । ४ । ९४ ॥

खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । पुरन्दरः ॥

ल्हादो निष्ठायाम् । ६ । ४ । ९५ ॥

ह्रस्वः स्यात् । प्रल्हन्नः । प्रल्हन्नवान् । ल्हाद इति योगविभागात् क्तिनि ह्रस्वः । प्रल्हत्तिः ॥

छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य । ६ । ४ । ९६ ॥

छादेर्ह्रस्वः स्याद् घे परे न तु द्व्युपसर्गस्य । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । प्रच्छदः । छदः । पुंसि संज्ञायामिति घः । अद्व्युपसर्गस्य किम् । समुपच्छादः ॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ समुपाभिच्छादः । उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्तयति । न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र उच्यते ॥

इस्मन्त्रन्क्विषु च । ६ । ४ । ९७ ॥

एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात् । छदिः । छद्म । छत्रम् । तनुछत् । क्विप्चेति क्विप् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि । ६ । ४ । ९८ ॥

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि ॥ जग्मतुः । जंग्मति । जघ्नतुः । जंघ्नति । जज्ञतुः । जज्ञते । जज्ञाति । जन जनने जुहोत्यादिः । चख्नतुः । चंख्नति । जक्षतुः । अक्षन्नमीमदन्त । क्ङिति किम् । गमनम् । हननम् । अनङि किम् । अगमत् । अघसत् । अचि किम् । गम्यते । हन्यते ।

तनिपत्योश्छन्दसि । ६ । ४ । ९९ ॥

एतयोरुपधाया लोपः क्ङिति प्रत्यये परे ॥ वितत्निरे कवयः । शकुना इव पप्तिम । छन्दसि किम् । वितेनिरे । पेतिम ।

घसिभसोर्हलि च । ६ । ४ । १०० ॥

झलो झलीति सलोपः । सग्धिश्च मे । बब्धाम् । बप्सति । क्ङितीत्येव । पशून् बभस्ति ॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः । ६ । ४ । १०१ ॥

होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् ॥ जुहुधि । अद्धि । पास्पर्द्धि । हृदिहीत्यत्र परत्वाद्दिटि धित्वं न ॥

श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि । ६ । ४ । १०२ ॥

श्रुधी हवम् । शृणुधी गिरः । रायस्पूर्धि । उरुणस्कृधि अपां वृधि ॥

अङितश्च । ६ । ४ । १०३ ॥

हेर्धिः स्यात् । वा छन्दसीति पक्षे पित्वेनास्याङित्त्वम् । रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च । अस्मे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः श्लुः । अङितः किम् । हव्य प्रीणीहि ॥

चिणो लुक् । ६ । ४ । १०४ ॥

चिणः परस्य लुक् स्यात् ॥ अकारि । अहारि । अकारितरामित्यादौ तलोपस्यासिद्धत्वात्तरपो न लुक् ॥

अतो हेः । ६ । ४ । १०५ ॥

अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव । पच । अतः किम् ॥ युहि । रुहि । तपरकरणं किम् । लुनीहि । ईत्वस्यासिद्धत्वादाकारान्तमेतदङ्गं भवति । इह त्वनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात् परस्य हेर्लुक् स्यात् ॥ धिनु । सनु । चिनु । तनु । कुरु । उतः किम् । लुनीहि । प्रत्ययात् किम् । युहि । रुहि । असंयोगपूर्वात् किम् । आप्नुहि ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अवस्थिरा तनुहि धिनुहि । यज्ञम् तेन मा भागिनं कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ६ । ४ । १०७ ॥

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यान्म्वोः परयोः ॥ धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः । सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । सुन्वहे । सुनुवहे । इह तु परत्वाद्गुणः । धिनोमि । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्य किम् । शक्नुवः । शक्नुमः । लोपग्रहणमनन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः । ६ । ४ । १०८ ॥

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्यान्म्वोः परयोः कुर्वः । कुर्मः ॥

ये च । ६ । ४ । १०९

कृञ उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् ।

अत उत् सार्वधातुके। ६। ४। ११०॥

उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात् सार्वधातुके क्ङिति॥ कुरुतः। कुर्वन्ति। तपरकरणं गुणबाधनार्थम्। इह त्वाभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम्। कुरु। क्ङिति किम्। करोति। उप्रत्ययान्तस्य किम्। सञ्चस्करतुः। कुरुत इत्यत्र तकारेण व्यवधानान्नैव स्यात् सार्वधातुके इत्युक्तौ तु नास्योपयोगः। येननाव्यवधानन्यायेन कुरुत इत्यादौ चरितार्थस्य करिष्यत इत्यादावप्रवृत्तेः। कर्तेति तास्यन्तेऽपि टिलोपस्याभीयासिद्धत्वेनानेकव्यवधानात्। टिलोपेऽङ्गाधिकारसत्वेन समानाश्रयत्वस्य सूपपादत्वात्। ङित्वसामर्थ्यात् किञ्चिल्लक्ष्यविषयके भाधिकारबाधेऽपि अङ्गाधिकारबाधे मानाभावादिति सूत्राशयः। भाष्यकारेण तु तदुक्तावपि करिष्यत इत्याद्यसिद्धं मत्वोप्रत्ययान्तस्येति स्वीकृत्यैतन्निष्फलीकृतम्॥

श्नसोरल्लोपः। ६। ४। १११॥

श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात् सार्वधातुके क्ङिति॥ रुन्धः। रुन्धन्ति। स्तः। सन्ति। क्ङिति किम्। भिनत्ति। सार्वधातुके इति किम्। ईहामासतुरित्यादौ अत आदेरिति दीर्घे परस्य लोपेऽप्यदोषात्॥

श्नाभ्यस्तयोरातः। ६। ४। ११२॥

अनयोरातो लोपः स्यात् क्ङिति सार्वधातुके। ईत्वात् पूर्वं झेरन्तादेशः। परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च। एवं झस्याद्भावः। ततोऽनेन लोपः। क्रीणन्ति। क्रीणते। लुनते। मिमते। माङ् माने शब्दे च। जिहते। ओहाङ् गतौ। दत्तः। दत्ते। ददते।

दरिद्राति । जाहाति । श्नाभ्यस्तयो: किम् । यान्ति । वान्ति । आत: किम् । बिभ्यति । जिहियति । ङ्किति किम् । क्रीणाति । ददाति । सार्वधातुके किम् । आशिषि जाहायात् ॥

ई हल्यघो: । ६ । ४ । ११३ ॥

श्नाभ्यस्तयो रात ईत् स्यात् सार्वधातुके ङ्किति हलि न तु घो: ॥ क्रीणीत: । क्रीणीते । लुनीते । मिमीते । जिहीते । जाहीत: । जाहीथ: । जहीहि । अजाहीताम् । जाहीयात् । हलि किम् । क्रीणन्ति । मिमते । अघो: किम् । दत्त: । धत्त: । ङ्किति किम् । क्रीणाति । जहाति । सार्वधातुके किम् । जाहायात् ।

इद् दरिद्रस्य । ६ । ४ । ११४ ॥

दरिद्रातेरिकार: स्याद्धलादै ङ्किति सार्वधातुके ॥ दरिद्रत: । हलि किम् । दरिद्रति । ङ्किति किम् । दरिद्राति । सार्वधातुके इति निष्फलम् ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते लोपो वाच्य: ॥ * ॥ दरिद्रातीति दरिद्र: । पचाद्यच् । विवक्षिते इत्यनुक्तौ तु श्याद्व्यधेति णे कृते परत्वाद्युक् स्यात् । लोपस्त्वाशिषि दरिद्र्यादित्यादै चरितार्थ: । ईषद्दरिद्रमित्यादौ युजिति च प्रसज्येत । लुङि वा सनि ण्वुलि ल्युटि च नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अदरिद्रीत् । इट्सको । अदरिद्रासीत् । सिचि । अदरिद्रि । अदरिद्रायीति भवति । दिदरिद्रासति । दिदरिद्रिषतीतीट्पक्षे तु आतोलोप इटि चेत्यालोप: । दरिद्रायक: । दरिद्राणम् ॥

भियोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ११५ ॥

इकारो वा स्याद्धलादै ङ्किति सार्वधातुके ॥ बिभित: । बिभीत: । हलि किम् । बिभ्यति । ङ्किति किम् । बिभेति ।

सार्वधातुके किम् । बिभीवान् । भीयते बेभीयते इति तु अभ्यस्तस्येत्येव सिद्धम् । यङ्यकारसहितस्य हि द्वित्वेन भियोऽभ्यस्तत्वं नास्ति । अत एव श्नाभ्यस्तयोरित्यत्रेहल्यघोरित्यत्र च यायावरो न प्रत्युदाहृतः । यङो लुका लुप्तत्वाभावेन प्रत्ययलक्षणेन ङित्परत्वसत्त्वेऽपि वलि लोपे कृते उपदेशे आकारान्ताभ्यस्तत्वाभावेन स्यसिच्सूत्रादुपदेशे इत्यनुवृत्त्याऽपि वारयितुं शक्यत्वात् । श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपस्य तु वरेऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेनापि वारयितुं शक्यत्वाच्च । यत्वल्लोपासिद्धत्वेनापि यायावरः परिहर्तुं शक्य इति तन्न । वरच्यल्लोपो यङि त्वीत्वाल्लोपावित्ति व्याख्येयत्वात् ।

जहातेश्च । ६ । ४ । ११६ ।

इत्स्याद्वा हलादौ ङिति सार्वधातुके ॥ पक्षे ईत्वम् । जहितः । जहीतः । हलि किम् । जहति । ङिति किम् । जहाति । सार्वधातुके इति निष्फलम् । जाहीत इत्यादाविवाशिषि जाहायादित्यत्रापि श्तिपा निर्देशादेवाप्रवृत्तेः । हीयते । जेहीयते इति त्वभ्यस्तस्येत्येव सिद्धम् ॥

आ च हौ । ६ । ४ । ११७ ॥

जहातेर्हौ परे आ स्यात् चादिदीतौ ॥ जहाहि । जहिहि । जहीहि । जाहीहीत्यत्र श्तिपा निर्देशादेतदप्रवृत्त्येहल्यघोरितीत्वमेव ॥

लोपो यि । ६ । ४ । ११८ ॥

जहातेरातो लोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके ॥ जह्यात् । सार्वधातुके इति निष्फलम् । हेयादित्यत्रैर्लिङीत्यत्रार्धधातुकाधिकारात् । जाहीयादित्यत्रैव जाहायादित्यत्रापि श्तिपा

निर्देशादेत्वाप्रवृत्तेश्च । हीयते । जेहीयते । हेय हेयादित्यादि चाभ्यस्तस्येत्येव ङ्क्तीति वा यथायथं सिद्धम् ।

घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११९ ॥

घोरस्तेश्चैत्वं स्याद्धौ परे अभ्यासलोपश्च ॥ देहि । धेहि ॥ लोपश्चेति द्विशकारकनिर्देशेन शित्वात् पुनर्लोपग्रहणाद्वा सर्वादेशोऽयं लोपः । आभीयत्वेनैत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । श्नसोरित्यतो लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्वं न । परेण तातङा बाधात् । सकृद्गताविति न्यायात् । दत्तात् । धत्तात् । स्तात् ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । ६ । ४ । १२० ॥

लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्यैत्वं स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥ रेणतुः । रेणुः । रेमे । रेमाते । येमतुः । येमुः । लेभे । लेभाते । आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादक एवाश्रीयते । शसिदद्योः प्रतिषेधवचनात् ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्त्वरा तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । देधे । देधाते । देधिरे । पेचतुः । पेचुः । अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम् । रराशे । एकेत्यादि किम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । जगणतुः । चकणतुः । लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमतुः । सेहे । सेहाते । अभ्यासजश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वं तु न फलिभजोर्विधिवचनात् ज्ञापकात् ॥ दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ देभतुः । देभुः । नलोपस्याभीयासिद्धत्वादप्राप्तिः । नशिमन्योरलिट्येत्वं छन्दस्यमिपचोरपि । किम्प्रयोजनम् । अनेशं मेनकेत्येतत् । अनेशमिति । नशेर्लुङि पुषादित्वादङ् ।

मेनकेति मनेराशिषि चेति वुन् । आशिषि वुनश्च नेतीत्वाभावः । भाषायां तु मेनकेति पृषोदरादित्वात् । व्येमानम् । लिङि पेचिरन् । व्येमानमिति विपूर्वादमतेस्ताच्छील्यादिषु चानश् । छान्दसः शपो-लुक् । पेचिरन्निति । पचेरन्निति प्राप्ते छान्दसे एत्वह्रस्वत्वे ॥ यजि-वप्योश्च ॥ * ॥ आयेजे । आवेपे । लङ इट् शप् छन्दस्यपि दृश्यते इत्याट् ॥

थलि च सेटि । ६ । ४ । १२१ ॥

प्रागुक्तं स्यात् । पेचिथ । शेकिथ । सेटि किम् । पपक्थ । शशक्थ । थलोऽन्यस्याकितो लिटः सेटोऽभावात् सेटीत्येव सिद्धे नार्थस्थलीत्यनेन ॥

तॄफलभजत्रपश्च । ६ । ४ । १२२ ॥

एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च ॥ तेरतुः । तेरुः । तेरिथ । फेलतुः । फेलुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । त्रेपे । त्रेपाते । श्रन्थिग्रन्थ्योरित्यादिना किन्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावपि । श्रन्थिग्रन्थ्योर्वेक्तव्याविति हरदत्ता-दयः ॥ श्रेथतुः । श्रेथुः । ग्रेथतुः । ग्रेथुः ॥

राधो हिंसायाम् । ६ । ४ । १२३ ॥

अत इति तपरत्वमविवक्षितमचायोग्यत्वात् । राधोऽकारस्यैत्वं स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि सेटि थलि च ॥ अपरेधतुः । रेधुः । रेधिथ । हिंसायां किम् । आरराधतुः । आरराधुः ।

वा जॄभ्रमुत्रसाम् । ६ । ४ । १२४ ॥

एषामकारस्यैत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि सेटि थलि च ॥ जेरतुः । जजरतुः । जेरिथ । भ्रेमतुः । बभ्रमतुः । भ्रेमिथ । बभ्रमिथ । त्रेसतुः । त्रेसिथ । तत्रसिथ ॥

फणाञ्च सप्तानाम् । ६ । ४ । १२५ ॥

एषामकारस्यैत्वमभ्यासलोपश्च वा किति लिटि सेटि थलि च ॥ फेणतुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणिथ । रेजतुः । रेजिथ । रेजे । रराजतुः । रराजिथ । रराजे । अत इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात एत्वम् । भ्रेजे । बभ्राजे । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थ एव । पूर्वं पाठस्तु ह्रस्वादित्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रेशे । बभ्राशे । भ्लेशे । बभ्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । स्येमतुः । सस्यमतुः । स्येमिथ । स्वेनतुः । सस्वनतुः । स्वेनिथ । सस्वनिथ । सप्तानां किम् । दध्वनतुः ॥

न शसददवादिगुणानाम् । ६ । ४ । १२६ ॥

शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणस्य च योऽकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपश्च न ॥ शसु हिंसायाम् । दन्त्यान्तः । शशसतुः । शशसिथ । दद दाने । दददे । ददृदाते । टुवम उद्गिरणे । इहैव निपातनादूत्वमिति सुधाकरः । ववमतुः । ववमिथ । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतम् । तद्भाष्यादौ न दृष्टम् । तत्र चेयमुपपत्तिः । सूत्रे आदिग्रहणं व्यर्थं वेत्यकारान्तसङ्घातग्रहणेनेष्टसिद्धेः । एतच्चादिग्रहणमौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अनुबन्धाश्चैकान्ताः । यद्वा वमेरादौ यकारो लुप्तनिर्दिष्टः । तथा चोपदेशे वादित्वाभावात्

निषेधो न । केमुश्च केचिद्दुधिरमित्यादिप्रयोगाश्चेहानुकूला इति ॥ वट वेष्ठने । ववटतुः । ववटिथ । लुलविथ । ओकारस्यावादेश-विधानादत्र गुणस्याकारः । शशरतुः । शशरिथेत्यत्रापि उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति । पूर्वभक्तश्च रेफ इति विशिष्टस्य गुण-त्वाद्गुणस्याकारः । पेचतुः । पेचुरित्यादौ तु गुण एवाकारो न तु गुणस्येति प्रतिषेधाभावः । व्यपदेशवद्भावस्तु न भवति । विधि-प्रतिषेधयोर्विषयभेदानापत्तेः । शसिददिआदिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक् ॥ एतेन लक्षणया गुणशब्देन भावितपरो गुणशब्द इत्य-पास्तमिति दिक् ॥

अर्वणस्त्रसावनञः । ६ । ४ । १२७ ॥

नञा रहितस्यार्वन्नन्तस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ । ऋ इत् उगित्वान्नुम् । अर्वन्तौ २ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्यामित्यादि । असौ किम् । अर्वा । हे अर्वन् । अनञः किम् । अनर्वा यज्ववत् ॥

मघवा बहुलम् । ६ । ४ । १२८ ॥

मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात् । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति । बहुलग्रहणात् । तथा च श्वन्नुक्षन्निति निपातान्मघशब्दा-न्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमा-करे । हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसाविति भट्टिः । मघवन्तौ २ । मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्यामित्यादि । तृत्वाभावे मघवा । छन्दसीवनि-

पौ चेति वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव । अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः । मघवानौ । मघवानः । सुटि राजवत् । शसादौ तु मघोनः । मघोना । मघवभ्यामित्यादि ॥

भस्य । ६ । ४ । १२९ ॥

आ अध्यायपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

पादः पत् । ६ । ४ । १३० ॥

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । सुपदः । सुपदा । भस्य किम् । सुपाद्भ्याम् ॥

वसोः सम्प्रसारणम् । ६ । ४ । १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वम् । षत्वम् । विदुषः । विदुषा । अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते अकृतव्यूहा इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा ॥

वाह ऊठ् । ६ । ४ । १३२ ॥

भस्य वाहः सम्प्रसारणमूठ् स्यात् ॥ एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः । विश्वौहः । विश्वौहा । छन्दस्यैव ण्विरिति पक्षे भाषायां ण्विजन्तादिजिति केचिदिति दिक् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६ । ४ । १३३ ॥

अल्लोपोऽन इत्यतोऽन इत्यपकृष्यते । अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् ॥ शुनः । शुना । यूनः । यूना । मघोनः । मघोना । ननु सम्प्रसारणे वार्णादाङ्गस्य बलीय-

स्त्वेन पूर्वत्वं बाधित्वाल्लोपो ऽन इति लोपे शुनेति सर्वानुदात्तं स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण वान्तोदात्तं स्यात् । इष्यते तु पूर्वरूपेणानुदात्तम् । तत्र हि वकारस्थानिकोकारस्य संप्रसारणधर्मेहल: स्थानिकत्वेनानुदात्ततया श्वन्शब्दस्यान्तोदात्ततयाकारस्योदात्तत्वेन तयो: स्थाने जातस्यैकादेशस्योदात्तत्वात् । किञ्च लोपे स्थानिवत्त्वेन यणप्रसङ्गः । अतः शुन इत्यादिनिर्देशैस्तद्वारणे तु बहुश्वा, बहुयुवा बहुमघवेत्यत्रान उपधालोपिन इति ङीप्विकल्पापत्तिः । बहुश्वेत्यत्र गौरादिङीषस्त्वनुपसर्जनाधिकाराद्प्रवृत्तिः । मघोन इत्यादावन्तोदात्तप्रकृतिके उदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तिश्चेति चेन्न । वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वेन क्वचिदप्रवृत्त्याऽदोषात् । श्वन्शब्दे आभीयतया सम्प्रसारणासिद्धत्वेन न संयोगादेरिति निषेधाच्च । न च वनिबन्तप्रकृतिके मघोन इत्यादौ सम्प्रसारणे यस्येतिलोपापत्तिरिति वाच्यम् । निपातितान्तोदात्तमघवन्शब्दमादाय सिद्धेः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यस्य प्रवृत्त्या तत्र स्वरे विशेषाभावात् । छन्दस्यापाद्यरूपाभावान्न निष्पादनम् । अन्नन्तानां किम् । मघवता । स्त्रियाम् । मघवती । न चैकदेशविकृतन्यायेनान्नन्तत्वम् । अन इत्यपकर्षसामर्थ्यान्नकारप्रश्लेषाद्वा नान्तान्नन्तत्वस्य विवक्षणात् । अतद्धिते किम् । शुन इदं शौवनं मांसम् । तस्येदमित्यण् । द्वारादित्वादैजागमः । यौवनम् । माघवनम् ॥

अल्लोपोऽनः । ६ । ४ । १३४ ॥

नेहान्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादित्यर्थस्तक्ष्णेत्यादौ तक्काराकारस्यापि लोपापत्तेः । नापि भस्याङ्गस्यानोऽकार-

स्येति । अनसा मनसेत्यादौ नदापत्तेः । तत्रावृत्त्यादिनान्नन्तस्य भस्यानोऽकारस्येत्यपि न । अनस्तक्ष्णेत्यादावतिव्याप्तेः । किन्तु भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषोऽङ्गस्येति द्वयमनो विशेषणम् । अन्त्य-कारस्य । तथा चाङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यादित्यर्थः । श्चुम् । न चाल्लोपः स्थानिवत् पूर्व-त्रासिद्धे तन्निषेधात् । न च बहिरङ्गतयाऽसिद्धिः । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । जञोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा । अनः किम् । महता । राज-कीयमित्यत्र तु नान्तान्त्वाभावाददोषः । अनितेः ह्रिप्यान इत्या-दौ तु तपरकरणाल्लोपाभावः ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि । ६ । ४ । १३५ ॥

षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि ॥ ताक्ष्णः । पौष्णः । भ्रौणघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । षेति किम् । सामनः । अणि किम् । ताक्षण्यः । सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्चेति ण्यः ॥

विभाषा ङिश्योः । ६ । ४ । १३६ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यान्ङिश्योः परयोः ॥ राज्ञि । राजनि । साम्नि । सामनि ॥

न संयोगाद्वमन्तात् । ६ । ४ । १३७ ॥

वकारमकारान्तसंयोगात् परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । सुपर्वणः । ब्रह्मणः । कर्मणः । संयोगात् किम् । प्रति-दीव्नः । साम्ना । वमन्तात् किम् । तक्ष्णः ।

अचः । ६ । ४ । १३८ ॥

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥ प्राचः । प्राचा । प्रतीचः । प्रतीचा । लुप्तनकारस्य किम् । प्रत्यञ्चः । भस्येति किम् । प्रत्यञ्चौ ।

उद ईत् । ६ । ४ । १३९ ॥

उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् ॥ उदीचः । उदीचा ।

आतो धातोः । ६ । ४ । १४० ॥

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात् ॥ अलोऽन्त्यस्य । विश्वपः । शङ्खध्मः । धातोः किम् । हाहान् । आत इति योगविभागादधातोरप्यालोपः क्वचित् । क्त्वः । श्नः ।

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः । ६ । ४ । १४१ ॥

आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि ॥ त्मना देवेषु । आङोऽन्यत्रापि छन्दसि लोपो दृश्यते । त्मन्यासमञ्जन् ॥

ति विंशतेर्डिति । ६ । ४ । १४२ ॥

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति ॥ आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । सङ्ख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सङ्ख्येये इति डच् । तिग्रहणसामर्थ्यादिहालोऽन्त्यस्येति नोपतिष्ठते ।

टेः ६ । ४ । १४३ ॥

डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । भस्येति किम् । पञ्चमः । उपसरजो मन्दुरज इत्यादौ तु डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः ॥

नस्तद्धिते । ६ । ४ । १४४ ॥

नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते ॥ आग्निशर्मिः औडुलोमिः । बाह्वादित्वादिञ् ॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः । तस्येदमित्यण् । पीठेन सर्पतीति पीठसर्पी । पैठसर्पाः । पूर्ववदण् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः । कलापिनोऽण् । ततश्छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयतयाऽध्येतृवेदित्रोरणः प्रोक्ताल्लुक् । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते कौथुमाः । तेन प्रोक्तमित्यण् पूर्ववत्तद्विषयस्याणो लुक् । तैतिलिन् । तैतिलाः । जाजलिन् । जाजलाः । लाङ्गलिन् लाङ्गलाः । तैतिलिजाजलिलाङ्गलिभिः प्रोक्तमध्ययनं साहचर्यात्तैतिल्यादिशब्दैरुच्यते तेभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्यण् । तेन प्रोक्तमित्यत्र तु शैषिकेऽर्थे वृद्धाच्छः प्रसज्येत । शिलालिन इमे शैलालाः । शिखण्डिनः शैखण्डाः । सूकरसद्मनः सौकरसद्माः । सुपर्वणः सौपर्वाः । चर्मणः कोशे । चार्मः कोशः । तस्य विकार इत्यण् । चार्मणोऽन्यः । अश्मनो विकारे अश्मनो विकार आश्मः । आश्मनोऽन्यः । शुनः सङ्कोचे । शौवः सङ्कोचः । तस्येदमित्यण् द्वारादित्वादैजागमः । शौवनोऽन्यः । विकारावयवयोस्तु प्राप्त्योर्न प्रकृतिभावाभावात् शौव इत्येव । अव्ययानां भमात्रे । एतच्च विध्यर्थम् । पूर्वाणि तु प्रकृतिभावबाधफलकानि । सायंप्रातिकः । सायंप्रातःशब्दाद् द्वन्द्वात्कालाट्ठञ् । यथाकथञ्चित्कालशब्दादपि ठञ् भवतीति कालसमुदायवाचिनो ठञ् । ट्युट्युलौ त्वव्ययसमुदायस्यानव्ययत्वान्न भवतः । पौनःपुनिकः । पूर्ववट्ठञ् ।

उपरिष्टाच्च औपरिष्टः । अनित्योऽयम् । आदिवृद्धिविधानात् । तेनेह न । आरातीयः । शाश्वतिकः । एषां च विशेषः शाश्वतिक इति निपातनादिसुसुक्तान्तादिति कादेशाभावः । [illegible] । आव्ययकारकवचनप्रामाण्याद्वा ॥

अह्नष्टखोरेव । ६ । ४ । १४५ ॥

टिलोपः स्यान्नान्यत्र ॥ [illegible] । [illegible] इति टच् । द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः । तद्धितार्थे द्विगुः । [illegible] द्विगोर्नित्यमुक्तो [illegible] संवत्सरादिति खः । नेह । अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् । एकारः स्पष्टार्थः । [illegible] तु न नियमः । आत्माध्वानौ खे इति [illegible] ॥

ओर्गुणः । ६ । ४ । १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते ॥ [illegible] । [illegible] बाहविः । औपगवः । बाभ्रव्यः । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुव इत्यादि सिद्धम् ॥

ढे लोपोऽकद्र्वाः । ६ । ४ । १४७ ॥

कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्याड्ढे परे ॥ कमण्डलु-शब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । अकद्र्वाः किम् । काद्रवेयः ॥

यस्येति च । ६ । ४ । १४८ ॥

भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे ॥ दाक्षी । सखी । सखिदीर्घे तु सति हे सखि हे सखीति न सिध्येत् । [illegible]

ईकारस्य वार्णादाङ्गम्बलीय इति संबुद्धौ ह्रस्वे कृते पश्चात्सवर्ण-दीर्घं लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्ह्रस्वाप्रवृत्तेः । आचेयः । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरवी । दाक्षिः । बाह्वादित्वात्सौश्रविः । यस्येत्यादौ ॥ श्याङ्-श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ काण्डे । कुड्ये । सैयं हिमवतः शृङ्गे । सूर्यवैकादिगित्यण् । तत्र यस्येति चेत्यकारलोपः । सूर्यतिष्येति यलोपश्च प्राप्तः । वक्ष्यमाणपरिगणने तु यलोपाप्रसङ्गः । इह त्वियङु-वङ्भ्यां परत्वाद्यस्येति चेति ढलोपोऽकद्रा इति च लोपो भवति । वत्सान्प्रीणाति वत्सप्रीर्गौस्तस्यापत्यं वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । लेखाभ्रुः शुभ्रादिस्तस्यापत्यं लैखाभ्रेयः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः । ६ । ४ । १४९ ॥

अङ्गस्योपधाया यो यस्तस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्यादाव-यवः ॥ सूर्येणैकादिक् सौरी बलाका । अणि यो यस्येति लोपस्तस्य नासिद्धत्वं व्याश्रयत्वात् । ईकारे तु यो यस्येति लोपस्तस्यासिद्ध-त्वादुपधात्वम् । यकारस्य सूर्यादीनामङ्गानामुपधाया इति व्याख्याने तु नेदं सिध्येत् । वचनं तु सूरी कुन्तीत्यत्र चरितार्थम् । तैष-महः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री ऋष्यपत्वादण् । आगस्ती । मत्सी । गौरादित्वान्ङीष् । उपधायाः किम् । सूर्यचरी । सूर्यस्य स्त्री सूरी । सा भूतपूर्वेति चरट् । तसिलादिष्विति पुंवत्त्वम् । यग्रहणमुत्त-रार्थम् । विषयपरिगणनं कर्तव्यम् ॥ मत्स्यस्य ङ्याम् ॥ * ॥ नेह मत्स्यस्येदं मात्स्यम् ॥ सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च ॥ * ॥ सौर्य-स्यायं सौरीयः । वृद्धाच्छः । आगस्तीयः । पूर्वोक्ताण्णन्ताच्छः । नेह सौर्यः । आगस्त्यः ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति

वाच्यम् ॥ * ॥ नक्षत्रसम्बन्धिन्यणीत्यर्थः । तिष्येण युक्तमहस्तैषम् । पुष्ये भवः पौषः । नेह तिष्यनक्षत्रस्येदं तैष्यम् ॥ अन्तिकस्य बहुलं कादिलोप आद्युदात्तत्वञ्च ॥ * ॥ अन्तितो न दूरात् । अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः । अन्तिके सीदतीत्यन्तिषत् । सत्सूद्विषेति क्विप् । पूर्वपदादिति षत्वम् । अन्तिये च दूरकै । अन्तिके भव इत्यर्थे भवे छन्दसीति यत् । कादिलोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपो न ॥ तमे तादेश्च ॥ * ॥ तमप्प्रत्यये अन्तिकस्य तकारादेः ककारात्ककारादेश्च लोपो वक्तव्यः । यदा तादेस्तदा अन्तमः । कादिलोपे त्वन्तितमः ॥

हलस्तद्धितस्य । ६ । ४ । १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे ॥ सौमी ऋक् । गार्गी । वात्सी । यञश्चेति ङीप् । हलः किम् । कारिकेयी । तद्धितस्य किम् । वैद्यस्य भार्या वैदी ॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । ६ । ४ । १५१ ॥

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे नत्वाकारे परे ॥ गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः । गर्गाणां समूहो गार्गकम् । गोत्रेऽलुगचीति यञोऽलुकि अनेन यलोपः । आपत्यस्य किम् । साङ्काश्यकः । संकाशादिण्यन्ताद्वुञ्छयोपधाद्वुञ् । अनाति किम् । गार्ग्यायणः । हलः किम् । कारिकेयस्यापत्यं कारिकेयिः । तद्धिते किम् । गार्ग्ये ॥

क्यच्व्योश्च । ६ । ४ । १५२ ॥

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्वौ च परतः ॥

गार्गीयति । गार्गीभवति । आपत्यस्येति किम् । साङ्काश्यीयति । हल: किम् । कारिकेयीयति ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । ६ । ४ । १५३ ॥

उत्करादिभ्यश्छ: नडादीनां कुक् चेति नडाद्यन्तर्गणो बिल्वकादय: । बिल्वकादिभ्य इत्यागन्तुनाकारेण कृतकुगागमनिर्देश: । भाविकुगागमेभ्यो बिल्वकादिभ्यो विहितस्य छस्य लुक् स्यात्तद्धिते परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया तस्यां भवा बैल्वका: । ननु छस्येति किमर्थम् । कप्रत्ययान्तबिल्वकप्रकृतिकविकाराद्यर्थकाणन्तबैल्वकशब्दादिदमर्थे छे बैल्वकीय इत्यादौ तु तस्याणो बिल्वकाद्विहितत्वेऽपि कृतकुगागमनिर्देशादेव न लुग्भविष्यति । बिल्वकीयायां भवा बैल्वका। बैल्वकस्येदं बैल्वकीयमित्यत्राप्यणो विहितविशेषणादेव न लुग्भविष्यति । अत्रोच्यते । छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् । कुको निवृत्तिर्मा भूदित्यर्थं तत् । अन्यथा सन्नियोगशिष्टानामिति कुगपि निवर्तेत । लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । लोपो हि यमात्रस्य स्यात् ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु । ६ । ४ । १५४ ॥

तृशब्दस्य लोप: स्यादेषु परेषु ॥ अतिशयेन कर्ता करिष्ठ: । दोहीयसी धेनु: । अगुणवचनत्वेपि तुश्छन्दसीतीष्ठन्नीयसुनौ । इमनिजुत्तरार्थ: ॥

टे: । ६ । ४ । १५५ ॥

टेर्लोप: स्यादिष्ठेमेयस्सु ॥ पटिष्ठ: । पटिमा । पटीयान् । लघिष्ठ: । लघिमा । लघीयान् ॥ णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येति वक्त-

व्यम् ॥ * ॥ इष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्म-
तुल्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः ॥ एनीमा-
चष्टे एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । पृथुं प्रथयति । परत्वाद्
वृद्धौ सत्यां टिलोप इति केचित् । तन्न लोपः शब्दान्तरप्रा-
प्त्याऽनित्यः । वृद्धिरनित्येति तु स्पष्टमेव । उभयोरनित्ययोर्वृद्धौ
कृतायामौकारस्यावादेशात्पूर्वमेव परत्वात् वार्णादाङ्गस्य बलीय-
स्त्वाच्च लोपः । एवं चानग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ स्तः । अपिप्रथत्
अपीपटत् । न च टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानं शङ्क्यम् ।
तथाप्यङ्गस्य णिपरत्वानपायात् । चङ्परे णौ यल्लघ्विति पक्षे कथ-
मिति चेत् । अभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति
गृहाण । अतएव मुण्डमिश्रेति सूत्रे हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं
भाष्यवार्तिकयोराश्रितम् । न चात्र पक्षे वारि आख्यदवीवरदित्यादौ
वृद्धौ कृतायां तस्यापि टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति
किन्तु नाग्लोपीतिसूत्रेऽगिति प्रत्याहारग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
चङ्परनिर्ह्रासे तन्निषेधात् । स्वामिनमाख्यदसस्वामत् गोमिनमा-
ख्यदजुगोमत् गोदुहमाख्यदजुगोदुहदित्यादौ ह्रस्वाभावाय प्रत्याहा-
रग्रहणस्य चारितार्थ्यादिति तदाशयः । णौचङीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धे-
र्लोपो बलीयानिति स्थितम् । अपप्रथत् । अपपटत् । शब्दान्तरप्राप्तौ
सत्यामपि कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणेह नित्यत्वं स्वीक्रियते । श्नो
लुको नित्यत्वादित्यत्र यथेति तद्भावः । इह भाष्यद्वयस्य परस्परविरोधे
परत्वाद् वृद्धिरिति मुख्यः पक्षः । वृद्धेर्लोपो बलीयानिति तु प्रौढिवा-
दमात्रमिति हरदत्तः । तद्विपरीतं कैयटः । भाष्यद्वयप्रामाण्यात् वृद्धेः
पूर्वं पश्चाद्वा कामचारेण टिलोपे रूपद्वयमपि साध्विति मतान्तरम् ।

मतद्वयमपीदं सुब्धातुवृत्तौ माधवेनोपनिबद्धम् । अयं च मतभेदो णिज्भिन्नविषयः । णौ णिचि तु यण्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधात् । निष्क-षेरीत्या अपवादत्वाद्वा प्रागेव णिलोपः । उपधाह्रस्वत्वे सन्वद्भाव-दीर्घयोश्च णौ णेर्वेत्युपसंख्यानाण्णयाकृतिनिर्देशाद्वा । अचीवददित्येव रूपमित्यवधेयम् । मृदुं म्रदयति । अमिम्रदत् । अमम्रदत् । भृशं कृशं दृढं भ्रशयति । क्रशयति । द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् । परिवृढं परिव्रढयति । पर्यवव्रढत् । ऊढिमाख्यत् । औजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वाद्धुतिशब्दस्येह द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति तु अनित्यमुभौ साभ्यासस्येति लिङ्गात् । ढि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिढत् । द्वित्वे कृते तदाश्रयस्य कार्यान्तरेऽप्यसिद्धत्वस्य निषेधा-न्नाभ्यासे चुत्वादि । ऊढमाख्यत् औजढत् । औडढत् । ओः पुयण्ज्यीति सूत्रे वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेत्युक्तम् । प्रकृत्यैकाच् । वृद्धिपुकौ । स्वापयति । त्वां मां वाचष्टे त्वापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः । वृद्धिः पुक् । त्वादयति । मादयति इति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्ग-त्वात्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशे-षेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिमकृत्वा त्वदयति । मदयतीति केचिदिच्छन्ति । युवामावां वा । युष्मयति । अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । नस्तद्धित इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वात्सम्प्र-सारणं नान्तश्वादीनामित्यर्थे ऽपि टिलोपस्याभीयासिद्धत्वान्न दोषः । अत एवो गुणोऽपि न । अन्ये तु नस्तद्धित इति नेहातिदिश्यते ।

इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्यैव प्रवृत्तेः तेन शुनयतीति रूपमाहुः । न च सम्प्रसारणे पूर्वत्वं बाधित्वा वार्णा-दाङ्गमिति न्यायेन टिलोपे इदं रूपं दुर्लभमिति वाच्यम् । शुशुवतु-रित्यादौ सम्प्रसारणे कृते तेन न्यायेनैरनेकाच इति यणि रूपासिध्या पूर्वरूपविषयेऽनित्यत्वेन तन्न्यायाप्रवृत्तेरिति तद्भावः । किन्तु ब्रह्मव-च्छब्दादिष्ठनि मतोर्लुकि टेरित्यस्याप्रवृत्तौ नस्तद्धित इत्यस्य प्रवृत्ते-रिष्टत्वेनेष्ठनि तस्यादृष्टत्वादित्यसङ्गतम् । किञ्च ब्रह्मिष्ठ इत्यादावि-त्यप्यसङ्गतम् । तथाहि केवलादिष्ठन्नवचनत्वेनेष्ठनेव दुर्लभः । मत्वन्ता-दिष्ठनि मतोर्लुकि तेन टेरित्यस्य प्रवृत्तिमात्रबाधनेन लुगुत्तरं तद-प्रवृत्त्या परत्वादित्यस्यासङ्गतिः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृ-त्तपरिभाषया सम्प्रसारणं नेत्येके । सम्प्रसारणे वृद्ध्यावादेशे च विदा-वयतीत्यपरे । अनित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक् सम्प्रसारणमन्तरङ्गत्वात्पूर्व-रूपं टिलोपः । विदयतीत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचि-चत् । प्रत्यञ्चं प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । इकोऽसवर्णे इति प्रकृति-भावपक्षे प्रति अचिचत् । न समासे इति तु न पृथक्करणेन समास-निवृत्तेः । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् । समिअचिचत् । सम्यादेशस्य स्थानिवत्त्वेनोपसर्गत्वात्पृथक्करणेन समासस्य निवृत्तेरुत्त-रपदपरत्वाभावेऽप्यन्तरङ्गत्वाज्जातः सम्यादेशो न निवर्तते । तिर्य-ञ्चमाचष्टे तिराययति अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्ति-रसस्तिरिः । असिद्धवदत्रेति णिचो [illegible] टिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनष्टिलोपो न । [illegible] न [illegible] बहुना [illegible] अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । तिरिस्तु भवत्येव [illegible] अनित्यत्वात् । अग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । दध्यञ्चमाचष्टे दध्याय-

यति । असद्धायत् । विष्वद्र्यञ्चमाचष्टे विष्वद्रायति । अविविष्व-द्रायत् । देवद्र्यञ्चं देवद्रायति । अदिदेवद्रायत् । अदद्र्यञ्चं । आददा-यत् । अमुमुयञ्चं । अमुमुआययति । चङ् आमुमुमुआयत् । अदमु-यञ्चं । अदमुआययति आददमुआयत् । नन्विहाख्यानात्कृतस्तदा-चष्ट इति कारकस्य पृथक्करणादिकं स्यात् ततश्च देवानञ्चयति अमुमञ्चयतीति प्रसज्येतेति चेन्मैवम् । सूयमाणाकृति तत्प्रवृत्तेः इह च क्विनो लुप्तत्वात् । एतच्च कृल्लुक्सन्नियोगशिष्टत्वाल्लभ्यते । किञ्च । महाजनप्रवादविषयीभूतार्थविषयकमेव तत् । आख्यानग्रहणसाम-र्थ्यात् । तादृशानामेव भाष्यादावुदाहृतत्वाच्च । भुवं भावयति । अबीभवत् । भ्रुवं अबुभ्रवत् । श्रियं अशिश्रयत् । गां अजूगवत् । रायं अरीरयत् । नावं अनूनवत् । स्वश्वं स्वाशश्वत् । स्वः स्वयति । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । असस्वत् । वस्तुतस्तु अजादेशः स्थानिवत् । अयं स्वङ्कलादेशः । अतोऽच चिचसहितस्यैव द्वित्वम् । आसिस्वत् । बहून् भावयति । बहयतीत्यन्ये । बहुनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते । न त्विष्ठनोऽपि तेन यिडागमस्या-भावात्तत्सन्नियोगशिष्टो भूभावोऽपि नेति तद्भावः । स्रग्विणं स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा अशिश्रयत् । इह मालोपीति ह्रस्वनिषेधः कस्मान्न संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धेरेवा-भावात् । अकृतव्यूहपरिभाषया वा पयस्विनीं पयसयति । इह टिलोपो न । तदपवादस्य लुकः प्रवृत्तत्वात् । स्थूलं स्थवयति । अकृतव्यूहपरिभाषया न वृद्धिः । दूरं दवयति । कथन्तर्हि दूरयत्यवनते विवस्वतीति । दूरमतति अयते वा दूरात् । दूरातङ्कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति । अकृतव्यूहपरिभाषया वृद्धिसं-

प्रसारणे न । कनयति युवाल्पयोरिति वा कन् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । अन्तिकं नेदयति । बाढं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह श्रज्यो न उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । वर्षयति । प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति । उरुं वरयति । वारयति । इह माधवो बाहुलकाद् वृद्धिविकल्पमिच्छति । बहुलं बंहयति । गुरुं गरयति । तृप्रं त्रपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । ६ । ४ । १५६ ॥

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु ॥ स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमीयसुनि । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वाद्ध्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा । परग्रहणं किम् । यविष्ठ इत्यादौ पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा भूत् । पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः । ६ । ४ । १५७ ॥

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु ॥ प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः एवमीयसुनि । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्प्रेमा इत्यादि । बंह्यादेरिकार उच्चारणार्थः । वृन्दो हलन्तः ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ॥

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः ॥ आदेः परस्य । भूमा । भूयान् । भूभावस्यासिद्धत्वादोर्गुणो न । पुनर्लोपवचनं प्रत्ययानां स्थानित्वाभावाय ॥

इष्ठस्य यिट् च । ६ । ४ । १५९ ॥

भूहो: परस्य इष्ठस्य लोपः स्याद्यिडागमश्च ॥ भूयिष्ठः ।

ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ॥

आदेः परस्य । ज्यायान् ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । १६१ ॥

इष्ठेमेयस्सु । प्रथिष्ठः । प्रथिमा । प्रथीयान् । ऋतः किम् । पटिष्ठः । हलादेः किम् । ऋजिष्ठः । लघोः किम् । कृष्णिष्ठः । पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेवेति परिगणनं कर्तव्यम् । तेनेह न भवति । कृतमाचष्टे कृतयति । मातरं मातयति । भ्रातरं भ्रातयति ॥

विभाषर्जोश्छन्दसि । ६ । ४ । १६२ ॥

ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयस्सु ॥ त्वं रजिष्ठमनुनेषि । ऋजिष्ठं वा ॥

प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । १६३ ॥

इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या । श्रेष्ठः । श्रेयान् । इष्ठादिषु किम् । श्रियै हितः श्रीयः । प्राक् क्रीताच्छः । यस्येतिलोपः। वृत्ताविय्ङ् स्यात् ॥ प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ * ॥ राजन्यानां मनुष्याणां समूहो राजन्यकम् । मानुष्यकम् । यूनो भावो यौवनिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । आपत्ययोरापत्यस्य चेति यलोपोऽन्त्ये नस्तद्धित इति टिलोपः प्राप्तः ।

इनण्यनपत्ये । ६ । ४ । १६४ ॥

अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् ॥ गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । भिक्षादिभ्योऽण् । भस्याढे इति पुंवत्वे कृते नस्तद्धित-इति टिलोपो न । अणि किम् । दण्डिनां समूहो दाण्डम् । अनु दात्तादेरञ् । अनपत्ये किम् । मेधाविनोऽपत्यं मैधावः ।

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च । ६ । ४ । १६५ ॥

एतेऽणि प्रकृत्या स्युः । अपत्यार्थोऽयमारम्भः । गाथिनोऽपत्यं गाथिनः । विदथिनो वैदथिनः । केशिनः । कैशिनः । गणिनो गाणिनः । पणिनः पाणिनः ।

संयोगादिश्च । ६ । ४ । ६६ ॥

इन् प्रकृत्याऽणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः ।

अन् । ६ । ४ । ६७ ॥

अणि अन् प्रकृत्या स्यात् । साम देवतास्य सामनः । वैमनः । सुत्वनोऽपत्यं सौत्वनः ।

ये चाभावकर्मणोः । ६ । ४ । १६८ ॥

यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यात् न तु भावकर्मणोः । सामसु साधुः सामन्यः । वेमन्यः । अभावकर्मणोः किम् । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् ।

आत्माध्वानौ खे । ६ । ४ । १६९ ॥

एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितं आत्मनीनम् । अध्वानमलङ्गामी अध्वनीनः । खे किम् । प्रत्यात्मम् । अव्ययी-भावादनश्चेति समासान्तष्टच् । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । उप-सर्गादध्वन इत्यच् ।

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ६ । ४ । १७० ॥

मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि ॥ भाद्रसामः । मपूर्वः किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः । वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः । हैतनामनः ।

ब्राह्मोऽजातौ । ६ । ४ । १७१ ॥

एकयोगत्वे अजातौ ब्राह्म इति निपात्यत इत्यर्थेऽपि ब्राह्मणो न सिध्येत् अनिति तु नमपूर्व इति निषिद्धमतो योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्मः । अत्र च निपातनसामर्थ्यादपत्ये इति न संबध्यते । ब्राह्म इति निपात्यतेऽणि ब्राह्मं हविः । निपातनस्यासाधारणं प्रयोजनमनपत्येऽणि । अपत्ये तु ब्राह्मो नारद इत्यादौ नमपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधाट्टिलोपः सिद्धः । ततोऽजातौ । अत्र च मण्डूकप्लुत्याऽपत्ये इत्यनुवर्तते । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम् । अन्यथापत्ये इत्यनुवृत्त्यानन्वयः स्यात् । अजातावपत्ये इत्यर्थे विधेयानिर्देशात् । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । ब्राह्मी ओषधिः । जातौ किम् । ब्राह्मो नारदः ।

कार्मस्ताच्छील्ये । ६ । ४ । १७२ ॥

कार्म इति णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कार्मः । मस्ताद्धित इत्येव सिद्धेऽण्कार्ये ताच्छीलिके णेऽपीति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन चौरी तापसीत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कार्मणः ।

औक्षमनपत्ये । ६ । ४ । १७३ ॥

अणि टिलोपो निपात्यते ॥ औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् । उक्ष्णोऽपत्यं औक्ष्णः षपूर्वेत्यल्लोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि । ६ । ४ । १७४ ॥

एतानि निपात्यन्ते । दण्डिन् हस्तिन् आभ्यां नडादित्वात्फक् । येस्तु नडादिष्वेतौ न पठ्येते । तेषामत एव निपातनात्फक् । टिलोपाभावस्तु निपातनादेव । अथर्वन्निति वसन्तादिषु पठ्यते । अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थः अथर्वा । उपचारात् तमधीते आथर्वणिकः । जिह्माशिन्निति शुभ्रादिः । जिह्माशिनोऽपत्यं जैह्माशिनेयः । वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । उदीचां वृद्धादिति फिञ् भ्रूणहन् धीवन् एतयोः ष्यञि तकारादेशो निपात्यते । भ्रूणघ्नो भावो भ्रौणहत्यम् । धैवत्यम् । सरयू इत्यस्याणि परे यादेर्वा निपात्यते । सरय्वां भवं सारवमुदकम् । ऐक्ष्वाक इत्यणन्तमञन्तञ्च । एकश्रुत्या पाठात् उभयथाप्युकारलोपः । इक्ष्वाकोरपत्यं जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । ऐक्ष्वाको राजा । बहुत्वे लुक् । इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादण् अस्य बहुत्वे न लुक् । ऐक्ष्वाकेषु च मिथिलेषु च । फलं त्वस्माकमद्याधिप इति मुरारिः । मित्रयुशब्दो गृष्ट्यादिषु पठ्यते । ततो ढञि कृते यादेरिय इतीयादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयोरपत्यं मैत्रेयः । अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो विदादिष्वेव न पठ्यते । तत्राञि कृते यादेरिया-

देशेनैव सिद्धमिति लोपार्थं निपातनं न कर्तव्यं भवति । यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्तव्यो भवति । मित्रयव इति यञञो श्चेत्येव लुकः सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । मित्रयूनां सङ्घ इत्यत्र हि गोत्रचरणाद् वुञं बाधित्वा सङ्घाङ्कलक्षणेष्विन्यण् प्रसज्येत । हिरण्य-शब्दस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः ॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । ६ । ४ । १७५ ॥

ऋतुशब्दाद्यति वास्तुशब्दादणि यति च यणादेशो निपात्यते । ऋतौ भवं ऋत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यम् । वास्त्वम् । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । हिरण्यशब्दविहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोडभट्टविश्वरूपात्मजेन वैद्यनाथभट्टविश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिकासमाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादो ऽध्यायश्च षष्ठः समाप्तः ॥



श्रीगणेशाय नमः ।

सप्तमाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ।

युवोरनाकौ । ७ । १ । १ ॥

युवु एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः ॥ नन्दनः । रमणः । सायन्तनः । कारकः । हारकः । वासुदेवकः । अर्जुनकः । अनुनासिकयोः किम् । ऊर्णाया युस् । ऊर्णायुः । भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ । भुज्युः । मृत्युः । एवमादीनि हि यणोऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ॥

आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ।७।१।२॥

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः ॥ नाडायनः । सौपर्णेयः । आढ्यकुलीनः । गार्गीयः । क्षत्रियः । प्रत्ययग्रहणं किम् । फक्कति । आदिग्रहणं किम् । ऊरुदघ्नम् । आयन्नादयः प्रत्ययोपदेशकाले एव भवन्ति । तेषु कृतेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । अन्यथा प्रत्ययसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे आन्तर्यत आदेशा अस्वरकाणामस्वरकाः स्युः । अत्र च ज्ञापकम् । घच्छौ चेति घचश्चित्करणम् । अन्यथा कृते आद्युदात्तत्वे पश्चादायन्नादीनां प्रवृत्तौ सिद्धेऽन्तोदात्तत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । तेन ढक्ष आदेशसिद्धिः । आयनीनोर्नकारस्य नेत्वम् । फिनो नित्करणसामर्थ्यात् । वैपरीत्यन्तु न । असञ्जातविरोधन्यायात् । एजेः खशादिष्वित्संज्ञया आदेशो बाध्यते । आदेशो हि

तद्धिते सावकाशः । षट्कः । षण्ढः इत्याद्युणादीनां तु ऋतेरीयङित्येव सिद्धे ऋतेरीयङ्वचनाद्धातुप्रत्ययानामादेशाभावो ज्ञाप्यते इत्यदोषः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीत्येषोऽप्यत्र परिहारः सम्भवति ॥

झोऽन्तः । ७ । १ । ३ ॥

प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् ॥ अकार उच्चारणार्थः । पचन्ति । आदिग्रहणं निवृत्तम् । तेन शयान्तै इत्यत्रान्तादेशः सिद्धः । तत्र हि शीङ उपसंवादाशङ्कयोश्चेति लेट् । तस्य झः । लेटोऽडाटावित्याडागमः । टेरेत्वम् । वैतोऽन्यत्रेत्यैत्वम् । झोन्तादेशः शप्लुक् । शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणः । उणादिष्वप्ययं प्रवर्तते । जॄविशिभ्यां झच् । जरन्तो वेशन्तः । प्रत्ययस्य किम् । उज्झिता । अत्राप्यन्तादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । अत एव झचश्चित्करणं सार्थकम् । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ॥

अदभ्यस्तात् । ७ । १ । ४ ॥

अभ्यस्तात् परस्य झस्यात्स्यात् ॥ अन्तापवादः । जक्षति । ददति । दधति । नन्वत्रान्तरङ्गत्वादन्तादेशः स्यादल्विधौ स्थानिवत्वायोगाच्च पुनरदादेशो न स्यात् । एवं तर्हि यद्यप्यन्तरङ्गो ह्रस्वस्तथाप्यपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गाणां प्रवृत्तेर्न ग्रामण्ये कुलायेत्यादौ प्रवर्तत इति तृतीयादिष्विति सूत्रकैयटोक्तरीत्या पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशत इति प्रातिपदिकार्थसूत्र उभेअभ्यस्तमिति सूत्रभाष्यकैयटोक्तन्यायमूलकेनोपसंजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्यु-

त्सर्गं बाधत इति न्यायेनान्तरङ्गोऽप्यन्तादेशो न भवति। अपवादोऽपि यद्यन्यत्रेति न्यायस्य तु नात्र विषयः। अन्तादेशाप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्याभावात्। जुसादेशेन तु अयं बाध्यते। अदधुः। ईर्त्सन्ति प्रतीषिषन्तीत्यादौ नायमनत इत्यपकर्षादित्यभ्यस्तसंज्ञासूत्रे स्पष्टं भाष्यकैयटयोः॥

आत्मनेपदेष्वनतः। ७। १। ५॥

अनकारात्परस्य आत्मनेपदेषु झस्यात्स्यात्॥ चिन्वते। आत्मनेपदेषु किम्। चिन्वन्ति। अनतः किम्। च्यवन्ते। विकरणोऽत्र नित्यत्वादिति वृत्तिः। अनत इति झकारविशेषणं न प्रत्ययस्य। अन्यथा अद्य श्वो वा विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै इत्यत्रापि स्यात्।

शीङो रुट्। ७। १। ६॥

शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात्॥ शेरते। झकारस्य रुड्वचने हि अदादेशो न स्यात्। अवयवावयवः समुदायावयवो भवतीति रुटा व्यवधानेऽपि शीङः सार्वधातुके गुणः। सानुबन्धग्रहणं यङ्लुगर्थम्। तेनेह न। व्यतिशेश्यते।

वेत्तेर्विभाषा। ७। १। ७॥

वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात् वा॥ संविद्रते। संविदते। संविद्रताम्। संविदताम्। वेत्तेरित्युक्तत्वान्नेह विन्दते।

बहुलं छन्दसि। ७। १। ८॥

रुडागमः स्यात्॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति पक्षे तलोपः।

धेनवो दुह्रे । लोपाभावे घृतं दुह्रते । अदृश्रमस्य केतवः । रुद्र-
श्रोऽडीति गुणाभावोऽप्यत्र बहुलवचनादिति वृत्तिः ॥

अतो भिस ऐस् । ७ । १ । ९ ॥

अतोऽङ्गाद्भिस ऐस् स्यात् ॥ अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । रामैः ।
अतः किम् । अग्निभिः । तपरकरणं किम् । खट्वाभिः । अत इत्य-
नुवर्तते । जसः शीति यावत् ॥

बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १० ॥

ऐस् स्यात् ॥ अनतोऽपि भवति । नद्यैः । अतोऽपि न
भवति । अग्निर्देवेभिः ॥

नेदमदसोरकोः । ७ । १ । ११ ।

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस्न स्यात् ॥ एभिः । अमीभिः ।
अकोः किम् । इमकैः । अमुकैः । अकोरित्येव हि ज्ञापकम् ।
तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति । तेन सर्वके उच्चकैरित्यादौ
सर्वनामाव्ययसंज्ञे सिध्यतः ॥

टाङसिङसामिनात्स्याः । ७ । १ । १२ ॥

अदन्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः ॥ रामेण ।
रामात् । रामस्य । तस्य द्वित्वपक्षे खरिचेति चर्त्वे अन्तरतमस-
स्य स एव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अत एव
सः सीति तादेश आरभ्यते । अतः किम् । सख्या । सख्युरिति
वृत्तिः ॥

ङेर्यः । ७ । १ । १३ ॥

अतोऽङ्गात्परस्य ङे इत्यस्य यादेशः स्यात् ॥ रामाय । इह

याडेशस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घः । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । कष्टाय क्रमण इति निर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । श्रीपायेत्यत्र संनिपातपरिभाषया आतो धातोरित्यालोपो न । अतः किम् । सख्ये ॥

सर्वनाम्नः स्मै । ७ । १ । १४ ॥

अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै । विश्वस्मै । यस्मै । तस्मै । अस्मै । अत्वे कृते यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यमित्यनित्यत्वाण्ङेः स्मै पश्चाट्टिलोपः ॥ अतः किम् ॥ भवते ।

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ७ । १ । १५ ॥

अतः सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । विश्वस्मात् । यस्मात् । तस्मात् । अस्मात् । सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् । यस्मिन् । तस्मिन् । अस्मिन् । अतः किम् । भवतः । भवति ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ॥

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः ॥ पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । एवं परादीनामपि । नवभ्यः किम् । त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शी । ७ । १ । १७ ॥

अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् ॥ अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । न चार्वणस्तृ इत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे । विश्वे । ये । ते । इमे । के । दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् ॥

औङ आपः । ७ । १ । १८ ॥

आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात् । औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे ॥

नपुंसकाच्च । ७ । १ । १९ ॥

क्लीबात् परस्यौङः शी स्यात् । ज्ञाने । वारिणी । मधुनी । धातृणी । स्वनडुही ॥

जश्शसोः शिः । ७ । १ । २० ॥

क्लीबात् परयोर्जश्शसोः शिः स्यात् । ज्ञानानि । वारीणि । मधूनि । धातॄणि । स्वनड्वांहि । शस्यप्येवम् । जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणान्नेह । कुण्डशः ॥

अष्टाभ्य औश् । ७ । १ । २१ ॥

कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् । अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन आ विभक्ताविति चाष्टन आत्वम् । अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ । अष्टौ । तदन्ते परमाष्टौ । आत्वाभावे अष्ट । अष्ट । पञ्चवत् । बहुवचननिर्देशाद्गौणत्वे आत्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाष्ट्नः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न ष्टुत्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा ॥

षड्भ्यो लुक् । ७ । १ । २२ ॥

षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात् । षट् । षट् । पञ्च । पञ्च । एवं सप्तन् नवन् दशन् । कति । कति । अस्मद्युष्मद्षट्संज्ञास्त्रिषु

सरूपाः । शतानि । सहस्राणीत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तदविघातकत्वात् । तदन्ते परमषट् । परमपञ्च । बहुवचननिर्देशाद्गौणत्वे न लुक् । प्रियषषः । प्रियपञ्चानः ।

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ ७ । १ । २३ ॥

क्लीबादङ्गात्स्वमोर्लुक् स्यात् ॥ वारि । वारि । मधु । मधु । धातृ । धातृ । स्वनडुत् । स्वनडुत् । किम् । अत्र यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति परमपि त्यदाद्यत्वं कादेशं च बाधित्वा लुक् । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये ।

अतोऽम् । ७ । १ । २४ ॥

अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्वमोरम् स्यात् । ज्ञानम् । ज्ञानम् ॥

अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७ । १ । २५ ॥

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् ॥ कतरत् । कतमत् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । अम्यप्येवम् । टेर्लुप्तत्वात्प्रथमयोरिति न पूर्वसवर्णदीर्घः । एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पञ्चभ्यः किम् । नेमम् । अन्यतमस्य तु अन्यतममित्येव ॥

नेतराच्छन्दसि । ७ । १ । २६ ॥

स्वमोरदड् न ॥ इतरमितरमण्डमजायत । वार्त्रघ्नमितरम् । छन्दसीति किम् । इतरत्काष्ठम् ॥ एकतरात्सर्वत्रेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ एकतरम् ।

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । ७ । १ । २७ ॥

आभ्यां ङसः स्थाने अश् स्यात् ॥ तव । मम । शित्वं सर्वादेशार्थम्। अन्यथा ह्यादेशव्यपदेशेन यत्वनिवृत्त्यर्थमादेरेव स्यात् न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशनाऽस्त्येवेति वाच्यम् । एवं सर्वपदादेशा इति सिद्धान्तात् ॥

ङे प्रथमयोरम् । ७ । १ । २८ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् ॥ तुभ्यम् । मह्यम् । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

शसो न । ७ । १ । २९ ॥

नेत्यविभक्तिकम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यादमोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान् अस्मान् ब्राह्मणान् ब्राह्मणीः कुलानि वा ।

भ्यसोऽभ्यम् । ७ । १ । ३० ॥

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् ॥ आद्यः शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्वे एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

पञ्चम्या अत् । ७ । १ । ३१ ॥

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसो ऽत्स्यात् ॥ युष्मत् । अस्मत् ।

एकवचनस्य च । ७ । १ । ३२ ॥

आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्यात्स्यात् ॥ त्वत् । मत् । ङसेश्चेति सुवचम् ॥

साम आकम् । ७ । १ । ३३ ॥

आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात् ॥ भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम् ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् ॥

आत औ णलः । ७ । १ । ३४ ॥

आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । ददौ । पपौ । तस्थौ । जग्लौ । मम्लौ ।

तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् । ७ । १ । ३५ ॥

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् ॥ अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि ङिच्चेत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया सम्भवत्प्रयोजनङकारे तातङि मन्यरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । ब्रूतात् । मृष्टात् । उष्टात् । हेरप्येवम् ॥

विदेः शतुर्वसुः । ७ । १ । ३६ ॥

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् ॥ विद्वान् । विद्वांसौ । विदन् । विदन्तौ । स्थानिवद्भावादुगित्कार्ये सिद्धे वसोरुकारकरणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येत्येतदपि न भवति । तथा सति वसोरुकारकरणमनर्थकं स्यात् ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । ७ । १ । ३७ ॥

अव्ययपूर्वपदे अनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् ॥ प्रकृत्य । प्रहृत्य । पार्श्वतःकृत्य । आद्यादित्वात्सप्तम्यन्तात्तसिः । स्वाङ्गे

तत्प्रत्यये इति क्त्वा । तूष्णींभूय । तूष्णीमि भुव इति क्त्वा । नाना-कृत्य । द्विधाकृत्य । नाधार्थप्रत्यये इति क्त्वा । उपपदसमासः । समासे किम् । कृत्वा । अनञ् किम् । अकृत्वा । अप्रकृत्येत्यादौ तु भवत्येव । पर्युदासाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा । सन्महत्परमेति समासः । स्नात्वाकालकः सम्पन्न इत्येवमादिषु मयूरव्यंसकादिषु निपातनाल्ल्यबादेशो न भवति । अथवा समास इति निर्द्धारणस-प्तमी । तेन क्त्वान्तः समास एव निर्द्धार्यते । स च येन विधिस्त-दन्तस्येत्यनेन तदन्तविधिना । न तु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्या-पीति तथा चानञ्पूर्व इत्युच्यते । गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् न गतिर्न च कारकमिति प्रधायेत्यादिषु हिप्रभृतीनन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधत इति ज्ञापितमदोजग्धिरिति सूत्रे ॥

क्त्वापि छन्दसि । ७ । १ । ३८ ॥

यजमानं परिधापयित्वा । ल्यबपि । उद्धृत्य जुहोति । वा छन्दसीति नोक्तम् । सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेनासमासे ल्यप् भवति । अर्च्य तान्देवान् गतः । छन्दोऽधिकार आज्जसेरसुगिति यावत् ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः । ७ । १ । ३९ ॥

ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् । व्योमनीति प्राप्ते ङिलुक् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णः । या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना । यौ सुरथौ दिविस्पृशाविति प्राप्ते आ । नताद् ब्राह्मणम् । नतमिति प्राप्ते आत् । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रा बृहस्पती । युष्मासु

अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णुया । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । ता अनुष्ठ्या च्यावय-तात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावदङ् । आङो ड्या । साधुया । साध्विति याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणा प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रेणेति प्राप्ते डियाच् । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् । ङेरीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते प्राप्ते व्यत्य-येनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु ङीषन्तात् ङेर्लुक् । ईकारादेशस्य तूदा-हरणान्तरं मृग्यम् ॥ आङ्याजयारामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रबाहवा-सेवनम् । बाहुनेति प्राप्ते । स्वप्नया स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धु-मिव नावया । नावेति प्राप्ते अयार् । रित्वमुपोत्तमं रितीत्युदात्तार्थम् ॥

अमो मश् । ७ । १ । ४० ॥

मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्वं सर्वादेशार्थम् । मकारस्यापि हि मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् । अस्तिसिच इतीट् । वधीं वृत्रम् । अवधिषमिति प्राप्ते ।

लोपस्त आत्मनेपदेषु । ७ । १ । ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य लोपः स्यात् । देवा अदुह्र । अदुह्रतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते । अधीत्यधिका-रान्न भवति । तत आत्मानमावृत्त कुरुते । आत्मनेपदेषु किम् । वत्सं दुहन्ति ।

ध्वमो ध्वात् । ७ । १ । ४२ ॥

अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् ॥ वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च । ७ । १ । ४३ ॥

एनमित्यस्मिन् परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । वकारस्य यकारोऽपि निपात्यते इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ॥

तस्य तात् । ७ । १ । ४४ ॥

तशब्दस्य मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् ॥ गात्रमस्य नूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । सूर्यंचक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ।

तप्तनप्तनथनाश्च । ७ । १ । ४५ ॥

तस्येत्येव । शृणोत ग्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । दधातन द्रविणम् । धत्तेति प्राप्ते तनप् । मरुतस्तज्जुजुष्टन । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । अत्र तनादेशः । विश्वे देवासो मरुतो यतिष्ठन । यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः । अस्तेस्तस्य थनादेशः ।

इदन्तो मसि । ७ । १ । ४६ ॥

मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मसित्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यात् इति यावत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इम इति स्म इति प्राप्ते ॥

क्त्वो यक् । ७ । १ । ४७ ॥

दिवं सुपर्णो गत्वाय ॥

इष्ट्वीनमिति च । ७ । १ । ४८ ॥

यजेः क्त्वाप्रत्ययस्य ईनमन्तादेशो निपात्यते । इष्ट्वीनं देवान् इष्ट्वेति प्राप्ते ।

स्नात्व्यादयश्च । ७ । १ । ४९ ॥

आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः स्नात्वी मलादिव । पीत्वी सोमस्य वावृधे । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ॥

आज्जसेरसुक् । ७ । १ । ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गात् परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि । ७ । १ । ५१ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । एषां क्यचि परे असुगागमः स्यात् ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥ * ॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायाम् ॥ क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः । सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ ॥ * ॥ दधिस्यति । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् । ७ । १ । ५२ ॥

आदिति वर्तते ॥ अवर्णान्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । येषाम् । तेषाम् । केषाम् । इह त्वेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन ग्रहणात्सुट् । सर्वासाम् । यासाम् । तासाम् । कासाम् । आत्किम् । भवताम् ॥

त्रेस्त्रयः । ७ । १ । ५३ ॥

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि ॥ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयाणाम् । तदन्ते परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७ । १ । ५४ ॥

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् ॥ रामाणाम् ॥ हरीणाम् । मतीनाम् । शम्भूनाम् । धेनूनाम् । कर्तॄणाम् । गम्तॄणाम् । गौरीणाम् । बहुश्रेयसीनाम् । वधूनाम् । अतिचमूनाम् । रमाणाम् । खट्वानाम् । बहुराजानाम् । कारीषगन्ध्यानाम् ।

षट्चतुर्भ्यश्च । ७ । १ । ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । षण्णाम् । अनामिति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासिकः । पञ्चानाम् । चतुर्णाम् । णत्वम् । द्वित्वम् । तदन्ते परमषण्णाम् । परमपञ्चानाम् । परमचतुर्णाम् । बहुवचननिर्देशाद्गौणत्वे न नुट् । प्रियषषाम् । प्रियपञ्चाम् । जकारद्वयमध्ये चकारः । प्रियचतुराम् ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि । ७ । १ । ५६ ॥

आमो नुट् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । सूतग्रामणीनाम् ॥

गोः पादान्ते । ७ । १ । ५७ ॥

छन्दसीत्येव । विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् । पादान्ते

किम् । गवां शता पृक्षयामेषु वज्रे । पादान्तेऽपि क्वचिन्न । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः । ७ । १ । ५८ ॥

स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । स्कुन्दिता । स्कुन्दितव्यम् । इदितः किम् । पचति । धातूपदेशावस्थायामेवायं नुम् । कुण्डा हुण्डेति गुरोश्च हल इत्यकारो यथा स्यात् । अत एव धातुग्रहणं सार्थकम् । तद्धि अधातोरिदितोऽसम्भवाद्धातुसंज्ञाप्रवृत्त्यवस्थोपलक्षणार्थं विज्ञायते । शिचस्तावेश्कार उच्चारणार्थं इत्यभैत्सीदेधितास्म इत्यादाव-नुमर्थं न तत् । नन्वेवममंस्तेत्यादावनिदित्वान्नलोपः स्यात् । एवं तर्हि हनः सिजिति नलोपार्थात्कित्वविधानाज्ज्ञापकाददोषः । मन्ता आहन्तेत्यादौ त्वसिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्यासिद्धत्वादनिदित्वेऽपि नलोपाप्रसङ्गः । भेत्ता छेत्तेत्यादौ तु इर इत्संज्ञा वाच्येति समुदायस्ये-त्संज्ञेत्यनिदित्वान्न नुम् । अवयवशोऽपीत्संज्ञेति पक्षे तु पूर्वसूत्रादन्त ग्रहणमनुवर्त्यान्तेदित इति व्याख्यानात् । युक्तञ्चैतत् । अन्यथा चक्षिङ्व्यक्तायां वाचीत्यस्य नुमापत्तेः । इकारो ह्यनुदात्त इत्संज्ञको युजर्थः । विचक्षणः प्रथयन् । अथैवं ङकारः किमर्थः आत्मनेपद-स्यापि तेनैव सिद्धत्वादिति चेदनुदात्तेत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनि-त्यमिति ज्ञापनार्थः । तेन स्फायन्निमौकसन्धीत्यादि सिध्यति । उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति माघश्च । अन्यथा अयवयेति दण्डकपठितस्यात्मनेपदित्वाच्छत्रसङ्गतेः । यद्वा इटकटकटीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति ।

शे मुचादीनाम् । ७ । १ । ५९ ॥

नुम् स्यात् । मुञ्चति । लुम्पति । विन्दति । लिम्पति । सिञ्चति । कृन्तति । खिन्दति । पिंशति । शे किम् । मोक्ता । मोक्तव्यम् । मुचादीनां किम् । तुदति ॥ शे तृम्फादीनां नुम् वाच्यः ॥ * ॥ तृम्फति । तुम्फति । आदिशब्दः प्रकारे । तेन येच नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः । तेनेह न । तुपति । तुफति ।

मस्जिनशोर्झलि । ७ । १ । ६० ॥

नुम् स्यात् । मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः । अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । मग्नः । मग्नवान् । मङ्क्ता । मङ्क्तुम् । नंष्टा । नंष्टुम् । झलि किम् ॥ मज्जनम् । नशनम् ।

रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ ॥

एतयोर्नुमागमः स्यादचि परे । रन्धयति । रन्धकः । जम्भयति । जम्भकः । परोऽपि वृद्धिर्नित्यत्वान्नुमा बाध्यते । अचि किम् । रद्धा । जब्धुम् ।

नेट्यलिटि रधेः । ७ । १ । ६२ ॥

लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात् ॥ रधिता । रधितुम् । इटि किम् । रन्धनम् । अलिटि किम् । ररन्धि । ननु जभोऽचि रधेश्च नेट्यलिटीत्येव सूच्यताम् । किं द्वौ रधिग्रहणेनेति चेन्न । प्रतिवाक्यं भिन्नवाक्यार्थकल्पने गौरवात् । तदाहुः । पदगौरवाद्योगविभागो गरीयानिति ॥

रभेरशब्लिटोः । ७ । १ । ६३ ॥

रभेर्नुम्स्यात् न तु शब्लिटोः । आरम्भयति । आरम्भकः । अशब्लिटोः किम् । आरभते । आरेभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च । ७ । १ । ६४ ॥

प्राग्वत् । लम्भयति । लम्भकः । अशब्लिटि किम् । लभते । लेभे । अचि किम् । लब्धा । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आङो यि । ७ । १ । ६५ ॥

आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते ॥ नुमि कृतेऽदुपधत्वाभावात् ण्यदेव । आलम्भ्यो गौः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तस्वरितत्वं भवति । पोरदुपधादिति यति तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गः । आङः किम् । लभ्यः । यदेव ।

उपात्प्रशंसायाम् । ७ । १ । ६६ ॥

प्राग्वत् ॥ उपलम्भ्यः साधुः । पूर्ववत् ण्यत् । प्रशंसायां किम् । उपलब्धुं शक्यमुपलभ्यम् । यदेव ॥

उपसर्गात् खल्घञोः । ७ । १ । ६७ ॥

उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गात्किम् । ईषल्लभः । लाभः ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । ७ । १ । ६८ ॥

उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् न स्यात् खल्घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । सुलाभः । दुर्लाभः । केवलाभ्यां किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभं अतिदुर्लभमिति यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ॥

विभाषा चिण्णमुलोः । ७ । १ । ६९ ॥

लभेर्नुमागमो वा स्यात् ॥ अलम्भि । अलाभि । लम्भम् । लम्भम् । लाभम् । लाभम् । व्यवस्थितविभाषयोपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रालम्भि । प्रलम्भम् । प्रलम्भम् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७ । १ । ७० ॥

अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥ भवान् । भवन्तौ । श्रेयान् । श्रेयांसौ । पचन् । पचन्तौ । प्राङ् । प्राञ्चौ । उगिदचां किम् । दृषद् । दृषदौ । सर्वनामस्थाने किम् । भवतः । भवता । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थम् । धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति । तेनोख्रासत् ब्राह्मणीत्यादौ नुम्ङीपौ गोमन्तमिच्छति गोमानिवाचरति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विपि गोमान् ब्राह्मणीत्यादौ च ङीप् च न । नुम् तु अधातुग्रहणस्याधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थत्वात् ।

युजेरसमासे । ७ । १ । ७१ ॥

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । क्विन् प्रत्ययस्येति कुत्वेनानुनासिको ङकारः । असमासे किम् । सुयुक् । सुयुजौ । सुयुजः । युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी ।

नपुंसकस्य झलचः । ७ । १ । ७२ ॥

झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । बहूनडुंहि कुलानि । अचामागमे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन नुम् । असृञ्जि । ऊर्ञ्जि । नरजानां संयोगः । गवाञ्चि । शकृन्ति । स्वाम्पि ।

नित्यात्परादपि नुमः प्राक् अप्तृन्निति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् । निरव-काशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव स्वम्यि । धनूंषि । पयांसि । ज्ञानानि । बेभिद्यतेः पिपठिषतेश्च क्विपि शौ बेभिदि पिपठिषि इत्यादौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम्न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि न । नपुंसकस्य किम् । अग्निचि-द्ब्राह्मणः । झलचः किम् । विमलदिवि । चत्वारि । बहूर्जि नुम् प्रतिषेधः । अन्त्यात्पूर्वो वा नुम् । बहूर्जि बहूर्ञ्जि वा कुलानि ॥

इकोऽचि विभक्तौ । ७ । १ ७३ ॥

इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । त्रपुणी । वारिणे । त्रपुणे । इकः किम् । कुण्डे पीठे । अचीत्युत्तरार्थ-मिह करणान्तु न लुमतेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तद्धि संबुद्धौ नुमं वारयितुं कृतं भ्यामादिषु सत्यपि नुमि तल्लोपसम्भवात् । सम्बुद्धिश्च लुका लुप्तेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वाच्या प्रत्ययलक्षणं च न लुमतेतिनिषेधस्यानित्यतांविना दुर्लभमिति । तेन हे त्रपु हे त्रपो इति सम्बुद्धौ ह्रस्वस्य गुण इति गुणविकल्पः सिध्यति । विभक्तौ किम् । मधुन इदं माधवम् ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य । ७ । १ । ७४ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादा-वचि । ग्रामणी ब्राह्मणः । ग्रामणि कुलम् । ग्रामण्या ग्रामणिना वा कुलेन । अनादये । अनादिने । सुधिया । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना । सुल्वा । सुलुना । पुंवत्पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रो-ष्टवे । अन्यच्च तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रिय-

क्रोष्टुने । नुमचिरेतिनुट् । प्रियक्रोष्टूनाम् । धात्रा । धातृणा । तृतीयादिषु किम् । ग्रामणिनी कुले । भाषितपुंस्क किम् । त्रपुणे । जतुने । प्रद्युना । प्रविणा । सुनुना अत्रापि न पुंवत् । यदिगन्तप्रद्यु इत्यादि तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने अत्रापि न पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । इकः किम् । कीलालपेन कुलेन । अचि किम् । ग्रामणिभ्याम् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः । ७ । १ । ७५ ॥

एषामनङ् स्याट्टादावचि परे स चोदात्तः । अस्थ्ना । अस्थ्ने । दध्ना । दध्ने । सक्थ्ना । सक्थ्ने । अक्ष्णा । अक्ष्णे । तदन्तस्याप्यनङ् । अत्यस्थ्ना । अतिदध्ना । अतिसक्थ्ना । अत्यक्ष्णा ब्राह्मणेन । ब्राह्मणस्य कुलेन वा । तृतीयादिषु किम् । अस्थिनी । दधिनी । अचि किम् । अस्थिभ्याम् । उदात्तग्रहणं तु अनङादेरुदात्तस्यैवोच्चारणेन सिद्धेरस्थ्यादीनां नब्विषयस्येत्याद्युदात्ततया स्थान्यनुरूपे अनुदात्ते प्राप्ते तद्वारणार्थमित्यस्य वक्तुमशक्यत्वेनासति यत्ने स्वरूपेणोच्चारिता गुणा न विवक्ष्यते इति ज्ञापनार्थमिति वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तदाहुः अभेदका गुणा इति तेन यूस्त्र्याख्याविव्यत्र व्यक्तिपक्षे दीर्घनिर्देशादनरात्वेन ग्राहकसूत्राप्राप्त्योदात्तादान्यतमोच्चारणेऽपि अन्यस्वरकस्य संज्ञासिद्धिः । स्वरूपेणोच्चारित इत्युक्तेरनुदात्तादेरन्तोदात्तादित्यादिशब्दोच्चारणे विवक्षैव । उञ ऊँ इत्यत्रानुनासिके एवोच्चारणीये यत्नाधिक्येनानुनासिकोच्चारणात्तद्विवक्षा बोध्या । एतदर्थमेवासति यत्ने इत्युक्तम् । चतसर्याद्युदात्तनिपातनङ्करिष्यते तथादेशे आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते पदादयोऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते । सहस्य स

उदात्तो निपात्यते इत्यादि भाष्यं तु एकश्रुत्याष्टाध्यायीपाठे क्वचिदु-दात्ताद्युच्चारणं विवक्षार्थमित्याशयेन चैस्वर्येण पाठ इति पक्षे तु ज्ञापकपरं भाष्यमिति कैयटादयः ॥

छन्दस्यपि दृश्यते । ७ । १ । ७६ ॥

अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । भद्रं पश्येमाक्षभिः ।

ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ ॥

छन्दसि अस्थ्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यान्ते नासिकाभ्याम् ।

नाभ्यस्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ ॥

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् । ददतौ । ददतः । जक्षत् । जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् । दीध्यत् । वेव्यत् । दीधीवेव्योर्ङित्त्वेपि छान्दसत्वाद् व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शतुरनन्तर ईकारेईकारो न विहित इति व्यवहितस्यापि नुमः प्रति-षेधो विज्ञायते ।

वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७९ ॥

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात् सर्वनामस्थाने । ददन्ति । ददति । जक्षन्ति । जक्षति कुलानि ।

आच्छीनद्योर्नुम् । ७ । १ । ८० ॥

अवर्णात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छी-नद्योः परतः । तुदन्ती कुले । तुदन्ती । तुदती ब्राह्मणी । भान्ती कुले । भान्ती । भाती ब्राह्मणी । परोयः शतेति तु नोक्तं तुदन्ती-त्यादावेकादेशे उभयत आश्रयणे नान्तादिवद्भावाभावेन नुमभावापत्तेः । भूतपूर्वगत्याद्याश्रयणे तु अदती घ्नती लुनती पुनतीत्यादावपि

नुमापत्तेः । शवयवव्यतिरिक्तश्चावर्णो गृह्यते आदित्युपादानसा-
मर्थ्यात् । आत्किम् । कुर्वती । शीनद्योः किम् । तुदताम् ।

शप्श्यनोर्नित्यम् । ७ । १ । ८१ ॥

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्यात्
शीनद्योः परतः । पचन्ती पचन्ती कुले ब्राह्मणी वा । दीव्यन्ती
दीव्यन्ती कुले ब्राह्मणी वा । आत्किम् । भातीत्यादौ । नित्य-
नुमभावाय । अन्यथा प्रत्ययलक्षणेन स्यात् । आदित्युक्तौ तु वर्ण-
प्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणम् ।

सावनडुहः । ७ । १ । ८२ ॥

अस्य नुम् स्यात्सौ । आच्छीनद्योर्नुमिति सूत्रादादित्यधिका-
रादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमाम् न बाध्यते
अम्सम्बुद्धावित्यमा च नुम् न बाध्यते । नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुस्रंस्विति
दत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । अनड्वान् । हे अनड्वन् ।

दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि । ७ । १ । ८३ ॥

एषां नुम् स्यात्सौ । कीदृङ् । स्ववान् । स्वतवान् ।

दिव औत् । ७ । १ । ८४ ॥

दिवित्यस्य औत्स्यात्सौ परे । तकार उच्चारणार्थः । द्यौः ।
तदन्ते सुद्यौः । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावान्नेह । विमलद्यु अहः ।
निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति परिभाषया नेह । अक्षद्यूः ।

पथिमथ्यृभुक्षामात् । ७ । १ । ८५ ॥

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आ आदिति प्रश्लेषेण
शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः । पन्थाः । मन्थाः । ऋभुक्षाः ।

इतोऽत्सर्वनामस्थाने । ७ । १ । ८६ ॥

पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने । पन्थाः । पन्थानौ । मन्थाः । मन्थानौ । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षाणौ । आदिति वर्तमाने पुनरद्ग्रहणं वा षपूर्वस्य निगमे इति दीर्घविकल्पे अकारश्रवणार्थम् । ऋभुक्षणमिन्द्रम् ।

थो न्थः । ७ । १ । ८७ ॥

पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने ॥ पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ । एवम् ।मन्थाः । मन्थानौ । ऋभुक्षः । ऋभुक्षाणौ ।

भस्य टेर्लोपः । ७ । १ । ८८ ॥

भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् । पथः । पथा । मथः । ऋभुक्षः । इत्यादि । स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । सुमथी । नगरी । अनृभुक्षी सेना इत्यादौ पथिमथीत्यात्वं थोन्थश्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्न भवति । सुपथि वनमित्यादौ नपुंसके आत्वं न भवति । न लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । हे सुपथिन् । हेसुपथि इत्यादौ संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वक्तव्य इति वा नलोपः । नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्येति गुणो न । सुपथी इति द्विवचने भत्वाट्टिलोपः । शौ सर्वनामस्थानत्वात्सुपन्थानि । पुनरपि सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे इत्यादि ॥

पुंसोऽसुङ् । ७ । १ । ८९ ॥

सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् ॥ उकार उच्चार-

णार्थः । बहुपुंसीत्यत्र उगितश्चेति ङीबर्थं कृतेन पुंसो ङुम्सुन्निति प्रत्ययस्ययेऽगित्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुमांसम् । सुपुमांसि कुलानि । परमपुमानित्यत्र परत्वाद्‌सुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङकारस्य स्यादित्यर्थं निवन्तिते इत्युक्तम् । परसप्तम्यान्तु नैतत्सिध्येत् । सर्वनामस्थानो-त्पत्तेः प्रागेव पुम्शब्दोकारस्योदात्तत्वं संसनर्धर्मिणो हलः स्थाने तद्धर्मिणो अनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् ॥

गोतो णित् । ७ । १ । ९० ॥

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत्स्यात् ॥ गौः । गावौ । गावः ॥ ओतो णिदिति वाच्यम् ॥ * ॥ विहितविशेषणं च ॥ तेन द्यौः । द्यावौ । द्यावः । तदन्ते सुद्यौः । सुद्यावौ । सुद्यावः । उः शम्भुः स्मृतो येन स्मृतौः । स्मृतावौ । स्मृतावः । ओकारा-न्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह । हे भानो । भानवः ।

णलुत्तमो वा । ७ । १ । ९१ ॥

उत्तमो णल् वा णित्स्यात् । अहं पपाच । पपच ॥

सख्युरसंबुद्धौ । ७ । १ । ९२ ॥

सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् ॥ सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ ।

अनङ् सौ । ७ । १ । ९३ ॥

सख्युरङ्गस्यानङादेशः स्यात् असंबुद्धौ सौ परे ॥ ङिच्चेत्य-न्तादेशः । सखा । असंबुद्धौ किम् । हे सखे । शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । सुसखायम् । सुसखायौ । अनङ्वि-

वृद्धावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । एवमतिशयितः सखा अतिसखा परमः सखा यस्येति विग्रहे परमसखा । परमसखायावित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वे प्रवर्तते । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच् । इहानङ्णित्वे न भवतः । गोस्त्रियो-रिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् । सखायमिच्छति सखीयति । ततः क्विप् अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् । एवं अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वात्सख्युरसंबुद्धा-विति प्रवर्तते । सखायम् । सखायौ । सखी । सख्यौ । सख्यः । इत्यादौ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङ्णिद्वद्भावे च प्राप्ते विभक्तौ लिङ्गविशिष्टस्याग्रहणान्न भवतः ॥

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । ७ । १ । ९४ ॥

ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे । कर्ता । हर्ता । माता । पिता । हे गमल् । उशना । पुरुदंसा । अनेहा । संबुद्धौ तु हे कर्तः । हे गमलः । हे उशनः । हे पुरुदंशः । हे अनेहः । उशनसः संबुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः ॥ * ॥ हे उशनन् । हे उशन । हे उशनः । तथा चोक्तम् । सम्बोधने तूशनस-स्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् । माध्यन्दिनि वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः । इति । एतच्च काशिकायां धातुवृत्तौ माधवग्रन्थे च वश कान्तावित्यत्र स्थितम् । कॄ तॄ अनयो-रनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादित्वे रपरत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरौ । तिरः इत्यादि गीर्वत् ।

इत्वाभावपक्षे तु कॄः । क्रौ । क्रः । कॄम् । क्रौ । कॄन् । क्रा । क्रे । एवं नॄः । अत्र सावनङभावार्थं ऋदिति तपरकरणम् । ऋतो ङीति सुचेऽप्यत्रैव गुणभावार्थं च तत् ।

तृज्वत्क्रोष्टुः । ७ । १ । ९५ ॥

क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्ततेऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥ क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । सर्वनामस्थाने किम् । क्रोष्टून् । असंबुद्धौ किम् । हे क्रोष्टो । क्लीबे तु प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ वृद्धेरवकाशः । सखायौ । नुमः त्रपुणे । इहोभयं प्राप्नोति । अतिसखीनि । कुलानि । औत्वस्यावकाशः । अग्नौ । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । त्रपुणि । तृज्वद्भावस्यावकाशः । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । प्रियक्रोष्टूनि कुलानि । प्रियक्रोष्टुने कुलाय । गुणस्यावकाशः । अग्नये । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति त्रपुणे । नुम् भवति विप्रतिषेधेन ॥

स्त्रियां च । ७ । १ । ९६ ॥

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ऋदन्तेभ्यो ङीप् । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्यः । क्रोष्ट्रीः । क्रोष्ट्र्या । क्रोष्ट्रीभ्याम् ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । १ । ९७ ॥

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्स्यात् ॥ क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टुः । आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते ॥ नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ नुमोऽवकाशः । त्रपूणि । नुटः अग्नीनाम् ।

इहोभयं प्राप्नोति । वारीणाम् । त्रपूणाम् । नामीति दीर्घत्वम् । अचिरादेशस्यावकाशः । तिस्रः । चतस्रः । नुटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । तिसृणाम् । चतसृणाम् । तृज्वद्भावस्यावकाशः क्रोष्टा । क्रोष्टुना । नुटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति क्रोष्टूनाम् । नुट् भवति विप्रतिषेधेन । क्रोष्टरि । क्रोष्टोः । पक्षे हलादौ च शंभुवत् । क्रुश आह्वाने । अस्मात् सितनीति तुन् प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः । तृचि तु क्रोष्टृशब्दः । द्वावपि शृगालवचनौ । तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव तृतीयादावच्युभयम् । अन्यत्र तुन्नन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूची आरभ्यते इत्यवधेयम् ।

चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७ । १ । ९८ ॥

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः । चत्वारः । हे चत्वारः । चत्वारि । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनड्वाहम् । अनड्वाहौ । तदन्ते प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियानड्वान् ॥ अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनड्वाही । अनडुही । गौरादित्वान्ङीष् ॥

अम्संबुद्धौ । ७ । १ । ९९ ॥

चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ । आमोऽपवादः ॥ हे प्रियचत्वः । हे अनड्वन् । हे प्रियानड्वन् ॥

ऋत इद्धातोः । ७ । १ । १०० ॥

ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्येत्स्यात् । किरति । गिरति । आस्तीर्णम् । विशीर्णम् । चिकीर्षति । आस्तरणम् । आस्तारकः । अत्र परत्वाद् गुणवृद्धी । धातोः किम् । पितृणाम् ॥

उपधायाश्च । ७ । १ । १०१ ॥

धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात् ॥ रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः । कीर्तयति ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य । ७ । १ । १०२ ॥

अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत् तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् ॥ पूर्ताः पितरः । हलि चेति दीर्घः । पिपूर्तः । पिपुरति । मुमूर्षति । सुस्मूर्षति । बुभूर्षति । संपूर्वाद्वृगताविलयस्मात् क्तप्रत्यये समीर्णमित्येव । ओष्ठ्यस्याङ्गावयवत्वाभावात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिपर्ति । निपरणम् । निपारकः ।

बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १०३ ॥

मित्रावरुणौ । ततुरिः ।

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥



सप्तमाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ।



सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । २ । १ ॥

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे परे सिचि ॥ अचैषीत् । अलावीत् । अपावीत् । अकार्षीत् । अतारीत् । अकारीत् । न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति गुणेऽप्रवृत्ते इगन्तमङ्गमेव भवति । अन्यथान्तर्भूतसिज्भावापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद् गुणप्रवृत्तौ अनिगन्ताङ्गत्वेन वृद्ध्यनुपपत्तौ सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । परस्मैपदेषु किम् । अच्योष्ट । अच्योषाताम् ।

अतो ल्रान्तस्य । ७ । २ । २ ॥

ल्रेति लुप्तषष्ठीकं पदम् ॥ अतः समीपौ यौ ल्रौ तदन्ताङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे परे सिचि । नेटीति निषेधस्यातो हलादेर्लघोरिति विकल्पस्य चापवादः । मा भवानालीत् । अफालीत् । अक्षालीत् । अत्सारीत् । अक्षारीत् । अचारीत् । अतः किम् । न्यखोरीत् । न्यमीलीत् । ल्रान्तस्य किम् । मा भवानशीत् । मा भवानटीत् । माभवानभीत् । अश्वल्लीत् इत्यादावङ्गान्त्यरेफलकारयोरतः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः । एतदर्थमेवान्तग्रहणम् ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ ॥

वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्य स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु ॥ अवादीत् । अव्राजीत् । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पबाधना-

र्थमनयोर्ग्रहणम् । अपाक्षीत् । असैत्सीत् । अभैत्सीत् । अरौत्सीत् । अक्षौत्सीत् । अक्षाक्षीत् । हल्ग्रहणं जातिपरम् । अराङ्क्षीत् । अभाङ्क्षीत् । अस्कान्त्सीत् । तदन्तविधिनैव सिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । उदवोढामित्यादौ उदवह् स् तामित्यवस्थायां सिज्लोपादेरसिद्धत्वात् पूर्वं वृद्धौ तत ओत्वे लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इति न्यायेन न पुनर्वृद्धिः ॥ विकारकृतभेदेन च लक्ष्यभेदो भाष्यप्रमाणयादिति बोध्यम् ॥

नेटि । ७ । २ । ४ ॥

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् ॥ मा भवानतीत् । मा भवानटीत् । मा भवानवीत् । अदेवीत् । अकोषीत् । अमोषीत् । अकर्तीत् । अनर्तीत् ॥

ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् । ७ । २ । ५ ॥

हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यात् इडादौ सिचि परे ॥ अग्रहीत् । अस्यमीत् । अजङ्गमीत् । अह्ययीत् । अक्षणीत् । अश्वसीत् । अजागरीत् । जागृ इस् इत्यत्र यण् प्राप्तः । तं सर्वधातुकगुणो बाधते । तं सिचि वृद्धिः । तां जागर्ति गुणः । तस्मिन् कृते हलन्तलक्षणा प्राप्ता नेटीति निषिद्धा । ततोऽतोहलादेरिति बाधित्वाऽतोलान्तस्येति प्राप्ता । ह्म्यन्तेति निषिध्यते । तदाहुः ।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।
पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो नवेति ॥

औनयीत् । अध्यनयीत् । नोनयतीति ञ्लेश्चङ् न अश्वयीत् । अकटीत् । इडादौ किम् । अधाक्षीत् ।

ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । २ । ६ ॥

इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् ॥ और्णावीत् पक्षे गुणः । और्णवीत् । विभाषोर्णोरिति ङित्वपक्षे उवङ् । और्णुवीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः । ७ । २ । ७ ॥

हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् ॥ अवादीत् । अवदात् । अमावीत् । अमवीत् । अशावीत् । अशवीत् । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् अचकासीदित्यत्रानेक व्यवधाने न ॥ अत: किम् । अदेवीत् । हलादेः किम् । मा भवानटीत् । लघोः किम् । अरक्षीत् । स्पष्टार्थमेतत् । इडादौ किम् । अपाक्षीत् । परस्मैपदे किम् । मच मुचि कल्कने । अमचिष्ट ॥

नेड्वशि कृति । ७ । २ । ८ ॥

वशादेः कृत इण्न स्यात् ॥ शॄ सुशर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति मनिन् । ईश्वरः । दीप्रः कृति किम् । रुरुदिव । रुरुदिम ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । २ । ९ ॥

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न स्यात् ॥ ति इति क्तिन्क्तिचोर्ग्रहणम् । दीप्तिः । स्त्रियां क्तिन् । तनु विस्तारे । तन्तिः । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तन्तुः । गन्तुः । सक्तुः । सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् । शस्त्रम् । पत्त्रम् । दाम्नीशसेति ष्ट्रन् । हस्तः । लोतः । पोतः । हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधु-

र्विभ्यस्तन् । औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते । न पुनः क्तस्य । हसितमित्येव भवतीति वृत्तिः । कुष्ठम् । काष्ठम् । निकुषिनीरमिकशिभ्यः क्थन् । कुक्षिः । प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः । इक्षुः । इषेः क्सुः । अक्षरम् । अशेः सरः । शल्कम् । इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् । वत्सः । वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः ॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः येषामिट् क्तिनि दृश्यते । निगृहीतिः । उपस्निहितिः । निकुचितिः । निपठितिः । कृत्प्रत्ययानां किम् । रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७ । २ १० ॥

उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येरान स्यात् ॥ के पुनरुपदेशेऽनुदात्ताः । ये तथा पठ्यन्ते त एव विस्पष्टार्थमनिट्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्श्यन्ते ॥

ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीङ्स्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः ।
वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥
शक्लृपच्मुच्रिच्वच्विच्सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भजः ।
भञ्ज्भुज्भ्रस्ज्मस्जियज्युज्रुज्रञ्ज्विजिर्स्वञ्जिसञ्जिसृजः ॥
अद्क्षुद्खिद्च्छिदतुदिनुदः पद्यभिद्विद्यतिर्विनद् ।
शद्सदी स्विद्यतिः स्कन्दिहदी क्रुध् क्षुधिबुध्यती ॥
बन्धिर्युधिरुधी राधिव्यध्शुधः साधिसिध्यती ।
मन्यहन्नाप्क्षिपक्षुपितप्तिपस्तृप्यतिदृप्यति ॥
लिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपियभ्रभ्लभ्नम्गम्यमो रमिः ॥
क्रुशि दंशिदिशी दृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्स्पृशः कृषिः ॥

त्विष्तुष्द्विष्दुष्पुष्यविष्शिष्शुष्श्लिष्यतयो घसिः ।
वसतिर्दहदिहदुहो नह्मिह्रुह्लिहवहिस्तथा ॥
कचच्छजा दधनपा भमशाः षसहाः क्रमात् ।
कचक्रा णपटाः खणडो गघङाष्टखजाः स्मृताः ॥
अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ॥ इति संग्रहः ।
तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥
तृप्दृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ।
रधादित्वादिमौ वेड्भावमर्थमनुदात्तता ॥
क्लिशूं स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ।
वसिः शपा लुका यौति निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ॥
निजिर्विजिर्शक्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा ।
विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येपि दृश्यते ॥
व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् ।
रञ्जिमस्जी अदिपदी तुद् क्षुध् शुषिपुषी शिषिः ॥
भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ।

चेता । स्तोता । कर्ता । शक्ता । पक्ता इत्यादि । उपदेश इत्युभयान्वयि । तत्रोत्तरान्वयफलम् । कर्तुं गन्तुमित्यादाविविनषेधः । नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वात् । पूर्वान्वयफलं तु विभित्सति पिपक्षतीत्यादौ निषेधः । द्वित्वे कृतेऽनेकाच्त्वात् । एकाचः किम् । यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि ।

श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकीति ॥

श्तिपा यथा स्यन्ति । हन्ति याति । वाति । द्राति । प्सातीत्यादि । यपा । सनीवन्तेति सूत्रे भरेति । अनुबन्धनिर्देशो द्विधा । स्वरूपेण इत्संज्ञकत्वेन च । आद्यो यथा शीङः सार्वधातुके गुणः । दीङो युडिति । द्वितीयस्तु अनुदात्तङित इत्यादि । गणेन यथा बेभिदीति । चेच्छिदीति । रुधादिभ्यः श्नम् । एकाज्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे । तेन बेभेदिता । चेच्छेदिता । गङ्गमिता । अत्रेरिण्निषेधो न । एतच्चेहैवैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । अच इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते तेन बधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाच्त्वात् ॥

श्र्युकः किति । ७ । २ । ११ ॥

श्रिञ एकाच उगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण् न स्यात् ॥ श्रितः । श्रितवान् । भूष्णुः । भूतः । द्युतः । नुतः । वृतः । ऊर्णोतेर्नुवद्भावेनैकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः । सस्वरिथ सुषुविथ दुधुविवेत्यादौ परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा । अत्र तु निषेध एव । एकाचः किम् । जागरितवान् । उपदेशे इति ह्यनुवर्तते । इहापि यथा स्यात् । स्तीर्णम् । वृतो वेत्यतो वृत इत्यनुवर्तमाने इट् सनिर्वेति वेट्कत्वेन यस्य विभाषेति तु न सिध्यति । इत्वे कृते ऋकारान्तत्वाभावादिति वृत्तिः ॥

सनिग्रहगुहोश्च । ७ । २ । १२ ॥

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण् न स्यात् ॥ ग्रहिज्योरिति सम्प्रसार-

णम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्‌ढषभावः । जिघृक्षति । जुघुक्षति । बुभूर्षति । एकाच इत्येव जिजागरिषतीति कश्चित् ।

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि । ७ । २ । १३ ॥

एभ्यो लिट इरान स्यात् ॥ चकृव । सस्रृव । बभृव । ववृव । तुष्टुव । दुद्रुव । सुस्रुव । शुश्रुव । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिणिन्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति ॥ बिभिदिव । चिच्छिदिव । बभूविव । लुलुविव । बभूथाततन्थेति सूत्रे छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्भाषायां वृजस्थल इट्स्वीकारेण तत्राप्राप्तनिषेधार्थं वृग्रहणमिति नाशङ्कनीयम् । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् । तुष्टोथ । दुद्रोथ । सुस्रोथ । शुश्रोथ ॥ कृञोऽसुट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन ससुट्कात्परस्य इट् । सञ्चस्करिम । ऋतो भारद्वाजस्येत्येतदप्यसुट एवेष्यते । सञ्चस्करिथ ॥

श्वीदितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ॥

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इरान स्यात् । शूनः । शूनवान् । दीप्तः । ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट् स ह्योदित्त्वश्चेत्योदितोऽनन्तरस्य नत्वार्थः । उड्डीनः ॥

यस्य विभाषा । ७ । २ । १५ ॥

यस्य क्वचिद्विभाषया इड्विहितस्ततो निष्ठाया इरान स्यात् । विधूतः । गुहू गूढः । स्वरतीति वेट्कत्वान्नेट् । वृधु । वृद्धः । वनु वतः । तनु ततः । अञ्जू समक्तः । उदितो वेति त्कायां वेट्क-

त्वादिह नेट् । अञ्चोऽनपादाने इति नत्वम् । तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सन इड् वा वाच्य इति पतेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते द्वितीया श्रितेति सूत्रे निपातनादिट् । पतितः । सेधतीति वेट्कत्वात्सिद्धे कृन्तत्यादीनामोदित्त्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन धावितमिभराजधियेत्यादि । दरिद्रातेस्त्वेकाच इत्यनुवृत्तेः दरिद्रितः । यदुपधेर्विभाषा तदुपधेः प्रतिषेध इति विभाषा गमहनेत्यत्र विशिना परेण साहचर्याच्छविकरणस्यैव विदेर्ग्रहणमिति वेत्तेर्विदित इत्येव ॥

आदितश्च । ७ । २ । १६ ॥

आकारेतो निष्ठाया इरान स्यात् । ञिमिदा । मिन्नः । ञिक्ष्विदा । क्ष्विण्णः । ञिष्विदा । स्विन्नः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आश्वस्तो वान्त इति वृत्तिः ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः । ७ । २ । १७ ॥

भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इड् वा न स्यात् । स्विन्नम् तेन । स्वेदितं तेन । प्रस्विन्नश्चैत्रः । प्रस्वेदितश्चैत्रः ॥ इट्पक्षे निष्ठा शीङित्यकित्वाद् गुणः ।

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु । ७ । २ । १८ ॥

क्षुब्धादीन्यष्टौ अनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थः मन्थनदण्डश्च ।

क्षुब्धः मन्थश्चेत् । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । म्लिष्टमविस्पष्टम् । विरिब्धः स्वरः । म्लेच्छ रेभृ अनयोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते । फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति शतपथश्रुते भाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र क्षुभितम् । क्षुब्धो राजेति तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । बाहितम् ॥

धृषिशसी वैयात्ये । ७ । २ । १९ ॥

एतौ निष्ठायामविनये एवानिट्कौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धर्षितोऽस्ति । अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादित्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । । माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम् । धर्षितम् । प्रधृष्टः । प्रधर्षितः ॥

दृढः स्थूलबलयोः । ७ । २ । २० ॥

स्थूले बलवति च निपात्यते दृह दृहि वृद्धौ क्तस्येडभावः । तस्य ढत्वं हस्य लोपः इदितो नलोपश्च । दृढितो दृंहितोऽन्यः ॥

प्रभौ परिवृढः । ७ । २ । २१ ॥

वृह वृहि वृद्धौ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः । परिवृंहितोऽन्यः ।

कृच्छ्रगहनयोः कषः । ७ । २ । २२ ॥

कषो निष्ठायां इराम स्यात् एतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ॥

घुषिरविशब्दने । ७ । २ । २३ ॥

घुषेर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दनेऽपि घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः । अविशब्दने इति लिङ्गादनित्यो ह्यस्य णिच् । अत एव महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्पमाणवा इत्यप्युपपद्यते । अन्ये त्वनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति सामान्येन ज्ञाप्यते इत्याहुः । केचिच्चिति स्मृत्यामितीदित्वं चुरादिणिचोऽनित्यत्वस्य ज्ञापकमाहुः । इदित्वेन नुम्विधाने प्रयोजनं चिन्तित इति नलोपाभावः । यदि च चुरादिणिच् नित्यः स्यात् । तदा चिन्त स्मृत्यामित्येव पठेत । णिचि सति नलोपाप्रसङ्गात् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । अत एकहल्मध्ये इत्यत्र वृत्तिकृता जगाण जगणतुः जगणुरित्याद्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एव आ धृषाद्वेत्यस्य न वैयर्थ्यम् । यचि सङ्कोच इतीदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवोक्तं तु चिन्त्यमेव ॥

अर्देः सन्निविभ्यः । ७ । २ २४ ॥

एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इराम स्यात् ॥ समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ॥

अभेश्चाविदूर्ये । ७ । २ । २५ ॥

अभ्यर्णम् ॥ नातिदूरं आसन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ॥

णेरध्ययने वृत्तम् । ७ । २ । २६ ॥

ण्यन्ताद्वृतेः क्तस्येडभावो णिलुक् च अधीयमानेर्थे । वृत्तं छन्दश्छात्रेण । सम्पादितमधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञप्ताः ।७।२।२७॥ ।

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । ज्ञापितः ॥

रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् । ७ । २ । २८ ॥

एभ्यो निष्ठाया इड् वा । रुष्टः । रुषितः । आन्तः । अमितः । तूर्णः । त्वरितः । अस्यादित्वे फलं मन्दम् । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वनितः ॥

हृषेर्लोमसु । ७ । २ । २९ ॥

हृषेर्निष्ठाया इड् वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं हृषितं लोम । विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हृष्टो हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु हृषु अलीके उदित्वान्निष्ठायां नेट् । हृष तुष्टौ इट् ।

अपचितश्च । ७ । २ । ३० ॥

चायते निपातोऽयं वा । अपचितः । अपचायितः ॥ क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपचितिः ॥

ह्रु ह्वरेश्छन्दसि । ७ । २ । ३१ ॥

ह्वरतेश्छन्दसि ह्रु इत्ययमादेशः स्यात् । अह्रुतमसि हविर्धानम् । छन्दसि किम् । ह्वृतम् ॥

अपरिह्वृताश्च । ७ । २ । ३२ ॥

पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् ॥

सोमे ह्वरितः । ७ । २ । ३३ ॥

इड्गुणौ निपात्येते । सोमो ह्वरितः ॥

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरुत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च । ७ । २ । ३४ ॥

अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र ग्रसु स्कंभु स्तभु एषामुदित्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इडिनपात्यते । युवं शचीभिर्ग्रसितामगुञ्चतम् । विष्कभिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः । स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । चते याचने । कस गतौ आभ्यां क्तस्येडभावः । चत्ता इतश्चतामुतः । त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तम् । निपातनबहुत्वापेक्ष सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति । तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु शंसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः । एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । ग्रावग्राभ उत शंस्ता । प्रशास्ता पोता । तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृच ऊट् उट् एतावागमौ निपात्येते । तरूतारं रथानाम् । तरुतारम् । वरूतारम् । वरुतारम् । वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु । अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरुतृशब्दो हि निपातितः । ततो ङीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते । ज्वल दीप्तौ । क्षर सञ्चलने । टुवम्

उद्गिरणे । अम गत्यादिषु । इह चरतीत्यस्यानन्तरं चमितीत्यपि केचित्पठन्ति । तच्च चमूष् सहने इति धातुर्बोध्यः । भाषायां तु ग्रस्तस्कब्धस्तब्धोत्तब्धचतितविकसिताः । विशसिता । शंसिता । शासिता । तरिता । तरीता । वरीता । वरिता । उज्ज्वलति । क्षरति । पाठान्तरे चमति । वमति । अमति । इतिकरणः प्रदर्शनार्थः । तेन क्वचिदीकारोऽपि भवति रविमभ्यमीति वरुण इत्यपि वेदे दृश्यते इति वृत्तिः ॥

आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः । ७ । २ । ३५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । निष्ठायामिति च नेति च । वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । पठिता । पठितुम् । पठितव्यम् । आर्धधातुकस्य किम् । आस्ते । शेते । वलादेः किम् । लव्यम् । लवनीयम् । इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति वृत्तिः ॥

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ७ । २ । ३६ ॥

अयेवेट् । प्रस्नवितुम् । प्रस्नवितव्यम् । प्रक्रमिता । प्रक्रमितुम् । प्रक्रमितव्यम् । निमित्तत्वं चात्र फलोपहितम् । तेन कर्मकर्तृविषयेऽपि प्रस्नवितेत्यादाविड् भवत्येव । प्रक्रमितेत्यादौ प्रशब्द आदिकर्मणोऽन्यत्र विज्ञेयः । आदिकर्मणि तु क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयादिति प्रतिषेधेन भाव्यम् । अनात्मनेपदनिमित्ते किम् । प्रस्नोषीष्ट । प्रक्रंसीष्ट । प्रस्नोष्यते । प्रक्रंस्यते । प्रचिक्रंस्यते । प्रचिक्रंसिष्यते । चिक्रंसते । प्रचिक्रंसते । सन्नेवात्र स्नौतिः क्रमिश्चात्मनेपदस्य निमित्तम् । सन्नन्तादपि हि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं विधौ

यते। एतदर्थमेव च तत्र निमित्तातिदेशः। तथा चानुपसर्गः प्रपूर्वश्च क्रमिरेवेह सना व्यवहितोऽप्यात्मनेपदं प्रवर्तितवानित्येतन्नियमादिडभावः। कार्यातिदेशे तु अनात्मनेपदनिमित्तत्वादिट् स्यात्। निमित्तत्वञ्चात्र फलोपहितमेव गृह्यते इत्यनभिप्रेत्य प्रस्नवितेत्यादौ दोषमुद्भाव्य अविशेषेण स्नुक्रमोरिडागममुक्त्वा आत्मनेपदपरे नेति वक्ष्यामीत्युक्त्वा प्रचिक्रंसिष्यते प्रस्नोषीष्टेत्यादौ दोषवारणाय सिद्धं त्वात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधादिति वदतो वार्तिककारस्य तु मते कार्यातिदेशेऽपि न दोषः। न च प्रस्नविषीयते इत्यादौ वार्तिकमते दोषः। मम तु क्यङन्तस्यात्मनेपदनिमित्तत्वेऽपि स्नोरनात्मनेपदनिमित्ततास्त्येवेति वाच्यम्। बहिरङ्गलक्षणमनात्मनेपदमिति भाष्यकारेणैव समाधानादिति दिक्॥ किति सनि च प्रस्नुतः। प्रसुस्नूषति। प्रसुस्नूषिष्यते। क्रमेश्च निष्ठायां क्रान्त इति। श्र्युकः किति। सनि ग्रहगुहोश्च। यस्य विभाषेति प्रतिषेध एव भवति। पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्॥ क्रमेः कर्तर्येवात्मनेपदविषयात् कृत इण्निषेधो वाच्यः॥ * ॥ प्रक्रन्ता। कर्तरि किम्। प्रक्रमितव्यम्। आत्मनेपदेति किम्। सङ्क्रमिता। अनन्यभावे विषयशब्दः। तेनानुपसर्गाद्वेति विकल्पार्हस्य न निषेधः। क्रमिता। तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम्। तेन क्रन्तेत्यपीति केचित्॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः। ७। २। ३७॥

एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यान्न तु लिटि। ग्रहीता। ग्रहीतुम्। ग्रहीतव्यम्। लिटि तु जग्रहिथ। एकाचः किम्। यङ्लुकि मा भूत्। जाग्रहिता। माधवस्तु दीर्घमाह। तद्भाष्यादिवि-

सृढुम् । विहितस्येति किम् । ग्राहितम् । चिराबदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैव तद्विधानात् । ग्राहिता । ग्राहिष्यते ॥

वॄतो वा । ७ । २ । ३८ ॥

वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । वरिता । वरीता । तरिता । तरीता । तपरकरणं किम् । करिष्यति । अलिटीति । किम् । तेरिथ ॥

न लिङि । ७ । २ । ३९ ॥

वॄतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट । स्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु । ७ । २ । ४० ॥

अत्र वॄत इटो दीर्घो न । अवारिष्टाम् । अस्तारिष्टाम् । परस्मैपदेषु किम् । अवरीष्ट । अस्तरीष्ट ॥

इट् सनि वा । ७ । २ । ४१ ॥

वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्च सन इड् वा स्यात् ॥ विवरिषते । विवरीषते । वुवूर्षते । तिस्तारिषति । तिस्तरीषति । तिस्तीर्षति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । दुध्र्षतीत्यत्रोपदेशाधिकाराल्लाक्षणिकत्वाच्चेडागमो न भवति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ ॥

वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात् । वृषीष्ट । तङि । वरिषीष्ट । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत । स्तरिषीष्ट । स्तीर्षीष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तरीष्ट । अस्तीर्ष्ट । लङि किम् । अवारीत् । अस्तारीत् ॥

ऋतश्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ॥

ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तङि ॥ स्तृञ् आच्छादने इति ह्रस्वान्तः स्वादौ । स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तृत । ऋतः किम् । च्योषीष्ट । अच्योष्ट । संयोगादेः किम् । कृषीष्ट । अकृत । तङि किम् । अस्तार्षीत् । उपदेशाधिकारेणोपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानादिह नेट् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा । ७ । २ । ४४ ॥

स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् ॥ स्वर्ता । स्वरिता । सस्वरिथ । सस्वर्थ । सोता । सविता । सूयतेरप्येवम् । धोता । धविता । दुधविथ । दुधोथ । सेद्धा । सेधिता । सिषेधिथ । सिषेद्ध । सिषिधिव । सिषिध्व । नेड्वशीति प्रक्रमान्नञा प्रापितस्यैव क्रादिनियमो निवर्तको न तु विभाषाबललभ्यस्यापि । तेन लिट्यपि वेट् । क्रिति लिटि क्ङिति च स्वरतिसूतिसूयतिधूञां यथा नित्यमिडनिषेधो तथा प्रयुक्त इत्यत्रोक्तम् । स्वरिष्यतीत्यत्र तु परत्वादृद्धनोरिति नित्यमिट् । सूतिसूयत्योर्विकरणनिर्देशो धूञः सानुबन्धनिर्देशश्च सुवतिधुवत्योः सविता धुवितेत्येव यथा स्यादित्यर्थः । सुतिसूयतिधूञां चोभयं यथा स्यादित्यर्थश्च । सूङित्येव सुवतेर्व्यावृत्तिसिद्धौ पृथङ्निर्देशो लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्येति परिभाषाज्ञापनार्थः । तेन गातिस्थेति सिचो लुगपासीदित्यादौ पातेर्न । वेति वर्तमाने पुनर्वेति लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमिति दिक् ॥

रधादिभ्यश्च । ७ । २ । ४५ ॥

बलादार्द्धधातुकस्य वेट् स्यात् । रधिता । रद्धा । नशिता । नंष्टा । तर्पिता । तर्प्ता । त्रप्ता । दर्पिता । दर्प्ता । द्रप्ता । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोढा । मोहिता । मोग्धा । मोढा । स्नोहिता । स्नोग्धा । स्नोढा । स्नेहिता । स्नेग्धा । स्नेढा । लिट्यपि वेट् । ररन्धिव । रेध्वेत्यादि ॥

निरः कुषः । ७ । २ । ४६ ॥

निरः परात्कुषो बलादेरार्धधातुकस्येट् वा स्यात् । निष्कोषिता । निष्कोष्टा । निरः किम् । कोषिता ॥

इड् निष्ठायाम् । ७ । २ । ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । यस्य विभाषेति प्राप्ते पुनर्विधिः निष्कुषितः । इड्ग्रहणं नित्यार्थम् ॥

तीषसहलुभरुषरिषः । ७ । २ । ४८ ॥

इष्यादेः परस्य तादेरार्द्धधातुकस्येड् वा स्यात् । सूत्रत्वाद्वलादेरित्यनुदात्तविशेषणीभूतवल्पदार्थस्य तकारेण विशेषणात्तकाररूपवलादेरिति तु वाच्योऽर्थः ॥ एवं सेऽसिचीत्यादावपि बोध्यम् । सप्तमी प्रथमार्थे एव । एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । लोभिता । लोब्धा । रोषिता । रोष्टा । रेषिता । रेष्टा । तीति किम् । एषिष्यति । इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ एषिता । यत्तु सूत्रे सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणम् । न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुस्तदेतद्वार्तिकविरुद्धम् ॥

सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपि सनाम् । ७ । २ । ४९ ॥

इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड् वा स्यात् ॥ दिदेविषति । दुद्यूषति । सिसेविषति । सुस्यूषति । ईर्त्सति । अर्दिधिषति । बिभ्रज्ज्ञिषति । बिभर्जिषति । बिभ्रक्षति । बिभर्क्षति । दिदम्भिषति । धिप्सति । धीप्सति । शिश्रीषति । शिश्रयिषति । सुस्वूर्षति । सिस्वरिषति । युयूर्षति । यियविषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनुविषति । ऊर्णुनविषति । बुभूर्षति । बिभरिषति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्सञ्ज्ञः पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे इको झलिति कित्वान्न गुणः । अज्झनेति दीर्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । आप्ज्ञप्यृधामीत् । ज्ञीप्सति । जिज्ञपयिषति । अमितस्तु । जिज्ञापयिषति । सिषासति । सिसनिषति । तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सन इड् वा वाच्यः ॥ तितांसति । तितंसति । तितनिषति । पिपतिषति । पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति ॥

क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः । ७ । २ । ५० ॥

इड् वा स्यात् । क्लिष्ट्वा । क्लिशित्वा । क्लिष्टः । क्लिष्टवान् । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिश उपतापे । अस्य नित्य प्राप्ते । क्लिशू विबाधने । अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः ॥

पूङश्च । ७ । २ । ५१ ॥

पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड् वा स्यात् ॥ पूत्वा । पवित्वा । पूतः । पवितः । पूतवान् । पवितवान् । श्युकः कितीति प्राप्ते विकल्पः ॥

वसतिक्षुधोरिट् । ७ । २ । ५२ ॥

आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषित्वा । उषितः । उषितवान् । क्षुधित्वा । क्षोधित्वा । क्षुधितः । क्षुधितवान् । इड्ग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अञ्चेः पूजायाम् । ७ । २ । ५३ ॥

पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् ॥ अञ्चित्वा । अञ्चितः । अञ्चितवान् । पूजायां किम् । अक्त्वा । अञ्चित्वा । अक्तः । अक्तवान् ॥

लुभो विमोहने । ७ । २ । ५४ ॥

लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्याद्विमोहने ॥ लुभित्वा । लोभित्वा । लुभितः । लुभितवान् । विमोहने किम् । लुब्ध्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । लुब्धः । लुब्धवान् ॥

जॄव्रश्च्योः क्त्वि । ७ । २ । ५५ ॥

आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात् ॥ जरीत्वा । जरित्वा । व्रश्चित्वा ॥

उदितो वा । ७ । २ । ५६ ॥

उदितः परस्य क्त्व इड् वा स्यात् । शमित्वा । शान्त्वा ॥ दमित्वा । दान्त्वा । देवित्वा । द्यूत्वा ॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः । ७ । २ । ५७ ॥

एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् ॥ कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । चर्तिष्यति । चर्त्स्यति । छर्दिष्यति । छर्त्स्यति । तर्दिष्यति । तर्त्स्यति । नर्तिष्यति । नर्त्स्यति । सादेः किम् । नर्तिता । असिचि किम् । अनर्तीत् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७ । २ । ५८ ॥

गमेः परस्य सकारादेरार्धधातुकस्येट् स्यात् परस्मैपदेषु । गमिष्यति । जिगमिषति । परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयति । तेन कृति परस्मैपदेषु लुकि चेट् भवत्येव । जिगमिषितुम् । जिगमिषितव्यम् । जिगमिषु । इड्ग्रहणं नित्यार्थम् । परस्मैपदेषु किम् । सङ्गंस्यते ॥

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । ७ । २ । ५९ ॥

वृतादिभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण् न स्यात्तङानयोरभावे । वर्त्स्यति । विवृत्सति । विवृत्सिता । विवृत्सु । वृधेरप्येवम् । शर्त्स्यति । स्यंत्स्यति । अथ चतुर्भ्य इति व्यर्थमेव कृपेरनन्तरं द्युतादिपरिच्छेदार्थमावश्यकेन वृत्करणेन वृतादीनामपि परिच्छेदात् । कृपेश्च तासि च क्लृप इत्यनेन सकारादेरार्धधातुकस्येरानिषेधविधानेन ग्रहणे बाधकाभावाच्चेति ॥ स्यंत्स्यतीत्यत्रोदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न वृद्भ्य इति निषेधः । तङानयोरभावे किम् । वर्तिष्यते । गणनिर्दिष्टत्वान्नेह । वर्वर्तिष्यति ॥

तासि च क्लृपः । ७ । २ । ६० ॥

क्लृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चेरान स्यात्तङानयोरभावे ॥ कल्प्तासि । कल्प्स्यति । चिक्लृप्सिता । चिक्लृप्सु । तङानयोरभावे किम् । कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते ॥

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् । ७ । २ । ६१ ॥

उपदेशे इत्युत्तरसूत्रादपकृष्यते । उपदेशे अजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इरान स्यात् ॥ ययाथ । चिचेथ । उपदेशे किम् जहर्थ । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणेऽनजन्तत्वादचस्तास्वदित्यस्याप्रवृतौ ऋतोभारद्वाजस्येत्यस्य नियमत्वानुपपत्तेः । अचः किम् । बिभेदिथ । तास्वत्किम् । लुलविथ । लूत्वेति क्त्वायामनिट्त्वात् । वत्किम् । तासौ सत्तस्थलि प्रतिषेधो यथा स्यात् । यो हि तासावसन्नसत्वाच्च नित्यानिट् तस्य मा भूत् । जघसिथ । उवयिथ । अत्र चोत्तरसूत्रेण प्राप्तिसंभावनासत्वादुत्तरार्थमेतद्बोध्यम् । थलि किम् ययिव । अनिट्ग्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थम् । नित्यं किम् । सस्वरिथ । सस्वर्थ ॥

उपदेशेऽत्वतः । ७ । २ । ६२ ॥

उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इरान स्यात् ॥ पपक्थ । इयष्ठ । उपदेशे किम् । कर्ष्टा । चकर्षिथ । अत्वतः किम् । बिभेदिथ । तपरः किम् । रराधिथ । तासौ किम् । जिघृक्षति । जघसिथ । नित्यानिटः किम् । आनञ्जिथ ॥

ऋतो भारद्वाजस्य । ७ । २ ६३ ॥

तासौ नित्यानिट् ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । सस्वर्थ । दध्वर्थ । ययिथ । चिचयिथ । पेचिथ । इयजिथ । अयमत्र संग्रहः ॥

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेट् भवेत् ॥

न च स्तुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । अचस्तास्व-दिति उपदेशेऽत्वत इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भावद्वाजनियमो निवर्तकोऽनन्तरस्येति न्यायात् ॥

बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥

एषां वेदे इडभावो निपात्यते । विद्म । तमुत्संयत आबभूथ । येनान्तरिक्षमुर्वा ततन्थ । जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्रहस्तम् । यस्य-मदे अपगोत्रा ववर्थ । भाषायां तु बभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम । ववरिथेति ॥

भाषायां सृजिदृशोः । ७ । ३ । ६५ ॥

आभ्यां थल इड् वा स्यात् । ससर्जिथ । सस्रष्ठ । ददर्शिथ । दद्रष्ठ ॥

इडत्यर्तिव्ययतीनाम् । ७ । २ । ६६ ॥

अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आदिथ । आरिथ । संविव्ययिथ । विकल्पविधाने हि सति अर्तिव्ययति ग्रहणमनर्थकम् । प्रतिषेधविधाने चार्तिग्रहणमिति नित्योऽयं विधि-रिड्ग्रहणमन्तरेणापि शक्यते विधातुम् ॥

वस्वेकाजाद्धसाम् । ७ । २ । ६७ ३

एकाज्ग्रहणेन सामर्थ्याद्विर्वोत्तरमभ्यासादिकार्येषु कृते-ष्वेकाचां ग्रहणम् । तद्धि नानेकाज्व्यावृत्तये । तत्र भिद्याम: सत्वान्मन्ते तथा प्रयोगाभावाच्च । न चाम्भावे जागर्तिर्व्यावर्त्यः । न चैकमुदाहरणमिति न्यायात् । दरिद्रातिस्तु कृतद्वित्वानामित्य

थाभावे आद्ग्रहणस्य भूतपूर्वाकारान्तग्रहणेन दरिद्रात्यर्थतया न तद्भावत्यर्थत्वमित्येकाज्ग्रहणसामर्थ्येन दरिद्रातौ नेवेड् भवति । कृतद्वित्वानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम् । आरिवान् । आदिवान् । पेचिवान् । पपिवान् । ददिवान् । घसिग्रहणाभावे तु द्वित्वात्परत्वान्नित्यत्वाच्च घसिभसोरिति लोपे द्वित्वनिमित्ताज्निमित्तत्वाभावेन द्विर्वचनेचीत्यस्याप्राप्यानच्कत्वेन द्वित्वं न स्यान्न स्याच्चेडागमः । तत्सत्वे त्विट्लोपयोरपि नित्यत्वेन परत्वादिटि तत उपधालोपे द्विर्वचनेऽचीत्यस्य प्रवृत्त्या सिद्ध-मिष्टम् । एषां किम् । बिभिद्वान् । बभूवान् । शिश्रिवान् ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् । ७ । २ । ६८ ॥

एभ्यो वसोरिड्वा । जग्मिवान् । जगन्वान् । जघ्निवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना परेण साहचर्याल्लुग्विकरणपरिभाषासहकृताद्वा तस्माद्विन्दते र्ग्रहणम् । वेतेस्तु विविद्वान् ॥ दृशेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ददृशि-वान् । ददृश्वान् ॥

सनिंससनिवांसम् । ६ । २ । ६९ ॥

सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट् एत्वाभ्यासलो-पाभावश्च निपात्यते । सनिपूर्वादन्यत्र सेनिवांसमिति भवति ॥

ऋद्धनोः स्ये । ७ । २ । ७० ॥

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । करिष्यति । हनिष्यति ॥

अञ्जेः सिचि । ७ । २ । ७१ ॥

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् । सिचि किम् । अञ्जिता । अङ्क्ता ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ ॥

अस्तावीत् । असावीत् । सुनोतेः सवतेश्च पूर्वोत्तराभ्यां किद्भ्यां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे असौषीत् अधावीत् । परस्मैपदेषु किम् । अस्तोष्ट । असाविष्ट । अधोष्ट । अधविष्ट ॥

यमरमनमातां सक् च । ७ । २ । ७३ ॥

एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु ॥ अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । अयासीत् । अयासिष्टाम् । परस्मैपदेषु किम् । अरंस्त । अयंस्त । अनंस्त ।

स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि । ७ । २ : ७४ ॥

स्मि पूङ् ऋ अञ्ज अशू एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति अञ्जिजिषति । अशिशिषते ॥

किरश्च पञ्चभ्यः । ७ । २ । ७५ ॥

कॄ गॄ दृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात् । चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति । अचेटो दीर्घो नेष्टः । दिदरिषते । दिधरिषते । कथमुद्दिधीर्षुरिति । भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण । पिपृच्छिषति ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ७ । २ । ७६ ॥

रुद् स्वप् श्वस् अन् जक्ष् एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति । स्वपिति । श्वसिति । अनिति । जक्षिति ।

पञ्चभ्य इत्येव। जागर्ति। सार्वधातुके किम्। स्वप्ता। वलादेः किम्। रुदन्ति। गणनिर्दिष्टत्वान्नेह। सास्वपीति। सास्वप्ति। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावांत्स्वपिस्यमित्युत्वं न। आर्षिषि तु वचिस्वपीत्युत्वम्। सासुप्यात्॥

ईशः से। ७। २। ७७॥

इडजनोर्ध्वे च। ७। २। ७८॥

ईशीड्जनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात्। योगविभागो वैचित्र्यार्थः। ईशिषे। ईशिध्वे। ईडिषे। ईडिध्वे। जनिषे। जनिध्वे। जनी प्रादुर्भावे छान्दसत्वाच्छ्यनो लुगुपधालोपाभावश्च। जन जनने। कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदम्। व्यतिजज्ञिषे। व्यतिजज्ञिध्वे। एकदेशविकृतस्यानन्य त्वादीशिष्व ईशिध्वम्। ईडिष्व। ईडिध्वम्। जनिष्व। जनिध्वम्। विकृतिग्रहणेन प्रकृतेर ग्रहणात्। ऐड्ढ्वम्॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य। ७। २। ७९॥

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात्। कुर्यात्। कुर्याताम्। कुर्युः। कुर्वीत। कुर्वीयाताम्। कुर्वीरन्। अनन्त्यस्य किम्। कुर्युः। कुर्याः। सार्वधातुके किम्। क्रियास्ताम्। क्रियासुः। कृषीष्ट। कृषीयास्ताम्। कृषीरन्॥

अतो येयः। ७। २। ८०॥

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात्॥ भवेत्। भवेताम्। भवेयुरित्यत्र तूस्य पदान्तादिति पररूपे प्राप्ते परत्वान्नित्यत्वाच्चातो येय इति प्राञ्चः। यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं

न्याय्यम् तथापि यास् इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । अतोयेय इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । अतः किम् । चिनुयात् । तपरः किम् । पायात् । सार्वधातुके किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन ह्यतो लोप एव बाध्येत । भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घः स्यात् ॥

आतो ङितः । ७ । २ । ८१ ॥

अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । पचेते । यजेथे । पचेथाम् । आतः किम् । पचन्ति । ङितः किम् । पचावहै । अतः किम् । चिन्वाते । तपरः किम् । मिमाते ।

आने मुक् । ७ । २ । ८२ ॥

अङ्गस्यातो मुगागमः स्यादाने परे ॥ पचमानः यजमानः ॥

ईदासः । ७ । २ । ८३ ॥

आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । आदेः परस्य । आसीनः ॥

अष्टन आ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ॥

उत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते । अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ ॥ अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु । तदन्त परमाष्टाभिः । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वमित्युक्तत्वादात्वाभावे अष्टभिः । अत्र बहुवचननिर्देशाभावेन गौणत्वेऽपि हलादौ वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टाभ्याम् ३ । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रियाष्टासु ॥

प्रियाष्णो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि ।

विभक्तौ किम् । अष्टत्वम् हलादौ किम् । अष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वादात्वम् न तु

प्राक् । अन्यथा अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वे कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावे नुट् न स्यादिति दिक् ॥

रायो हलि । ७ । २ । ८५ ॥

रैशब्दस्याकारोऽन्तादेशः स्यात् हलि विभक्तौ ॥ राः । राभ्याम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राभ्याम् । प्राभिः । नुम चिरेति नुट्यात्वे प्राणामिति माधवः । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुट्यात्वं न । नामीति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधते इत्युक्तम् । प्रीणाम् । हलि किम् । रायौ । रायः । विभक्तौ किम् । रैत्वम् ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे । ७ । २ । ८६ ॥

अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ परतः । युवाभ्याम् । युष्माभिः । युष्मासु । अस्मासु ॥

द्वितीयायां च । ७ । २ । ८७ ॥

युष्मदस्मदोराकारः स्याद्द्वितीयायाम् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । युष्मान् । अस्मान् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७ । २ । ८८ ॥

इह युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । औङि भाषायामित्येव सुवचम् । युवाम् । आवाम् । भाषायाम् किम् । युवं वस्त्राणि । आवं च यथार्थं ॥

योऽचि । ७ । २ । ८९ ॥

युष्मदस्मदोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ विभक्तौ । त्वया । मया । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः ॥

शेषे लोपः । ७ । २ । ९० ॥

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपःस्यात् । त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मह्यम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम । युष्माकम् । अस्माकम् । ननु त्वं स्त्रीत्यादौ त्व अम् अह अम् इत्यादिस्थिते अमिपूर्वत्वादिकं परमपि बाधित्वान्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् । यद्वा शेषे लोपष्टिलोपः । कथं वक्ष्यमाणादेशापेक्षः शेषः । ते चादेशा मपर्यन्तस्य । शेषे इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया तेन मपर्यन्ताच्छेषस्याद्शब्दस्य लोपः । स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतोगुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावान्न टाप् ॥

मपर्यन्तस्य । ७ । २ । ९१ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

युवावौ द्विवचने । ७ । २ । ९२ ॥

द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युवयोः । आवयोः । मपर्यन्तस्य किम् । साकच्कस्य मा भूत् । युवकाम् । आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र च त्व्या म्येति मा भूत् । युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येत् ॥

यूयवयौ जसि । ७ । २ । ९३ ॥

स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । इह शेषेलोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी

प्राप्तः। अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति परिभाषया न भवति। ङेप्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य अम् मान्त एवावशिष्यते न तु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा॥

त्वाहौ सौ। ७। २। ९४॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वाहावादेशौ स्तः सौ परे। त्वम्। अहम्। परमत्वम्। परमाहम्। अतित्वम्। अत्यहम्॥

तुभ्यमह्यौ ङयि। ७। २। ९५॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि। तुभ्यम्। मह्यम्। परमतुभ्यम्। परममह्यम्। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्॥

तवममौ ङसि। ७। २। ९६॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि। तव। मम। परमतव। परममम। अतितव। अतिमम॥

त्वमावेकवचने। ७। २। ९७॥

एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ। त्वाम्। माम्। त्वया। मया। त्वत्। मत्। त्वयि। मयि॥

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी।
समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि॥ १॥
सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्यु सदैव ते।
त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि॥ २॥
एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके।
त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः॥ ३॥

द्वेकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।

तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङसि-भ्यसोः । अतित्वत् । अतिमत् । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वासु । अतिमासु । युवामावां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअम्औट्सु । अतियुवाम् । अत्यावाम् । त्रीणि वचनानि तुल्यानि । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि । अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् । अत्यावत् । ओसि । अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अति-युवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मानस्मान् वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजसङेङस्सु प्राग्वत् । औअम्औट्सु अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् । अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियु-ष्मत् । अत्यस्मत् । ओसि अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अतियु-

ष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु ।
अत्यस्मासु ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ । ९८ ॥

मपर्यन्तयोरनयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च ।
त्वदीयः । मदीयः । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियान्तिसृचतसृ । ७ । २ । ९९ ॥

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः ॥ तिस्रः ।
चतस्रः २ तिसृभिः । चतसृभिः । तिसृभ्यः २ । चतसृभ्यः २ ।
आमि नुमचिरेतिनुट् । नतिसृचतसृ इति दीर्घो न । तिसृणाम् । चत-
सृणाम् । तिसृषु । चतसृषु । स्त्रियां किम् । त्रयः । चत्वारः ।
त्रीणि । चत्वारि । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियास्त्र-
यस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतिवत् । आमि प्रियत्रयाणा-
मिति विशेषः । प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहे तु प्रियतिस्रौ । प्रिय-
तिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि ।
स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः । नलुमतेति
निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । भाष्योदाहरणप्रामाण्याद्वादेशात्
पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु
पुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुमभावौ । प्रियतिस्रा । प्रियतिसृणा
इत्यादि । एवं प्रियचतसृ इत्यादि । नद्यृतश्चेति कप् न । विभ
क्त्याश्रयत्वेन तिसृचतसृभावस्य बहिरङ्गत्वात् ॥ तिसृभावे संज्ञायां
कन्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ तिसृका नाम ग्रामः ॥

अचि र ऋतः । ७ । २ । १०० ॥

तिसृचतस्रु एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि ॥ गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रश्चतस्रस्तिष्ठन्ति । तिस्रश्चतस्रः पश्य । प्रियतिस्रः प्रियचतस्रः आगतः ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ॥

जराशब्दस्य जरस्वा स्यादजादौ विभक्तौ ॥ जरसौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस् । जरसामित्यादि । पक्षे रमावत् । इह । पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं प्रति सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्तत्वमाश्रित्य औङ आपः आङि चापः याडापः ह्रस्वनद्यापः ङेराम्नीति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नत्तिसृपृत्सु । तथापि । अनल्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति । आ आबिति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्याप्भ्य इति सूत्रेपि आ आप् ङी ई इति प्रश्लेषादतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धे दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वञ्चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एकादेशशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे । हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेनेनातोः कृतयोः

सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपे न तु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् । क्लीबे सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम् । सान्तेति दीर्घः । अजरांसि । अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततः सन्निपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अजरम् । अजरसी । अजरे । अजरांसि । अजराणि ॥

त्यदादीनामः । ७ । २ । १०२ ॥

एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः ॥ * ॥ स्यः । त्यौ । त्ये । सः । तौ । ते । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । अयम् । इमौ । इमे । असौ । अमू । अमी । द्वौ २ । द्वाभ्याम् । द्वयोः २ । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वं सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वी । द्वयः । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वावित्यादि ॥

किमः कः । ७ । २ । १०३ ॥

किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् इत्यादि सर्ववत् ॥

कु तिहोः । ७ । २ । १०४ ॥

किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः ॥ कुतः । कुत्र । कुह ॥

क्वाति । ७ । २ १०५ ॥

किमः क्वत्यादेशः स्यादति । क्व ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः । ७ । २ । १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । सः । एषः । असौ । परमसः । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे च न । त्यद् । अतित्यद् । अनन्त्ययोः किम् । हे स । त्यदादीनां सम्बोधनन्नास्तीति तूत्सर्गः ॥

अदस औ सुलोपश्च । ७ । २ । १०७ ॥

अदस औकारोन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च ॥ असौ । औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥ प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः ।

इदमो मः । ७ । २ । १०८ ॥

इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः । अयम् । इयम् ।

दश्च । ७ । २ । १०९ ॥

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान् । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । इमे । इमानि ॥

यः सौ । ७ । २ । ११० ॥

इदमो दस्य यः स्यात्सौ परे । इयम् ॥

इदोऽय् पुंसि । ७ । २ । १११ ॥

इदम इदः स्थाने अय् स्यात्सौ परे पुंसि ॥ अयम् ॥

अनाप्यकः । ७ । २ । ११२ ॥

अककारस्य इदम इदोऽन्स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन । अनया । अनयोः । अकः किम् । इमकेन ॥

हलि लोपः । ७ । २ । ११३ ॥

अककारस्य इदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । सुपि चेति दीर्घः । आभ्याम् । एत्वं एभिः । अत्व कृते नित्यत्वाण्ङेः स्मै । पश्चाद्धलिलोपः । अस्मै । अस्मात् इत्यादि । अकः । किम् । इमकाभ्याम् ॥

मृजेर्वृद्धिः । ७ । २ । ११४ ॥

मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे । मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । मार्जितुम् ।

अचोऽञ्णिति । ७ । २ । ११५ ॥

ञिति णिति च प्रत्यये परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् ॥ एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कारकः । गौः । गावौ । गावः । सखायौ । सखायः ।

अत उपधायाः । ७ । २ । ११६ ॥

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे ।

पाकः । त्यागः । रागः । पाचकः । पाठकः । अतः किम् । भेदकः । उपधायाः किम् । चकासकः । तक्षकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ॥

ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥

किति च । ७ । २ । ११८ ॥

किति तद्धिते च तथा । गार्ग्यः । वात्स्यः । दाक्षिः । औपगवः । कापटवः । नाडायनः । प्राग्वहतेष्ठक् । आक्षिकः । शालाकिकः । त्वाष्ट्रो जागत इत्यादावादिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धिं बाधते इति सर्वंसिद्धिः ॥

इत्योरम्भट्टेन श्रीघोरुडभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्ट-
विश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिका-
समाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ॥



सप्तमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ।

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् । ७ । ३ । १ ॥

परिभाषेयमिति पदसञ्ज्ञायां सूत्रम् । एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावचामादेरच आत् भवति [illegible] च । देविकायां भवं दाविकमुदकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । पूर्वदेविका नाम प्राचां ग्रामः । तत्र भवः पूर्वदाविकः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः । साप्याकार एव भवति । अस्य स्वतन्त्रविधित्वे तु नेदं सिध्येत् । दाविकाकूला इति तु विधित्वेपि सिध्यति । अङ्गस्याचामादेरच आद्भवति स चेद्देविकादीनामाद्यच् भवतीत्यर्थसम्भवात् । अत एव सुदेविकायां भवः सौदेविक इत्यत्र नातिव्याप्तिः । विधित्वे सुशब्दोकारस्य देविकाद्यनवयवत्वात् परिभाषात्वे देविकादेर्वृद्धिप्राप्तेश्च । परिभाषात्वे तु अङ्गस्येत्यस्यैवमभिसम्बन्धः क्रियते देविकादीनां वृद्धिप्राप्तावचामादेराकारो भवति देविकादीन्यङ्गसम्बन्धीनि चेत् [illegible] । अनुवृत्तस्य सम्बन्धो वक्तव्य इत्येतावदेव [illegible] प्रयोजनं । न तु किञ्चिद्वाचत्यम् । यदि च परिभाषात्वेपि अङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिप्राप्तौ आद्भवति स चेद्देविकादीनामाद्यजित्यर्थः स्यात्तदापि पूर्वदाविको नैव सिद्ध्येत् । शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः । पलाशादिभ्यो वेत्यञ् । शिंशपास्थले भवा देवाः शांशपास्थलाः । पूर्वशिंशपा नाम प्राचां ग्रामः । तत्र भवः पूर्वशांशपः । दित्यौह इदं दात्यौहम् । दात्यौ-

लघ्वे भवं द्राघिमणम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् ॥ वहीनरस्येत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः । आकारवृद्धिः प्राप्ता सा इकारेण बाध्यते । तस्य त्वैकारवृद्धिर्भवत्येव । न हि तस्यां नाप्राप्तायामिकारो विधीयते । यतः सापि बाध्येत । केचित्तु विहीनरस्यैव वैहीनरिमिच्छन्ति ॥

केकयमित्रयुप्रलयानामादेरियः । ७ । ३ । २ ॥

एषां यकारादेरियादेशः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ केकयस्यापत्यं कैकेयः । जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । मैत्रेयिकया श्लाघते । मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारेति वुञ् । तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते । लोके च ऋषिशब्दो गोत्रमित्यभिधीयते इति काशिका । प्रलयादागतं प्रालेयम् । इयादेशेन वृद्धिर्न बाध्यते । विषयभेदात् । अचामादेर्वृद्धिर्यादेरियादेशः । अङ्गं तूभयोर्विशेषणं न कार्यीति हरदत्तः ॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७ । ३ । ३ ॥

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किन्तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः ॥ वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं सौवश्वः । स्वश्वशब्दः शिवादिरिति पद्मञ्जर्यां स्पष्टम् । य्वाभ्यां किम् । वर्थस्यापत्यं वार्थिः । पदान्ताभ्यां किम् । एतीति यन् तस्य छात्रा याताः । प्रतिषेधवचनमैचोर्विषयप्रक्लृप्त्यर्थम् इह मा भूत् । दाध्यश्विः । माध्वश्विः । अन्यथैच्भ्यां वृद्धिबाधे सिद्धे तद्वैयर्थ्यात् । एतच्च सूत्रं नाप्राप्तद्धितेष्वचामादेरित्येतद्विषयकम् । द्वे अशीती भृतो द्व्याशीतिक इत्यादौ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्येतद्विषये न प्रवर्तते । कथं

तर्हि पूर्वेष्वलिन्दे भवः पूर्वैषुयलिन्द इत्यादौ प्राचां ग्रामनगराणामि-त्येतद्विषये प्रवृत्तमिति चेत् । इष्टानुरोधेन प्राचांग्रामेत्यत्रैतदनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यायते संख्यायाः संवत्सरेत्यत्र तु नेत्यवेहि । पूर्व-शब्द आवर्तते तत्रैकोऽवयववचनः । अपरो व्यवस्थावचनः । ताभ्यां पूर्वावेचौ भवतस्तौ चाङ्गस्यावयवाविति । तेन डश्चाजश्च वर्णौ तयो-रिदं औवजन्तस्येदमौवर्जीयमिति छः सिद्धः । अन्यथैचोरभक्तत्वा-दतन्मध्यपतितत्वाच्च प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वान्न स्यादिति पदमञ्जर्यां स्पष्टम् ॥

द्वारादीनां च । ७ । ३ । ४ ॥

द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यल्कश । स्वस्ति । स्वर् । स्फ्य-कृत । स्वादुमृदु । श्वस् । श्वन् । स्व । स्वग्राम । एषां न वृद्धिः ऐजागमश्च । द्वारे नियुक्तो दौवारिकः । द्वारपालस्येदं दौवा-रपालम् । दाविकाकूलवदसिद्धिः । सौवर्यः सप्तम्यः । व्यल्कशे भवः वैयल्कशः । स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः । स्वर्भवः सौवः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । स्वर्गगमनमाह सौवर्गगमनिकः । स्फ्यकृतस्या-पत्यं स्फैयकृतः । ऋषित्वादणिति पदमञ्जर्यां स्पष्टम् । स्वादुमृदु-न इदं सौवादुमृदवम् । श्वो भवं सौवस्तिकम् । श्वसस्तुट् चेति ठञ् । शुनो विकारो मांसं शौवम् । श्वादंष्ट्रायां भवः शौवादंष्ट्रो मणिः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धाच्छो न । प्रत्ययसंज्ञा विशिष्टस्यैव छस्य विधानात् । स्वस्येदं सौवम् । स्वग्रामे भवः सौवग्रामिकः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । स्वाध्यायशब्दो यदि शोभनो-ऽध्यायः स्वाध्यायः आङ् मध्ये प्रक्षिप्तः अन्येषामपि दृश्यते

इति वा उत्तरपदादेर्दीर्घत्वं तदा पूर्वेणैव सिद्धम् । यदि च स्वध्यायस्वध्यायश्च स्वाध्याय इति तदापि स्वादेष्वित्वस्वशब्दादित्वेन स्वाध्यायस्वप्राममयोः सिद्धमेवेति दिक् ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ७ । ३ । ५ ॥

अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् । प्लक्षादिभ्योऽण् । केवलस्य किम् । न्यग्रोधमूले भवाः न्यग्रोधमूलाः शालयः । न्यग्रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थम् ॥

न कर्मव्यतिहारे । ७ । ३ । ६ ॥

अत्र ऐ न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ॥

स्वागतादीनां च । ७ । ३ । ७ ॥

ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरे चरति स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं व्याडिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् ॥

श्वादेरिञि । ७ । ३ । ८ ।

ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । प्रत्याहारनिर्दिष्टैरादेरचो विशेषणात्तदादिविधिर्भवतीत्यत्रैतदेव ज्ञापकम् ॥ इकारादाविति वाच्यम् ॥ * ॥ श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वायूथिकः ॥ इजन्तस्य चान्यत्र तद्धिते प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रम् । इजश्चेत्यण् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् । ७ । ३ । ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्य्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । शौवापदम् । शौवदंष्ट्रश्चाभावे अण् ॥

उत्तरपदस्य । ७ । ३ । १० ॥

अधिकारोऽयं हनस्त इत्यस्मात्प्राक् । वक्ष्यति च प्रोष्ठपदानाम् । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो ब्राह्मणः ॥

अवयवादृतोः । ७ । ३ । ११ ॥

अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च तद्धिते ॥ पूर्ववार्षिकः । पूर्वशारदः । अपरहैमनः । वर्षाणां पूर्वं इत्येकदेशिसमासः । तत्र भव इत्यर्थे वर्षाभ्यष्ठक् । ऋत्वण् । हेमन्ताच्च सर्वत्राण् तलोपश्चेत्यण् । अवयवात्किम् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववार्षिकः । पौर्वशरदिकः । कालाट्ठञ् । ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानामिति तदन्तविधिरुदाहरणे । प्रत्युदाहरणे तु न । अवयवत्वाभावात् । ऋतुवाचकाद्वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तविधिर्वक्तव्योऽवयववाचकानां पूर्वपदत्वे इति तदर्थः । वृद्धिमद्विधौ किम् । पूर्वप्रावृषम् । ऋत्वण् । न तु प्रावृष एण्यः ॥

सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य । ७ । ३ । १२ ॥

उत्तरपदस्य वृद्धिः । पाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्योश्च । अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञ् । सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः । जनपदवाचिनः शब्दस्यानन्तरं प्रत्यये विधीयमाने तदन्तविधिर्यदि सुप्रभृतिभ्यः परः स भवतीति तदर्थः ॥

दिशोऽमद्राणाम् । ७ । ३ । १३ ॥

दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपा-

प्रालकः । दिशः किम् । पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । दिक्-शब्दग्रहणेन दिग्वाचकस्यैव ग्रहणात्तदन्तविधेरभावान्न लुक् । अम-द्राणां किम् । पौर्वमद्रः । मद्रेभ्योऽञ् । योगविभाग उत्तरार्थः । सुसर्वार्द्धदिशो जनपदस्यामद्राणामित्युक्ते स्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्य पर्युदासो मा भूदितीहार्थोऽपि ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् । ७ । ३ । १४ ॥

यद्यपि नगरस्यापि ग्रामनामधेयत्वमस्ति तथापि नगराणा-मित्युत्तरपदविशेषणं ग्रामाणामित्यङ्गविशेषणमित्यर्थमुभयम् । प्राचां देशे दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाच्यङ्गानामचामादेरचो वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । समुदायस्यास्य ना-मधेयादण् । पूर्वपाटलिपुत्रकः । उत्तरपदमेव नगरमाह । रोप-धेतोः प्राचामिति वुञ् । यद्यप्येकमेव पाटलिपुत्रम् । तथापि तदेकदेशे तत्प्रवृत्त्या समानाधिकरणसमासः । भाष्ये तु नगरग्रहणं प्रत्याख्यातम् । पदैकदेशन्यायेनोत्तरपदस्यापि ग्रामत्वमित्याशयात् ।

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च । ७ । ३ । १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् ञिदादौ । द्विसांव-त्सरिकः । द्वे षष्टी भृतो द्विषाष्टिकः । संख्यायाः परिमाणस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकः द्वैरात्रिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ॥

वर्षस्याभविष्यति । ७ । ३ । १६ ॥

उत्तरपदवृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैव-

षिकः । अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । कर्म करिष्यतीत्यादि पदान्तरसमभिव्याहारेण हि गम्यते तत्र भविष्यता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः । वर्षाल्लुक् च चित्तवति नित्यमिति नित्यं लुक् तु न भवति । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणाद् भूतार्थे एव स इष्यते । अन्यत्र चित्तवत्यपि विकल्प एव ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७ । ३ । १७ ॥

उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ । परमनैष्किकम् । असमासे निष्कादिभ्य इत्यत्र समासपर्यु दासादत्र ठञ् । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । शाणप्रतिषेधात्परिच्छित्तिसाधनमिह परिमाणम् । तेनोन्मानस्यापि भवति । असंज्ञेति किम् । पञ्च लोहिन्यः पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चलोहितिकम् । पञ्चकलापिकम् । लोहिनी गुञ्जा । तद्धितान्तसंज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः । कुलिजं धान्यमानम् । अन्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् । ७ । ३ । १८ ॥

प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः जातार्थे ञिति णिति किति च ॥ प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । प्रोष्ठपदाभिर्युक्तः काल इत्यणो लुबविशेषे इति लुपि कृतसन्धिवेलादिसूत्रेण जातार्थेऽण् । जे इति किम् । प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भद्रपादः ॥

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । ७ । ३ । १९ ॥

हृदाद्यन्ते पूर्वपदोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च ॥ सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सौभाग्यम् । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । कल्याण्यादीनामिनङ् । महते सौभगायेत्यत्रोद्गाथा-द्यन्ते तु छान्दसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तु सिन्धवः । तेषु भवः साक्तुसैन्धवः । सिन्धुः कच्छादिः । तेन तदन्तविधिरिष्यते इत्यणिति वृत्तिः ॥

अनुशतिकादीनां च । ७ । ३ । २० ॥

एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च । अनुश-तिकस्येदं आनुशातिकम् । अनुहोडेन चरति आनुहौडिकः । अङ्गा-रवेणुर्नाम कश्चित्तस्यापत्यं आङ्गारवैणवः । सुवनडस्यापत्यं सौवना-नाडिः । आकृतिगणोऽयम् । अभिगममर्हति आभिगामिकः ॥

देवताद्वन्द्वे च । ७ । ३ । २१ ॥

अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे ॥ आग्निमारुतम् । आग्निवारुणम् । यो देवताद्वन्द्वः सूक्तसम्बन्धी वा हविःसम्बन्धी तत्रायं विधिः । इह तु न भवति । स्कन्दविशाखौ देवते अस्य स्कान्दविशाखः । ब्रह्मप्रजा-पती ब्राह्मप्रजापत्यमिति वृत्तिः । अत्र सास्यदेवतेत्यण् । पत्युत्तर-पदाण्ण्यः । ननु सास्यदेवतेत्यत्र न जातिवचनो देवताशब्दः । किन्तर्हि यस्मै हविर्निरूप्यते । यद्वा मन्त्रस्तुत्यम् । सा देवता गृह्यते । न चैवम्भूतोऽत्र द्वन्द्वार्थः एवं भूतत्वे वा यथा तद्धिता भवन्ति । तथायमपि विधिः प्राप्नोति । अत्राहुः । तद्धिताः

क्वचिदन्यथापि भवति । क्वा देवता स्य क्वः स्थालीपाक इति हि प्रकृत्यैकाजिति भाष्ये दृष्टमिति पदमञ्जर्यां स्पष्टम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ ७ । ३ । २२ ॥

सैमेन्द्रम् । परस्य किम् । ऐन्द्राग्नः ।

दीर्घाच्च वरुणस्य । ७ । ३ । २३ ॥

दीर्घात् परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणौ । दीर्घात्किम् । आग्निवारुणीमनड्वाहीम् ॥

प्राचान्नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्ञ्णिति किति च । सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः । पौण्ड्रनागरः । प्राचां किम् । मनगरमुदक्षु तत्र भवो मानगरः ।

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् । ७ । ३ । २५ ॥

जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा ञ्णिति किति च ॥ कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधैनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् ।

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७ । ३ । २६ ॥

अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञ्णिति किति च । अर्द्धद्रोणेन क्रीतमर्द्धद्रौणिकम् । आर्द्धद्रौणिकम् । प्राग्वतेष्ठञ् । अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वन्त्विति सुवचम् । विभाषितमित्यनुवृत्तेः ।

नातः परस्य । ७ । ३ । २७ ॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वस्य तु वा ञिदादौ । अर्द्धप्रस्थिकम् । आर्द्धप्रस्थिकम् । अतः किम् । अर्धकौडविकम् । तपरः किम् । अर्द्धखार्यां भवा अर्द्धखारी अर्द्धखारीभार्यं इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् । परस्य किम् । पूर्वस्य मा भूत् । नन्वत इत्येतत्सामर्थ्यादेव पूर्वस्य न भविष्यति । न हि पूर्वस्यार्द्धशब्दस्याकारादन्यो वृद्धिभागस्ति । किन्तु यदि पूर्वस्य प्रतिषेधः स्यात्पूर्वस्य तु वेत्येतदनर्थकं स्यात् । एवं तर्ह्यकारान्तस्योत्तरपदस्येत्येव तदन्तविधिर्मा भूत् । किन्तु स्यात् इह प्रतिषेधः स्यात् । अर्द्धद्रौणिकमर्द्धकौडविकमिति । पूर्वस्तु विधिरर्धमुष्टिना क्रीतः अर्द्धमौष्टिक इत्यादौ चरितार्थः ॥

प्रवाहणस्य ढे । ७ । ३ । २८ ॥

प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । प्रवाहयतीति प्रवाहणः । शुभ्रादिः । णयन्ताद्वहेर्नन्द्यादेल्युः । णेर्विभाषेति णत्वम् ।

तत्प्रत्ययस्य च । ७ । ३ । २९ ॥

ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेयिः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् । ७ । ३ । ३० ॥

नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ । अशुचेरागतमशुचौ भवं वा अशौचम् । आशौचम् ।

बहुव्रीहेर्वा भावार्थकोऽण् । अनैश्वर्यम् । आनैश्वर्यम् । ब्राह्मणादित्वात्तत्पुरुषात्ष्यञ् । न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादिति निषेधस्तु न । तत्र तत्पुरुषस्यैव पाठसामर्थ्यात् । अक्षेत्रज्ञम् । आक्षेत्रज्ञम् । पूर्ववदण् । भावार्थको युवाद्यण् तु न तत्र क्षेत्रज्ञस्यैव पाठेन तदन्तविधेरभावात् भावार्थकाणन्तेन नञ्समासे तु अक्षेत्रज्ञमित्येव । एवं कुशलनिपुणयोरपि युवाद्यणि ब्राह्मणादित्वाष्ष्यञि च क्षेत्रज्ञस्यापि ब्राह्मणादित्वात्ष्यञि च बोध्यम् । अक्षेत्रज्ञस्तत्पुरुषो ब्राह्मणादिरिति वृत्त्यादिमते । तस्मात्तत्पुरुषाद्ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् वा तदा उदाहरणे यकारोऽपि बोध्यः । अकौशलम् । आकौशलम् । अनैपुणम् । आनैपुणम् । पूर्ववदण् । एते सर्वे शुच्यादिप्रकृतिकभावार्थकप्रत्ययान्तैरेव नञ्समासाः । वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिरिति मतं वृत्तिपदमञ्जर्यादिविरोधादुपेक्ष्यम् ।

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ॥

नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ । आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापुर्यम् । अयाथापुर्यम् । अयथातथ अयथापुर इति नञ्समासौ ब्राह्मणादिषु द्रष्टव्यौ । प्रत्ययान्तरन्त्वाभ्यां नैवानभिधानात् । यथातथयथापुरशब्दौ तु पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावौ । तत्र च नपुंसकह्रस्वः कृतः तथाभावमनतिक्रान्तं यथातथं सत्यमुच्यते । यद्वस्तु पुरा यथाभूतं तदद्यापि तथाभावमनतिक्रान्तं यथापुरमुच्यते । भाष्ये तु अयथातथाभाव इति विग्रहदर्शनात्सुप्सुपेति समासो लक्ष्यते । यथातथेत्ययं विशिष्टो निपातोऽविपरीतार्थवृत्तिरिति केचिदाहुः । एवं चास्मिन्पक्षद्वये सूत्रे दीर्घान्तपाठः ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः । ७ । ३ । ३२ ॥

हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्या च्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति । घातो घातकः । अचिण्णलोः किम् । अघानि । जघान ॥

आतो युक् चिण्कृतोः । ७ ३ । ३३ ॥

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च अदायि । दायो दायकः । दरिद्रायकः । चिण्कृतोः किम् । ददौ । दा देवतास्य दः । ञ्णिति किम् । गोदः ।

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७ । ३ । ३४ ॥

उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अशमि । अदमि । शमो दमः । शमकः । दमकः । उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । यामको रामकः । कथमुद्यमोपरमौ । संज्ञापूर्वकत्वा-द्वृद्ध्यभावात् । विश्रम इति त्वपाणिनीयम् । उपदेशग्रहणं किम् । शमी दमी इत्यत्र यथा स्यात् इह च मा भूत् यामको रामकः । मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । आचामि । आचामः । अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् । अकामि । अवामि । कामः । वामः । आमस्तु अमरोगे इति चुरादिरायन्तस्य बोध्यः । तच्चामि-त्वात् । चिण्कृतोः किम् । शशाम ।

जनिवध्योश्च । ७ । ३ । ३५ ॥

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि । प्रजनः । जनकः । वध हिंसायाम् । हलन्तः । अवधि । वधो वधकः । चिण्कृतोः किम् । जजान ॥

अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ । ७ । ३ । ३६ ॥

एषां पुक् स्याण्णौ । अर्पयति । ह्रेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति । दापयति । अदीदपत् ।

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् । ७ । ३ । ३७ ॥

णौ परे । पुकोऽपवादः । शाययति । छाययति । साययति । ह्वाययति । व्याययति । वाययति । पाययति । पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः । पुकोऽपवादः । पालयति । धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः । धूनयति । केचित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्धुनातेरेव नुकमाहुः । तन्मते तदन्यस्य धावयति । अयमाधृषीयः स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च । स्वादौ ह्रस्वश्च तथा च कविरहस्ये ॥

धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।

वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ।

प्रीणयति । धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु प्रीणात्यन्यस्याधृषीयस्य प्राययति ॥

वो विधूनने जुक् । ७ । ३ । ३८ ॥

जुक् स्याण्णौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति ॥

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहवि-पातने । ७ । ३ ३९ ॥

लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति । विलापयति । विलालयति । विलापयति वा घृतम् । ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्वपक्षे नुग्न । स्नेहद्रवे किम् । लोहं विलापयति विलाययति ॥

भियो हेतुभये षुक् । ७ । ३ । ४० ॥

भी ई इतीकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्याण्णौ हेतुभये । भीषयते । ईकारान्तस्य किम् । मुण्डो भापयते । हेतुभये किम् । कुञ्चिकयैनं भाययति ॥

स्फायो वः । ७ । ३ । ४१ ॥

णौ । स्फावयति ॥

शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ॥

शदेर्णौ तान्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥

रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ७ । ३ । ४३ ॥

णौ । रोपयति । रोहयति । अयं योगः शक्यो ऽव-क्तुम् । रुप लुप विमोहने इति दैवादिकस्य रोपयतीति रुहेश्च रोहयतीति च सिद्धेर्धातूनामनेकार्थत्वान्नार्थासङ्गतिरिति पदम-ञ्जर्यां स्पष्टम् ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः । ७ । ३ । ४४ ॥

प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे स आप्सुपः परो न चेत् ॥ सर्विका । कारिका । अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम् । बहुपरिव्राजका नगरी । कात्किम् । नन्दना । पूर्वस्य किम् । परस्य मा भूत् । कटुका । तपरः किम् । राका । आपि किम् । कारकः ॥ मामकनरकयोरुपसङ्ख्यानम् । मामिका । नरान्कायतीति नरिका त्यक्त्यपोश्च । दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका ॥

न यासयोः । ७ । ३ । ४५ ॥

यत्तदोरस्येन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् । त्यकनश्च निषेधः । उपत्यका । अधित्यका । पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । अलोमकाः । छन्दसि किम् । पाविका । अलोमिका । आशिषि वुनश्च न ॥ * ॥ जीवका । भवका ॥ उत्तरपदलोपे च न ॥ * ॥ देवदत्तिका देवका । क्षिपकादीनां च ॥ * ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका । तारका ज्योतिषि । अन्यत्र तारिका । वर्णका तान्तवे ॥ * ॥ अन्यत्र वर्णिका । वर्तका शकुनौ प्राचाम् ॥ * ॥ उदीचां तु वर्तिका । अष्टका पितृदेवत्ये । अष्टिकान्या ॥ सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह वा अ इति छेदः । कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षे अकारः । अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षे ऽकारः । सूतका सूतिकेत्यादि ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७ । ३ । ४६ ॥

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्व-

स्यद्वा स्यात् आपि परे । केण इति ह्रस्वः । आर्यका । आर्यिका । चटकका । चटकिका । आनः किम् । सांकाश्ये भवा सांकाश्यिका । यकेति । किम् । अश्विका । स्त्रीप्रत्ययः किम् । शुभंयिका । धात्वन्तयकोस्तु नित्यम् ॥ * ॥ सुनयिका । सुपाकिका ॥

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि । ७ । ३ । ४७ ॥

स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्वम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्यासुप इति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमैषका । अद्वके । परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्याते विशेषणं न तु द्वैषयोरसम्भवात् । नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययन्तत्वाद्वत्युदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विका परमस्विकेति नित्यमेवेत्वम् । निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रिका । एषका । एषिका । कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका । अजिका । ज्ञका । ज्ञिका । द्वके । द्विके । निःस्वका । निःस्विका ॥

अभाषितपुंस्काच्च । ७ । ३ । ४८ ॥

एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इद्वा स्यात् । गङ्गका । गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता अखट्वा अखट्विका । शैषिके कपि तु विकल्प एव ॥

आदाचार्याणाम्। ७। ३। ४९॥

पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात्। गङ्गाका। उक्तपुंस्कात्तु शुभ्रिका॥

ठस्येकः। ७। ३। ५०॥

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात्। रैवतिकः। रेवत्यादिभ्यष्ठक्॥

इसुसुक्तान्तात्कः। ७। ३। ५१॥

इस् उस् उक् त् एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात्॥ सार्पिष्कः। तदस्य पण्यमिति ठक्। धानुष्कः। प्रहरणमिति ठक्। नैषादकर्षुकः। शाम्बरजम्बुकः। आर्दीशे ठञ्। केशः। मातृकम्। स्तनन्तुञ्। औदश्वित्कम्। उदश्वितोऽन्यतरस्यामिति ठक्। इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह। आशिषा चरति आशिषिकः। उषा चरति औषिकः॥ दोष उपसंख्यानम्॥ * ॥ दोर्भ्यां चरति दौष्कः।

चजोः कु घिण्ण्यतोः। ७। ३। ५२॥

चस्य जस्य च कुत्वं स्याद्घिति ण्यति च परे॥ पाकः। त्यागः। रागः। वाक्यम्॥ भोग्यम्॥

न्यङ्क्वादीनां च। ७। ३। ५३॥

कुत्वं स्यात्॥ न्यङ्कुः। नावक्षुदः। मद्गुः। मिमस्जिभ्य उरित्युः। जश्त्वेन सस्य दः॥

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु। ७। ३। ५४॥

ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हस्य कुत्वं

स्यात् । घातः । घातकः । घ्नन्ति । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्या-
दल्लोपो न स्थानिवत् ॥

अभ्यासाच्च । ७ । ३ । ५५ ॥

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ । जिघांसति । हन्तेर्यङ्लुकि अभ्यासाच्चेति कुत्वं यद्यपि हो हन्ते-रित्यनुवर्त्य विहितं तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारादयः । श्तिपा शपेति निषेधस्त्वनित्यः । गुणो यङ्लुकोरिति सामान्यापेक्ष-ज्ञापकादिति भावः । जङ्घनीति । आङ्पूर्वात्तु आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् । आजङ्घते इत्यादि । इदं चाभ्यासाङ्गनिमित्त प्रत्ययैक्ये एव । तेन हननीयितुमिच्छति जिहननीयिषतीत्यादौ न ॥

हेरचङि । ७ । ३ । ५६ ॥

अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि । जिघाय । जिघीषति । जेघायते । अचङि किम् । अजीहयत् । एतदेव हि ज्ञापयति चङोऽन्यत्र ण्यन्तेपि कुत्वं भवतीति । तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धम् ॥

सन्लिटोर्जेः । ७ । ३ । ५७ ॥

जयतेः सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् । जिगीषति । जिगाय । सन्लिटोः किम् । जीयते । यदि च सनि लिटि च परत इति व्याख्यायेत । तदा यङ्लुगन्तात्सनि कुत्वं स्यात् ॥

विभाषा चेः । ७ । ३ । ५८ ॥

अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च ॥ चिकीषति । चिचीषति । चिकाय । चिचाय । सन्लिटोः किम् । चेचीयते ॥

न क्वादेः । ७ । ३ । ५९ ॥

क्वादेर्धातोश्च जोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिट इति पूरयित्वा न क्वादेरित्यादि प्रत्याचख्यौ । तेन अर्जितर्जिप्रभृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां सेट्त्वात् । शुचुप्रभृतीनां तु क्वादित्वेपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ॥

अजिव्रज्योश्च । ७ । ३ । ६० ॥

न कुत्वम् ॥ समाजः । परिव्राजः । परिव्राज्यम् ॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः । ७ । ३ । ६१ ॥

एतयोरेतौ निपातौ । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भोगः । समुद्गः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७ । ३ । ६२ ॥

एतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे । किम् । प्रयागः । अनुयागः ॥

वञ्चेर्गतौ । ७ । ३ । ६३ ॥

कुत्वं न । वञ्च्यम् । गतौ किम् । वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ॥

ओक उचः के । ७ । ३ । ६४ ॥

उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तवृषलौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम् ॥

ण्य आवश्यके । ७ । ३ । ६५ ॥

कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । ७ । ३ । ६६ ॥

ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् । ग्रन्थविशेषः । ऋच अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकाराण्यत् । त्यजेश्च ॥ * ॥ त्याज्यम् । त्यजिपूज्योश्चेति काशिका । तत्र पूजे-र्ग्रहणं चिन्त्यम् । भाष्यानुक्तत्वात् । ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्या-नमिति हि भाष्यम् । पूज्यमिति तु चुरादिण्यन्तस्य पूजे रूपम् ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ७ । ३ । ६७ ॥

वच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । ७ । ३ । ६८ ॥

प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यो भृत्यः ॥

भोज्यं भक्ष्ये । ७ । ३ । ६९ ॥

भोग्यमन्यत् ॥

घोर्लोपो लेटि वा । ७ । ३ । ७० ॥

दधद्रत्नानि दाशुषे । सोमो ददद्गन्धर्वाय । यदग्निरग्नये ददात् । लोपपक्षे आटा सिद्धेर्वेति स्पष्टार्थम् ॥

ओतः श्यनि । ७ । ३ । ७१ ॥

लोपः स्यात् । श्यति । छ्यति । स्यति । द्यति ॥

क्सस्याचि । ७ । ३ । ७२ ॥

उत्तरसूत्रादात्मनेपदे इत्यपकृष्यते । अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात् । अलोन्त्यस्य । अधुक्षाताम् । अधुक्षाथाम् । अधुक्षि । अचि किम् । अधुक्षत । अधुक्षन्त । झावस्थायां लोपाभावेनादादेशो न । तङि किम् । तादक्षानित्यादौ मा भूत् ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये । ७ । ३ । ७३ ॥

एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि । अदुग्ध । अधुक्षत । अदुग्धाः । अधुक्षथाः । अधुग्ध्वम् । अधुक्षध्वम् । अदुह्वहि । अधुक्षावहि । अदिग्ध । अधिक्षत । अलीढ अलिक्षत । अगूढ अघुक्षत । दुहादीनां किम् । गृहू ग्रहणे । अघृक्षत । तङि किम् । अधुक्षत् । दन्त्ये किम् । अधुक्षामहि । लुग्ग्रहणं किम् । अदुह्वहि अन्त्यस्य लोपो मा भूत् ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि । ७ । ३ । ७४ ॥

शमादीनामित्यर्थः । शाम्यति । ताम्यति । दाम्यति । श्राम्यति । भ्राम्यति । क्षाम्यति । क्लाम्यति । शपीव श्यन्यपि ष्ठिवुक्लम्वित्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः । माद्यति । अष्टानां किम् । अस्यति । श्यनि किम् । शमति ॥

ष्ठिवुक्लमुचमां शिति । ७ । ३ । ७५ ॥

एषामचो दीर्घः स्याच्छिति परे । ष्ठीवति । केचिद्द्विवादावपीमं पठन्ति । ष्ठीव्यति । ष्ठीवनमिति । तथा च चान्द्रसूत्रम् । ष्ठिवुसिवो

दीर्घश्चेति । पचो पृषोदरादित्वाद्दीर्घः तेन ष्ठेनमपि । क्रामति । दीर्घत्वमाङि चम इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आचामति । आङि किम् । चमति । विचमति ॥

क्रमः परस्मैपदेषु । ७ । ३ । ७६ ॥

क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति । क्रामति । उत्क्राम । सङ्क्राम । न लुमतेति निषेधस्त्विह न । लुप्प्रत्ययनिरूपिताङ्गोद्देश्यककार्ये एव तत्प्रवृत्तेः । परस्मैपदेषु किम् । आक्रमते सूर्यः ॥

इषुगमियमां छः । ७ । ३ । ७७ ॥

एषां छः स्याच्छिति परे । इच्छति । गच्छति । यच्छति । इषेरुदितो ग्रहणमुदितस्तौदादिकस्यैव ग्रहणार्थम् । तेनेह न । इष्यति । इष्णाति । इषाण । हलः श्नः शानज्झौ ॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः । ७ । ३ । ७८ ॥

शितीति कर्मधारयः । पादीनां पिबादयः स्युरित्सञ्ज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे ॥ पिबति । अदन्त आद्युदात्तोऽयं निपात्यते । तेन लघूपधगुणो न । आद्युदात्तत्वं च सिध्यति । जिघ्रति । धमति । तिष्ठति । मनति । प्रणियच्छति । पश्यति । ऋच्छति । धावति । शीघ्रगतावेवेममिच्छन्ति । अन्यत्र । सरति । शीयते । सीदति । इत्संज्ञकशकारादावित्युक्तेनेह । पपे । बहुव्रीहौ तु स्यादेव

दोषः । अत एवार्तिसर्त्योर्जीहोत्यादिकयोर्नेह ग्रहणम् । शपः श्लुनापहारात् । श्यनश्शः सम्भवेऽपि शकारादित्वाभावात् ॥

ज्ञाजनोर्जा । ७ । ३ । ७९ ॥

अनयोर्जादेशः स्याच्छिति । जानाति । जायते ॥

प्वादीनां ह्रस्वः । ७ । ३ । ८० ॥

शिति परे । प्वादयः क्र्यादिषु पठ्यन्ते । पूञ् पवने इत्यतः प्रभृति प्ली गतौ वृत्त इति यावत् । वृत्करणं ल्वादयो वृत्ता इत्यर्थकम् । प्वादयोपीत्येके । पुनाति । लुनाति । लुनीते । स्तृणाति स्तृणीते इत्यादि । व्री वरणे भ्री भये । भरणे इत्येके । क्षीष् हिंसायाम् । एषां त्रयाणां ह्रस्वः । केचिन्मते तु जानातीत्यत्र दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः ॥

मीनातेर्निगमे । ७ । ३ । ८१ ॥

शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि ॥ लोके प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः । ७ । ३ । ८२ ॥

मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ । मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति । इह आदिशित्वाभावान्नानेन गुणः । मिमिदे ॥

जुसि च । ७ । ३ । ८३ ॥

क्सस्याचीत्यतोऽचीत्यनुवर्तते । अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजुहवुः । अबिभयुः । अबिभरुः । अजागरुः । अजादौ किम् । जागृयुः । चिनुयुः । शृणुयुः । केचित्तु नाप्राप्तसार्वधातुकाश्रयङित्त्वप्रयुक्तनिषेधस्यैवापवादोयं गुणः । न तु प्राप्ताप्राप्तयासुडाश्रयङित्त्वप्रयुक्तनिषेधस्येत्याहुः ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ॥

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । भवति । भविष्यति । अनयोः किम् । अग्निकाम्यति ॥

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु । ७ । ३ । ८५ ॥

जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिद्भ्योन्यस्मिन्वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च ॥ जागरयति । जागरकः । साधुजागरी । जागर जागरम् । जागरो वर्तते । जागरितः । जागरितवान् । जजागरतुः । जागर्यात् । अविचिण्णल्ङित्सु किम् । जागृविः । जॄशॄस्तृजागृभ्यः क्विन् । अजागारि । जजागार । जागृतः । जागृथः । त्वे रयिं जागृवांसो अनुग्मन् इत्यत्र तु असंयोगाल्लिट् किदिति सिद्धे कित्वं क्वसोः कित्वप्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषेधार्थमित्याहुः ॥ ननु जागरयतीत्यादौ गुणे कृते उपधावृद्धिः कस्मान्न वृद्धिविषये गुणविधानसामर्थ्यादिति चेन्न । ह्यन्तेति सूत्रे जागृग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरजागरीदित्यत्रापि हि त्वदुक्तरीत्या वृद्ध्यप्राप्तेः । अत्राहुः वृद्धिविषये गुणविधानसामर्थ्येनोपधावृद्धेरेवाभावः कल्प्यते न तु वृद्धिमात्रस्य चिण्णल्प्रतिषेधस्य सजातीयापेक्षत्वापकत्वादिति ॥

पुगन्तलघूपधस्य च । ७ । ३ । ८६ ॥

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ ह्रेपयति । क्नोपयति । भेदनम् । छेदनम् । कथं भेत्ता भेत्स्यति । क्नोः कित्करणसामर्थ्येन भूतपूर्वलघूपधग्रहणात् । कुण्डिता हुण्डितेत्यादौ तु धातूपदेशावस्थायामेव नुम्प्रवृत्तेर्लघु-

त्वांशे भूतपूर्वगतिस्वीकारेऽपि उपधात्वांशेऽपि भूतपूर्वगतिस्वीकारे मानाभावात्तु न दोषः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । ७ । ३ । ८७ ॥

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनिजम् । वेविजानि । अवेविजम् । वेविषाणि । अवेविषम् । वर्वृतीति । अभ्यस्तस्य किम् । वेदानि । अचि किम् । नेनेक्ति । पितीत्युत्तरार्थम् । सार्वधातुके किम् । निनेज । जुहवानि । अजुहवम् । योयवीति रोरवीत्यादाविगन्तस्य तु भवत्येव गुणः ॥ बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥*॥ यस्त आनिट्यमानुषक् जुजोषत् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट् व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यट् । व्यत्ययेन शपः श्लुर्द्विर्वचनं गुणः ॥

भूसुवोस्तिङि । ७ । ३ । ८८ ॥

भू सु एतयोः सार्वधातुके तिङि गुणो न स्यात् । अभूत् । अभूः । सुवै । सुवावहै । तिङि किम् । भवति । सार्वधातुके किम् । व्यतिभविषीष्ट । सविषीष्ट । सोषीष्ट । भूसुवोरिति गुणनिषेधो बोभवीति बोभोति सोषवीति सोषोतीत्यादौ यङ्लुकि भाषायां न । बोभूतु तेतिक्ते इति छन्दसि निपातनात् । अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुकि अप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात् ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७ । ३ । ८९ ॥

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात् पिति हलादौ सार्व-धातुके नत्वभ्यस्तस्य । यौति । यौषि । यौमि । नौति । स्तौति । स्नौति । क्ष्णौति । उतः किम् । एति । लुकि किम् । सुनोति । हलि किम् । यवानि । पिति किम् । युतः । इह उतो वृद्धिर्न । युयात् । भाष्ये पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानात् । विशेषविहि-तेन ङित्वेन पित्वस्य बाधात् । नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्नेह । योयोति । योयवीति ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । ३ । ९० ॥

वृद्धिर्वा स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णौति । ऊर्णोति । नेह । ऊर्णवानि । ऊर्णुतः । ऊर्णुयात् । ऊर्णूयात् ॥

गुणोऽपृक्ते । ७ । ३ । ९१ ॥

ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्ध्य-पवादः । और्णोत् । और्णोः । हलीति वर्तमानेपि यदपृक्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा यस्मिन्विधिस्त-दादावल्ग्रहण इतीति वृत्तिः ॥

तृणह इम् । ७ । ३ । ९२ ॥

तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति । तृणेढि । तृणेक्षि । तृणेह्मि । अतृणेट् । नेह तृणहानि । तृण्ढः । येन नाप्रा-प्तिन्यायेनेम् श्नमो बाधको मा भूदिति सश्नम्को निर्देशः ॥

ब्रुव ईट् । ७ । ३ । ९३ ॥

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् ॥ ब्रवीति । ब्रवीषि । ब्रवीमि । नेह ब्रवाणि । ब्रूतः । ब्रूयात् । सार्वधातुकस्येत्येव । उच्यात् । आत्थेत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तं प्रब्रवीति यत्नविधानान्न भवति ॥

यङो वा । ७ । ३ । ९४ ॥

यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईड् वा स्यात् ॥ बोभवीति । बोभोति । नेह । बोभवानि । बोभूतः । बोभूयात् ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके । ७ । ३ । ९५ ॥

एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईट् वा स्यात् ॥ नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । तु इति सौत्रो धातुः गतिवृद्धिहिंसासु । अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति । तवीति । तौति । तुवीतः । तुतः । रवीति । रौति । रुवीतः । रुतः । स्तवीति । स्तौति । स्तुवीते । स्तुते । अधिगे शमीध्वम् । अभ्यमीति । अभ्यन्ति । शम्यमोर्बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । शमेरन्तर्भावितण्यर्थात्प्रैषे लोट् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । आपिशलास्तु तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके छन्दसीति पठन्ति ॥ हलादेः किम् । रुवन्ति । तिङः किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् । आशिषि स्तूयात् । विध्यादौ तु रुयात् । रुवीयात् ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते । ७ । ३ । ९६ ॥

सिच् अस् चेति समाहारद्वन्द्वः ॥ सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम् ।

अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सोर्लुक् । विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात् ॥ अकार्षीत् । अकार्षीः । अलावीत् । अलावीः । आसीत् । आसीः । इह त्वीरान । अभूत् । सिचो लुप्तत्वात् । अस्तेश्च भूभावेनापहारात् । तयोश्च विद्यमानत्वेन विशेषणात् । हलः किम् । येषिषि । अपृक्ते किम् । येषिष्ट ॥

बहुलं छन्दसि । ७ । ३ । ९७ ॥

सर्वमा इदम् ॥

रुदश्च पञ्चभ्यः । ७ । ३ । ९८ ॥

हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ॥

अड् गार्ग्यगालवयोः । ७ । ३ । ९९ ॥

अरोदीत् । अरोदत् । अस्वपीत् ॥ अस्वपत् । अस्वपीः । अस्वपः । अश्वसीत् । अश्वसः । प्राणीत् । प्राणः । अजक्षीत् । अजक्षत् । अजक्षीः । अजक्षः । अग्रमन्तस्यादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वादिह यासुट् । स्यात् । पञ्चभ्यः किम् । अजागर्भवान् । गणनिर्दिष्टत्वान्नेह । अपास्वप् । यङ्लोवेतीटि तु अपास्वपीदिति भवति ॥

अदः सर्वेषाम् । ७ । ३ । १०० ॥

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वेषां मतेन ॥ आदत् । आदः । अपृक्तस्य किम् । अत्ति ।

अतो दीर्घो यञि । ७ । ३ । १०१ ॥

अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद्यञादौ सार्वधातुके परे। भवामि। भवावः। भवामः। भविष्यामि। भविष्यावः। भविष्यामः। अतः किम्। चिनुवः। चिनुमः। यञि किम्। पचतः। सार्वधातुके किम्। अङ्गना। केशवः। अत आदिति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ एव यथा स्यात्। अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतो मा भूत्। अपाक्षीरोदनं देवदत्त ननु पचामि भोः। केचिदत्र तिङीत्यनुवर्तयन्ति॥

सुपि च। ७। ३। १०२॥

यञादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाभ्याम्। अतः किम्। अग्निभ्याम्। यञि किम्। वृक्षस्य।

बहुवचने झल्येत्। ७। ३। १०३॥

झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात्। रामेषु। रामेभ्यः। बहुवचने किम्। रामाभ्याम्। रामः। रामस्य। झलि किम्। रामाणाम्। सुपि किम्। पचध्वम्।

ओसि च। ७। ३। १०४॥

ओसि च परेऽतोऽङ्गस्यैकारः स्यात्। रामयोः। २॥

आङि चापः। ७। ३। १०५॥

आङिति टा संज्ञा प्राचाम्। आङि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्यैकारः स्यात्॥ रमया। बहुराजया। कारीषगन्ध्यया। रमयोः। बहुराजयोः। कारीषगन्ध्ययोः।

संबुद्धौ च। ७। ३। १०६।

आप एकार: स्यात्सम्बुद्धौ । एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोप:
हे रमे । हे बहुराजे । हे कारीषगन्ध्ये ।

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ७ । ३ । १०७ ।

अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्व: स्यात्सम्बुद्धौ । हे अम्ब
हे अक्क । हे अल्ल । हे कुमारि । हे गौरि । हे शार्ङ्गरवि । हे
बहुश्रेयसि । हे ब्रह्मबन्धु । हे अतिचमु । असंयुक्ता ये डलकास्त
द्वतां न ह्रस्व: । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ॥ मातुर्मा-
तच् पुत्रार्थमर्हते ॥ * ॥ मातृशब्दस्य मातजादेशो वक्तव्य: । ये
मातृशब्द: पुत्रार्थे पुत्रमभिधातुमुपादीयते । बहुव्रीहौ च वर्तिपदै-
रन्यपदार्थोऽभिधीयते इति तत्रैवायं संबुद्धौ मातजादेश: । गार्गी
माता यस्येति गार्गीमातृक: । तस्य संबोधनं हे गार्गीमात
नद्यृतश्चेति कप् येन नाप्राप्ते इति न्यायेन मातजा बाध्यते ।
चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । य: पुत्र: श्लाघ्यगुणत्वात्कुलसंभूतया
मात्रा व्यपदेशमर्हति तत्र मातजादेशो नान्यत्र हे गार्गीमा-
तृक । अत्र स्वरूपकथनमात्रे तात्पर्यम् । पुत्रार्थमर्हते इत्यत्र
सापेक्षत्वेप्यत एव निपातनात्समास: ।

ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ।

ह्रस्वस्य गुण: स्यात्सम्बुद्धौ । हे अग्ने । हे वायो । हे कुमारि ।
हे ब्रह्मबन्धु इत्येवमादीनां ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न गुण: । अन्य-
थाम्बार्थानां ह्रस्व: नदीह्रस्वयोर्गुण इत्येव सिद्धे: ।

जसि च । ७ । ३ । १०९ ।

ह्रस्वस्य गुणः स्याज्जसि परे । अग्नयः । वायवः ॥ जसा-दिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः ॥ * ॥ अधा शत-क्रत्वो यूयम् । शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यो यथा गवे । पशवे ।

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । ७ । ३ । ११० ।

ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । मातरि । भ्रातरि । कर्तरि । नरि । गमलि ।शकलि । मातरौ । पितरौ भ्रातरौ । कर्तारौ । नरौ । गमलौ । शकलौ ॥

घेर्ङिति । ७ । ३ । १११ ।

घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । अग्नये । वायवे । अग्नेः । वायोः । घेः किम् । सख्ये । ङिति किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पट्वी । कुरुतः ।

आण् नद्याः । ७ । ३ । ११२ ।

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् । कुमार्यै । ब्रह्मबन्ध्वै । कुमार्याः । ब्रह्मबन्ध्वाः । इह परत्वादाटा नुट् बाध्यते । कुमा-र्याम् । ब्रह्मबन्ध्वाम् ।

याडापः । ७ । ३ । ११३ ।

आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात् । रमायै बहु-राजायै । कारीषगन्ध्यायै । रमायाः । बहुराजायाः । कारीषगन्ध्यायाः । रमायाम् । बहुराजायाम् । कारीषगन्ध्यायाम् । अतिखट्वायेत्यत्र यथा न याट् भवति तथा जराया इति सूत्रेऽवोचाम ।

सर्वनाम्नः स्याड् ढ्रस्वश्च । ७ । ३ । ११४ ।

आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याडागमः स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः सर्वस्यै । यस्यै । कस्यै । सर्वस्याः । यस्याः । कस्याः । सर्वस्याम् । यस्याम् । कस्याम् । आपः किम् । भवत्यै ।

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७ । ३ । ११५ ।

आभ्यां परस्य ङितः स्याड् वापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । एवं तृतीयस्यै तृतीयायै ।

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः । ७ ३ । ११६ ।

नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात् । बहुश्रेयस्याम् । वध्वाम् । खट्वायाम् । नियाम् । उन्याम् । ग्रामण्याम् ।

इदुद्भ्याम् । ७ । ३ । ११७ ।

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात् । मत्याम् । धेन्वाम् ।

औत् । ७ । ३ । ११८ ।

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्यात् । उकारानुषङ्गनिवृत्त्यर्थः । सख्यौ । पत्यौ ।

अच्च घेः । ७ । ३ । ११९ ।

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्यात् घेरन्तादेशश्चाकारः । अग्नौ । वायौ । मतौ । धेनौ ।

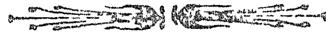
आङो नाऽस्त्रियाम् । ७ । ३ । १२० ।

घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना । अस्त्रियां किम् । मत्या । पुंसीति तु नोक्तम् । अमुना कुलेने-त्यसिद्धापत्तेरिति दिक् ।

इत्योरम्भट्टेन श्रीघोंडभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्टविश्वरू-पापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिकासमाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।



सप्तमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ।



णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । ७ । ४ । १ ।

चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् । अचीकरत् । अजीहरत् । अलीलवत् । बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव । ओणेरृदित्करणाल्लिङ्गात् । मा भवानिदिधत् मा भवानटिटत् । णौ किम् । अलीलवदित्यत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गावपि वृद्ध्यावौ बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । अदीदपदित्यत्र ह्रस्वेन पुको बाध एव स्यात् । अपीपचदित्यादौ तु नैव ह्रस्वः स्यात् । चङि किम् । कारयति । उपधायाः किम् । अचकाङ्क्षत् । इह तु वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवदद्वीणां परिवादकेनेति णयन्ताण्णिचि पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णौ णिलोपे तस्य स्थानिवत्वादग्लोपित्वाद्वा ह्रस्वो न प्राप्नोति । णयाकृतिनिर्देशाद्भवति ।

नाग्लोपिशास्वृदिताम् । ७ । ४ । २ ॥

णाव्ग्लोपिनः शास्तेरृदितांश्चोपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ ॥ मालामाख्यदममालत् । राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजत् । लोमान्यनुमृष्टवानन्वलुलोमत् । स्वामिनमाख्यदसस्वामत् । गोमिनमाख्यदजुगोमत् । अशशासत् । बाधृ अबबाधत् । टुयाचृ अययाचत् । ढौकृ अडुढौकत् । लोकृ अलुलोकत् । ओणृ मा भवानोणणत् । णेरग्लोपेपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये । अचीकमत् ॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ३ ॥

एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ । अबिभ्रजत् । अबभ्राजत् । अबीभसत् । अबभासत् । अबीभषत् । अबभाषत् । अदीदिपत् । अदिदीपत् । अजीजिवत् । अजिजीवत् । अमीमिलत् । अमिमीलत् । अपीपिडत् । अपिपीडत् । भ्राजभासेत्युक्तं दित्करणमपाणिनीयमिति वृत्तिः ॥ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥ ० ॥ णयन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठाः काण्यादयः षड् भाष्ये उक्ताः । हुलियवाणिलोठिलोचयश्चत्वारोऽधिकान्यासे । वाणिलोठी अप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश । अचीकणत् । अचकाणत् ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य । ७ । ४ । ४ ॥

पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ ॥ अपीप्यत् ॥

तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ ॥

उपधाया इदादेशः स्यात् चङ्परे णौ ॥ अतिष्ठिपत् ॥

जिघ्रतेर्वा । ७ । ४ । ६ ॥

उपधाया इत्वं वा स्याच्चङ्परे णौ ॥ अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् ॥

उर्ऋत् । ७ । ४ । ७ ॥

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋद्वा स्याच्चङ्परे णौ ॥ इररारामपवादः । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् । अवीवृतत् । अववर्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् । तपरत्वं दीर्घेऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव

यथा स्यात् । अचीकृतदिति । न चाय माध्यमानः तपरत्वाभावे स्यादेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते कृते तु तपरत्वे भाव्यमानतापीत्यन्यत् ॥

नित्यं छन्दसि । ७ । ४ । ८ ॥

छन्दसि विषये णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृधत् ॥

दयतेर्दिगि लिटि । ७ । ४ । ९ ॥

दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यते इति वृत्तिः । दिग्ये । दिग्याते । दिग्यिरे । दयतेरिति देङ् रक्षणे इत्यस्य ग्रहणं न तु दय दानगतिरक्षणहिंसादानेष्वित्यस्य । तस्य हि लिट्याम् विहितः ।

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० ॥

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्णल्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । ऋतः किम् । चिक्षियतुः । संयोगादेः किम् । चक्रतुः । लिटि किम् । स्मृतः । स्मृतवान् । सञ्चस्करतुरित्यत्रापि यथा गुणस्तथा सुट्कात्पूर्वः अडभ्यासव्यवायेपीत्यत्रावोचाम ॥

ऋच्छत्यॄताम् । ७ । ४ । ११ ॥

तौदादिकऋच्छेर्ऋधातोॠताञ्च गुणः स्याल्लिटि ॥ आनर्छतुः । तात् प्रागुपधाया वृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः । चकार । चकरतुः । जगार । जगरतुः ।

शृदॄप्रां ह्रस्वो वा । ७ । ४ । १२ ॥

ऋषां ह्रस्वो वा स्याल्लिटि । कित्त्वैवैतस्य फलम् । शश्रतुः । शशरतुः । दद्रतुः । ददरतुः । पप्रतुः । पपरतुः । ह्रस्ववचनमित्वनिवृत्त्यर्थम् । शशृवान् । दद्दृवान् । पपृवान् इति क्वसौ श्रवणार्थं च । गुणे एव विकल्पिते तु क्वसोः कित्वस्य प्रतिषेधविषयस्यापि गुणस्य प्रतिषेधार्थत्वस्योक्तत्वेन गुणे निषिद्धेऽपि दीर्घस्यैव श्रवणं प्रसज्येतेति दिक् ॥

केऽणः । ७ । ४ । १३ ॥

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । ज्ञका । कुमारिका । किशोरिका । अणः किम् । गोका । नौका ।

न कपि । ७ । ४ । १४ ॥

कपि परे ह्रस्वो न स्यात् ॥ बहुकुमारीकः । बहुवधूकः । बहुलक्ष्मीकः । गोस्त्रियोरित्यपि ह्रस्वः कपि न भवति । अकृते एव समासे समासार्थलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव कपः प्रवृत्त्या समासान्ता इति शास्त्रबलात् कबन्तस्यैव च समासत्वेन कपः प्राग्वर्तिभागस्योपसर्जनस्त्रीप्रत्ययांतसमासरूपप्रातिपदिकत्वाभावात् । अनेनैव तु न तस्यापि निषेधोऽनन्तरत्वात् । अन्यथा प्रियं ग्रामणि कुलमस्य प्रियग्रामणिक इत्यत्र ह्रस्वो नपुंसके इत्यस्यापि निषेधापत्तेः ॥

आपोऽन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५ ॥

कपि आबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालकः । बहुमालाकः ॥

ऋदृशोऽङि गुणः । ७ । ३ । १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । असरत् । अजरत् । जृष । जरा । अदर्शत् ॥

अस्यतेस्थुक् । ७ । ३ । १७ ॥

अङि परे । आस्थत् ।

श्वयतेरः । ७ । ३ । १८ ॥

श्वयतेरिकारस्याकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् ॥

पतः पुम् । ७ । ३ । १९ ॥

अङि परे । अपप्तत् ॥

वच उम् । ७ । ३ । २० ॥

अङि परे । अवोचत् । अवोचत ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः । ७ । ३ । २१ ॥

क्ङिति चेत्यस्यापवादः । शेते । शयाते । शेरते । सार्वधातुके किम् । शिश्ये ॥

अयङ् यि क्ङिति । ७ । ३ । २२ ॥

शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे । शय्यते । शाशय्यते । प्रशय्य गतः । यीति किम् । शिश्ये । क्ङितीति किम् । शेयम् ।

उपसर्गाद् ह्रस्व ऊहतेः । ७ । ४ । २३ ॥

यादौ क्ङिति । समुह्यते । अभ्युह्यते । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य । इह त्वेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भवति । प्रोह्यते । उपोह्यते । इहाप्यण इत्यनुवृत्तेर्न भवति । आ ऊह्यते ।

ओह्यते । समोह्यते । उपसर्गात्किम् । ऊह्यते । अङ्गते: किम् । समीह्यते । यीति किम् । समूहितम् । क्ङितीति किम् । अभ्यूह्यो ऽयमर्थः ॥

एतेर्लिङि । ७ । ४ । २४ ।

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यात् यादौ क्ङिति लिङि । निरियात् । आशीर्लिङि अकृत्सार्वेतिदीर्घे कृतेऽनेन ह्रस्वः । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् । समीयादिति प्रयोगस्तु मेवादिकस्य इट किट कटीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य ।

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ।

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः । भृशायते ॥ सुखायते । दुःखायते । कवीयति । चीयते । चेचीयते । स्तूयते । तोष्टूयते । चीयात् । चीयात् । स्तूयात् । अकृदिति किम् । चिनुयात् । क्ङितित्येव उरुया धृष्णुयेति वृत्तिः ।

च्वौ च । ७ । ४ । २६ ।

च्वौ च परे दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूस्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्तन्निर्मूलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावे सिद्धम् । स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेत् । अस्तु यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु ।

रीङ् ऋतः । ७ । ४ । २७ ।

अकृद्यकारेऽसार्वधातुकयकारे च्वौ च परे ऋदन्तस्य रीङादेशः स्यात् । यस्येति च । पित्र्यम् । कर्त्रीयति । मात्रीयते । रेक्रीयते । चेचे-

क्रीयते । मात्रीकरोति । ऋत इति तपरः किम् । चेक्रीयते । निजेगिल्यते ।

रिङ् शयग्लिङ्क्षु । ७ । ४ । २८ ॥

शे यकि यादावसार्वधातुके लिङि च ऋतः रिङादेशः स्यात् ॥ आद्रियते । आध्रियते । क्रियते । ह्रियते । क्रियात् । ह्रियात् । भ्रियात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न । यादौ किम् । भृषीष्ट । असार्वधातुके किम् । बिभृयात् । जागृयात् ॥

गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । ७ । ४ । २९ ॥

शे इति नानुवर्ततेऽसम्भवात् । अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्यात् यकि यादावसार्वधातुके लिङि च ॥ अर्यते । अर्यात् । स्मर्यते । स्मर्यात् । ह्वर्यते ह्वर्यात् । यादौ किम् । स्मृषीष्ट । असार्वधातुके किम् । स्मृयात् । संस्क्रियते । संस्क्रियादित्यत्र तु यथा न गुणस्तथावोचाम ॥

यङि च । ७ । ४ । ३० ॥

अर्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि । अरार्यते । सास्मर्यते । हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः ॥ * ॥ जेघ्नीयते । हिंसायां किम् । जङ्घन्यते ॥

ई घ्राध्मोः । ७ । ४ । ३१ ॥

यङीत्येव । जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥

अस्य च्वौ । ७ । ४ । ३२ ॥

अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ । कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गी-स्यात् ॥ अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम् ॥ * ॥ दोषाभूतमहः ।

दिवाभूता रात्रिः । अव्ययीभावस्य त्विष्यते । उपकुम्भीभूतम् । एत-
च्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥

क्यचि च । ७ । ४ । ३३ ॥

अस्येत्स्यात् । पुत्रीयति । खट्वीयति ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु । ७ । ४ । ३४ ॥

क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति ।
बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥

न च्छन्दस्यपुत्रस्य । ७ । ४ । ३५ ॥

पुत्रभिन्नस्यावर्णान्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ न ॥ मित्रयुः संस्वे-
दयुः । देवान् जिगाति सुम्नयुः । क्याच्छन्दसीत्युः । अपुत्रस्य किम् ।
पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वाच्यम् ॥ * ॥ जनीयन्तो
न्वग्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति । ७ । ४ । ३६ ॥

एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु प्रत्ययाभावाद् दुष्टी-
यति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिषीयति ॥

अश्वाघस्यात् । ७ । ४ । ३७ ॥

अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो
मघवन् ॥ मा त्वा वृका अघायवः । न च्छन्दसीति निषेधो न ईत्व-
मात्रस्य किन्तु दीर्घस्यापीत्यत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके । ७ । ४ । ३८ ॥

अनयोः क्यचि आत्स्यात् यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो
यजमानाः । सुम्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्र-

परः । किन्तु वेदोपलक्षणः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदीयक-ठशाखास्थे भवति ॥ किन्तु ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा । ततो भवतीदं प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः । काठके इति किम् । सुम्नयुरिदमासीत् ॥

कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । ७ । ४ । ३९ ॥

सपूर्वयानि विदा कव्यतायाः । अध्वर्युं वा मधुपाणिम् । दमयन्तं पृतन्युम् ॥

द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति । ७ । ४ । ४० ॥

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्वद्गुणयोरपवादः । दितः । सितः । मा माङ् मेङ् मितः । स्थितः । तादौ किम् । अवदाय । किति किम् । अवदाता ॥

शाच्छोरन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ४१ ॥

शितः । शातः । छितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रते विषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक् संपादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ॥

दधातेर्हिः । ७ । ४ । ४२ ॥

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ॥

जहातेश्च क्त्वि । ७ । ४ । ४३ ॥

हित्वा । हाङस्तु हात्वा ।

विभाषा छन्दसि । ७ । ४ । ४४ ॥

हित्वा शरीरम् । हीत्वा वा । हात्वेति पाठे घुमास्थेतीत्वं छान्दसत्वान्न ।

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च । ७ । ४ । ४५ ॥

सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भं माता सुधितम् । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या ॥ क्तिन्यपि दृश्यते ॥ * ॥ उत श्वेत वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङ् इट् इटोत् । धासीयेति प्राप्ते ॥

दो दद्घोः । ७ । ४ । ४६ ॥

घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । दत्वा । दः किम् । धेट् धीतः । घोः किम् । दातं बर्हिः । अवदातं मुखम् । तान्तो वाऽयमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिः इति षष्ठ्याः सप्तम्यर्थत्वेन तान्तदाधातुघटितोत्तरपदे इति हि तस्यार्थ इति वाच्यम् । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वम् । धान्तत्वे झषस्तथोरिति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ॥

अच उपसर्गात्तः । ७ । ४ । ४७ ॥

अच इत्यावर्तते । अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति ॥ चर्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः । अचः किम् । निर्दत्तम् । उपसर्गात्किम् । दधि दत्तम् ।

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमित्यस्यैव सम्भवाद्विशेषणं च शब्दा-न्यथा प्राप्तम् । सूत्तमिति तु न प्राप्नोति । गतिश्चेत्यत्र भाष्ये सोऽस्तत्वे उपसर्गत्वप्रतिषेधादित्याहुः । द्यतेरित्वादच पुन्येतद्बाधति विप्रतिषेधेन । अवत्तं प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि । ७ । ४ । ४८ ॥

अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे ॥ अद्भिः । अद्भ्यः । भि किम् । अप्सु ॥ मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ माद्भिः । शरद्भिः ॥ स्ववस्स्वतवसोरुषसश्चेष्यते ॥ * ॥ स्ववद्भिः । अवते-रसुन् । शोभनमवो येषां ते स्ववसः तैः । तु इति सौत्रो धातुः । तस्मादसुन् । स्वं तवो येषान्तैः स्वतवद्भिः । समुषद्भि रजा यथाः मिथुनेभिः । वसेः किब्वित्यसि प्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपाद्यां तु उषः किदित्युक्तम् ॥

सः स्यार्धधातुके । ७ । ४ । ४९ ॥

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके ॥ घत्स्यति । जत्स्यति । सः किम् । वक्ष्यति । सि किम् । वासः । आर्धधातुके किम् । वस्से ।

तासस्त्योर्लोपः । ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये । परे । कर्तासि । कर्तासे । त्वमसि । व्यतिसे ॥

रि च । ७ । ४ । ५१ ॥

रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । कर्तारौ । कर्तारः ॥

ह एति । ७ । ४ । ५२ ॥

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । कर्ताहे । व्यतिहे । भावयामासे इत्यत्र तु तशब्दस्य एशि इट एत्वे च कृते ह एतीति हत्वं न । तासि साहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः ॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । ७ । ४ । ५३ ॥

यिश्च इवर्णश्चेति द्वन्द्वः । यीत्यत्रेकार उच्चारणार्थः । एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे । दीध्यते । वेव्यते । आदीध्य । आवेव्य । दीधिता । दीधिष्यते । वेविता । वेविष्यते । दीधीत । वेवीत । इह तु लोपं बाधित्वा नित्यत्वादेत्वम् । दीध्ये । वेव्ये । यीवर्णयोः किम् । दीधीते । दीध्याते । दीध्यते । वेवीते । वेव्याते । वेव्यते ॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् । ७ । ४ । ५४ ॥

सीति वर्तते । एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । वक्ष्यमाणेनाभ्यासलोपः । डुमिञ् मीञ् आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषात् इस् सः सीति तः । मित्सति । मित्सते । मा माने । मित्सति । माङ् मेङोः मित्सते । दोदाणोः दित्सति । देङ् दित्सते । दाञ् दित्सति । दित्सते । धेट् धित्सति । धाञ् । धित्सति । धित्सते । स्कोरिति सलोपः । रिप्सते । शक्लृ शिक्षति । शक मर्षणे दिवादिः । स्वरितेत् । शिक्षति । शिक्षते । पित्सति । प्रपित्सते । सनि किम् । दास्यति । सि किम् । पिपतिषति ॥

राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः ॥ * ॥ रित्सति । हिंसायां किम् । आरिरात्सति ॥

आप्ज्ञप्यृधामीत् । ७ । ४ । ५५ ॥

एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि । आप्तुमिच्छति ईप्सति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्सञ्ज्ञः पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे हलो झलिति कित्वान्न गुणः अज्झनेति दीर्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । अनन्त्ये सावकाशमीत्वं तु पूर्वविप्रतिषेधात् । ज्ञीप्सति । अर्धितुमिच्छति । रपरत्वं चत्वम् । ईर्त्सति । सनि किम् । आप्स्यति । सि किम् । जिज्ञपयिषति । अर्दिधिषति ॥

दम्भ इच्च । ७ । ४ । ५६ ॥

दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि । हलन्ताच्चेत्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्वान्न लोपः । धिप्सति । धीप्सति । सि किम् । दिदम्भिषति ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । ७ । ४ । ५७ ॥

सादौ सनि । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः ॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ ॥

सनि मीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । तथा चैवोदाहृतम् । अभ्यासस्येत्येतच्चाधिकृतं वेदितव्यम् । आ अध्यायपरिसमाप्तेः । सनिमीमेत्याद्यनुवृत्त्यैव सिद्धेऽत्र ग्रहणं विषयावधारणार्थम् । अत्रैवाभ्यासलोपो भवति सन्वद्भावात्प्राप्तो न भवति ।

अमीमपत्। अदीदपत्। अजिज्ञपत्। इत्यादयोऽपि सन्वद्भावेन तु न भवन्ति। मीमादीनां हि धातूनामच इत्वादयो विधीयन्ते। न च धातुकार्यं प्रति सन्वद्भावोऽस्ति। अभ्यासकार्यविषयत्वात्तस्य सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते। तदर्थमेव केचिदत्रग्रहणं वर्णयन्ति। अत्राभ्यासत्वेन यो निर्ज्ञातस्तस्य लोप इत्यर्थसङ्गतेरिति दिक्॥

ह्रस्वः ७।४।५९॥

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात्। चच्छतुः। डुढौके। तुचौके। ऊखतुः। ऊखुरित्यत्र तु सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्तो न तु भवति सकृत्प्रवृत्तत्वात् आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः वार्णादाङ्गं बलीय इति न्यायात् परत्वाच्च॥

हलादिः शेषः।७।४।६०॥

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते। जग्लौ। मम्लौ। पपाच। पपाठ। अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशः तेन आट आटतुः आनच आनचतुरित्यादौ टकारादिनिवृत्तिः सिध्यति क्वचिदभ्यासे आदेर्हलः सत्त्वमाश्रित्य सर्वत्रानादेर्लोपविधानात्॥

शर्पूर्वाः खयः।७।४।६१॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते अन्ये हलो लुप्यन्ते। हलादिः शेषस्यापवादः। चुश्च्योत। तस्थौ। पस्पर्द्धे। उचिच्छिषतीत्यत्र तु उछेस्तुक् श्चुत्वम्। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति चकाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम्। हलादिः शेषः। निमित्तापाये नैमित्तिकापाय

इति त्वनित्यम् । च्क्षोरिति सतुक्कग्रहणाज्ज्ञापकात् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनाद्वा ॥

कुहोश्चुः । ७ । ४ ६२ ॥

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । चकार । चखान । जगाम । जघास । चुकुवे । जहार । जहौ ॥

न कवतेर्यङि । ७ । ४ । ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु चोकूयते । यङ्लुकि चोकवीति चोकोति । यङि किम् । चुकुवे ॥

कृषेश्छन्दसि । ७ । ४ । ६४ ॥

यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते । छन्दसि किम् । चरीकृष्यते ॥

दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रदत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ।७।४।६५॥

एते ऽष्टादश निपात्यन्ते । तत्र दाधर्तीति धृङो धारयतेर्वा श्लौ धृङो यङ्लुकि वा परस्मैपदमभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलुक् च यथायथमप्राप्तं निपात्यते। दर्धर्तीत्यत्र यङ्लुक्पक्षे दाधर्तीति निपातनप्राप्तदीर्घाभावः । श्लुपक्षे तु रुगपि । दर्धर्षीत्यत्र तु यङ्लुक्पक्षे न किंचिन्निपात्यं किंतु श्लावेव । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । ऋयतेर्लिटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वं इत्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध्मसु-

जकृत्पुरन्दर । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । अलर्ति दक्ष उत । फणतेरा-ङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । अन्वा-पनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् धातुस-कारस्य षत्वम् । न चात्र संपूर्वता तन्त्रम् अन्यथापि हि दृश्यते आसनि-ष्यदितीति वृत्तिः । करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रन्देर्लुङि द्विवचनं अभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रद-ज्जनुषम् । अक्रन्दीदित्यर्थः । बिभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य जश्त्वाभावः । बिभ्रद्भरिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमः धातोर्ऋकारलोपश्च । जसन्तमेतत् । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणा-भावोऽत्वं विगागमश्च । दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः । तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः षष्ठ्येकवचनान्तमेतदिति वृत्तिः जसन्तमिति कश्चित् । त्वपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमो अभ्यासस्य । वरीवृजदिति वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक् । मर्मृज्य इति मृजेर्लिटि णलि अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् ततो मृजेर्वृद्धिर्न भवत्यलघूपधत्वात् । लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते इति वृत्तिः । वृद्ध्यभावोपि छान्दसत्वादिति कश्चित् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लाव-भ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वह्यंतो वेदाग नीगंन्ति कर्णम् । इतिशब्द एवंप्रकाराणामन्येषामपि संग्रहार्थः ॥

उरत् । ७ । ४ । ६६ ॥

अभ्यास ऋवर्णस्यात्स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वं हलादिः शेषः । चकार । ववृते । चच्कृदतुः । नर्नर्ति । प्रत्यये किम् । वव्रश्च ॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् । ७ । ४ । ६७

अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । दिद्योतिषते । दिद्युतिषते । व्यदिद्युतदित्यपि वत्ताऽदाहृतम् । सुष्वापयिषति ॥

व्यथो लिटि ७ । ४ । ६८ ॥

व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिःशेषापवादः । थस्य हलादिः शेषेण निवृत्तिः । अत्र यद्वक्तव्यं तल्लिट्यभ्यासस्येत्यत्रोक्तम् । विव्यथे । लिटि किम् । वाव्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति । ७ । ४ । ६९ ॥

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि । ईयुः । किति किम् । इयाय । इययिथ । इयेथ ॥

अत आदेः । ४ । ७० ॥

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । एकादेशापवादः । आट । आटतुः । आनृधतुः । आदेः किम् । पपाच । लिटीत्येव । अराति ॥

तस्मान्नुड् द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ॥

द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् ॥ आनर्द्द । आनर्च । नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते तेन द्विहल्त्वादिह नुट् । आनृजे । इह तु द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्च्छ । आनर्च्छतुः । अत आदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावादिह न नुट् । आञ्छि आयामे । आञ्छ । तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाञ्छ ॥

अश्नोतेश्च । ७ । ४ । ७२ ॥

दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अश्नातेस्तु आश ॥

भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ॥

भवतरेभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । बभूवे । अनुबभूवे । लिटि किम् । बुभूषति । बोभूयते ।

ससूवेति निगमे । ७ । ४ । ७४ ॥

सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते ॥ गृष्टिः ससूव स्थविरम् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥

णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७ । ४ । ७५ ॥

णिज् विज् विष् एषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । वेवेक्ति । वेवेष्टि । श्लौ किम् । निनेज ॥

भृञामित् । ७ । ४ । ७६ ॥

भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । बिभर्ति । मिमीते । जिहीते । त्रयाणां किम् । जहाति । श्लौ किम् । बभार ॥

अर्तिपिपर्त्योश्च । ७ । ४ । ७७ ॥

अभ्यासस्य इकारोन्तादेशः स्यात् श्लौ । बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धे अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वविधानादयं धातुर्भाषायामपि । उरदत्वम् । हलादिः शेषः । इत्वम् । अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ् इयर्ति । पिपर्ति । पिपूर्तः । पिपूर्यात् । ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित् ।

पिपृतः । पिपृयात् । पाणिनीयमते तु तं रोदसी पिपृतमित्यादौ छान्दसत्वं शरणम् । श्लौ किम् । आर । पपार ॥

बहुलं छन्दसि । ७ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि श्लौ । पूर्णां विवष्टि । वशेरेतद्रूपम् । सचेः गर्भं माता सिषक्ति । घृ जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन । हृ अयं स्रुवो अभिजिहर्ति होमान् । न च भवति ददातीत्येवं ब्रूयात् ॥

सन्यतः । ७ । ४ । ७९ ॥

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि । पिपक्षति । पिपासति । चिच्छादयिषति । अधीषिषति । प्रतीषिषति । सनि किम् । पपाच । अतः किम् । लुलूषति । तपरकरणं किम् । पापच्यतेः सन् । पापचिषते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ॥

सनि परे यदङ्गं तदवयवस्य अभ्यासोवर्णस्य इत्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । पिपविषते । पिपावयिषति । बिभावयिषति । मिमावयिषति । यियविषति । यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । जु गतौ सौत्रो धातुः । जुचङ्क्रम्येत्यत्र निर्दिष्टः । अयमेव वर्णप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेतीत्युक्तम् । ओः किम् । पापचिषते । पुयण्जीति किम् । नुनावयिषति । तुतावयिषति । चुच्चावयिषति । पुस्फारयिषति । ऊर्णुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति ।

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा । ७ । ४ । ८१ ॥

एषामभ्यासोकारस्य इत्वं वा स्यादवर्णपरे धात्वक्षरे परे । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषति इत्यादि । अपरे इत्येव । सुस्रूषति । शुश्रूषते ॥

गुणो यङ्लुकोः ७ । ४ । ८२ ॥

अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । चेचीयते । लोलूयते । चोच्छूद्यते । जोहवीति । चोक्रुशीति । चेच्छिदीति ॥

दीर्घोऽकितः । ७ । ४ । ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । पापच्यते । पापचीति । यायज्यते । यायजीति । अकितः किम् । यंयम्यते । यंयमीति । बहुव्रीहिश्चायम् । न विद्यते किद्यस्मिन्नित्यर्थः । तेन हाकोपि हाङ्वत् जाहेतीति दीर्घः सिद्धः । अनन्तरस्येति न्यायेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया चाभ्यासनिमित्तकित एव ग्रहणमिति चाच्छायत इत्यादौ न दोषः । नन्वजन्ताभ्यासस्य दीर्घ इत्यर्थे नुग्रुगादौ कृतेऽजन्तत्वाभावान्नीकि विशेषाभावाद्रिकि रीग्विधानेनैव सिद्धेरिविधिसामर्थ्यादेव तदभावसिद्धेः किमकित इत्यनेनेति चेन्न । अभ्यासविकारविधौ वैयधिकरण्यान्वयज्ञापनार्थत्वात् । तेन द्युतेः सनि द्वित्वेऽन्तरङ्गत्वात्तुकि चिच्छासतीत्यादावभ्यासह्रस्वेत्त्वसिद्धिः । न चैवमप्यपवादत्वान्नीगादिभिर्दीर्घबाधे व्यर्थमेव तदिति वाच्यम् । अभ्यासविकारे बाधका न बाधन्ते इत्यर्थस्यापि ज्ञापनात् । तेषां सति सम्भवे युगपदेव प्रवृत्तिः । यौगपद्यासम्भवे क्रमेणैव तत्रान्यत्र

बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यप्रवृत्त्यभावः । प्रकृते तु तस्मिन्कृतेपि प्राप्ति-योग्यं बाध्यं भवत्येव । यत्र तु बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यस्य प्रवृत्त्य-योग्यता तत्र पूर्वं बाध्यस्य प्रवृत्तिरनन्तरं बाधकस्य प्रवृत्तिरिति । अत एव मीमांसतेऽचीकरदित्यादावित्वे कृते दीर्घ इति दिक् ॥

नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् । ७ । ४ । ८४ ॥

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । सनीस्रस्यते सनीस्रसीतीत्यादि ॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७ । ४ । ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् यङ्लुकोः । नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते स च पदान्तवद्वाच्यः । वा पदान्तस्येति यथा स्यात् । यय्यँम्यते । यंयम्यते । यय्यँमीति । यंय-मीति । तन्तन्यते । तन्तनीति । जङ्गम्यते । जंगमीति । रंरम्यते । रंरमीति । अतः किम् । तेतिम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे । बाभाम्यते । अनुनासिकान्तस्य किम् । पापच्यते इहान्तग्रहणं न कर्तव्यम् । तदन्तविधिना सिद्धेः । तत्क्रियते अन्तस्यानुस्वारस्य यो धर्मः स यथा स्यादिति एवं चानुनासिका-न्तस्येति पृथक्पदे अनुनासिकेति लुप्तषष्ठीकम् ॥ एवं च पदान्तव-द्वाच्य इति सिद्धमिति पदमञ्जर्यां स्पष्टम् ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च । ७ । ४ । ८६ ॥

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जंजप्यते इत्यादि । दंशिरयं लुप्तनकारो निर्दिष्टः तेन यङ्लुक्यपि नकारलोपो

भवति । दंदश्यते दंदशीतीति वृत्तिः । पश गतौ । सोऽयं दन्त्यान्तोऽयमिति स्पश बाधनस्पर्शनयोरिति धातौ माधवः ॥

चरफलोश्च । ७ । ४ । ८७ ॥

चरफलोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्लुकोः ॥

उत्परस्यातः । ७ । ४ । ८८ ॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्यात् यङ्लुकोः । हलि चेति दीर्घः । चंचूर्यते । चञ्चूर्यते । चञ्चुरीति । पफुल्यते । पम्फुल्यते पंम्फुलीति । परस्य किम् । अभ्यासस्य मा भूत् । अतः किम् । अलोन्त्यस्य मा भूत् । उदिति तपरत्वान्न गुणः हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् । चंचूर्ति ॥

ति च । ७ । ४ । ८९ ॥

चरफलोरत उत्स्यात्तादौ प्रत्यये । चूर्तिः । फुल्लः । फुल्लवान् प्रफुल्लः । प्रफुल्तिः ॥

रीगृदुपधस्य च । ७ । ४ । ९० ॥

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्लुकोः । वरीवृत्यते । वरीवृतीति । पुग्न्तादित्वान्न गुणः । नरीनृत्यते । नरीनृतीति । गृहू ग्रहणे । जरीगृह्यते । जरीगृहीति । गृहाहीत्येस्तु यङ्लुकि नैवं किन्तु जागृहीति जागाढि यद्यपि तसादौ ङिन्निमित्तं संप्रसारणं तथापि तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रीगादयः । जागृढः । जागृहति जरीगृधीति जरीगृध्यते । उभयत्र ऋत्वम् । चलीक्लृप्यते । चलीक्लृपीति । रीगृत्वत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥

वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते । बरीभृज्ज्यते । एतेषां यङ्लुकि वरीवृ-श्चीतीत्यादिरूपाणि न भवन्ति किंतु वाव्रश्चीति । वाव्रष्टि । पाप्र-च्छीति । पाप्रष्टि । बाभ्रज्जीति । बाभ्रष्टि । तथादावपि ङिन्निमित्तं यहि-ज्येति सम्प्रसारणं न भवति । श्तिपा निर्देशात् । तेन वाव्रष्टः पाप्रष्टः बाभ्रष्टः । वाव्रश्चमः । च्छ्वोः शूडि ति शः पाप्रश्मः बाभ्रज्ज्मः इत्या-दीनि ऋत्वतो यङ्लुक्यपि । रीक् तु तृवमृत्रादीनामुदाहर्तव्यः । तरीतृह्यते । तरीतृणीति । मरीमृज्यते । मरीमृजीतीत्यादि ।

रुग्रिकौ च लुकि । ७ । ४ । ९१ ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्याभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि ॥ वर्वृतीति । वरिवृतीति । वर्वर्ति । वरिवर्ति । वरी-वर्ति । अवर्वृतीत्३ । अवर्वर्त्३ । सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे अवर्वाः । गणनिर्दिष्टत्वादङ् न । अवर्वर्तीत्३ । जर्गृहीति३ । जर्गर्ढि३ । जर्गृढः३ । जर्गृहति३ । अजर्घट्३ । जर्गृधीति३ । जर्गर्द्धि३ । जर्गृद्धः । जर्-धति । जर्गृधीषि । जर्घर्त्सि । अजर्गृधीत्३ । ईडभावे हल्ङ्या-दिलोपः । भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । अजर्घर्त् । अजर्गृधाम् । सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वम् । अजर्घाः । अजर्गर्धीत्३ । अजर्गर्धिष्टाम् । मर्मृज्यत मर्मृज्यमानास इत्युपसंख्यानम् ॥

ऋतश्च । ७ । ४ । ९२ ॥

ऋदन्तस्याङ्गस्याभ्यासस्यापि तथा । चर्करीति३ । चर्कर्ति३ । चर्कराञ्चकार । चर्करिता । अचर्करीत् । अचर्कः । आशिषि रिङ् । चर्क्रियात् । अचर्कारीत् । अनैयङ्लुकि द्वित्वेऽभ्या-सस्योरदत्वं रपरत्वम् । हलादिः शेषः । रुक् । रिग्रीकौ तु । अभ्यास-

स्यासवर्ण इतीयङ् । अरर्ति । अरियर्ति । अररीति । अरियरीति । अरर्तः । अरियृतः । झि अत् यण् । हलो रोरि लोपः । न च तस्मिन्कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । आरति । अरियति । अरराञ्चकार । अरियराञ्चकार । अररिता । अरियरिता । अररिष्यति । अरियरिष्यति । अररीतु । अरियरीतु । अरर्तात् । अरियृतात् । आररीत् । आरियरीत् । आरर्ताम् । आरियृताम् आररुः । आरियरुः । आरः । आरियरः । आररीः । आरियरीः । अरर्यात् । अरियृयात् । आशीर्लिङि श्तिपा निर्देशाद् गुणोऽर्तीति गुणो न-रिङ् रलोपः दीर्घः । आरियात् । अरिरियात् । आरारीत् । आरियारीत् । आररिष्यत् । आरियरिष्यत् । ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह । कॄ विक्षेपे । चाकरीति । तातरीति । चाकर्ति । तातर्ति । तातीर्तः । तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतातरीत् । अतातः । अतातीर्ताम् । अतातरुः । अतातारीत् अतातारिष्टामित्यादि ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे । ७ । ४ ९३ ॥

चङ्परे इति बहुव्रीहिः ॥ स चाङ्गस्येति च पदद्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् । तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपेऽसतीति । अथवाङ्गस्येति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् । पदमञ्जर्यां तु चङ्परे इत्यत्यन्तावयवेन न विद्यतेऽग्लोपो यस्मिन् परतस्तादृशे चङ्परे यदङ्गं तस्य योऽभ्यासस्तस्येत्यादि व्याख्यानम् । सन्यत इत्याद्युक्तं चङ्परेऽपि तथा भवति । अचीकरत् । अदीपचत् । अचीकमत । अपीपचत् । अजीगमत् ।

मूक् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् । असिस्रवत् । असुस्रवत् इत्यादि । पुयणज्यपरे इत्येव । नेह । अतूतवत् । और्णूनवत् । अपुस्फुरत् । सन्वति किम् । अनन्तवत् । अररक्षत् । राजयते अरराजत् । ऋदित्वान्नोपधाह्रस्वः ; जागरयतेः अजजागरत् । लुङि चङि जाग्रोऽवीति गुणः । सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासे नास्तीति येन नाव्यवधानं तेनैव व्यवहितेऽपीत्येकेन वर्णेन व्यवधाने वचनप्रामाण्याद्भवितव्यं न पुनरनेकवर्णसंघातेन कथमपित्वणादिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति संयोगव्यवहितानामित्वमिति यदयं तद्बाधनार्थं स्मरत्यादीनामत्वं विदधाति । चङ्परे किम् । अहं पपच । परग्रहणं किम् । चङ्येव केवले मा भूत् । अचकमत । अनग्लोपे किम् अचकथत् । दृषदमाख्यत् अददृषत् ।

दीर्घो लघोः । ७ । ४ । ९४ ॥

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकरत् । अचूचुरत् । लघोः किम् । अबिभ्रजत् । अवीवददवूचुरदित्यादौ णयन्ताणिणिचि तु पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णौ णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादग्लोपित्वाद्वा सन्वद्भावो दीर्घत्वञ्च न प्राप्नोति व्याकृतिनिर्देशाद्भवति । ननु चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यर्थे औन्दिददाटिटदित्यादौ दीर्घापत्तिः । चङ्परे णौ यदङ्गमौन्दिद् आटिट् इति तदीयोऽभ्यासो हि चङमादाय णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिमादाय वा लघुपर इति चेन्न चङ्णिभिन्नस्यैव लघोर्ग्रहणात् । अयमेव भाष्यप्रयोगश्चात्र प्रमाणमिति दिक् ।

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।
तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाच्त्विति माधवः ॥ १ ॥
चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।
किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाच्त्विदं द्वयम् ॥ २ ॥
वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥
चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।
णौ विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥
इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।
णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥

अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् । ७ । ४ । ९५ ॥

एषामभ्यासस्याकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इत्वापवादः । असस्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र न दीर्घः । अतत्वरत् । अपप्रथत् । अमम्रदत् । अतस्तरत् । अपस्पशत् ।

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । ७ । ४ । ९६ ॥

अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् ।

ई च गणः । ७ । ४ । ९७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईत् स्याच्चङ्परे णौ चादत् । अजीगणत् । अजगणत् ।

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोडभट्टविश्वरूपात्मजेन वैजनाथभट्टविश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां श्रीव्याकरणदीपिकासमाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सर्वस्य द्वे । ८ । १ । १ ॥

एतच्च पदस्येत्यतः प्रागधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति नित्यवीप्सयोरिति नित्येऽर्थे वीप्सायां च यद्वर्तते तस्य सर्वस्य द्वे भवतः पचति २ । ग्रामो २ रमणीयः । इदं तु स्थाने द्विर्वचनमत एव पीनं पीनमित्यादौ स्थानिवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वाद्ङ्यादिसिद्धिः । द्विःप्रयोगत्वे तु समासग्रहणस्य नियमेनाप्रातिपदिकत्वान्न स्यात् । न चैवमग्नेऽग्ने इत्यादावन्त्यावयवे पदकार्यसिद्धिर्न स्यात् द्वे इति द्विवचनेन नानान्तरपदत्वस्यापि स्वीकारात् स्थानिवत्त्वकृतपदत्वस्य समुदायेऽपि सत्त्वादाम् पचसि २ देवदत्तेत्यादावेकान्तरतासिद्धिरिति दिक् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ द्रोग्धा द्रोग्धा-द्रोढा द्रोढा । ढत्वघत्वयोरसिद्धत्वादकृतयोरेव द्वित्वं प्राप्नोति पश्चात्तद्विकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात्तन्मा भूदिति वचनमिदम् ॥

तस्य परमाम्रेडितम् । ८ । १ । २ ॥

द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् । चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम् । आम्रेडितप्रदेशा आम्रेडितं भर्त्सने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च । ८ । १ । ३ ॥

द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवे दिवे ॥

नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ ॥

पदस्येति वक्ष्यमाणमिहापकृष्यते । आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचति पर्चति । भुक्त्वा भुक्त्वा । वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं सिञ्चति देवदत्तः । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । पदस्येति किम् । नित्यतायां विधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य मा भूत् । सर्वस्येति किम् । स्वादिष्विति पदसंज्ञामादाय वृक्षाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य मा भूदित्याहुः । प्रपचति प्रपचतीत्यादौ तु द्वित्वसिद्धये सगतिकस्येति वक्तव्यम् । सगतिकस्य द्वित्वे एकपदं नास्त्येव स्थानिनः पदत्वाभावेनादेशेऽपि तस्य दौर्लभ्यात् । द्विःप्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्तं तस्मिन्सत्यपि न क्षतिरित्याहुः । यत्तिङन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तं ततः कृतद्विर्वचनात्प्रकर्षप्रत्यय इष्यते पचति २ तरामिति इह त्वाढ्यतरमाढ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

परेर्वर्जने । ८ । १ । ५ ॥

परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः । परेर्वर्जने वा वचनम् । परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । समासे तु समासेनैव वर्जनस्योक्तत्वान्नैव भवति । परि त्रिगर्तं वृष्टो देवः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ॥

एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्र प्रायमग्निः । सं समिद्युवसे । उपोप मे परामृश । किन्नोदुदु हर्षसे । पादपूरणे किम् । प्र देवं देव्याधिया । भाषायामनर्थकस्य प्रयोगाभावाच्छन्दस्येवेदम् ।

उपर्यध्यधसः सामीप्ये । ८ । १ । ७ ॥

उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्टात्समीपदेशे इत्यर्थः । अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याधस्तात्समीपदेशे इत्यर्थः । सामीप्ये किम् । उपरि चन्द्रमाः । कथं तर्हि उपरि शिरसो घटं धारयतीति अत्राहुः । आनन्तर्यमात्रमिह विवक्षितं न तु सामीप्यमतो वस्तुतस्तत्सत्त्वेऽपि न द्वित्वम् । विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम् । अत्रोपक्षोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति सन्नन्तप्रयोगो ज्ञापक इति ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सन भर्त्सनेषु । ८ । १ । ८ ॥

असूयायाम् । सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतौ देव देव वन्द्योऽसि । कोपे । दुर्विनीत । दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् । ८ । १ । ९ ॥

द्वे इत्यनुवर्तते । तच्चानुवाद्यसमर्पकम् । द्विरुक्त एकशब्द बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपो लुकि सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकयाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः न बहुव्रीहावित्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेव तत् सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न बहुव्रीहाविति तेनातिदेशशङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ॥

आबाधे च । ८ । १ । १० ॥

पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुम्वद्भावः । नन्वेवं न न करोति सु सु जागर्तीत्यत्र न लोपो नञ इति नलोपो नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं च स्यादिति चेन्मैवम् उभयथापि वनं समासे इत्यतः समासग्रहणानुवृत्त्यपकर्षाभ्यां मुख्यसमासस्यैव ग्रहणादित्याहुः । एवं धूर्धूः पथि पंथा इत्यादौ समासान्तोपि समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासादित्यनुवर्तमाने समासांता इति पुनः समासग्रहणात्समासाधिकारविहितसमासस्यैव ग्रहणान्नेति बोध्यम् ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । अधिकारेणैव सिद्धे उत्तरेष्विति स्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२ ॥

सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः समासस्येत्यंतोदात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः ईषत्पटुरिति यावत् । इह द्वित्वेन जातीयरो बाधो नेष्यते इति वामनः । अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादौ अगुणवचने गुणवचनेपि भेदरूपेर्थे सावकाशो जातीयर् गुणवचनेषुसादृश्ये परेण द्वित्वेन बाध्येतेति भावः । जयादित्यस्तु जातीयर्विधौ विशेष एव प्रकारशब्दार्थ इत्याह गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्ल

रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । ननु प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वाद् गुणवच-नग्रहणानर्थक्यम् । तत्सामर्थ्यान्मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्वित्वम् । नत्वन्येषामित्याकरः । तेन सिंहो माणवक इत्यादौ न द्वित्वम् । नव नवं प्रीतिरहो करोतीत्यत्र तु वीप्सायां द्वित्वम् । अनेन तु द्वित्वे सुब्लुक् स्यात् । यथा नवनवा वनवायुभिरादद इति पुंवद्भावः । कथं भीतभीत इव शीतमयूख इति भारविः । इव शब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात् । भीतेभ्यो भीत इति कथं चिद्व्याख्येयम् । तेनातिभीत इति फलितम् । यत्त आधिक्ये द्वे इति वार्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिभिरुक्तम् । तदत्तिरभसोक्तिमात्रम् । तादृशवचनानुपलम्भात् । कथं खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्येति मेघदूतः । एकस्यापि खेदावस्थासु क्षयावस्थासु च भेदं परिकल्प्य वीप्सा बोध्या । अथ कथं मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघदूतः । मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खमितिवल्लुक् प्राप्तेः वीप्सार्थस्य चासम्भवादिति चेत्सत्यम् । एकं मन्दपदमतिशयलक्षकं कमलानि कमलानीतिवत् । आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये ॥ * ॥ एकस्यैकमेव मूलमितरेषां तूपरि संनिवेशापेक्षो गौणो मूलव्यपदेशः । न चैकरूपं भागानां स्थौल्यम् । किन्तु यथामूलमुपचीयते स्थौल्यम् । एकजातीयानां पदार्थानामेकरूपगुणाद्यन्वये च वीप्सेति वाप्साभावादारम्भः । मूले मूले स्थूलः ॥ मूले मूले पथि विटपिनामित्यादौ तु वीप्सायामेव द्वित्वम् ॥ स्वार्थेऽवधार्यमाणेनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि । स्वार्थे एतद्द्विर्वचनं न तु वीप्सा-

याम् । अनेकमाषसमुदायः कार्षापणः । अत्र हि द्वावेव माषौ दीयेते । न तु सर्वे कार्षापणसम्बन्धिनो माषाः । वीप्सायां च ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ सन्निहितस्यार्थस्य न कस्यचिद्वर्जन-मस्ति । इह तु वर्जनमस्तीति वीप्साभावादारम्भः । न चात्रैकशेष-प्रसक्तिः । भिन्नार्थत्वात् । तथाहि । इह । भवद्भ्यां माषौ देही-त्युक्ते एकैकं देहीत्यर्थो न गम्यते । किन्तु प्रत्येकं माषद्वयं देहीति माषं माषं देहीति तूक्ते एकैकदानप्रतीतिः । अनवधार्यमाणे किम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि माषौ माषांश्च देहि । अत्र यथेष्टदाने तात्पर्यादवधारणाभावः । अनेकास्मिन्किम् । अस्मा-त्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं देहि । माषमेव देहीत्यत्र तात्पर्यादु-पावधारणमस्ति । आदरेण भये । च प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः । यावद्भिः शब्दैः संबोध्योऽर्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्त-व्यत्वात् ॥ सर्पः २ ॥ बुध्यस्व २ । सर्पः ४ । बुध्यस्व३ । क्रियास-मभिहारे च लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति । नित्यवीप्सयो-रिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनः पुन्येऽपि लोटा सह समु-च्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा ॥ आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्त-व्यम् ॥ * ॥ भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । भोजं भोजं व्रजति । नित्यवीप्सयोरिति क्रियासमभिहारे इति वा सिद्धमत्र द्वित्वमित्या-हुः ॥ डाचि बहुलं द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पटपटाकरोति पटपटायते । डाचीति विषयसप्तमीयम् । तेनानुत्पन्ने एव डाच्यकृत-टिलोपस्य पटदित्यादेर्द्विर्वचनम् । ततोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच् । ततष्टिलोपः । ततो नित्यमाम्रेडिते डाचीति तकारपकारयोः पररूपं पकारः । यदि तु डाज्विधावनेकाच इत्येव सूच्यते । तदा डाचीति

परस्परमप्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् ॥ बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणाड-न्यस्य डाचि न द्वित्वम् ॥ द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शंबाकरोति ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूर्वं पूर्वं पुष्प्यति । प्रथमं प्रथमं पच्यते । भिन्नार्थत्वात् द्विर्वचनेनातिशायिको न बाध्यते इत्याहुः । तथाहि । पूर्वतरं भुङ्क्ते इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षो भोजनस्य पूर्वत्वातिशयोऽथ भोक्त्रन्तरसाध्यभोजनापेक्ष इति सन्देहः । पूर्वं पूर्वं भुंक्ते इत्यस्मात्तु भोक्तृभ्य अन्येभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते इत्यर्थः प्रतीयते । एवं पूर्वतरं पुष्प्यतीत्युक्ते किमात्मनिष्ठकिसलयितताद्यपेक्षः पुष्पितत्वस्य पूर्वत्वातिशयोऽथान्यनिष्ठपुष्पितत्वापेक्ष इति सन्देहः । पूर्वं पूर्वं पुष्प्यतीत्यस्मात्तु पुष्पितृभ्य अन्येभ्यः पूर्वं पुष्प्यतीत्यर्थः प्रतीयते । अत एवाद्यादिविवक्षायामिति केचित्पठन्ति । आदेरादिविवक्षायामित्यर्थः । यत्त्विदं वचनं नावश्यकम् । एकस्य पूर्वशब्दस्यातिशयलक्षणयाप्युपपत्तेरिति तन्न । लक्षणया सिद्धवचनप्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् । डतरडतमयोः समसम्प्रधारणायां स्त्रीनिगदभावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ स्त्रीशब्देन स्त्रीलिङ्गः शब्दः निगद्यतेऽसौ निगदः । नौगदेत्यप् । स्त्रिया निगदः स चासौ भावः भूतिः ऋद्धिः सम्पत् । आढ्यतेति । तत्र च स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेये भावे वर्तमानयोर्डतरडतमान्तयोर्द्वे भवतः । आढ्यत्वादिना समेन तुल्येन गुणेन सम्प्रधारणायां निरूपणायां विषये इत्यर्थः । उभाविमावाढ्यौ । कतरा कतरानयोराढ्यता । सर्वे इमे आढ्याः । कतमा कतमा एषामाढ्यता । उभाविमावाढ्यावित्युक्ते ऽनेकप्रकाराढ्यत्वसम्भवात्प्रतिपत्ता किं कृतमनयोराढ्यत्वमिति सन्दिहानः पृच्छति । कतरा कत-

रेति स्वार्थे चैतद्द्विर्वचनम्। डतरडतमाभ्यां स्त्रीनिगदभावाच्चा-न्यथापि दृश्यते इति वृत्तिः। उभाविमावाढ्यौ कोदृश्यनयो-राढ्यता। उभाविमावाढ्यौ। कतरः कतरोऽनयोर्विभवः॥ कर्मव्य-तिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्॥ * ॥ बहुलग्रहणा-दन्यपरयोर्न समासवत् इतरशब्दस्य तु नित्यम्॥ असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः॥ * ॥ अन्योन्यं विप्रा नमन्ति। अन्योन्यौ। अन्योन्यान्। अन्योन्येन कृतम्। अन्योन्यस्मै दत्त-मित्यादि। अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति माघः। एवं परस्परम्। अत्र कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सः। इतरेतरं इतरेतरेणेत्यादि॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वाच्यः॥ * ॥ अन्यो-न्याम्। अन्योन्यम्। इतरेतरामितरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः। अत्र केचित्। आमादेशो द्वितीयायां एव भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात्। तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूप-मित्याहुः। अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामादेश-माहुः॥

> द्वन्द्वये टाबभावः क्लीबे चाद्विरहः स्वमोः।
> समासे सोरलुक् चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम्॥

तथाहि। अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वये टाप् प्राप्तः न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः। अन्यपरयोरसमासवद्भावात्। न च द्विर्वचनमेव वृत्तिः। यां यां प्रियां प्रैक्षत कातरेत्यादावतिप्रस-ङ्गात्। अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र चाडुतरादिभ्य इत्यदड् प्राप्तः। अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्। अन्योन्याश्रयः। परस्परानिषादु-

श्यम् । अनुगुपरस्परैरित्यादौ सोर्लुक् च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकबलेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं स्त्रियामिति सूत्रे अन्यो-न्यसंश्रयत्वेतदिति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति ॥

अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । ८ । १ । १३ ॥

प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन । सुखेन वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुक् पुनस्तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्तु अनायासेन ददातीत्यर्थः । अकृच्छ्रे किम् । प्रियः शत्रुः । सुखो रथः ।

यथास्वे यथायथम् । ८ । १ । १४ ॥

यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । योऽयमात्मा । यच्चा-त्मीयं तद्यथास्वं तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ज्ञातेत्यस्य तृन्नन्तत्वात् षष्ठी न । तृचि तु यथायथस्य ज्ञातेत्येव ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयो-गाभिव्यक्तिषु । ८ । १ । १५ ॥

द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुं-सकत्वं च निपात्यते सप्तस्वर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ते माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्यादार्थः । व्युत्क्र-मणंपृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः ।

द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं सङ्कर्षणवासुदेवौ अभिव्यक्तौ । साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापीष्यते । द्वन्द्वं युद्धान्यवर्तन्त ।

पदस्य । ८ । १ । १६ ॥

पदात् । ८ । १ । १७ ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ । ८ । १ । १८ ॥

इत्यधिकृत्य ।

आमन्त्रितस्य च । ८ । १ । १९ ॥

पदात्परस्यापादादिस्थस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यामन्त्रिताद्युदात्तस्यापवादोऽयमाष्टमिक आमन्त्रित-निघातः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ किम् । शुतुद्रि स्तोमम् ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयो-र्वान्नावौ । ८ । १ । २० ॥

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा-न्नावौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ॥

बहुवचनस्य वस्नसौ । ८ । १ । २१ ॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः । वान्नावोरपवादः ॥

तेमयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ॥

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः ॥

श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ॥
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥ २ ॥

पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु मां पातु । अपादादौ किम् । वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान् कृष्णः सर्वदावतु । स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह । इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । वाक्यलक्षणञ्चैकतिङ्वाक्यमिति समर्थसूत्रे उक्तव्यम् । तेनेह न । ग्रथं दण्डोहरानेन । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव । नद्यास्तिष्ठति कूले । शालीनां ते ओदनं दास्यामीति । एते वान्नावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः । अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति । धाता तव भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥

न चवाहाहैवयुक्ते । ८ । १ । २४ ॥

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु । कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ॥

पश्यार्थैश्चानालोचने । ८ । १ । २५ ॥

अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः । भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ।

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८ । १ । २६ ॥

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहम् । तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वा मेति वा ।

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८ । १ । २७ ॥

तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः । एवं हि कुत्सा भवति । पचति पचति गोत्रम् । अनेकार्थत्वात्करोत्यर्थे पचिः । विवाहादौ गोत्रं पुनः पुनः सुखाकरोतीत्यर्थः । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । तथाहि योगविभागः कार्यः । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति । गोत्रादीनीति वर्तते । परिभाषेयम् । यानि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाणि तान्येवात्र शास्त्रे गोत्रादीनीत्यर्थः । यत्र गोत्रादिपदघटितवाक्येन कस्यचित्कुत्सा बोध्यते । क्रियागतमाभीक्ष्ण्यं वातानीति यावत् । तेनान्यत्रापि चर्चाचदिवेत्यादौ गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम् । तिङः किम् । कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनि किम् । पचति पापम् । कुत्सेति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् । गोत्रं समेत्य कूपं खनतीत्यर्थः ॥

तिङ्ङतिङः । ८ । १ । २८ ॥

अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते ॥ अग्निमीडे ॥ तिङ् किम् । नीलमुत्पलम् । अतिङः किम् । पचति भवति । पाककर्तृकम् भवनमर्थः । अयमभिप्रायः । आख्यातं सविशेषणं वाक्यम् ।

आख्यातमित्येकत्वं चाविवक्षितम् । अर्थैक्यादेकं वाक्यमित्यर्थं इति वार्तिककारस्तु एकतिङ्वाक्यमिति मन्यते ॥

न लुट् । ८ । १ । २९ ॥

लुडन्तं न निहन्यते । श्वः कर्ता ॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् । ८ । १ । ३० ॥

एतैर्निपातैर्युक्तं तिङंतं नानुदात्तम् । यदादयो निपातत्वादाद्युदात्ताः । सर्वनाम्नो यच्छब्दस्य तु न ग्रहणम् ॥ यत्रयद्योः पृथक् ग्रहणात् ॥ यदादार्थे च हेतौ च विचारे यदि चेच्चणः ॥

हंत हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥

कच्चित्प्रश्ने निषेधे च प्रशंसायां कुवित् स्मृतः ॥

नेन्निषेधे । यत्रेत्याधारे । यदग्ने स्यामहं त्वम् । युवा यदी कृथः । हंत करोति । कुविदङ्ग आसन् । नेद्देवमायुनजन्नच देवाः ॥ युनजन्निति लेटि रूपम् । स चेद्भुङ्क्ते । चणिति चेदर्थे णित् । समुच्चयादौ त्वणित् । इन्द्रश्च मृलयाति नः । इन्द्रश्चेदस्मान्सुखयेदित्यर्थः । अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित् । यद्याप्यचेतैरेव परभूतैर्योगे निषेधो नान्यैरित्यर्थकयद्वितुपरमिति वक्ष्यमाणनियमान्निषेधो न प्राप्नोति तथापि छान्दसत्वेनात्र नियमाप्रवृत्तिरित्याहुः । पुत्रासो-यत्र पितरो भवन्ति । निपातैः किम् । यत्कूजति शकटम् । इणः शतरि रूपम् । ननु प्रतिपदोक्तत्वाद्यदादिभिर्निपातैः साहचर्याच्च निपात एव ग्रहीष्यते । सत्यम् । अत्र प्रकरणे क्वचिन्न्यायाप्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् तेन यावद्यथाभ्यामिति सूत्रे वत्वन्तस्याव्ययस्य च

यावच्छन्दस्य ग्रहणमिति स्पष्टमाकरे ॥ युक्तग्रहणं किम् । अन्यत्र साक्षादन्वितैरेतैः परंपरासंबद्धे मा भूत् । यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् । यत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्संबन्धः । दध धारणे अनुदात्तेत् ॥

नह प्रत्यारम्भे । ८ । ३१ ॥

नहेति निपातसमुदायो निषेधे वर्तते । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्ते कर्तव्यतयोपन्यस्तस्य भोजनादेरवज्ञानेऽवज्ञातुरुपालिप्सया पुनः क्रोधेनोपहासेन वा यत्र प्रतिषेधयुक्तं पृच्छ्यते स प्रत्यारम्भः । प्रति-षेधयुक्त आरम्भ इत्यर्थः । नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । न ह भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वैतस्मिन् लोके दक्षिणमिच्छति ।

सत्यं प्रश्ने । ८ । १ । ३२ ॥

सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने ॥ सत्यं भोक्ष्यसे । प्रश्ने किम् । सत्यमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम ॥

अङ्गाऽप्रातिलोम्ये । ८ । १ । ३३ ॥

अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् ॥ अङ्ग कुरु । अप्रा-तिलोम्ये किम् । अङ्ग कूजति वृषलः । अनभिप्रेतकर्मा कुर्वन् प्राति-लोमो भवति ॥

हि च । ८ । १ । ३४ ॥

हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहि ष्मा याति या हि रुहतम् । अवधारणे हि शब्दः ॥ स्मशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः ।

छान्दसे दीर्घत्वषत्वे । अप्रातिलोम्ये इत्येव । नेह । हि कूज मूषल । अथ:मर्थे हिशब्द: ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् । ८ । १ । ३५ ॥

हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । अपिना एकमपि । अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा नचैनं युनाति । हियंत इत्यर्थे । यतोऽयं मत्तोऽनृतं वदति अत: पाप्मा पापं न युनाति न व्याप्नोति । अनृतवदनदोषेण न युज्यते इत्यर्थ: । युञ् बन्धने इत्यस्य रूपं युनातीत्याहु: तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते । अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रो नूदजयत् । अथाद्यमजयदित्यट्स्वरेणाद्युदात्तम् । अपरं निहतमेव । अथ हेतुहेतुमद्भावद्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तम् । तत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातनिषेधे प्राप्ते क्वचिदेकस्य क्वचिदनेकस्येत्येतदर्थमिदम् । छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था ॥

यावद्यथाभ्याम् । १८ । १ । ३६ ॥

आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम् । यावद्भुङ्क्ते । सकलं भुङ्क्ते इत्यर्थ: । यथाचित्कण्वमावतम् । वतुर्वतस्यापि यावच्छब्दस्य ग्रहणात् यावदस्य नेद:सरोजनेभ्य: कृणवत् इत्यत्र कृणवदित्यस्य लेङन्तस्य निघातप्रतिषेध: सिद्ध: । परेणापि योगे भवति । देवदत्त: पचति यावत् देवदत्त: पचति यथेतिवृत्ति: ।

पूजायां नानन्तरम् । ८ । १ । ३७ ॥

यावद्यथाभ्यां युक्तं तिङन्तं पूजायां न नानुदात्तम् । प्रतिषेधप्रतिषेधोऽयम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां

किम् । यावद्भुङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते । अनन्तरं किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणाच निघातः प्रतिषिध्यते ।

उपसर्गव्यपेतं च । ८ । १ । ३८ ॥

पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् ।

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ॥

एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । पूजायां किम् । पश्य मृगो धावति । तत्त्वकथनमेतत् । पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजाग्रहणमनन्तरग्रहणस्यानिघातनिषेधस्य चानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । निषेधानुवृत्तौ तु निपातैर्यद्यदीत्यस्य प्रतिषेधः संभाव्येत ॥

अहो च । ८ । १ । ४० ॥

एतद्योगे तिङन्तं नानुदत्तं पूजायाम् । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ।

शेषे विभाषा । ८ । १ । ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तमपूजायाम् । अहो कटं करिष्यति । असूयावचनमेतत् । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । पूर्वेच चानुकृष्टत्वादेव पूजायामित्यस्य निवृत्तेर्योगविभागसामर्थ्याच्च । पूजायां नित्यं तदभावे विकल्प इति व्यवस्थोपपत्तेः ।

पुरा च परीप्सायाम् । ८ । १ । ४२ ॥

पुरेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्व मा-णवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः विद्योत-नात्प्रागध्ययनं समापयितुमतस्त्वदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यते । परीप्सायां किम् । न तेनस्म पुराधीयते । चिरातीतेऽत्र पुरा ।

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् । ८ । १ । ४३ ॥

नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति किम् । अकार्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् । नन्वित्य-स्यैकनिपातत्वं ज्ञापयितुमितिशब्दः ।

किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् । ८ । १ । ४४ ॥

क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । किं द्विजः पठत्याहोस्विद्गच्छति । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं पचत्यपूपान्वा । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपोऽयम् । अनुपसर्गं किम् । किं प्रपचति । उत प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् । किं द्विजो न पचति ।

लोपे विभाषा । ८ । १ । ४५ ॥

किमोऽप्रयोगे पूर्वविषये उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वि-त्पठति ।

एहि मन्ये प्रहासे लृट् । ८ । १ । ४६ ॥

एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम् । गत्यर्थलोटा लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहि मन्ये युक्ते

प्रहासे एव नान्यत्रेति। एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे न हि भोक्ष्यसे भुक्तं तन्त्वतिथिभिः। प्रहासे किम्। एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे। अप्रहासेपि वैयधिकरण्यादुत्तमप्रयोगः। एहि त्वमोदनं भोक्ष्यसे इत्यहं मन्ये इत्यर्थः। भोक्ष्यसे इत्यस्य निघातो भवत्येव। उत्तमस्यातंत्र-त्वादेहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये सुष्ठु मन्यसे इत्यत्रापि नियमादनि-घाताभाव इति केचिदाहुः।

जात्वपूर्वम्। ८। १। ४७॥

अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। जातु भोक्ष्यसे। अपूर्वं किम्। कटं जातु करिष्यति।

किंवृत्तं च चिदुत्तरम्। ८। १। ४८॥

अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानु-दात्तम्। विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम्। कश्चिद् भुङ्क्ते। कतरश्चित् कतमश्चिद्वा। चिदुत्तरं किम्। को भुङ्क्ते। अपू-र्वमित्येव। रामः किंचित्पठति।

आहो उताहो चाऽनन्तरम्। ८। १। ४९॥

आहो उताहो इत्याभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदा-त्तम्। आहो उताहो वा भुङ्क्ते। अनन्तरमित्येव। शेषे विभाषां वक्ष्यति। अपूर्वेति किम्। देव आहो भुङ्क्ते।

शेषे विभाषा। ८। १। ५०॥

आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम्। आहो देवः पचति। अपूर्वाभ्यामित्येव। तेनायमाहो देवो वर्षतीत्यत्र निहतमेव।

गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् । ८ । १ । ५१ ॥

गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उह्यन्तां दत्तेन शालयः रामेण भोक्ष्यंते । गत्यर्थेति किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम् । आगच्छेर्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनो भोक्ष्यते । सर्वेति किम् । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते ।

लोट् च । ८ । १ । ५२ ॥

लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् । पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रहणात्त्विह स्यादेव ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८ । १ । ५३ ॥

लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं वानुदात्तं न चेत्कारकं सर्वान्यत् । प्राप्तविभाषेयम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्गे किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ।

हन्त च । ८ । १ । ५४ ॥

हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश ।

सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यदिति निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभु भजावहै ।

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके । ८ । १ । ५५ ।

आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तमनन्तिके यन्न सन्निहितं नापि दूरं तत्रेत्यर्थः । अत एवोदाहरणे प्लुतैकश्रुती न । आम् पचसि देवदत्त । आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वम् । आम् भो देवदत्तेत्यत्र नामन्त्रित इत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधादेकान्तरत्वम् । आमः किम् । शाकं पचसि देवदत्त । एकान्तरं किम् । आम्प्रपचसि देवदत्त । आमन्त्रितं किम् । आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्त । अत्रान्तिकत्वान्नैकश्रुतिः । किन्तु निघात एव । भाष्येऽनन्तिकं दूरमिति पक्षांतरमप्युक्तम् तत्र सामर्थ्यादेकश्रुतेर्निषेधः । अन्यथा निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वादिदं व्यर्थमेव स्यात् । अत एव तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमित्यारभ्य नवसूत्र्याः स्वस्थानादुत्कर्षेण अ अ इत्यतः प्राक् स्थापनेनैकश्रुतेरसिद्धत्वेपि तदभावोपि बोध्यः । प्रकरणाच्च निघातस्यापि निषेधः । अन्यथैकश्रुतिप्रकरणे एव नाम एकांतरमिति वदेत् तेनैकश्रुतौ निषिद्धायां निघातोपि न भवति । प्लुतोदात्तत्वस्य तु नायं प्रतिषेधः । अस्मिन्पक्षे आम एकान्तरे ऐकश्रुत्यप्रतिषेध इति वार्तिकादिति दिक् ।

यद्धितुपरं छन्दसि । ८ । १ । ५६ ॥

तिङन्तं नानुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः । इन्द्रवो यामुशन्तिहि । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति हिचेति तुपश्येति च सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति । जाये

स्वारोह।वेहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति ।

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ।८।१।५७॥

एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च न । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः पचति पचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचति चन । अनेन गतिशब्देनोपसर्गस्यैव ग्रहणमिष्यते । नेह । शुक्लीकरोति चन । अत्र निघातः प्रतिषिध्यत एव । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गोत्रादीनीत्युक्तम् । नेह । सुखिकरोति गोत्रम् । अत्र निघात एव ।

चादिषु च । ८ । १ । ५८ ॥

न च वाहेति सूत्रनिर्दिष्टाश्चादय इह गृह्यन्ते । संनिकृष्टत्वात् । चवाहाहैवेषु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च । खादतीत्यस्य न निघातप्रसंगः । नानावाक्यत्वात् । समुच्चयविकल्पयोरनेकधर्मत्वात्परन्तद्युक्तिः । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्य च वा योगे इति निघातः प्रतिषिध्यते । तत्रागतेरित्यस्य पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वान्निवृत्तेः । द्वितीयं तु निहन्यत एव ।

चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ॥

चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता ॥ गाश्च चारयति वीणां च वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुषंजनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम् । पूर्वभूतयोरपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । प्रथमाग्रहणं तु द्वितीयादेस्तिङन्तस्य

निषेधाभावार्थम् तथापि योगोऽस्त्येव । चवायोगो हि समुच्चये विकल्पे वा सति भवति सह्यनेकस्य धर्मः ।

हेति क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ॥

हयुक्ता प्रथमा तिङन्तविभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन याती ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । क्षियाशीरिति प्लुतः ।

अहेति विनियोगे च । ८ । १ । ६१ ॥

अहयुक्ता प्रथमा तिङन्तविभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजनके नियोगे क्षियायां च ॥ त्वमह ग्रामं गच्छ । त्वमह रथेनारण्यं गच्छ क्षियायाम् । स्वयमह रथेन याती ३ उपाध्यायं पदातिं नयति ।

चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ॥

च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्तेवेत्येतच्चेदवधारणार्थं प्रयुज्यते । देव एव ग्रामं गच्छतु देव एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलं अरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाह लोपः स च केवलार्थः । समानकर्तृके चशब्दस्य लोपः । नानाकर्तृके त्वहशब्दस्य । अवधारणं किम् । देव क्वेव भोक्ष्यसे । देव क्वेव अध्येष्यसे । न क्वचिदित्यर्थः । अनवक्लृप्तावेवः ।

चादिलोपे विभाषा । ८ । १ । ६३ ।

चवाहाहेवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्वानुदात्ता । चलोपे शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । समानकर्तृके चलोप इति नियमो ऽवधारणार्थैवशब्दप्रयोगे एव । न तु सर्वत्रेत्य-

स्त्यत्र चलोप इति पाक्षिको निघाताभावोऽत्र भवति । इन्द्र वाजेषु नोऽवेत्यत्र तु चलोपेऽपि अवेत्यस्य निघात एव । अस्य निषेधस्य वैकल्पिकत्वात् । अनन्तरनिघाताभावस्य नोदाहरणम् । वानीपि व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत ॥

वैवावेति च छन्दसि । ८ । १ । ६४ ॥

वै वाव इत्याभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्वानुदात्ता ॥ अहर्वै देवानामासीत् । रात्रिर्वा असुराणामासीत् । अयं वाव हस्त आसीत् । नेतर आसीत् । वै स्फुटार्थे अवधारणायां च वावेति प्रसिद्धौ स्फुटार्थे च ।

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् । ८ । १ । ६५ ॥

आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्वानुदात्ता छन्दसि । अजामेकां जिन्वति । प्रजामेकां रक्षति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । समर्थाभ्यां किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् ।

यद्वृत्तान्नित्यम् । ८ । १ । ६६ ॥

इह यत्र पदे यच्छब्दस्तत्सर्वं गृह्यते न तु विभक्त्यन्तं डतरडतमन्तं च यदो रूपं तदन्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते । यदध्यङ् वायुर्वाति । अत्र व्यवधानेऽपि कार्यं स्यात् ॥ वा याथाकाम्ये इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ याथाकाम्यं यथेष्टं प्रवृत्तिदेशकालावनपेक्ष्य तत्र गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः । यत्र क्वचन यजते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तम् । ८ । १ । ६७ ॥

काष्ठादिभ्य: इति वक्तव्यम् काष्ठादयोऽद्भुतपर्याया: पूजनवचना भवन्ति । उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं सुबन्तविषयम् । पूजनवचनेभ्य: काष्ठादिभ्य: पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापक: ॥ मलोपश्च वक्तव्य: ॥ * ॥ दारुणाध्यापक: । दारुणाभिरूपक: । अज्ञाताध्यापक: । अध्यापनमाभिरूप्यं च दारुणादिशब्देन विशेष्यते इति दारुणादिशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वं कर्मत्वं च यथा ग्रामं गत इत्यादौ गुणभूताया अपि क्रियाया: साधनेन योगस्तथाच विशेषणेनापीति । दारुणं यदध्यापनं तत्करोतीति बोधे णैअधिकारयत्वात्समासाभावान्मलोपो विधीयते । एवं च दारुणमध्यापक इति प्रयोगो नैव भवति । वृत्तिकारास्तु असमासे नैव मलोप इष्यते । केन तर्हि समासो भवति । मयूरव्यंसकादित्वात् । कस्मादिह न भवति । दारुणमध्यापक इति समासान्तोदात्तत्वापवाद एतत्समासे इष्यते । मलोपश्चेत्यनेनापि अयमेव विषय आख्यायते । यत्र विभक्तेरभावान्मकारो न श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमितीत्याहु: ॥ पूजनादित्येव संबन्धिशब्दत्वात्पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते इति तेन पूर्वसूत्रे व्यवहितेऽपि कार्यसिद्धि: । पूजनात्किम् । दारुणाध्यापक: । दारुणसंज्ञक इत्यर्थ: । काष्ठादिभ्य: किम् । शोभनाध्यापक: ।

सगतिरपि तिङ् ।८।१।६८॥

पूजनेभ्य: काष्ठादिभ्य: परं सगतिकमपि वाऽगतिकं च तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं प्रपचति । यत्काष्ठं पचति । यद्दारुणं पचति । इह मलोपो न । पूर्वसूत्रसन्नियोगशिष्टत्वात्तस्य च सुबन्त-

विषयत्वस्योक्तत्वात् । एतदर्थमेवागतिकस्य निघातार्थमपिग्रहणम् । अनेनैवागतिकस्य निघाते क्रियमाणे तु मलोपः स्यात् । तिङ्ङतिङ इति निघातस्य निपातैर्यदिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिरिति सह शब्दस्तुल्ययोगे । तेन गतिरपि निहन्यते । अत्रापि गतिग्रहणेना-सगतिग्रहणमिष्यते ॥ * ॥ नेह । यत्काष्ठं शुक्लीकरोतीति । यत्क्रियायुक्तादि वेत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ । ८ । १ । ६९ ॥

इतः प्रभृति पदादित्यधिकारो निवृत्तः । कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङनुदात्तः । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । प्रपचति मिथ्या । पूतिशब्दः कुत्सन-वाची क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम् । कुत्सने किम् । प्रपचति शोभ-नम् । सुपि किम् । पचति क्लिश्नाति । पाकक्रियाकर्तृकः क्लेश इत्यर्थः । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् ॥ क्रियाकुत्सने इति वाच्यम् ॥ * ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः ॥ पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् ॥ * ॥ तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः । अयं भावः । पूतिरयमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात्पूतिशब्दो न क्तिन्न-न्तो नापि क्तिजन्तोऽसंज्ञात्वात्तस्मादव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । तत्र प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे सिद्धे निघातनिमित्तस्यैव तस्यान्तो-दात्तत्वं यथा स्यादन्यत्र त्वाद्युदात्तत्वमिति वचनमित्याहुः । नन्वाद्युदात्तत्वं लक्षणाभावात्कथं स्यात् । एवं तर्हि पचेः क्तिचि क्तिबन्तो बाहुलकादुत्पाद्यः । तत एव गुणाभावोऽपि बोध्य इती-त्याहुः ॥ वा बह्वर्थमनुदात्तमितिवाच्यम् ॥ * ॥ पचन्ति पूति ।

यदि त्वत्र पदादित्यनुवर्तेत। देवदत्तो यत्पचति पूतीत्यत्रैव तिङन्तस्य निघातः स्यान्न तु पचति पूतीत्यत्र। इदानीं तु यत्पचतिपूतीत्यादावपीदं परत्वात्प्रतिषेधान्बाधते॥

गतिर्गतौ। ८। १। ७०॥

अनुदात्तः। अभ्युद्धरति। अभिसंहरति। गतिः किम्। दत्तः प्रपचति। गतौ किम्। आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः।

तिङि चोदात्तवति। ८। १। ७१॥

गतिरनुदात्तः। यत्प्रपचति। यच्छुक्लीकरोति। अत्र द्वि श्चित्त्वेऽपि चित्स्वरो येन नाप्राप्तिन्यायेन निपातादुदात्तत्वमेव बाधते न त्वेतम्। तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम्। अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्र धाताववोदात्तवति स्यात्। इह तु प्रत्यये उदात्तवति न स्यात्। यत्प्रकरोतीति। उदात्तवति किम्। प्रपचति।

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्। ८। १। ७२॥

स्पष्टम्। अग्ने तव देवास्मान्पाहि। अग्ने नय। अग्न इन्द्र वरुण। इह युष्मदस्मदोरादेशास्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न। सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः। एवमिमन्मे गङ्गे यमुने सरस्वतीति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः।

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्। ८। १। ७३॥

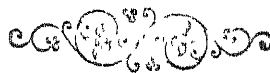
विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात्॥ हरे दयालो नः पाहि। अग्ने तेजस्विन्। अग्ने

चातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति सामान्यवचनम् ।

विभाषितं विशेषवचने । ८ । १ । ७४ ॥

अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । देवीः षडुर्वीरुरु नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । तस्मिन्परे देवीरित्यामन्त्रितं नाविद्यमानवत् । तेन षडित्यस्य निघातो वैकल्पिकः । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ॥

इत्योरम्भट्टेन श्रीधोंडभट्टविश्वरूपात्मजेन वैद्यनाथभट्टविश्वरूपापरनामधेयेन विरचितायां व्याकरणदीपिकासमाख्यायां पाणिनिसूत्रवृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥



अष्टमाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ।



पूर्वत्रासिद्धम् । ८ । २ । १ ॥

आ आध्यायपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । हर एहि । विष्ण इह । श्रिया उद्यतः । गुरा उत्कः । इह लोपः शाकल्यस्येति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः । अमुष्मै । अमुष्मात् । इह मुत्वस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति । मनोरथः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वं बाधित्वा परत्वाद्रोरीति लोपे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव ॥ गुडलिण्मान् । गुडलिहोऽस्य सन्तीति मतुप् । अत्र ढत्वस्यासिद्धत्वाज्झय इति वत्वं न भवतीति दिक् ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ८ । २ । २ ॥

सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र । राजाश्व इत्यादौ । सुब्विधिशब्देन सुप्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधेरेव ग्रहणम् । अन्यथा दण्डिष्वित्यादौ षत्वरूपसुब्विधावप्यसिद्धत्वविधानार्थत्वापत्त्या वैरूप्यापत्तेः । सुब्विधौ । राजभ्याम् । राजभ्यः । राजभिः । अत्र नलोपस्य नलोपः सुबित्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न भवति । स्वरविधौ । पञ्चार्मम् । अत्र दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमित्यर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यजिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं

नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति । संज्ञाविधौ पञ्च सप्त ब्राह्मण्य: । अत्र नलोपे कृतेऽपि ष्णान्ता षडिति षट्सञ्ज्ञां प्रति नलोप: सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वान्न षट्स्वस्रादिभ्य इति टाप् न भवति । कृति किम् । वृत्रहच्छत्रम् । छे चेति तुक् स्यादेव ।

न मुने । ८ । २ । ३ ॥

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्ध: स्यात् ॥ अमुना । कृतेपि नाभावे मुभावस्यासिद्धत्वनिषेधात्सुपिचेति दीर्घो न भवति ।

उदात्तस्वरितयोर्यण: स्वरितोऽनुदात्तस्य ।८।२।४॥

उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् तत: परस्यानुदात्तस्य स्वरित: स्यात् ॥ अभ्यभि हि । अभिरुपसर्गश्चाभिर्जेमित्युक्त: फिष इत्यन्तोदात्त: । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् । अनुदात्तं चेति परोऽनुदात्त: । पूर्वस्य यणि उदात्तयण: परत्वात्स्वरित: । स्वरितयण: । खलप्व्याशा खलं पुनातीति क्विप् । उपपदसमास: । कृदुत्तरप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ङौ परत: । ओ:सुपीति यणादेश: । तस्मात्परस्य ङे: सुप्त्वादनुदात्तस्योदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे प्राप्ते नोङ्धात्वोरिति निषिद्धेऽनेन स्वरितस्तस्य यणि तत: पराशाशब्दाद्याकारस्यानेन स्वरित: । आशाशब्द: आशाया अद्रिगाव्या चेदिति फिट्सूत्रेणान्तोदात्त: । आशाशब्दप्रथमाकारे जातस्यास्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वात् । शाशब्दाकारस्य शेषनिघातो न । नन्विकारस्यानिकयणं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्यानिन्येव यण् प्रवृत्त इति नास्य स्वरितयण: परत्वम् । न चोजढदित्यादौ

अन्तरङ्गत्वात् ठन्वादिषु कृतेषु हलशब्दबुध्या ठशब्दे द्वित्वं प्रवर्तते यथा तथात्र स्वरितबुद्ध्यभावेऽपि । वस्तुतः स्वरितस्यानिकयणः सत्वाददोषइति वाच्यम् । वाक्यसंस्कारपक्षे स्वरितयणोरेककालप्रवृत्तिकत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् । न च स्वरितयण इत्याश्रयात्सिद्धत्वम् । अतिप्रसङ्गात् । उदात्तादनुदात्तस्येति विहितस्यापि सिद्धत्वापत्तेः । तथा च प्रत्यग्निरित्यादावपि एतत्प्रवृत्त्यापत्तिः । न च नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायेनोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितस्यैव तेन निषेधात् । अन्यथा खलप्व्याशान्यग्निमित्यादावप्यस्य निषेधापत्तिः । अत एव तित्स्वरितं स्वरितो वानुदात्ते इत्यादीनां न निषेध इति चेन्न । योगविभागेन भाष्ये एव समाधानात् । उदात्तयणः । उक्तोर्थः । ततः स्वरितयणः । इह पूर्वसूत्रमनुवर्तते । उदात्तयण इत्येवं निर्वृत्तस्वरितस्यानिकयणः परस्येत्यर्थः । एवं चास्यैवाश्रयात्सिद्धत्वं नान्यस्येति न दोषः । यद्वा इह स्वरितग्रहणं न करिष्यते । खलप्व्याशा इत्यादावप्युदात्तयण परत्वादेव सिद्धम् । न च स्वरितयणा व्यवधानं स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्वात् । न चैवं सत्यग्ने इत्यादौ वेदेत्यकारकारे पठ्यमानस्वरितासंगतिः । तत्र हि सन्तीतीकारस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम् । तत्र सन्तीति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तं तेन शेषनिघातः । अग्ने इत्यामन्त्रितानुदात्तमिति वाच्यम् । सशब्दाकारमाश्रित्योदात्तादनुदात्तस्येत्येवाग्निशब्दाकारस्य स्वरितसिद्धेः । न च स्थानिवद्भावादचा व्यवधानम् । पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधात् । एतेन द्वितीयपक्षोऽयुक्तः । स्थानिवद्भावेनाचा व्यवधानात् । व्यञ्जनस्य ह्यविद्यमानवत्त्वं नत्वच इति वृत्त्युक्तमपास्तम् । स्वरे कर्तव्ये

लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति निगमस्तु स्वरविधौ नेति प्रतिपदोक्तस्यैव निषेधस्य न तु पूर्वत्रासिद्धीयत्वप्रयुक्तस्येत्याहुः । केचित्तु एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं स्वरितपदद्वयाश्रयस्तु यण् बहिरङ्गः । ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति यणोऽसिद्धत्वात्पूर्वत्रेति निर्दिष्टविषयाभावाद्यणसिद्धत्वप्रसङ्गः स्वरितस्य नास्तीत्याहुः ॥ उदात्तस्वरितयोरिति किम् । वेदी आशा वेद्याशा । शार्ङ्गरव्याशा । अनुदात्तस्येति किम् । कुमार्यत्र । अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लित्स्वरेण ।

एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८ । २ ५ ॥

उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । वोश्वाः क्वावर मरुतः । अवरशब्दः स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तः । उदात्तयोरेव स्थानित्वे आन्तरतम्यादेव सिद्धम् । अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा सिद्धं तूभयान्तर्यादिति न्यायेनान्तरतम्यात्स्वरिते प्राप्ते विधिरयम् । यदि तु तस्यादित इति सूत्रभाष्ये सुब्रह्मण्याशब्देन स्वरितान्तेनोमित्युदात्तस्यैकादेशः स्वरितस्तस्य न सुब्रह्मण्यामित्यनेनोदात्त इत्युक्तेरत्र सूत्रे ऽनुदात्तस्येत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते इत्युच्यते । तदा क्वावरमिति बह्वृचानामुदात्तपाठश्छान्दसत्वाद्बोध्य इत्याहुः उदात्तेनेति किम् । पचन्ति । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोरयमेकादेशः ॥

स्वरितो वानुदात्ते पदादौ । ८ । २ । ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । वीऽदं ज्योतिर्हृदये । विर्निपातत्वादाद्युदात्तः । इदम्शब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । अस्य श्लोको

दिवीयते। दिवीति विभक्तिरूपिदं पदादीत्युदात्ता। ईङो दिवा-
देरीयत इति तिङ इति निहतम्। व्यवस्थितविभाषात्वाद्ध्रस्वे-
कारयोः स्वरितः। दीर्घप्रवेशे तूदात्तः। किन्तु यद्यपि गाङ्गेऽनूपे
इत्यत्रायमेकादेशः स्वरितो वेति भाष्ये उक्तम्। गङ्गाया इदमिति
तस्येदमित्यण्। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। ततो ङिः सुप्त्वादनु-
दात्तः। तयोरेकादेश उदात्तः। अपोऽनुगतमनूपमिति प्रादिसमासः।
तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते अनोरप्रधानकनीयसी
इत्युत्तरपदमन्तोदात्तं शेषनिघातस्तथापि वेदे एङः पदान्तादिति
पूर्वरूपे स्वरित एव। तेऽवदन्। सोऽयमागात्। उक्तं च प्रातिशाख्ये

इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु च।
उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्यैवमाचरेदिति॥

ह्रस्वेकारयोः प्रश्लेषे क्षैप्रसन्धिषु चाभिनिहतसन्धिषु च अविशेषेण
उदात्तपूर्वरूपेषु अनुदात्तोत्तररूपेषु शाकल्यस्य मते स्वरितः कार्य इति
तदर्थः। एवमिति स्वरितनिर्देशः। सुचीव घृतं यो जान्विन्द्रते हरी ते
वर्धन्तस्वत वस इति क्रमेणोदाहरणानीति तद्भाष्यकृतः। सन्धि-
विशेषस्य क्षैप्र इति संज्ञा तद्विशेषस्याभिनिहितेति प्रातिशाख्ये। द्विती-
यपटले स्थितं हि एङःपदान्तादित्यादिरभिनिहितसन्धिः। ह्रस्वद्व-
यस्यानिकसवर्णदीर्घगुणवृद्ध्यादिः प्रश्लिष्टसन्धिः। दीर्घद्वयस्यानिक-
सवर्णदीर्घयणादिः क्षैप्रसन्धिरित्युक्तम्। स्वरितग्रहणं शक्यमकर्तुम्।
वानुदात्ते पदादावित्येवोदात्ते विकल्पिते आन्तर्यतः पक्षे स्वरित-
सिद्धेः। न चानेन स्वरितेन वर्ज्यमानता मा भूदित्यर्थं स्वरितविधा-
नमिति वाच्यम्। पदद्वयाश्रयत्वेनैकादेशस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेनान्त-
र्यत आगतस्य तदाश्रितस्य स्वरितस्यापि बहिरङ्गासिद्धत्वेन

तेन सहैकपदविषयस्वरं परिगार्थ्यानुदात्तम्पदमित्यस्यैकवाक्यताया अभावेनैव वर्ज्यमानताया अभावसिद्धेः अतएव क्रियमाणेपि स्वरितग्रहणे कन्यानूपे इत्यत्र वर्ज्यमानता न । कन्याशब्दः कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इत्यन्तस्वरितः। ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः आंतर्यतः स्वरित इति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः । अनुदात्ते किम् । देवदत्तोऽत्र । पदादौ किम् । वृक्षौ ॥ एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः । वृक्षेयिदम् । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वादान्तर्यत उदात्त अयादेशो भवति । गाङ्गे ऽनूपे गांगे । इत्येकादेशस्वरस्य सिद्धत्वादेङः पदान्तादित्येकादेशः स्वरितो वेति पक्षे स्वरितः । अन्यथैकादेशं प्रत्युदात्तत्वासिद्धत्वे आन्तर्यकृतस्वरितबुद्धिसत्वात्स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरित एव स्यात् । न तु कदाचिदुदात्तः । तुदती । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वात् शतुरनुमो नद्यजादीत्यन्तोदात्तान्ङीप्येव स्वरो भवति । तुदन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाच्छेषनिघातो भवति । ब्राह्मणास्तुदन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातः सिध्यति अन्यथा तस्यासिद्धत्वात्पूर्वं निघाते पश्चादेकादेशस्योदात्तत्वं जायमानं प्रयोगे श्रूयते । अन्तरङ्ग इत्युक्तेः । प्रपचतीतीत्यादावेकादेशस्य पूर्वान्तवत्वात्तिङि चोदात्तवतीति न । सोमसुत्पचतीतीत्यादावीकारस्य तिङ्ङतिङ इति निघातश्च न । एतच्च वचनं शतुरनुम इत्यनुम् प्रतिषेधाज्ज्ञापकात्सिद्धम् । अनुम्प्रतिषेधो हि तुदन्ती इत्यादावुदात्ताभावार्थः । यद्येकादेशस्वरोऽसिद्धः स्यात्तदा तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥ हरिवो मेदिनं त्वा ॥ हरिशब्दान्मतुपि छन्दसीर इति वत्वे नुमि संयोगांतलोपे मतुवसोरिति रुत्वे उत्वे गुणः ॥ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥

अलावीत् । इट ईटीति सिज्लोपस्य सिद्धत्वात्सवर्णदीर्घो भवति । षत्वादेशे किम् । अलविढ्वम् । इटि कर्तव्ये धिचेति सलोपोऽसिद्ध एव । निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः * ॥ वृक्णः । वृक्णवान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाज्झल्परत्वाभावाद्व्रश्चेति षत्वं न भवति संयोगादिलोपकुत्वे तु भवत एव । स्वरप्रत्यययो-रुदाहरणम् । क्षीबः । क्षीबिकः । अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबेति निपा-तितः क्षीबशब्दः । अत्र निष्ठाच द्व्यजनादिति निष्ठान्तस्य द्व्यचो वि-धीयमानमाद्युदात्तत्वं नोङ्धात्वोरिति च न प्राप्नोति । निष्ठादेशस्य सिद्ध-त्वाद्भवति । इदं चेट्सहितस्य निष्ठातकारस्य लोपो निपात्यत इति पक्षे यदा तु तकारमात्रस्य लोपो निपात्यते तदा नेदं प्रयोजन-मिति व्यर्थं तयोर्ग्रहणम् । तदेव चेड्विधिग्रहणं क्षीबे कृशे उल्लाघे चेड्व्यावृत्त्यर्थम् ॥ प्लुतविकारस्तुग्विधौ सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्ना३ इ च्छत्रम् । पटा३ उ च्छत्रम् । प्लुतविकारस्य सिद्धत्वाच्छे चेति तुग्भवति । प्लुतविकारस्य सिद्धत्वेऽपि प्लुतस्य सिद्धत्वाभावाद-ग्निची इत् सोम सूर्इत् इत्यत्र ह्रस्वस्य पितीति तुग्भवत्येव ॥ श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम् ॥ * ॥ अटतीत्यट् श्चोतति इह धुट् न । श्चोततिरुपदेशे सादिः । अत एव श्चुत्वस्य धुटि सिद्धत्वेऽपि तुक्यसिद्धत्वात्सन् श्चोततीत्यत्र शितुग्न भवति ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ॥

पदस्येति वर्तते । नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ राजा । राजभ्याम् । राजभिः । राजत्वम् । राजता । राजतरः । राजतमः ।

प्रातिपदिकग्रहणं किम् । अहन् । पदस्य किम् । राजानौ । राजानः ॥

न ङिसंबुद्ध्योः । ८ । २ । ८ ॥

नस्य लोपो न स्यान्ङौ सम्बुद्धौ च । ङौ तु छन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति ङेर्लुक् । निषेधसामर्थ्यान्प्रत्ययलक्षणम् । परमे व्योमन् । संबुद्धौ । हे राजन् ॥ ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः । संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वक्तव्यः ॥ हे ब्रह्म । हे ब्रह्मन् ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । ८ । २ । ९ ॥

मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जात्परस्य पदावयवस्य मतोर्मस्य वः स्यात् ॥ किम्वान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । लक्ष्मीवन्तौ । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् । मादुपधायाः किम् । अग्निमान् । नृमतोऽपत्य नामेत इत्यत्र त्ववर्णोपधत्वेपि वृद्धेर्बहिरङ्गासिद्धत्वान्न भवति ॥

झयः । ८ । २ । १० ॥

झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जश्त्वम् । विद्युत्वान् । उदश्वित्वान् । मरुत्वान् । दृषद्वान् ॥

संज्ञायाम् । ८ । २ । ११ ॥

मतोर्मस्य वः । अहीवती । मुनीवती ।

आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती । ८ । २ । १२ ॥

एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः ।

आसन्दीवान्ग्रामः । अन्यत्रासन्नवान् । अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः । अष्ठीवान् शरीरैकदेशः । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः सम्प्रसारणम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र ।

उदन्वानुदधौ च । ८ । २ । १३ ॥

उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ च संज्ञायां च । उदन्वान्समुद्रः ऋषिश्च ।

राजन्वान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ॥

राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ।

छन्दसीरः । ८ । २ । १५ ॥

इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् ॥ हरिवते हर्यश्वाय गीर्वान् ॥ बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह सप्तर्षिमन्तम् । पृथीवीमन्तम् ।

अनो नुट् । ८ । २ । १६ ॥

अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् छन्दसि । अक्षण्वन्तः । अस्थन्वन्तं यदनस्था । अस्थिदधीत्यत्र छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनङ् । वत्वदृष्ट्या नुटोऽसिद्धत्वान्मतोर्वत्वम् । नुटस्तु निर्दिश्यमानत्वाभावादपि न ।

नाद्घस्य । ८ । २ । १७ ॥

नान्तात्परस्य घस्य नुट् छन्दसि । सुपथिन्तरः । दस्युह-

न्तमः ॥ भूरिदाव्नस्तुड् वक्तव्यः ॥ * ॥ भूरिदावत्तराजनः । ईद्रथिनः । रथीतरः । रथीतमः । रथीनां नुडपवाद ईकारो विधीयते स च नलोपे कृते इकारस्य विधेयः यदि तु नलोपापवादो नकारस्य स्थाने विधीयेत तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् ॥

कृपो रो लः । ८ । २ । १८ ॥

कृप उ इति छेदः । कृपेति लुप्तषष्ठीकम् । तच्चावर्तते । कृपेर्यो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपेरृकारस्यावयवो यो रः रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात् ॥ कल्पते । चक्लृपे । अचीक्लृपत् । चलीक्लृप्यते ॥ कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ कृपणः । कृपाणः । कृपा । कृपीटम् ॥ बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बालः । बारः । मूलम् । मूरम् । लघुः । रघुः । अलम् । अरम् । अङ्गुलिः । अङ्गुरिः । संज्ञाछन्दसोर्वा कपिलकादीनां रस्य लो वक्तव्यः ॥ * ॥ कपिलकाः । कपिरकाः । तिल्पिलिकम् । तिपिरिकम् । कल्मषम् । कर्मषम् । लोमानि । रोमाणि । पांसुलम् । पांसुरम् । कल्म । कर्म । शुक्लः । शुक्रः ।

उपसर्गस्यायतौ । ८ । २ । १९ ॥

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् ॥ प्लायते । पलायते । पल्ययते । निस्दुसोरुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते । दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् ।

ग्रो यङि । ८ । २ । २० ॥

गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितं गिरति जेगिल्यते । यङि किम् । गीर्यते ।

अचि विभाषा । ८ । २ । २१ ॥

गिरतेरेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति । गिलति । निगाल्यते । निगार्यते । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन प्राण्यङ्गे गल इति नित्यं गर इति विषे नैव ।

परेश्च घाङ्कयोः । ८ । २ । २२ ॥

परे रेफस्य लो वा स्याद्घशब्दे अङ्कशब्दे च । पलिघः । परिघः । पल्यङ्कः । पर्यङ्कः । इह तरप्तमपौ घ इति कृत्रिमस्य न ग्रहणम् । व्याख्यानात् ॥ योगे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परियोगः । पलियोगः ॥ सञीति प्रकृत्य लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि वक्तव्यानि ॥ * ॥ सञिति सनः सकारमारभ्य आ महिङो ङकारेण प्रत्याहारः । गिरौ । गिरः इत्यत्राचि विभाषेति लत्वं न पयो धावतीत्यत्र धिचेति सलोपो न । द्विष्टरां द्वौ वादौ द्विः सुच्प्रत्ययः । परिपूर्णत्वाद्द्वारद्वयस्य प्रकर्षप्रत्ययः । तदन्तात्किमेत्तिङव्ययेत्याम् प्रत्ययः । अत्र ह्रस्वादङ्गादिति सुचो लोपो न । दृषत्स्थानमित्यत्र झलो झलीति सलोपो न । काष्ठशक्स्थातेत्यत्र स्कोरिति कलोपो न । कुञ्चेत्यत्र चोः कुः झलीति जकारस्य कुत्वं न । धुर्य इत्यत्र हलि चेति दीर्घो न । एतत्प्रयोजनानामन्यथासिद्धिस्तु भाष्यकैयटयोः स्पष्टा ॥

संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ॥

संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् ॥ गोमान् । यवमान् । श्रेयान् । भूयानित्यत्र तु रुत्वं परमप्यसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपं न बाधते । जश्त्वे हि नाप्राप्ते तदारभ्यते इति तस्य बाधनं

भवति । संयोगान्तस्य किम् । यशः । पयः ॥ संयोगान्तलोपे संयोगादिलोपे च यणः प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ दध्यत्र । मध्वत्र । वाक्यर्थम् । वास्यर्थम् । न वा झलो लोपात् झलोझलीत्यतो झल्-ग्रहणस्योहापकर्षेण षष्ठ्या विपरिणामेन च यणो लोपाभावः । स्कोरित्यत्रापि पञ्चम्यन्तानुवृत्त्या झलः पूर्वयोः स्कोर्लोपविधानाद्यणपूर्वयोर्लोपाभावः । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा एकपदाश्रयेन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये पदद्वयाश्रयस्य बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वाल्लोपाभावः ।

रात्सस्य । ८ । २ । २४ ॥

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य ॥ रेफस्य विसर्गः । मातुः । पितुः । नेह । ऊर्जः क्विप् । ऊर्क् । मृजेर्लङि । न्यमार्ट् ।

धि च । ८ । २ । २५ ॥

धादौ प्रत्यये सलोपः स्यात् ॥ एधिताध्वे । आशाध्वम् । अलविध्वम् । अलविढ्वम् । धिचेति सलोपः सिच एवेत्येके । चकाद्धि । चकाधीत्येवेति तु भाष्यम् ।

झलो झलि । ८ । २ । २६ ॥

झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि ॥ असैद्धाम् । अवात्ताम् । वसेः सिचः सलोपस्यासिद्धत्वात्सः स्यार्धधातुके इति सस्य तकारः । अभित्त । अच्छित्त । झलः किम् । अमंस्त । झलि किम् । अभित्साताम् ।

ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ ॥

सिचो लोपः स्याज्झलि ॥ अभृत । अकृत । अकृथाः । ह्रस्वात्किम् । अच्योष्ट । अङ्गात्किम् । अलाविष्टाम् । झलि किम् । अकृषाताम् ।

इट ईटि । ८ । २ । २८ ॥

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । अलावीत् । अपावीत् । अदेवीत् । असेधीत् । आतीत् । इटः किम् । अकार्षीत् । ईटि किम् । अलाविष्टाम् ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २९ ॥

पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । भ्रस्जेः । भृट् । भृड् । भृष्टः । भृष्टवान् । मस्जेः । मग्नः । मग्नवान् । तट् । तड् । गोरट् । गोरड् । तष्टः । तष्टवान् । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति तु न । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात्संयोगान्तलोप एव । तक् । तग् । गोरक् । गोरग् । स्कोरिति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । पिपक् । पिपग् । एवं विवक् । विवग् । दिधक् । दिधग् । स्कोः किम् । नर्नर्त्ति । संयोगाद्योः किम् । पयः । शक् । अन्ते किम् । तक्षिता ।

चोः कुः । ८ । २ । ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च ॥ पक्ता । पक्तुम् । त्यक्ता । त्यक्तुम् । वाक् । ऊर्क् । षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राजृ दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते । न तु एजृ भेजृ भ्राजृ दीप्ताविति । तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग् । विभ्राग्भ्यामित्यादि ॥

हो ढः । ८ । २ । ३१ ॥

हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । सोढा । सोढव्यम् । वोढा ।

वोढव्यम् । जगत्वचर्त्वम् । लिट् । लिड् । विश्ववाट् । तुराषाट् । तुरं सहत इत्यर्थे छन्दसि सह इति ण्विः । लोके तु साहयतेः क्विप् अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः । सहेः साडः स इति षत्वम् ।

दादेर्धातोर्घः । ८ । २ । ३२ ॥

धातोरित्यावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयति । उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च । दग्धा । दग्धुम् । काष्ठधक् । उपदेशे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामानिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति । ततः क्विप् । दामलिट् । अत्र मा भूत् ।

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । ८ । २ । ३३ ॥

एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च । द्रोग्धा । द्रोढा । ध्रुक् । ध्रुट् । मोग्धा । मोढा । मुक् । मुट् । स्नोग्धा । स्नोढा । स्नुक् । स्नुट् । स्नेग्धा । स्नेढा । स्निक् । स्निट् ।

नहो धः । ८ । २ । ३४ ॥

नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च । नद्धा । नद्धुम् । उपानत् । उपानद् ।

आहस्थः । ८ । २ । ३५ ॥

झलि परे । चर्त्वम् । आत्थ । आदेशान्तरकरणं झषस्तथोर्धोऽध इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । झलि किम् । आहथुः । आह । आहतुः ॥ आहुः ॥ हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गृभाय जिह्वया मधु । छन्दसि शायजपीति शायच् । गृभ्णामि ते मघवा जभार ।

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ।८।२।३६॥

व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च । व्रष्टा । व्रष्टुम् । मूलवृट् । भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । धानाभृट् । स्रष्टा । स्रष्टुम् । रज्जुसृट् । मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । कांस्यपरिमृट् । यष्टा । यष्टुम् । देवेट् । राट् । विभ्राट् । राजभ्राजोः पदान्तार्थं ग्रहणं झलादिराभ्यामिटा व्यवधीयते । केचित्तु राष्टि भ्राष्टिरिति क्तिन्नन्तमिच्छन्तीति वृत्तिः । प्रष्टा । प्रष्टुम् । शब्दप्राट् । लिश् । लेष्टा । लेष्टुम् । विश् । वेष्टा । वेष्टुम् । सन्नन्तात्क्विप् । षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तस्य लोपः । व्रश्चेतिषः । जश्त्वचर्त्वे । विविड् । विविट् ॥

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ।८।२।३७॥

धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे परे पदान्ते च ॥ एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात् ॥ गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्विप् णिलोपः । गर्धप् । झलीति निवृत्तम् । स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । बुध् । भोत्स्यते । अभुत्ध्वम् । भुत् । भुद् । भुद्भ्याम् । भुत्सु । गुह् । घोक्ष्यते । अघूढ्वम् । घुट् । दुह् । धुक्षे । धुग्ध्वे । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । अधोक् । अधुग्ध्वम् । धुक् । धुग् । धुग्भ्याम् । धुक्षु । अजर्घाः । बन्ध् । अभान्त्सीत् । असिद्धवदित्यत्र तु पूर्वत्रासिद्धमिति भष्भावात्पूर्वं झलि सिज्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न । प्रत्य-

यलक्षणं प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् । एकाचः किम् । दामलिट् । बशः किम् । क्रोत्स्यति । झषः किम् । दास्यति । धकारविशिष्टधकारग्रहणं किम् । दादर्द्धि । दध धारणे । यङ्लुकि लोटि हुझल्भ्यो हेर्धिः ।

दधस्तथोश्च । ८ । २ । ३८ ॥

द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाञो बशो भष् स्यात्तथयोः स्ध्वोश्च परतः ॥ वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् । धत्तः । धत्थः । धत्से । धद्ध्वे । धत्स्व । धद्ध्वम् । झषन्तस्य किम् । दधाति ।

झलां जशोऽन्ते । ८ । २ । ३९ ॥

पदान्ते झलां जशः स्युः । वागत्र । लिडत्र । अग्निचिदत्र । त्रिष्टुबत्र ।

झषस्तथोर्धोऽधः । ८ । २ । ४० ॥

झषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । लब्धा । अलब्धाः । दोग्धा । अदुग्धाः । लेढा । अलीढाः । बोद्धा । अबुद्धाः । धत्वे कृते । झलां जश् झशीति जश्त्वम् । अधः किम् । धत्तः । धत्थः ।

षढोः कः सि । ८ । २ । ४१ ॥

षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । यक्ष्यति । अयक्ष्यत् । पिपक्षति । लिह । लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् । लिलिक्षति । सि किम् । पिनष्टि । लेढि ।

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८ । २ । ४२ ॥

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यान्निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च ॥ शॄ हिंसायाम् । ऋत इत् । रपरः । णत्वम् । शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः । रदाभ्यां किम् । कृतम् । तः किम् । चरितम् । मुदितम् । पूर्वस्य किम् । निष्ठाया एव दकारस्य मा भूत् । भिन्नवद्भ्याम् ॥

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः । ८ । २ । ४३ ॥

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । ग्लानः । संयोगादेः किम् । यातः । आतः किम् । च्युतः । प्लुतः । धातोः किम् । निर्यातः । यण्वतः किम् । स्नातः ॥

ल्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ॥

एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या ग्रहि जीनः ॥ ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः ॥ * ॥ तेन नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूनिः ॥ दुग्वोर्दीर्घश्च ॥ * ॥ दुगतौ । दूनः । टु दु उपतापे इत्ययं तु न गृह्यते । सानुबन्धकत्वात् । मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः । पूञो विनाशे । पूना यवाः विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ * ॥ सिनो ग्रासः । ग्रासेति किम् । सिना पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् । सितो ग्रासो देवदत्तेन ।

ओदितश्च । ८ । २ । ४५ ॥

भुजो भुग्नः । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । तस्य हल इति दीर्घः । उच्छूनः । ओहाक् प्रहीणः ॥

दिवाद्यन्तर्गणाः स्वादय ओदितः ॥ ७ ॥ सूनः । दूनः । ओदित्त्वमध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट् । उड्डीनः ॥

क्षियो दीर्घात् । ८ । २ । ४६ ॥

दीर्घात्क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । प्रक्षीणः सः । क्षीणवान् । निष्ठायामण्यदर्थे इति दीर्घः । दीर्घात्किम् । अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठाः । क्षितमिति भावे क्तः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह । क्षितस्यापत्यं क्षैतिः ॥

श्योऽस्पर्शे । ८ । २ । ४७ ॥

श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शे । द्रवमूर्तिस्पर्शयोरिति सम्प्रसारणे हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं जलम् ॥

अञ्चोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ॥

अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने । समक्नः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । व्यक्तमिति त्वञ्जे रूपम् ॥

दिवोऽविजिगीषायाम् । ८ । २ । ४९ ॥

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । क्षीण इत्यर्थः । विजिगीषादौ तु द्यूतम् । विजिगीषया हि तच्चेष्टाः पात्यन्ते इति गम्यते विजिगीषा ॥

निर्वाणोऽवाते । ८ । २ । ५० ॥

अवाते इति छेदः । निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ।

शुषः कः । ८ । २ । ५१ ॥

निष्ठातस्येत्येव। शुष्कः॥

पचो वः। ८। २। ५२॥

पक्वः।

क्षायो मः। ८। २। ५३॥

क्षामः।

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्। ८। २। ५४॥

निष्ठातस्य मो वा स्यात्। प्रस्तीमः। प्रस्तीतः। प्रेति किम्। स्त्यानः॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः। ८। २। ५५॥

ञिफला। फुल्लः। निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते। क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते। फुल्लवान्। क्षीबादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः। तस्याबिट्त्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते। क्षीबो मत्तः। कृशस्तनुः। उल्लाघो नीरोगः। अनुपसर्गात्किम्। प्रफुल्लतः। तिचेत्युत्वम्। प्रक्षीबितः। प्रकृशितः। प्रोल्लाघितः। कथं तर्हि लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमिति फुल्ल विकसने पचाद्यच्। कथं परिकृश इति। परिशब्दोयं क्रियान्तरयोगात्कृशिम्प्रत्यनुपसर्ग एव। परिगतः कृशः परिकृश इति। यद्यपि फुल्लादयः पचाद्यचि इगुपधलक्षणे च के सिध्यन्ति। तथापि सूत्रं तु फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थम्। फुल्लवानिति रूपस्य निष्ठा च व्यञ्जनादिकार्यस्य च सिध्यर्थम्॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्। ८। २। ५६॥

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा ॥ नुन्नः । नुत्तः । भिद विचारणे रौधादिक एव गृह्यते । उन्दिना पाठेन साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी उन्नः । उत्तः । त्राणः । त्रातः । घ्राणः । घ्रातः । ह्रीणः । ह्रीतः ॥

न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ ॥

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः । मुर्छा । राल्लोपः । मूर्तः । मदी । मत्तः ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८ । २ । ५८ ॥

विन्दतेर्निष्ठातस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषागमहनेति कृत्यैः वेट्कत्वादिह नेट् ॥

भित्तं शकलम् । ८ । २ । ५९ ॥

भिन्नमन्यत् ।

ऋणमाधमर्ण्ये । ८ । २ । ६० ॥

ऋधातोः क्ते तकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्ण्ये व्यवहारे ॥ ऋतमन्यत् ।

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि । ८ । २ । ६१ ॥

सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपात्यते । न सत्तमञ्जसा । निषत्तमस्य चरतः । असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तं । एतन्निपातनसामर्थ्याद्भाषायां नञ्पूर्वे नुदविदोन्द-

चेति विकल्पो नेत्याहुः । प्रतूर्नमिति त्वरतेः । तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति सृ इत्यस्य । उत्वं च । गूर्नमिति गुरी इत्यस्य ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ८ । २ । ६२ ॥

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते ॥ प्राङ् । प्रत्यङ् । युङ् । क्रुङ् । तादृक् । तादृग् । घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । कुत्वस्यासिद्धत्वाद् व्रश्चेति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वेन पक्षे कः । षन्तापवादत्वात्कुत्वेन खकार इति कैयटहरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते । न तु गः । जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । यद्यपि कुत्वं जश्त्वस्याप्यपवादस्तथापि शस्थानिकजश्त्वस्यैव न तु खस्थानिकस्यापि । दिगादिभ्यो यदिति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । कुः क्विन्यत इति न्यासेन दृष्ट इत्यध्याहारेण च बहुव्रीहिफले सिद्धे प्रत्ययग्रहणेनान्यपदार्थांशे वीप्सागर्भबहुव्रीहिणा लब्धं तादृशादिक्विन्नन्तविषयं लक्षणमचरितार्थमिति तयोर्भाव इत्याहुः ॥ क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । स्पृग् । षडगकाः प्राग्वत् । विश्वसृड् । देवेड् इत्यादौ तु यथा कुत्वं न भवति तथा पदादिसूत्रे प्रपञ्चितम् ।

नशेर्वा । ८ । २ । ६३ ॥

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते ॥ नक् । नग् । नट् । नड् । नग्भ्यां नड्भ्यामित्यादि ।

मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ ॥

धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ।

प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् । प्रशान्भ्यामित्यादि । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । मः किम् । भिद् । छिद् । धातोः किम् । इदम् । किम् । पदस्य किम् । प्रशामौ । प्रशामः ॥

म्वोश्च । ८ । २ । ६५ ॥

मान्तस्य धातोर्नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चङ्क्रण्वहे । चङ्क्रण्महे । दिवादेः परस्मैपदिनः । चङ्क्रण्व । चङ्क्रण्म । जङ्गन्म । जङ्गन्वः । जङ्गन्मः । अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

ससजुषो रुः । ८ । २ । ६६ ॥

पदान्तस्य सस्य सजुष्शब्द च रुः स्यात् । जश्त्वापवादः । यशः । पयः । अग्निः । वायुः । सह जुषते इति सजूः । परमसजूः । सजूर्भ्याम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरिति रुत्वम् । पिपठीः । चिकीः ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८ । २ । ६७ ॥

एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ।

अहन् । ८ । २ । ६८ ॥

अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः ।

रोऽसुपि । ८ । २ । ६९ ॥

अन्हो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोरपवादः । अहरहः । अहर्गणः । अहर्भाति । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अत्राहन्निति रुत्वम् ॥ रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादहोरात्रः । अहो रथ-

न्तरम् ॥ अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफो विसर्गापवादः ॥ * ॥ अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ । इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रुत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते अहन्नित्यावर्त्य नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः । तदन्तस्यापि रुत्वरत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निदाघे स दीर्घाहा निदाघः । इह हल्ङ्यादिलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेनासुपीति निषेधाद्रुत्वाभावे रुः । तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः । संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ ।

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । ७० ॥

रुर्वा रेफो वा । अम्न एव । अम्नरेव । अम्नस्शब्द ईषदर्थे । ऊधएव । ऊधरेव । अव एव । अवरेव । अवो रक्षणं छन्दसि भाषायां च ॥ प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥

भुवश्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । ७१ ॥

रुर्वा रेफो वा छन्दसि । भुव इति । भुवरिति । महाव्याहृतेः किम् । भुवो विश्वेषु सवनेषु । भवतेश्छन्दसि । लुङ् लङ् लिट इति वर्तमाने लङ् सिप् शप् अगुणश्छान्दसः । तत एवाडभावः । भुवस् इत्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ।

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः । ८ । २ । ७२ ॥

वसुः प्रत्ययः । तेन तदन्तं ग्राह्यम् । ससजुषोरिति सूचान्त्सेत्यनुवर्तते । तच्च वसोरेव विशेषणम् । न तु स्रंसुध्वंसोरव्यभिचारात् । नाप्यनडुहः । असम्भवात् । सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । विद्वद्भ्याम् । विद्वद्भिः । पपिवद्भ्याम् । पपिवद्भिः । सान्तेति किम् । विद्वान् । पपिवान् । नाप्राप्तस्य रुत्वस्या-

यमपवादो न तु प्राप्ताप्राप्तस्य संयोगान्तलोपस्य । उखास्रत् । पर्णध्वत् । उखास्रद्भ्याम् । पर्णध्वद्भ्याम् । अनडुद्भ्याम् । अनडुत्सु । स्वनडुत् । होढ इति ढत्वस्यापवादः । इह तु नुम्विधिसामर्थ्याद्दत्वं न । अनड्वान् । हे अनड्वन् । पदान्ते किम् । स्रस्तम् । ध्वस्तम् ।

तिप्यनस्तेः । ८ । २ । ७३ ॥

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि नत्वस्तेः । अचकात् । अचकाद् । अशात् । तिपि किम् । चकासेः क्विपि चकाः । अनस्तेः किम् । सलिलं सर्वमा इदम् । आ इति लङि तिप्यस्तेरूपम् । बहुलं छन्दसीति ईर्न ।

सिपि धातोरुर्वा । ८ । २ । ७४ ॥

पदान्तस्य सस्य रुः स्याद्वा । जश्त्वेन पक्षे दः । अचकाः । अचकात् । अशाः । अशात् । धातुग्रहणं रुग्रहणं चोत्तरार्थम् ।

दश्च । ८ । २ । ७५ ॥

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । भिद् । अवेः । अवेत् । अभिनः । अभिनत् । जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावाद्दिश्चापि । असृणः । असृणत् ।

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः । ८ । २ । ७६ ॥

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । गीः । धूः । पूः । आशीः । वग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधायाः किम् । अभिभर्भवान् । अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इकः किम् । सत्वेव भकारा-

कारस्य मा भूत् । धातोः किम् । अग्निः । वायुः । पदस्य किम् । गिरौ गिरः

हलि च । ८ । २ । ७७ ॥

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि । आस्तीर्णम् । दीव्यति । सीव्यति । गिरमिच्छति गीर्यति । धातोरित्येव । नेह । चतुर इच्छति चतुर्यति । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तं प्रत्युदाहरणं तच्चिन्त्यम् । पुर्गिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव । इकः किम् । स्मर्यते भव्यम् । अपदान्तार्थोऽयमारम्भः ।

उपधायां च । ८ । २ । ७८ ॥

धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् ॥ ऊर्दते । कूर्दते । हूर्छति । मूर्छिता । तूर्विता । हलि किम् । चिरिणोति । जिरिणोति । इह कस्मान्न भवति । रोर्यितुः । रिर्युः । वीगत्यादिषु विव्यतुः । विव्युः । यणादेशस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाद्वा बहिरङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ न भवतः । चतुर्थिता दिव्यितेत्यत्र तु असुपीत्यनुवर्त्य सुपः परो यो हल् तत्परयोः र्वोर्दीर्घो न भवतीत्यर्थान्न दीर्घः । बहिरङ्गलक्षणत्वादतो लोपस्य धातोरुपधाभूतौ रेफवकारौ न भवत इति वा । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति क्रियोर्गियोरित्यादिषु हलि चेति न दीर्घः ॥

न भकुर्छुराम् । ८ । २ । ७९ ॥

भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् ॥ धुरं वहति

धुर्यः । कुर्वन्ति । कुर्यात् । छुर्यात् । कुर् शब्दे । कुर्यात् । अत्र तु नभकुर्छुरामिति निषेधो न करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः ।

अदसोऽसेर्दादु दो मः । ८ । २ । ८० ॥

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयो ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः ॥

एत ईद्बहुवचने । ८ । २ । ८१ ॥

अदसो दात्परस्यैत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चान्मुत्वमीत्वे । अमू । अमी । अमुम् । अमू । अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः । अमुना । अमूभ्याम् । अमीभिः । अमुष्मै । अमूभ्याम् । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु । स्त्रियां तु त्यदाद्यत्वं टाप् । अमूम् । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै । अमुष्याः । अमुयोः । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमुयोः । अमूषु । क्लीबे तु अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् । असेः किम् । अदः इच्छति अदस्यति । अदोऽत्र । अदः । दात्किम् । अमुया । अमुयोः । अलोन्त्यस्य मा भूत् । बह्वर्थोक्ताविति किम् । अमी इत्यत्रापि यथा स्यात् । पारिभाषिकबहुवचनग्रहणे तु अमीभ्य इत्यादावेव स्यात् । अमुमञ्चतीति विग्रहे अदस् अञ्च इतिस्थिते विष्वग्देवयोरित्यद्र्यादेशे अदद्रि अञ्च् इति स्थिते यणि मुत्वम् । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुईचः । अमु-

मुईचा । अमुमुयभ्यामित्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण् । अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते अदमुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य स असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषये एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदद्यङ् । अदद्र्यञ्चौ । उक्तं च ॥

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥ इति ।

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । ८ । २ । ८२ ॥

इत्यधिकृत्य ।

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । ८ । २ । ८३ ॥

अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । अभिवादये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्ता ३ । स्त्रियां न । अभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि । नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । नेह आयुष्मानेधि ॥ भोराजन्यविशां वेति वाच्यम् ॥ * ॥ आयुष्मानेधि भोः ३ । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मं३न् । आयुष्मानेधीन्द्रपालिता३ ।

दूराद्धूते च । ८ । २ । ८४ ॥

दूरात्सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतः स्यात् । सक्तून् पिब देवदत्ता३ ।

हैहेप्रयोगे हैहयोः । ८ । २ । ८५ ॥

एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यत्र तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात् । हे३ राम । राम हे३ ।

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८ । २ । ८६ ॥

दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात् । दे३वदत्त । देवदा३त्त । देवदत्त३ । गुरोः किम् । वकारादकारस्य मा भूत् । अनृतः किम् । कृष्णा३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो विभज्यते । तेन सर्वः प्लुतो विकल्पते ।

ओमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ ॥

ओम्शब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे । ओ३म् । अग्निमीळे पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् । ओमित्येकाक्षरम् ।

ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ । ८८ ॥

ये३ यजामहे । यज्ञेति किम् । ये यजामहे इति पञ्चाक्षरमिति स्वाध्यायकाले मा भूत् । ये यजामहे इत्यत्रैवायं प्लुत इष्यते । नेह ये देवासो दिव्येका दशस्थेति ।

प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ॥

त्रिमात्र ओकार ओङ्कारो वा प्रणव इति भाष्यादौ स्पष्टम् । यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशः स्यात् । अपां रेतांसि जिन्वतो३म् । देवान् जिगाति सुम्नयो३ । टेः किम् । हलन्ते अन्त्यस्य मा भूत् । अन्यथा वाक्यस्य टेरिति टिग्रहणानुवृत्तावपि अलोऽन्त्यस्येति वचनाट्टेर्योऽन्त्यो हल् तस्यौकारः स्यात् । प्लुतत्वेन प्रणवस्य व्यभिचाराभावादविशेषणात्सञ्ज्ञया च विधानेऽचपरिभाषोपस्थानात् । अथाप्युपरञ्जकतया प्लुतेन विशेषणसम्भवादच्परिभाषोपस्थित्या टिनाज्विशेष्यते तथापि टेर्योऽच् तस्य स्यान्न तु सर्वस्य टेः । ओङ्कारस्त्वभ्रुत्समुदायत्वात् प्लुतो न भवतीति सर्वस्य टेर्वाक्यस्य टेरित्यधिकारा-

त्सिध्यति । केचित्तु टिस्थानिकस्यैवौकारस्य प्रणवसंज्ञाविधानाट्टिग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपन्नाः ॥

याज्यान्तः । ८ । २ । ९० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्ने च कृषे हव्यवाहा३ । अन्तः किम् । याज्यानां ऋचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्तस्य चेष्यते ॥

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ ॥

एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । अग्नये अनुब्रू३हि । अग्नये गोमयानि प्रे३ष्य । अस्तु श्रौ३षट् । सोमस्याग्ने वीही वौ३षट् । अग्निमा३वह । आवह देवान् यजमानेत्यादौ तु न प्लुतः । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य । ८ । २ । ९२ ॥

अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतः स्यात् तस्मात्परस्य च । ओ३ श्रा३ वय । आ३ श्रा३ वय । अत्रैवायं प्लुत इष्यते । नेह । अग्नीदग्नीन्विहर इह तु उद्धरा३ उद्धर । अभिहरा३ अभिहरेति छान्दसः प्लुतव्यत्ययः । चापले द्विर्वचनम् । यज्ञकर्मणीत्येव । ओश्रावय ।

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः । ८ । २ । ९३ ॥

प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं ही३ । अकार्षं हि । पृष्टेति किम् । कटं करिष्यति हि । हेः किम् । करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च । ८ । २ । ९४ ॥

अथ यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्थाः३ । अद्यामावास्येत्येवं वादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते ।

आम्रेडितं भर्त्सने । ८ । २ । ९५ ॥

दस्यो दस्यो३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । तत्रैकैकस्येत्यनुवृत्त्या पर्यायलाभः । चौरा३ चौर । चौर चौरा३ । वाक्यादेरामन्त्रितस्येति द्वित्वं वाक्यस्य टेरित्यधिकारेऽप्यचानन्त्यस्य भवति । वाक्यादेरेव पदस्य भर्त्सने द्वित्वविधानात् ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । ९६ ॥

अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूजा३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच । नैतत्परमाकाङ्क्षति । भर्त्सने इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि ॥

विचार्यमाणानां । ८ । २ । ९७ ॥

वाक्यानां टेः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ । न होतव्या३ मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तु तत्त्वपरीक्षणं विचारः ॥

पूर्वं तु भाषायाम् । ८ । २ । ९८ ॥

विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु३ रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रहणात्पूर्वयोगः छन्दसीति ज्ञायते ।

प्रतिश्रवणे च । ८ । २ । ९९ ॥

वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामी३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हती३ । दत्त किमात्था३ ।

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । ८ । २ । १०० ॥

अनुदात्तः प्लुतः स्यात् ॥ दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत३इ । पटा३ उ । अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि माणवका३ ।

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ८ । २ । १०१ ॥

वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः । अग्निर्चिद्भाया३ त् । अग्निरिव भायात् । उपमार्थे किम् । कथञ्चिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात् ।

उपरिस्विदासीदिति च । ८ । २ । १०२ ॥

टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी३ त् । अधःस्विदासी३दित्यत्र तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः ॥

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ ॥

स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूया । अभिरूपका३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ अभिरूपका३ अभिरूपक शोभनोसि । कोपे । अविनीतका३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कुत्सने । शाक्तीका३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः । अयमपि प्लुतो विकल्पेनेष्यते ॥

क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । १०४ ॥

आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् । आचारभेदे । स्वयं ह रथेन याती३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ठा३ः धनं च तात । व्यापारणे । कटं कुरु३ ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घायुरस्तु । अग्नीदग्नीन्विहर ।

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ॥

अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुतः एतयोः । अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् । अग्निभूता३इ । सर्वपदानामयम् । तत्रान्त्यस्य तु अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति अनुदात्तोऽपि पक्षे भवतीति वृत्तिः । यद्यपि तत्र विकल्पो न श्रुतस्तथाप्यपिशब्देनान्त्यस्यापि अनेन स्वरितप्लुतविधानात्पाक्षिकत्वं फलति । द्वन्द्वेन सह निर्देशादपिशब्दस्य प्रश्नेऽपि तात्पर्यम् । आख्याने । अगमा३ पूर्वा३न् ग्रामा३न् भो३ः ।

प्लुतावैच इदुतौ । ८ । २ । १०६ ॥

दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते ॥ ऐ३ तिकायन । औ३ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्येते ।

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ । ८ । २ । १०७

अप्रगृह्यस्य एचो अदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्द्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्द्धस्य इकारोकारौ स्तः ॥ प्रश्नान्ताभिपूजित विचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव ॥ * ॥ प्रश्नान्ते । अगमा३ः

पूर्वा३न् ग्रामा३न्। अग्निभूता३ इ। अभिपूजिते। भद्रं करोषि पटा३ उ। विचार्यमाणे। होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ। प्रत्यभिवादे। आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ। याज्यान्ते। स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ। परिगणनं किम्। विष्णुभूते३ विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम्। परिगणने सत्यदूराद्धूते इति न वक्तव्यम्। पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम्। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौ३रिति। अप्रगृह्यस्य किम्। शोभने माले३॥ आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः॥ * ॥ अग्ना३इ पत्नी वः।

तयोर्य्वावचि संहितायाम्। ८। २। १०८॥

इदुतोर्यकारवकारौ स्तः अचि संहितायाम्। अग्ना३ याशा पटा३वाशा। अग्ना३यिन्द्रम्। पटा३वुदकम्। अचि किम्। अग्ना३इ। संहितायां किम्। अग्ना३इ इन्द्रम्। संहितायामित्यध्यायपरिसमाप्तेरधिकारः। इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः। सवर्णदीर्घत्वस्य शाकलस्य वा निवृत्त्यर्थम्। यवयोरपवादत्वात् यवयोरसिद्धत्वादुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्य बाधनार्थं वा॥

इति श्रीव्याकरणदीपिकायां वृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥



अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।



मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि । ८ । ३ । १ ॥

रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । पदस्येति वर्तते । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रुः स्यात् । अलोन्त्यपरिभाषया नकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरि वो मेदिनं त्वा । मीढ्वस्तोकाय तनयाय । मतुवसोः किम् । ब्रह्मन् स्तोष्यामि । संबुद्धौ किम् । य एवं विद्वान्सोग्निमाधत्ते । छन्दसि किम् । हे गोमन् । हे पपिवन् ॥ वन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्वनिब्वनिपोः सामान्येन ग्रहणम् । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः प्रातरेतीत्यन्येभ्योपि दृश्यन्त इति इणः क्वनिप् । विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य । एषामन्त्यस्य रुः स्यादवस्य चौकारः छन्दसि भाषायां च । हे भोः । हे भवन् । हे भगोः । हे भगवन् । हे अघोः । हे अघवन् । कथं भो ब्राह्मणाः । भो ब्राह्मणि । अव्ययमेष भोः शब्दः ।

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८ । ३ । २ ॥

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् । सँम्स्कर्ता ।

आतोऽटि नित्यम् । ८ । ३ । ३ ॥

अटिपरतः रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महाँ इन्द्रः । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ । ३ । ४ ॥

अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । सँस्कर्ता । संस्कर्ता ।

समः सुटि । ८ । ३ । ५ ॥

समो रुः स्यात्सुटि । अलोन्त्यस्य । खरवसानयोर्विसर्जनीयः । विसर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादेन वाशरीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते । सपुंकानां सो वक्तव्यः ॥ * ॥ संस्कर्ता । संस्कर्ता । समो वा लोपमेके इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं सूक्तमेव । तत्रानचिचेति सकारद्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यानेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात् । अनुनासिकवतां चयाणां शरः खय इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारद्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् ॥

पुमः खय्यम्परे । ८ । ३ । ६ ॥

अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासादꣳकꣳपयोः प्राप्तौ । अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ । संपुंकानामिति सः । पुँस्कोकिलः । पुंस्कोकिलः । पुँस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । अम्परे किम् । पुंक्षीरम् । खयि किम् । पुंदासः ॥ ख्याञादेशे न ॥*॥ पुंख्यानम् ।

नश्छव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७ ॥

अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यान्न तु प्रशान्शब्दस्य । विसर्गः । सत्वश्चुत्वे । शार्ङ्गिंश्छिन्धि । शार्ङ्गिंश्छिन्धि । चक्रिंस्त्रायस्व । चक्रिंस्त्रायस्व । पदस्येति किम् । हन्ति । अम्परे किम् । सन्त्सरुः । खड्गमुष्टिः । अप्रशान् किम् । प्रशान् तनोति ।

उभयथर्क्षु । ८ । ३ । ८ ॥

अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुर्वा ऋग्विषये । पशूंस्ताँश्चक्रे ।

दीर्घादटि समानपादे । ८ । ३ । ९ ॥

दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नकाराटौ एकपादस्थौ स्याताम् । देवाँ अच्छा सुमना । महाँ इन्द्रो य ओजसा । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । आदित्यान्याचिषामहे ।

नॄन्पे । ८ । ३ । १० ॥

नॄनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे । रुत्वपक्षे विसर्गोपध्मानीयौ । नॄँ ᳲपाहि । नॄँ:पाहि । नॄंᳲपाहि । नॄं:पाहि । नॄन्पाहि ।

स्वतवान्पायौ । ८ । ३ । ११ ॥

रुर्वा । भुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरग्ने ।

कानाम्रेडिते । ८ । ३ । १२ ॥

कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे । संपुङ्कानामिति सः । यद्वा कस्कादित्वात्सः । काँस्कान् । कांस्कान् ॥

ढो ढे लोपः । ८ । ३ । १३ ॥

ढस्य लोपः स्यात् ढे परे । लीढम् । गूढम् । यद्यपि पदाधिकारस्तथापि तस्यासम्भवादपदान्तस्य ढस्य लोपः । गुत्वस्याप्र-

यासिद्धत्वम्। ख्वलिड् ढौकते इत्यत्र जश्त्वे कृते कार्यं नास्तीति लोपाभावः। न च लोपो जश्त्वापवादः। लीढादेर्विषयस्य सत्त्वात्। साक्षाज्जश्त्वरूपविधिशास्त्रबाधापेक्षया असिद्धत्वमात्रबाधस्य न्याय्यत्वात्।

रो रि। ८। ३। १४॥

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्। पुना रमते। हरी रम्यः। शम्भू राजते। पदस्येति विशेषणषष्ठी। न तु स्थानषष्ठी। तेनेहापि भवति। जर्गृधेर्लङ्। अजर्घाः। पास्पर्धेरपास्पाः॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः। ८। ३। १५॥

खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते। रामष्टीकते। वृक्षः। खरवसानयोः किम्। अग्निर्नयति। नार्कुटादौ वृद्धेर्बहिरङ्गासिद्धत्वान्न विसर्गः। उपार्छति। प्रार्छतीत्यादावुपसर्गाट्टति धाताविति वृद्धिरूपैकादेशस्यान्तवद्भावेन पदान्तस्य तु न विसर्गः। उभयथर्क्षु कर्तरिचर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात्॥

रोः सुपि। ८। ३। १६॥

सप्तमीबहुवचने परे रोरेव विसर्जनीयो नान्यस्य रेफस्य। पयःसु। सुपीःषु। पिपठीःषु। नेह। चतुर्षु। गीर्षु। पूर्षु।

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि। ८। ३। १७॥

एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे। असन्धिः सौत्रः। भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः। तेषां रुत्वे यत्वे च कृते व्योर्लघुप्रयत्नतर इति लघुप्रयत्नाभावपक्षे ओतो गार्ग्यस्येति यलोपः।

भो अच्युत । भगो अत्र । अघो अत्र । हलि तु हलिसर्वेषामिति लघुप्रयत्नस्यापि लोपो वक्ष्यते । अवर्णपूर्वस्य । क आस्ते । कयास्ते । देवा इह । देवायिह । लघुप्रयत्नाभावपक्षे लोपः शाकल्यस्येति विकल्पेन लोपः । हलि तु हलिसर्वेषामित्यनेन सर्वदा । भोभगो अघोअपूर्वस्य किम् । अग्निरत्र । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते । तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात् । न ह्ययमल्विधिः । रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । रोः किम् । प्रातरत्र ।

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । ८ । ३ । १८ ॥

पदान्तयोर्यकारवकारयोर्लघूच्चारणौ यवौ वाऽस्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं स लघूच्चारणः । भोयत्र । भो अत्र । कयास्ते । क आस्ते । सतस्मायाचष्टे । सतस्मा आचष्टे । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः । असाआदित्यः । यकारसाहचर्याद्वकारो धात्वनवयव एव गृह्यते । तेनेह न । स्मृतोवच्युत ।

लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १९ ॥

ओकारान्तेव्योतो गार्ग्यस्येति अस्य बाधकम् । अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे ॥ क आस्ते । कयास्ते । द्वा अत्र । द्वावत्र । अवर्णेति किम् । गौर्यत्र । पदान्तयोः किम् । हरये । अशि किम् । वृक्षं वेतीति वृक्षवीः । क्विप् । तमाचष्टे इति णयन्ताण्णिच् । वृक्षव् करोति ।

ओतो गार्ग्यस्य । ८ । ३ । २० ॥

ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः

स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोय-च्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् । वकारस्तु धात्ववयवो न सम्भवति ॥

उञि च पदे । ८ । ३ । २१ ॥

भो इत्यादि पूर्वस्य पूर्वेण सिद्धम् । अत्रापि गार्ग्यग्रहणानुवृत्त्या अलघुप्रयत्नस्यैव लोपः । अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपः स्यात्पदे उञि । स उ एकाग्निः । असा उ एकाग्निः । पदे किम् । तन्त्रे उतं तन्त्रयुतम् । वेञः सम्प्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति गृहीष्यते तर्ह्युत्तरार्थं पदग्रहणम् ।

हलि सर्वेषाम् । ८ । ३ । २२ ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मीः । भो विद्वद्वृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । हलि किम् । देवायिह । वकारस्तु नानुवर्तते । भोभगोअघोपूर्वस्यासम्भ-वात् । अपूर्वस्तु यद्यपि सम्भवति वृक्षव् करोतीति । तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः । अशीत्यनुवर्त्य अशा हलो विशेषणात् । वृक्षव् हस-तीत्यादि तु अनभिधानादसाध्वित्याहुः । गव्यमित्यत्र तु पदा-न्तत्वं नास्ति । गव्यूतिरित्यत्र वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तम् ।

मोऽनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ॥

मन्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि । अलोन्त्यस्य । हरिं वन्दे । पदस्येति किम् । गम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य झलि । ८ । ३ । २४ ॥

नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात् । यशांसि । आक्रंस्यते । झलि किम् । मन्यते ।

मो राजि समः क्वौ । ८ । ३ । २५ ॥

क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् ॥ सम्राट् ॥

हे मपरे वा । ८ । ३ । २६ ॥

मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा । ह्मल ह्मल सञ्चलने । किम्ह्मलयति । किंह्मलयति । मोनोधातोरिति नत्वमपि बाध्यते । प्रशाम् ह्मलयति । प्रशान् ह्मलयति ॥ यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कियँह्यः । किंह्यः । किवँ ह्वलयति । किंह्वलयति । किलँ ह्लादयति । किंल्हादयति ।

नपरे नः । ८ । ३ । २७ ॥

नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा ॥ किन्न्हुते । किंन्हुते ॥

ङ्णोः कुक् टुक् शरि । ८ । ३ । २८ ॥

ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि । कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न । चयो द्वितीया इति पक्षे द्वितीयः । प्राङ्क्षष्ठः । प्राङ्ख्षष्ठः । प्राङ्षष्ठः । सुगण्ट्षष्ठः । सुगण्ठ्षष्ठः । सुगण्षष्ठः ॥

डः सि धुट् । ८ । ३ । २९ ॥

डात्परस्य सस्य धुड् वा स्यात् । षट्त्सन्तः । षट्सन्तः ।

नश्च । ८ । ३ । ३० ॥

नकारान्तात्परस्य सस्य धुड् वा स्यात् । सन्त्सः । सन्सः ।

शि तुक् । ८ । ३ । ३१ ॥

शीति सप्तमी पूर्वेण कृतार्थाया न इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति । नस्य पदान्तस्य शे परे तुगवा स्यात् । शश्छोटीति छत्वविकल्पः । पक्षे झरोझरीति चलोपः । सञ्छम्भुः । सञ्च्छम्भुः सञ्च्शम्भुः । सञ्शम्भुः ॥

अछौ अचछा अचशा अशाविति चतुष्टयम् ।
रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥

ननु प्रकृतौ धुडेवास्तु । किन्तुका । मैवं शश्छोटीत्यस्य हि पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छ इत्यर्थे आकरे स्थितः । एवं च धुटः परादित्वात्सञ्च्छम्भुरित्यत्र छो न स्यात् । विपूर्वाद्रपेरौणादिके शप्रत्यये मध्वश्चोतन्त्यभितो विरप्शमित्यादौ यथा । अतः पूर्वान्तस्तुक् कृतः । नन्वेवं कुर्वञ्शेते इत्यत्र पदान्तस्येति णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वेन तुकोऽसिद्धत्वात् । यथोद्देशपक्षे तु स्तोःश्चुनेति योगो विभज्यते । नेत्यनुवर्तते ण इति च । स्तोःश्चुना योगे णत्वं न स्यात् । नकारार्थमिदं सकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्तरार्थम् । ततश्चुरिति पूर्वमनुवर्तते । णत्वप्रतिषेधे श्चुत्वमाश्रयात्सिद्धम् ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् । ८ । ३ । ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात् ॥ प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः । ङमः

किम् । किमास्ते । ह्रस्वात्किम् । प्राङास्ते । ङमन्तं यत्पदमिति किम् । अनिति । अचि किम् । पचन् करोति । परमदण्डिनेत्यत्र तु उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्तरस्य पदत्वाभावादुञि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्येति व्याख्यानाद्वा न ङमुट् ॥

मय उञो वो वा । ८ । ३ । ३३ ॥

मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । किम्वुक्तम् । वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः । किमु उक्तम् ॥

विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥

खरवसानयोरित्यतो मण्डूकप्लुत्या खरीत्यनुवर्त्तते । खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । विष्णुस्त्राता ।

शर्परे विसर्जनीयः । ३ । ३५ ॥

शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो नन्वन्यत् । कः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न ॥

वा शरि । ८ । ३ । ३६ ॥

शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते । हरिश्शेते ॥ खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ रामस्थाता । रामःस्थाता । रामस्स्थाता । हरिस्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्वे च वैरूप्यम् ।

कुप्वोः ≍क≍पौ च । ८ । ३ । ३७ ॥

कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तश्चाद्विसर्गः । क ᳵ करोति । कः करोति । क ᳵ खनति । कः खनति । क ᳶ पठति । कः पठति । क ᳶ फलति । कः फलति । येन नाप्राप्त इति न्यायेन विसर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादोऽयं न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य । तेन वासः क्षौमं अद्भिः प्सातमित्यादौ विसर्ग एव ।

सोऽपदादौ । ८ । ३ । ३८ ॥

विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः ॥ पाशकल्पककाम्येषु ॥ * ॥ पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति ॥ अनव्ययस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ प्रातः कल्पम् । काम्ये रोरेवेति वाच्यम् । नेह । भाः काम्यति ।

इणः षः । ८ । ३ । ३९ ॥

इणः परस्य विसर्जनीयस्य षः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति । नेह । उच्चैः कल्पम् । दोः पश्य । गीः काम्यति ।

नमस्पुरसोर्गत्योः । ८ । ३ । ४० ॥

गतिसञ्ज्ञयोरनयोर्विसर्जनीयस्य सः स्यात्कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात्कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः करोति । पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वान्नेह । पुः । पुरौ । पुरः प्रष्ठ्याः ।

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ॥

इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः परयोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । मकादेशस्य कोर्मातमस्य विसर्गस्य न षत्वम् । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनेह न । मातुः कृपा । मुहुसः प्रतिषेधः ॥ * ॥ मुहुः कामः ।

तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ॥

तिरसः सो वा स्यात्कुप्वोः परयोः । तिरस्कर्ता । तिरः कर्ता ।

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे । ८ । ३ । ४३ ॥

कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षो वा स्यात्कुप्वोः । द्विष्करोति द्विः करोति इत्यादि । कृत्वोर्थे किम् । चतुष्कपालः ।

इसुसोः सामर्थ्ये । ८ । ३ । ४४ ॥

एतयोर्विसर्जनीयस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति सर्पिः करोति । धनुष्करोति । धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् ।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । ८ । ३ । ४५ ॥

इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात्कुप्वोः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परमसर्पिः कुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थः । व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ।

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वन-व्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ॥

अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु नतूत्तरपदस्थस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् । अयःसहिता कुशा । अयस्कुशा । अयस्कर्णी । अतः किम् । गीःकारः । तपरकरणं किम् । भाःकरणम् । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् । यशः करोति । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परमयशःकारः ।

अधःशिरसी पदे । ८ । ३ । ४७ ॥

एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समासे इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरः पदम् ।

कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४८ ॥

इण्णिण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यस्य तु सः । ꣵकꣵपयोरपवादः । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् । भास्करः ।

छन्दसि वाप्राम्रेडितयोः । ८ । ३ । ४९ ॥

विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशब्दमाम्रेडितं च वर्जयित्वा । अग्ने त्रातर्ऋतस्कविः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः । नेह वसुनः पूर्व्यः पतिः । अप्रेत्यादि किम् । अग्निः प्रविद्वान् । परुषः परुषः ।

कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० ॥

विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदिवो अयस्कः । यथानो वस्यस-

स्करत् । सुपेशस्करति । इहरास्पृधि । सोम न चार्क मधवत्सुन-स्कृतम् । अनिदितेरिति किम् । यथा नो अदितिः करत् ।

पञ्चम्याः परावध्यर्थे । ८ । ३ । ५१ ॥

पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः । दिव-स्परि प्रथमं जज्ञे । अध्यर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पर्योजः ।

पातौ च बहुलम् । ८ । ३ । ५२ ॥

पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्पातु ।

षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । ८ । ३ । ५३ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिव-स्पृष्ठं मन्दमानः । तमसस्पारमस्य । परिवीत इडस्पदे । दिवस्पयो दिधिषाणाः । रायस्पोषं यजमानेषु ।

इडाया वा । ८ । ३ । ५४ ॥

पतिपुत्रादिषु परेषु । इडायास्पुत्रः । इडायाः पदे ।

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः । ८ । ३ । ५५ ॥

आपादसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

सहेः साडः सः । ८ । ३ । ५६ ॥

साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाड् । तुराषाड्भ्याम् ।

इण्कोरित्यधिकृत्य । ८ । ३ । ५७ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ॥

गतेः प्रत्येकं व्यवधानेपीण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात् । सर्पींषि । धनूंषि । वा शरीति पक्षे विसर्जनीयः । पिपठीःषु तदभावे रुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्षु । प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न । निंस्स्व । निंस्से । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थम् । व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु । पुंसु । अतएव न शर्ग्रहणेन गतार्थता ।

आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५९ ॥

एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते । इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात् । सिषेच । सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु । कर्तृषु । रामेषु । शक्ष्यति । वक्ष्यति । इन्द्रो मावक्षत् । स देवान् यक्षत् । वचियजिभ्यां लेट् । भ्रक्ष्यति । जक्षुः इत्यादौ षत्वस्यासिद्धत्वेपि कुत्वलब्धगकारात्परत्वेन षत्वम् । इणकोः किम् । रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् । सुपीः । सुपिसौ । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र ।

शासिवसिघसीनां च । ८ । ३ । ६० ॥

इणकुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । शिष्टः । शिष्यात् । अशिषत् । ऊषतुः । ऊषुः । उषितः । जक्षतुः । जक्षुः । इणकोः किम् । शास्ति । वसति । जघास ।

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ॥

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । स्तुनिस्वाप्योरित्युत्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् । सिसिक्षति । उपसर्गात्तु स्यादि-

ष्वभ्यासेनेति षत्वम् । परिषिषिक्षति । परिषिषिक्षति । सुषुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेनेह निषेधः । इण् प्रतीषिषति । इक् अधीषिषति ।

सः स्विदिस्वदिसहीनां च । ८ । ३ । ६२ ॥

अभ्यासेणः परस्य एषामेषां सस्य स एव न षः णिशि परे । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति ।

प्राक् सितादड्व्यवायेपि । ८ । ३ । ६३ ॥

सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राग्ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेपि षत्वं स्यात् । अभ्यषुणोत् । अभ्यषेणयत् । न्यषेधत् ।

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ॥

प्राक् सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेपि षत्वं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । अभ्यासेन व्यवाये अषोपदेशार्थं वचनम् । अभिषिषेणयिषति । अदन्ताभ्यासार्थं च ॥ अधितष्ठौ । षणि प्रतिषेधार्थं च । अभिसिषिक्षति । स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति नियमान्नेह । अभिसुषाव । अभिसुसूषति ।

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् । ८ । ३ । ६५ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एषां सस्य षः स्यात् । अभिषुणोति । अभिषुवतीत्यादि । उपसर्गात्किम् । दधि सिञ्चति ॥

सदिरप्रतेः । ८ । ३ । ६६ ॥

प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् । निषीदति । न्यषीदत् ।

स्तन्भेः । ८ । ३ । ६७ ॥

स्तन्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । विष्टभ्नोति । विष्टभ्नाति । व्यष्टभत् । सौत्रस्य किम् । विस्तम्भते । तद्बीजं तु स्तन्भेरिति तवर्गीयोपधपाठ इति माधवः । योगविभाग उत्तरार्थः । किञ्च अप्रतेरिति नानुवर्तते । बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः ।

अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः । ८ । ३ । ६८ ॥

अवात् स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षः स्यात् । अवष्टभ्नोति । अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । आलम्बनाविदूर्ययोः किम् । अवस्तब्धो वृषलः शीतेन ।

वेश्च स्वनो भोजने । ८ । ३ । ६९ ॥

व्यवाभ्यां स्वनतेः षः स्याद्भोजने । विष्वणति मांसम् । सशब्द भुङ्क्ते इत्यर्थः । व्यष्वणत् । विषष्वाण । अवष्वणति । भोजने किम् । विस्वनति मृदङ्गः ।

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् । ८ । ३ । ७० ॥

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । परिषेवते । न्यषेवत । विषिषेविषते । प्राक्सितादित्यस्य पूर्णोऽवधिः । परिषितः । निषितः । विषितः । परिषयः । निषयः । विषयः । सितसयौ षिञ्प्रकृतिकौ क्ताजन्तौ । प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किम् । विसिनोति । परिषीव्यति । स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति नियमोऽपि प्राक्सितादेव । परिषिषेव । न्यषीव्यत् । व्यषीव्यत् । परिषहते । न्यषहत । व्यषहत । परिष्करोति । पर्यष्कार्षीत् । व्यस्कार्षीत् । परिष्टौति । व्यष्टौत् । न्यस्तौत् । परिष्वजते । न्यष्वजत । व्यष्वजत ।

सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ७१ ॥

परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवाये । तथैवोदाहृतम् । एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्यत्र सिद्धे स्तुस्वञ्जयोः परिनिवीत्यत्र पुनरुपादानम् ।

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । ८ । ३ । ७२ ॥

एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते । अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । अप्राणिष्विति पर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । ८ । ३ । ७३ ॥

षत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् । अनिष्ठायामिति पर्युदासात् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । निष्ठायां तु विस्कन्नः ।

परेश्च । ८ । ३ । ७४ ॥

अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्यात् । योगविभागादनिष्ठायामिति न सम्बध्यते । परिष्कन्दति । परिस्कन्दति । परिष्कण्णः । परिस्कन्नः । षत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गतया षत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । ८ । ३ । ७५ ॥

परिस्कन्द इति पूर्वेण प्राप्तस्य षत्वस्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु । प्राच्यभरतेषु किम् । पूर्वेणान्यत्र विकल्पः ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ॥

षत्वं वा स्यात् । निःष्फुरति । निःष्फुलति । निःस्फुरति । निःस्फुलति । निष्फुरति । निष्फुलति । विस्फुलति ॥

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् । ८ । ३ । ७७ ॥

विष्कभ्नाति । विष्कभ्नोति ।

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् । ७८ ॥

इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात् । च्योषीढ्वम् । प्लोषीढ्वम् । अच्योढ्वम् । ऐधढ्वम् । इङ्भिन्न एव इणिह गृह्यते इति मते तु ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात् षोडश रूपाणि । चकृढ्वे । इण्ग्रहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । पक्षीध्वम् । यक्षीध्वम् । षीध्वंलुङ्लिटां किम् । स्तुध्वे । अङ्गात् किम् । वेविषीध्वम् ।

विभाषेटः । ८ । ३ । ७९ ॥

इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा मूर्द्धन्यः स्यात् । अयिषीढ्वम् । अयिषीध्वम् । लविषीढ्वम् । लविषीध्वम् । आयिढ्वम् । आयिध्वम् । लुलुविढ्वे । लुलुविध्वे । इणः किम् । आसिषीध्वम् । अङ्गादिति नानुवर्तते । तेनेहापि विकल्पः । उपादिदीयिढ्वे । उपादिदीयिध्वे ।

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । ८ । ३ । ८० ॥

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ।

भीरोः स्थानम् । ८ । ३ । ८१ ॥

भीरुशब्दात्स्थानस्य मूर्द्धन्यः समासे । भीरुष्ठानम् । असमासे तु भीरोः स्थानम् ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ॥

अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । समासे किम् । अग्नेः स्तोमः ।

ज्योतिरायुषः स्तोमः । ८ । ३ । ८३ ॥

आभ्यां स्तोमस्य मूर्द्धन्यः समासे । ज्योतिःष्टोमः । आयुःष्टोमः । समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः ।

मातृपितृभ्यां स्वसा । ८ । ३ । ८४ ॥

आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षत्वं स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ।

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ८५ ॥

आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात्समासे । मातुःष्वसा । मातुः स्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । विभाषा स्वसृपत्योरित्यलुक् ।

अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८ । ३ । ८६ ॥

अस्मात् स्तनेः सस्य मूर्द्धन्यः । अभिनिःष्टानो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् । अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ।

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः । ८ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे ॥ निष्यात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । उपसर्गप्रादुर्भ्यां किम् । दधि स्यात् । अस्तिग्रहणं किम् । अनुस्सूयते । अथासत्यप्यस्तिग्रहणे सकारं प्रत्येवोपसर्गत्वमाश्रीयते । प्रादुःशब्दस्य तु कृभ्वस्तिष्वेव प्रयोग इत्यप्रसङ्गः । तथाप्येतत्प्रत्युदाहर्तव्यम् ।

अनु सूते इत्यनुसूः । सत्सूद्विषेति क्विप् । अनुस्वः अपत्यं आनुसेयः । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । ढेलोपोऽकद्र्वा इत्यूकारलोपः । यच्परः किम् । अभिस्तः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः । ८ । ३ । ८८ ॥

एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । सुषुप्तः । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात्सम्प्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने । सुषुषुपतुः । सुषुषुपुः । अकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं हलादिः शेषः । नित्यत्वाच्च ततः सुपि रूपाभावान्न षः । सुसुष्वाप । सुतीति स्वरूपग्रहणम् । सुषूतिः । सुषमम् ।

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । ८ । ३ । ८९ ॥

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नदीष्णः । सुपीति योगविभागात्कः । कौशले किम् । नद्यां स्नातः नदीस्नातः ।

सूत्रं प्रतिष्णातम् । ८ । ३ । ९० ॥

प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नातम् ।

कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ९१ ॥

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ।

प्रष्ठोऽग्रगामिनि । ८ । ३ । ९२ ॥

प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः अग्रेति किम् । प्रस्थः ।

वृक्षासनयोर्विष्टरः । ८ । ३ । ९३ ॥

अनयोर्विपूर्वस्य स्तः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनं च । वृक्षेति किम् । वाक्यस्य विस्तरः ।

छन्दोनाम्नि च । ८ । ३ । ९४ ॥

विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्यात् छन्दोनाम्नि । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे छन्दो नाम्नि चेति घञ् । ततः कर्मधारयः । छन्दोनाम्नि किम् । पटस्य विस्तरः ।

गवियुधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ९५ ॥

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत एव गवीति वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः ।

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । ३ । ९६ ॥

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ।

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंक्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । ८ । ३ । ९७ ॥

स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तेन भूमिस्थितं गोस्थानमित्यादौ न । एभ्यः स्थस्य सस्य षत्वं स्यात् । अम्बष्ठः । आम्बष्ठः । गोष्ठः । भूमिष्ठः । सव्यष्ठः । अपष्ठः । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । कुष्ठः । शेकुष्ठः । शंकुष्ठः । अङ्गुष्ठः । मञ्जिष्ठः । पुञ्जिष्ठः ।

परमेष्ठः । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः । अग्निष्ठः ॥ स्थस्थास्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थाशब्दः क्विबन्तः । ईत्वे वकारप्रतिषेध इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेनेत्वं न भवति । स्थिनितीन् प्रत्ययान्तः स्थॄशब्द ऋप्रत्ययान्तः । सव्येष्ठाः । परमेष्ठी । सव्येष्ठा सारथिरिति ।

सुषामादिषु च । ८ । ३ । ९८ ॥

सस्य मूर्द्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः ।

एति संज्ञायामगात् । ८ । ३ । ९९ ॥

सस्य मूर्द्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् । हरिसक्थः । संज्ञायां किम् । पृथुसेनः । अगकारात्किम् । विष्वक्सेनः । इणकोरित्येव । सर्वसेनः ।

नक्षत्राद्वा । ८ । ३ । १०० ॥

एतिसंज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा । रोहिणीसेनः । रोहिणीषेणः । अगकारात्किम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ८ । ३ । १०१ ॥

ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । सर्पिष्टमम् । यजुष्टमम् । ह्रस्वात्किम् । गीस्तरा । तादौ किम् । सर्पिःसाद्भवति । तद्धिते किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ भिन्द्युस्तराम् ।

निसस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ॥

षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यम् । ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति । निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनासेवने किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ।

युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तः पादम् । ८ । ३ । १०३ ॥

पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः । त्रिभिष्ट्वं देव सवितः । तेभिष्ट्वा । अभिष्टे । अप्स्वग्नेस्वधिष्टव । अग्निष्टद्विश्वम् । द्यावा पृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तः पादं किम् । तदग्निस्तदर्यमा यन्म आत्मनो मिन्दाभू दग्नि-स्तत्पुनराहाजातवेदा विचर्षणिः । अचाग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ।

यजुष्येकेषाम् । ८ । ३ । १०४ ॥

युष्मत्ततक्षुःषु परतः सस्य मूर्द्धन्यो वा । अर्चिभिष्ट्वम् । अग्निष्टेयम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पच्चोऽर्चिभिस्त्वमित्यादि ।

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि । ८ । ३ । १०५ ॥

एकेषामिति वर्तते । स्तुतस्तोमशब्दयोः सस्य मूर्द्धन्यः । नृभिष्टुतस्य नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादि-त्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । पूर्वं पदं पूर्वपदमिति हि सामान्येन तचाश्रीयते । न तु समासावयव एव ।

पूर्वपदात् । ८ । ३ । १०६ ॥

एकेषां छन्दसीति वर्तते । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी दिविष्ठः । युवं हि स्थः स्वर्पती ।

सुञः । ८ । ३ । १०७ ॥

छन्दसीति वर्तते । सुञिति निपातो गृह्यते । पूर्वपदस्था-न्निमित्तादुत्तरस्य सुञः सस्य षः । ऊर्ध्वऊषुणः । अभीषुणः । इकः सुञीति दीर्घः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वम् ।

सनोतेरनः । ८ । ३ । १०८ ॥

अनकारान्तसनोतेरिराकुभ्यां परस्य सस्य षश्छन्दसि । गोषा इन्दो नृषा असि । अनसनेति विट् । विड्वनोरित्यात्वम् । अनः किम् । गोसनिम् । छन्दसि वनसनरक्षिमथामितीन्प्रत्ययः । सिसनिषतेरप्रत्ययः । सिसनीः ।

सहेः पृतनर्ताभ्यां च । ८ । ३ । १०९ ॥

पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् ऋतीषाहम् ।

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ।८।३।११०॥

रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्द्धन्यो न स्यात् ॥ पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिषिध्यते इति वृत्तिभूयोऽभिप्रायः । तेन शासिवसीति प्राप्तमपि न । विस्रब्धं कथयति । उस्रो रश्मिः । उस्रा गौः । स्फायितञ्चीत्यादिना वसेरक् । विसृपः । विसर्जनम् । दिवि स्पृशि । निस्पृहः । सवने सवने । सूते सूते ।

सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ॥

सस्य षत्वं न स्यात् , अग्निसात् । दधि सिञ्चति ।

सिचो यङि । ८ । ३ । ११२ ॥

सिचः सस्य षो न स्याद्यङि ॥ निसेसिच्यते । यङि किम् । अभिषिषिक्षति ।

सेधतेर्गतौ । ८ । ३ । ११३ ॥

गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति । गतौ किम् । निषेधति । निषिषेध ।

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८ । ३ । ११४ ॥

अत्र षत्वं न स्यात् ।

सोढः । ८ । ३ । ११५ ॥

सोढ़रूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् ॥ परिसोढा ।

स्तम्भुसिवुसहां चङि । ८ । ३ । ११६ ॥

उपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपसर्गनिमित्तादेषां सस्य षो न स्याच्चङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत । अभ्यासात्प्राप्तेर्न प्रतिषेधः ।

सुनोतेः स्यसनोः । ८ । ३ । ११७ ॥

स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात् । विसोष्यति । अभिसुसूषतेरप्रत्ययः । अभिसुसूः ।

सदेः परस्य लिटि । ८ । ३ । ११८ ॥

सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद ॥ स्वञ्जेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ परिषस्वजे । परिषस्वञ्जे ।

निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि । ८ । ३ । ११९ ॥

सस्य मूर्द्धन्यः । न्यषीदत् । न्यसीदत् । व्यस्तौत् । व्यष्टौत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् ।

इति दीपिकायामष्टमस्य तृतीयः पादः ।



अथ अष्टमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ।



रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८ । ४ । १ ॥

एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् ॥ आस्तीर्णम् । विशीर्णम् । कुष्णाति । पुष्णाति । पूष्णः । पूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति त्विह नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात् । षग्रहणमुत्तरार्थम् । ष्टुत्वेनैव सिद्धेः । समानपदे किम् । अग्निर्नयति रामनाम । ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ मातृणाम् । अथवा क्षुभ्नादिषु नृमनतृप्नोति ग्रहणं ज्ञापयति । ऋवर्णादपि णत्वं भवतीति ।

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८ । ४ । २ ॥

अट् कवर्ग पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे ॥ करणम् । हरणम् । किरिणा । गुरुणा । अर्हेण । अर्केण । मूर्खेण । वर्गेण । अर्घेण । दर्पेण । रेफेण । दर्भेण । रामेण । पर्याणद्धम् । पदव्यवायेपीति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम् । बृंहणम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तृंहणम् । नेह । प्रेन्वनम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् । अथेह कस्मान्न भवति । आदर्शेन । न चाडादिभिरेव व्यवाये इति नियमः । अप्राप्तविधित्वात् । सत्यम् । योगविभागोत्र बोध्यः । व्यवायेपीत्येको

योगो विध्यर्थः । अट्कुप्वाङ्नुम् इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो भिसो लुक् ।

पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्सञ्ज्ञायां न तु गकारव्यवधाने ॥ द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः । सञ्ज्ञायां किम् । चर्मनासिकः । अगः किम् । ऋचामयनं ऋगयनम् । अयन-गयनादिभ्य इति निपातनाण्णत्वाभावमाश्रित्यागः इति प्रत्याख्यानं भाष्ये ।

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटरा-ग्रेभ्यः । ८ । ४ । ४ ॥

वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं न त्वन्येभ्यः । इह कोटरान्तानां पञ्चानां कृतदीर्घाणां निर्देशो नियमार्थः । अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । सारि-कावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् । असिपत्त्रवनम् । वन-स्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्राति-पदिकार्थमात्रे प्रथमा ।

प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्यो-ऽसंज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ ॥

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । दूर्वावनम् । दूर्वावणम् । शिरी-षवनम् । शिरीषवणम् । द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव । नेह । देवदारुवनम् ॥ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इरिकावनम् । मिरिकावनम् । फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

आपथ्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥ इति ।
यद्यपि वृक्षवनस्पत्योर्भेदस्तथापीहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥

अन्होऽदन्तात् । ८ । ४ । ६ ॥

अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्यान्हो नस्य णः स्यात् ॥ सर्वाराह्णः। पूर्वाराह्णः । अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यन्हादेशः । टच् समासान्तः । अद-न्तात्किम् । निरन्हः । अदन्तादिति तपरकरणान्नेह । परागतमहः परान्हः । दीर्घान्ही प्रावृडित्यत्र तु क्षुभ्नादित्वाण्णत्वं न । एवं चैतदर्थमन्ह इत्यदन्तानुकरणनिर्देशो न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिपाठस्यावश्यकत्वात् ॥

वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ७ ॥

आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् ॥ इक्षुवाहणम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्र स्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ॥

पानं देशे । ८ । ४ । ८ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयत इति पानम् । कर्मणि ल्युट् । देशे किम् । दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ।

वा भावकरणयोः । ८ । ४ । ९ ॥

पानस्येत्येव । क्षीरपाणम् । क्षीरपानम् । गिरिनद्यादीनां वा ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणितम्बा । चक्रनितम्बा ।

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च । ८ । ४ । १० ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् ॥ प्रातिपदिकान्ते माषवापिणौ । नुमि । व्रीहिवापाणि । विभक्तौ । माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् । नेह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अत एव नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो हि नुम् । न तूत्तरपदस्य । किन्तु प्रङ्खिणवन्नित्यादौ ङ्खिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ तु क्षुभ्नादित्वान्न । युवादेर्न । रम्ययूना । परिपक्वानि ॥

एकाजुत्तरपदे णः । ८ । ४ । ११ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् ॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । क्षा . . यतेः क्विपि समासे ङीप् । नुमि । क्षीरपाणि । विभक्तौ । क्षीरपेण । रम्यविणा ।

कुमति च । ८ । ४ । १२ ।

कवर्गवत्युत्तरपदे प्रागवत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ।

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १३ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेपि ॥ प्रणमति । प्रणामकः । उपसर्गात्किम् । प्रगतो नायकोऽस्माद्देशः प्रनायको देशः । असमासेपीति किम् । पूर्वपदाधिकारात्समासे एव स्यात् इति तदधिकारनिवृत्तिद्योतनार्थम् । णोपदेशस्य किम् । प्रनर्दति ।

ह्निनुमीना । ८ । ४ । १४ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यैतयोर्नस्य णः स्यात् ॥ प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति । प्रमीणीतः ।

आनि लोट् । ८ । ४ । १५ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्य आनीत्यस्य नस्य णः स्यात् ॥ प्रभवाणि । लोट् किम् । प्रहिमानि ।

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च । ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्याद्गदादिषु परेषु ॥ प्रणिगदति । अड्व्यवायेपि प्रण्यगदत् । आडा च । प्रण्यागदत् इत्यादि ।

शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे । ८ । ४ । १७ ॥

उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णत्वं वा स्यात् ॥ प्रणिभवति । प्रनिभवति । अकखादौ किम् । प्रनिकरोति । प्रनिखादति । अषान्ते किम् । प्रनिपिनष्टि । उपदेशे किम् । इह प्रतिषेधो यथा स्यात् । पुष पुष्टौ । दिवादिः । प्रनिपोष्यति । प्रनिचखाद । इह च मा भूत् । विश् । प्रणिवेष्टा । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम् ।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ इति ।

अनितेः । ८ । ४ । १८ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति ।

अन्तः । ८ । ४ । १९ ॥

पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यात् उपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् ।

उभौ साभ्यासस्य । ८ । ४ । २० ॥

साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् । प्राणिणिषति ।

हन्तेः । ८ । ४ । २१ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् ।

अत्पूर्वस्य । ८ । ४ । २२ ॥

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । वृत्रघ्नः । योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायं बाधित्वा एकाजुत्तरेति णत्वमपि निवर्त्यते । यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तम् । तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तपरकरणं किम् । प्राघानि ।

वमोर्वा । ८ । ४ । २३ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परतः । प्रहण्मि । प्रहन्मि । प्रहन्वः । प्रहण्वः ।

अन्तरदेशे । ८ । ४ । २४ ॥

अन्तः शब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु

अन्तर्हननो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरः किम् । अन्तरघानि ।

अयनं च । ८ । ४ । २५ ॥

अयननस्य णो ऽन्तःशब्दात्परस्य ॥ अन्तरयणम् । अदेशे इत्येव । अन्तरयनो देशः ।

छन्दस्यृदवग्रहात् । ८ । ४ । २६ ॥

ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् ।

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । ८ । ४ । २७ ॥

छन्दसीति वर्तते । धातुस्थात् । अग्ने रक्षाणः । शिक्षाणो अस्मिन् उरुणस्कृधि । अभीषुणः । मोषुणः । उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रं भंक्त्वा भाष्यकार आह ।

उपसर्गाद्बहुलम् । ८ । ४ । २८ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणो नय । प्रणसः । अङ् नासिकायाः । उपसर्गाच्चेत्ययं नसादेशः ॥ न च भवति । प्रनो मुञ्चतम् । प्रनः पूषा । उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणम् । इतः प्रभृति छन्दसीति निवृत्तम् ।

कृत्यचः । ८ । ४ । २९ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् ॥ प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमग्नः ॥ निर्विण्णस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ अचः परत्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् । पूर्वस्य ष्टुत्वम् । निर्विण्णः ।

णेर्विभाषा । ८ । ४ । ३० ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहितविशेषणं किम् । यका व्यवधाने यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य ।

हलश्चेजुपधात् । ८ । ४ । ३१ ॥

सर्वस्येजुपधस्य हलन्तत्वादिह हल्ग्रहणमादिविशेषणम् । हलादेरिजुपधात्कृन्नस्याचः परस्य णो वा स्यात् ॥ प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । कृत्यचः इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् । प्रवपणीयम् । अचः । किम् प्रभुग्नः ।

इजादेः सनुमः । ८ । ४ । ३२ ॥ ॥

सनुमश्चेद्भवति इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्यैव ॥ प्रेङ्खणीयम् । यदि तु विहितविशेषणं न व्याख्यायेत तर्हि नियमार्थता न लभ्येत णिज्लोपे कृते हलन्तात्परत्वेन णेर्विभाषेति विकल्पं बाधितुं विधेः सम्भवात् ॥ इजादेः किम् । मगि सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । अट्कुप्वाङिति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्राम्भणम् ।

वा निंसनिक्षनिन्दाम् । ८ । ४ । ३३ ॥

एषां नस्य णो वा स्यात्कृति परे ॥ प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् । प्रणिक्षणम् । प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । णोपदेशत्वादेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ।

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । ८ । ४ । ३५ ॥

एभ्यः कृत्स्थस्य णो न । प्रभानम् । प्रभवनम् । प्रपवनम् । पूञ एवेह ग्रहणमिष्यते । पूङस्तु प्रपवणम् । कमस्य प्रकमनम् । प्रगमनम् । प्रप्यायनम् । प्रवेपनम् ॥ ण्यन्तभादीनां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रभापनम् ॥

षात्पदान्तात् । ८ । ४ । ३५ ॥

नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । षात्किम् । निर्णयः । पदान्तात्किम् । मुष्णाति । पदे अन्तः पदान्तोऽयमिति सप्तमीसमासोऽयम् । तेनेह । न । सुसर्पिष्केण ।

नशेः षान्तस्य । ८ । ४ । ३६ ॥

णत्वं न स्यात् । प्रनष्टः । षान्तस्य किम् । प्रणश्यति । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति ।

पदान्तस्य । ८ । ४ । ३७ ॥

पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् ॥ रामान् ।

पदव्यवायेऽपि । ८ । ४ । ३८ ॥

पदेन व्यवधाने णत्वं न स्यात् ॥ माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ॥ अतद्धिते इति वाच्यम् ॥ * ॥ आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ।

क्षुभ्नादिषु च । ८ । ४ । ३९ ॥

एषु णत्वं न स्यात् । क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति । नरीनृत्यते । क्षुभ्नादिराकृतिगणः ।

स्तोः श्चुना श्चुः । ८ । ४ । ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥

ष्टुना ष्टुः । ८ । ४ । ४१ ॥

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे ।

न पदान्ताट्टोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् ॥ षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईट्टे । टोः किम् । सर्पिष्टमम् ॥ अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् ॥ * ॥ षण्णाम् । यरोऽनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति वचनान्नित्यमनुनासिकः । षण्णगर्यः ।

तोः षि । ८ । ४ । ४३ ॥

तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम् । सन्षष्ठः ॥

शात् । ८ । ४ । ४४ ॥

शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८ । ४ । ४५ ॥

पदान्तग्रहणमनुवर्तते । यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ॥ एतन्मुरारिः । एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः । पदान्तस्य किम् । क्षुभ्नाति ॥ प्रत्यये भाषायां नित्यम् ॥ * ॥ तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्त इति । यवादिगणे दकारनिपातनात् ।

अचो रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ॥

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः ॥ हर्य्यनुभवः । नह्यस्ति ।

अनचि च । ८ । ४ । ४७ ॥

अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि ॥ दध्यत्र । मध्वत्र । वाक्क् । वाक् ॥ यणो मयो द्वे वाच्ये ॥ * ॥ यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे तवल्क्कारः ॥

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि ।
तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे । सुध्य्युपास्यः । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् ॥ शरः खयः ॥ * ॥ शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठीति पक्षे स्थ्थाली । स्थाली । खय इति पञ्चमी शर इति षष्ठीति पक्षे वत्स्सरः । क्षीरम् । अप्स्सराः ।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८ । ४ । ४८ ॥

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनि परे आक्रोशे गम्ये ॥ पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशे किम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्त्रादिनी सर्पिणी ॥ तत्परे च ॥ * ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ वा हतजग्धयोः ॥ * ॥ पुत्रहती । पुत्त्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्त्रजग्धी । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ॥ * ॥ वथ्साः । अफ्सराः ॥

शरोऽचि । ८ । ४ । ४९ ॥

अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु ।

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । ८ । ४ । ५० ॥

त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् ॥ इन्द्रः । इन्न्द्रः । राष्ट्रम् । राष्ट्ट्रम् ।

सर्वत्र शाकल्यस्य । ८ । ४ । ५१ ॥

द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा ।

दीर्घादाचार्याणाम् । ८ । ४ । ५२ ॥

द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् ॥

झलां जश् झशि । ८ । ४ । ५३ ॥

स्पष्टम् । लब्धा । बोद्धा । झशि किम् । दत्तः । धत्तः ।

अभ्यासे चर्च । ८ । ४ । ५४ ॥

अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च ॥ झशां जशः । खयां तु चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेक आन्तरतम्यात् ॥ चखान । डुढौके । चकार । जघान बभूव । ददौ । बुबुधे ।

खरि च । ८ । ४ । ५५ ॥

खरि परे झलां चरः स्युः । भेत्ता । योत्स्यते । रिप्सते । लिप्सते ।

वाऽवसाने । ८ । ४ । ५६ ॥

अवसाने झलां चरो वा स्युः । वाक् । वाग् । तत् । तद् ।

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः। ८। ४। ५७॥

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात्। दधि। दधिँ। अणः किम्। कर्तृ। अप्रगृह्यस्य किम्। अग्नी।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः। ८। ४। ५८॥

स्पष्टम्। अङ्कितः। अञ्चितः। गुण्ठितः। शान्तः। गुम्फितः। कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम्।

वा पदान्तस्य। ८। ४। ५९॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्॥ त्वङ्करोषि। त्वंकरोषि। सँय्यन्ता। संयन्ता। सँव्वत्सरः। संवत्सरः। यँल्लोकम्। यंल्लोकम्। अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः।

तोर्लि। ८। ४। ६०॥

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात्॥ तल्लयः। विद्वाँल्लिखति। नकारस्यानुनासिको लकारः।

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य। ८। ४। ६१॥

उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात्॥ आदेः परस्य। उत्थानम्। उत्तम्भनम्। अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः। थस्य झरोझरीति पाक्षिको लोपः। लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणम्। न तु खरि चेति चर्त्वम्। चर्त्वं प्रति थकारस्यासिद्धत्वात्॥ उत्पूर्वस्कान्देश्छन्दस्युपसंख्यानम्॥ * ॥ उत्कन्दः॥ रोगे च॥ * ॥ उत्कन्दो रोगः।

झयो होऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ॥

झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः स्यात् ॥ घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः ॥ वाग्घरिः । वाग्हरिः ।

शश्छोऽटि । ८ । ४ । ६३ ।

पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि ॥ दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते खरिचेति जकारस्य चकारः । तच्छिवः । तच्शिवः ॥ छत्वममीति वाच्यम् ॥ * ॥ तच्छ्लोकेन । अमि किम् । वाक्श्च्योतति ।

हलो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ॥

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । आदित्यो देवताऽस्यादित्यं हविः । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह माहात्म्यम् ।

झरो झरि सवर्णे । ८ । ४ । ६५ ॥

हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि ॥ कृष्णर्द्धिः । द्वित्वाभावे लोपे च सति एकधम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । असति लोपे द्वित्वे च सति त्रिधम् । वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्धम् ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८ । ४ । ६६ ॥

उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् ॥ अग्निमीळे । अस्यासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । तमीशानासः ।

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् । ८ । ४ । ६७ ॥

उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् ॥ गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्रयत्नाह्नः वोत्स्वाः । क्वाऽभीशवः । उदात्तस्वरितपर इत्येव वक्तव्ये उदात्तग्रहणं शास्त्रान्ते मङ्गलार्थम् । अनेकेषामाचार्याणां सङ्कीर्तनं पूजार्थं भवति ।

अ अ । ८ । ४ । ६८ ॥

अकारो विवृतः संवृतः स्यात् । वृक्षः । प्लक्षः । इह शास्त्रकार्यार्थमकारो विवृतः प्रतिज्ञातस्तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो मा भूदिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते । दीर्घप्लुतयोश्चानेन विवृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यते । तेन तयोः संवृतो न भवति । किन्तु ह्रस्वानामेव षण्णां विवृतानां ह्रस्वाः षट् संवृता भवन्तीति सर्वमृद्धिः ।

इत्योरम्भट्टेन विरचितायां व्याकरणदीपिकायां वृत्तौ
अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्चाष्टमो ग्रन्थश्चायं शास्त्रञ्चेदं शब्दानुशासनं नाम सम्पूर्णम् ॥

शुभम्भवतु ॥



महामंडलशास्त्रप्रकाशक समिति यन्त्रे श्री अम्बिकाचरणचक्रवर्तिद्वारा मुद्रित ।